

+

ATHENAEUM

✓

PHILOSOPHIAI ÉS ÁLLAMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

*

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

Dr. PAUER IMRE,
OSZTÁLYTITKÁR.

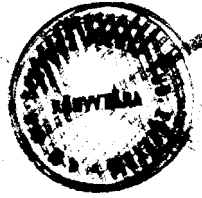
HARMADIK KÖT.

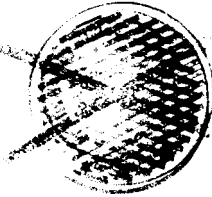
1894. ÉVFOLYAM

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1894.

50000

TARTALOM.

ELSŐ SZÁM.

	Lap
Az alkotmánypolitika köréből. (I.) — <i>Schvarcz Gyulától</i>	1
Képösszetétel és hangulatváltozás. — <i>Beöthy Zsolttól</i>	39
Az idő elmélete. (I.) — <i>Posch Jenőtől</i>	47
A modern praerafaelista művészet. — <i>Lyka Károlytól</i>	74
Lucretius Carus. (I.) — <i>Hegedűs Istvántól</i>	84
Függő kérdések az állam és egyház újabb viszonyában. — <i>Várnai Sándortól</i>	109
Mosso az elfáradásról. (I.) — <i>Dr. Buday Józseftől</i>	125
IRODALOM. <i>Ifj. Mitrovics Gyula</i> : «A [valószínűségről.]» <i>k. f.</i> — «Mind.» — <i>r-ó.</i> — «Archives d'anthropologie criminelle de criminologie et de psychologie normale et pathologique.» — <i>n-r.</i> — «Revue philosophique de la France et de l'étranger.» — <i>n-r.</i>	137

MÁSODIK SZÁM.

Az alkotmánypolitika köréből. (II.) — <i>Schvarcz Gyulától</i>	161
Lucretius Carus. (II.) — <i>Hegedűs Istvántól</i>	183
Az anarchizmus és eredete. — <i>Dr. Balogh Arthurtól</i>	209
A classica-philologia mint társad.-tudomány. — <i>Dr. Hornyánszky Gyulától</i>	217
Az idő elmélete. (II.) — <i>Posch Jenőtől</i>	231
Mosso az elfáradásról. (II.) — <i>Dr. Buday Józseftől</i>	243

ÍRODALOM. <i>M. Guyan</i> : «La moral anglaise contemporaine.» —	Lap
<i>C. M. Williams</i> : «A review of the systems of ethics founded on the theory of evolution.» <i>Dr. Lechner László</i> . — «Revue de droit public et de la science politique.» <i>N. E</i> — «Mind.» — <i>r-ó</i> . — «Archives d'anthropologie criminelle, de criminologie et de psychologie normale et pathologique.» — <i>n-r</i> . — «Revue philosophique de la France et de l'étrangère.» — <i>n-r</i> . — <i>Dr. Csarada János</i> : «A nemzetközi jog története.» — <i>V</i> . — <i>Dr. Fényes Samu</i> : «A jogfejlődés.» — <i>Dr. Földes Béla</i> : «A társadalmi gazdaságtan elemei.» — <i>Hentaller Lajos</i> : «Kossuth és kora.» — <i>V</i>	252

HARMADIK SZÁM.

Montesquieu és Rousseau. (I.) — <i>Dr. Balogh Arthurtól</i>	301
Lucretius Carus. (III.) — <i>Hegedűs Istvántól</i>	309
Következetesség az esetlegességben. — <i>Pásztory Jánostól</i>	332
Kossuth és az európai diplomacia. — <i>Várnai Sándortól</i>	343
Az idő elmélete. (III.) — <i>Posch Jenőtől</i>	375
A sociologia a tudományok sorában. — <i>Kun Sámuelről</i>	389
ÍRODALOM. «Archives d'anthropologie criminelle.» — «Revue philosophique de la France et de l'étranger.» — «Revue d'économie politique.» — <i>Bessenyei F.</i> : «Vukovics Sebő emlékiratai, Magyarországon való bujdosása és száműzetésének idejéből.» — <i>Kolozsváry István és Óváry Kelemen</i> : Werbőczy István Hármaskönyve. — <i>Dr. Edvi Illés Károly</i> : «A büntető-törvénykönyv magyarázata.» — <i>Kovács Ferencz</i> : «Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsótábla kerületi üléseinek naplója.» — <i>n-r</i> .	410

NEGYEDIK SZÁM.

Montesquieu és Rousseau. (II.) — <i>Dr. Balogh Arthurtól</i>	437
Az idő elmélete. (IV.) — <i>Posch Jenőtől</i>	451
Eszméink keletkezése. — <i>Beljak B. Páltól</i>	466

	Lap
Schopenhauer és a keresztény vallás. — <i>Pászthory Jánostól</i> ..	487
A hypnosis lélektana. — <i>á-á</i>	498
Visszatekintés a budapesti VIII. nemzetközi egészségügyi és demographiai congressus eredményeire. — <i>i</i>	515
IRODALOM. «Revue Occidentale.» <i>K-n</i> . — «Zeitschrift für Psychologie und Physiologie der Sinnesorgane.» — <i>rr</i> — — «Revue philosophique.» 8. füzet. — «Revue philosophique.» 9. füzet. — «Archives de l'anthropologie criminelle et de criminologie.» — «Nouvelle Revue», — «Annales de l'école libre des sciences politiques.» — <i>n-r</i> . — «Le mouvement social en Hongrie par Jules Mandello. Extrait de la 'Revue Internationale de Sociologie'» — <i>Dr. Vajda Emil</i> : «A vargyasi Daniel-család a közpályán és a magánéletben.» — <i>n-r</i> . — <i>Concha Győző</i> : «Politika.» — <i>Alfred Sidgwick</i> : «The Process of Argumenta contribution to logic.» <i>Dr. Lechner László</i>	526

AZ ALKOTMÁNYPOLITIKA KÖRÉBŐL.

— Első közlemény. —

I.

Parlamentarismus és német alkotmányosság.

A német nemzet nagyszerű osztályrésze a modern emberiség szellemvilágában fölüláll minden kétségen. A tudomány nem egy ágában ismerik el manap, inkább mint valaha, még az angol, francia és olasz bűvárok, gondolkodók legkitünőbbjei is, hogy *«Germania docet»*. Ámde a politikában — az elméletiben nem kevésbé, mint a gyakorlatiban — messze mögötte maradt mindeddig a németiség nyugat nagy cultur-népeinek. Igaz, a természetbűvárok mondják, hogy mennél nemesebb valamely állati organismus, annál hosszabb idő kell neki, míg elérheti a maga biológiai fejlődésének azon fokát, a melyen az érettség teljes mérve beigazolódik; lehet, hogy a nagytehetségű német nép geniusa — ezen mélyelnű genius — még ma sem érte el a saját biológiai fejlődésének ezen fokát, míg a gyöngébb csontú és kevésbé nagy agyvelejű francia már túlhaladta a férfikorát, és az angol is már túl van a maga ifjúkorán.

Legyen bárhogy, a politikában, még pedig az elméletben nem kevésbé, mint a gyakorlati államéletben, a németiség még ma sem jutott el a saját fejlődésében azon fokra, melyen akár a francziával, akár az angollal diadalmasan versenyezhetne.

Nézzük csak, minő jellemző vonásokat mutat a németiség az államéletben a legutóbbi két évszázad történelmében. 1708-ban Anglia már teljes élvezetében van azon politikai szabadságnak, melyet neki a dicsőségteljes 1688-diki forradalom lezajlása után a «*Declaration of Rights*» és a «*Bill of Rights*» alapján Oraniai Vilmos államférfiúi bölcsesége biztosított. Megszűnt, rég megszűnt már ekkor Angliában minden kasztválaszfallal, a törvények uralma alatt állott az egész angol nemzet születési különbség nélkül; csorbíthatlan volt ekkor már, mert rendes bírói oltalom alatt állott úgy a gondolatszabadság és lelkiismeretszabadság, mint a szólásszabadság, a gyülekezési és társulási jog; minden ostromon, sőt minden kételyen felül állott az önkormányzat, úgy a nemzeti, mint a helyhatósági; az angol állampolgárt nem érthette sem a kormányközegek, sem a katonaság, sem a király részéről a legcsekélyebb sérelem, melyet a százados alkotmánypolitikai harcokban megedzett és a társadalom valamennyi rétegében gyökeret vert jogrend alkotmányjogilag hivatott őrei azonnal meg ne orvosolhattak, vagy ha kellett, keményen meg ne toroltak volna.

A hajszála sem görbülhet meg az angolnak, még ha annyi ellensége volna is, mint a hány hajaszála van a fején — írja vala pár évtized múlva *Montesquieu* a «*Notes sur l'Angleterre*»-ben. Ugyanebben az időtájban, 1705-ben mennyire lealázó helyzetben volt azonban még az emberi méltóság, a németiség a maga «*Római szent birodalmá*»-ban! A hűbéri kasztrendszer bambán kegyetlen béklyóiban nyögtek még a nép, milliói; a szabadságot nem, hanem csak szabadságokat, előjogokat, különjogokat, kiváltságokat élveztek a fő- és alsónemesség, meg a papság hozzátartozói, no azután meg a városi polgárság is bizonyos mértékben; a fejedelem jogkörét azonban a hűbériség kötelekein kívül nem korlátozta semmiféle intézmény, sőt azt sem tudta volna senki

megmondani, hogy a fejedelem jogkörének tulajdonkép hol végződnek a határai?

Nagyon jól tudta ezt *I. József* császár; azért, mivel-hogy megharagudott az egész bajor nemzetre, fogta magát és legott kiadta a maga legfelsőbb rendeletét, miszerint: «Az öszves bajorokat föl kell akasztani. Kegyelem útján azonban megengedtetik nekik, hogy tiz-tiz bajor sorsot húzzon és csak az akasztassék föl, a kire éppen a sors esik».¹ E rendeletet nem hajtották ugyan végre, mert maga *I. József* önként elállott annak végrehajtásától; de, kérdem, nem csukatta volna-e Angliában tébolydába a parlament 1705-ben azt a ministert, a ki ilyen rendelet kibocsátására hagyta volna magát ragadtatni?

Waterloo után megakadt ugyan hosszabb időre a szabad politikai fejlődés, majd csak hogy nem az egész szárazföldön. Még a *Schweiz* is érezte a «Szenszövetség» dermesztő súlyát; csakis a messze Norvégia zúzmaratelt kakukfüves mezőin lélekezett szabadon a nép amúgy istenigazában. Az államhatalom minden egyéb szárazföldi államban szűkre szabta a szabadságot; csak két nagy elvet nem mert nyíltan megsérteni, sem Franciaországon, Hollandiában, Spanyolországon, Portugalliában, sem Olaszország nagyobb-kisebb államaiban, hogy az akkor még absolutistikus Dániát és a szabadságot a maga rendi alkotmányában élvező Svédországot ne is említsem. E két nagy elv volt: először a nemzeti önkormányzat vagy legalább a kormányhatalom ellenőrzése többé-kevésbé népképviseleti vagyis oly alapon, mely nem csupán a főnemeseznek, alsóbb nemeseknek (mint mi magyarok mondanók: a köznemeseknek), papoknak és vagyonos városi polgároknak, de az alsóbb néprétegek fiainak is juttatott már bizo-

¹ Hormayr: Lebensbilder 256. l.; idézve Bluntschlinál: az «*Allgemeine Staatslehre*»-jében 443. l.

nyos osztályrészt a politikai jogok gyakorlásában és másodszor az állampolgári jogegyenlőség elve, vagy a hol ez még behozva a maga egészében nem volt. azon alkotmánypolitikai elv. mely a középkorból öröklött kasztszerű rendi válfalak teljes ledöntésére ösztönözte még a legaristokratikusabb román államokban is a hangadó politikusokat. Valóban, a «*Szent-szövetség*» legrémletesebb orgiáinak éveiben is. 1815-től 1830-ig, sem Franciaországon, sem Spanyolországon, Portugáliában, sem Toscanában vagy Sardiániában, de még mindkét Sicilia királyságában sem tartották volna felvilágosult, józan hazafinak azt az embert, a ki azt kívánta volna, hogy úgy az iparosokat, mint a földműveseket szigorúan távol kell tartani a közügyektől s azon kell lenni, hogy sem amazok, sem emezek a közügyekre ne is gondolhassanak. Még XVIII. Lajosnak, sőt még a hirhedt «*Ordonnance*»-ok kieszelőjének, *Polignac* hercegnek, X. Károly ezen vészthozó miniszterének sem jutott volna soha eszébe egy ily retrograd ötlet; és ime ugyanezen időtájban a németek legnagyobb költője, *Goethe* egész leplezetlenül kimondja egyik barátjához intézett levelében, hogy: «a czipész maradjon a kaptafa mellett, a földműves meg járjon az ekeszarva után, hanem a fejedelem tanulja meg azt a mesterséget, hogy hogyan kelljen kormányozni». («*Der Schuster bleibe bei seinem Leisten, der Bauer hinter dem Pfluge, aber der Fürst verstehe die Kunst zu regieren!*») Nemcsak Lamartine, Hugo Victor, Béranger hazájában, de az Arno meg a Manzanares partjain is örökre lehetetlenné tette volna magát még a legbálványozottabb költői genius is, a ki akár 1817-ben, akár 1821-ben ilyesmit mert volna papírra tenni. No de még más tünet is áll rendelkezésére az utókornak a németiség e századbeli államéletének történelméből, a népek politikai érettsége különböző fokainak megítélhetésére. 1819-ben történt, hogy Baden nagyhercegség első kamrájában egy nagyon magas állású politikus egyenesen azt

az indítványt tette, hogy alkottassék törvény, a mely megszabja, hogy *minő ruhákat és minő szövetekből* szabadjon viselnie minden egyes *rendbeli* embereknek: minő ruhát, minő szövetből a főnemesnek, az alsóbb nemesnek, a polgárnak, a parasztnak stb.. s hogy azután megszabja ez a törvény azt is, hogy *kinek minő butorokat* szabadjon tartania a saját házában; hogy *kinek legyen szabad kocsit és lovat tartania*, kinek pedig ne! s hogy ezen rendszabály a legszigorúbban hajtassék végre. kivételt csakis a hatóság engedélyezhetvén egyes nagyon vagyonos polgárok számára, a kik azonban tartozzanak előbb a maguk vagyonállásának valódi természetét formáserint beigazolni a hatóság előtt.»¹ Igaz, párhuzamosan ezen középkorias velleitással nem egy tekintetben modern, szabadelvű eszméket terjesztettek az egyes német államokban, úgy a «Tugendbund», mint egyéb szövetkezetek előharczosa, a *Wirth* és *Siebenpfeiffer* elvtársai; de már maga az a körülmény, miszerint Franciaország tőzsomszedságában, tehát azon francia nemzet tőzsomszedságában, a melynek az emberiség a *német jobbágyság megszüntetését* és a rajnai tartományokra nézve a jogegyenlőség alapján álló «*Code Napoléon*» behozatalát köszönheti vala; hogy, mondom, Franciaország tőzsomszedságában még 1819-ben ily botorúl középkorias indítvánnyal merészeltetett a leg-

¹ *Riehl*: «Die bürgerliche Gesellschaft.» «So dürften — így szólt 1819-ben ama *badeni* államférfiú az első kamrában — so dürften doch allgemeine Bestimmungen in jedem einzelnen Bundesstaat darüber nothwendig werden: Welche Art von Kleidung und aus welchen Stoffen bestehend *jedem Stande* und jedem Geschlecht zu tragen erlaubt sei? Wer berechtigt sey Wagen und Pferde zu halten und wer nicht, und welcher Gattung von Möbeln sich jede Classe bedienen dürfe, wobei immer eine billige Rücksicht bei der deshalb zu entwerfenden Classification auf die vermögenden nicht berechtigten zu nehmen und bei diesen unter gehöriger Nachweisung ihrer guten Vermögenszustände eine Ausnahme von der Regel zu machen seyn würde.»

fölvilágosultabb német államok egyikének első kamrájában egy «államférfi» fényes nappal előállani, a nélkül, hogy ezáltal a egész német nemzet közmegvetésének tette volna ki magát: már maga ez a körülmény is azt mutatja, hogy bizony ez a különben oly mélyelmű, annyira solidan munkás és családi erényekben annyira gazdag német nemzet még a XIX. század második évtizedének végén is nagyon benne leledzett a maga «*Kleiderordnung*»-os és «*Gänseordnung*»-os fejlődésű rendi tagozatának hagyományos kórságaiban.

Jöttek az 1848-diki mozgalmak. Egyetlenegy merész ugrással akart most fölemelkedni a kor színvonalára a német szabadelvűség. A frankfurti «*Paulskirche*»-ben üléselő nemzetgyűlés olyan törekvéseket hozott fölszínre, a melyek buzgalomteljesen vetekedtek a Szajna partjain átélt *augusztusi* éjnek rangot és czimettőlő lendületeivel. Csakhamar kárbaveszett azonban minde buzgalom; a német nemzet teljességgel nem volt még megérve ily átmenetnélküli radicalis reformokra. Hasztalan vettek föl az egyes német államok a maguk hevenyészett 1848-diki és 1849-diki alkotmányleveleikbe — «*Verfassungsurkunde*» — a democratikus követelményeket: már az 1851-ben restituált «*Bundestag*» egyetlenegy tollvonással örölte ki mindazon alapjogokat — «*Grundrechte für das Deutsche Volk*» — a melyek a jogegyenlőség komolyabb mérvű életbeléptetését, a rendi előjogok — «*Standesvorrechte*», — hitbizományok, sőt az összes rendi különbségek — «*Standesunterschiede*» — megszüntetését czélozták, az illető német államok alkotmányleveleiből a maga augusztus 23-diki határozata által. Igen, mert a fegyveres erő lebunkózta a democratikus mozgalmak harcosait Badentől le egész a Kahlenbergig és innét föl egész a Keleti tengerig; a nép tehetetlennek érezte magát szemben az uralkodóházak politikájával és csakis ezen uralkodóházak művelt, em-

berséges fölfogásának köszönhető a német nemzet, hogy a fölülkerekedett reactio nem vetett a szó szoros értelmében véget minden modern alkotmányosságnak a németiség hazájában. Valóban a nagylelkűséget nem csekély államférfiúi belátással egyesítették a német államok fejedelmei, midőn közvetlenül törhetlenül hűséges hadcsapataik könnyű csatateri diadalaik után *alkotmányleveleket* — «*Verfassungs-urkunden*» — hocsátottak ki, és ezekben népképviselési alkotmányosságot *octroyáltak* még oly államokban is, a hol azelőtt de jure csak rendi alkotmányosság állott fönn többé-kevésbé absolutistikus tetőzettel.

I. Vilmos császárnak, mint még «*Prinz von Preussen*»-nek volt az érdeme, hogy Poroszországon a «*Charte Waldeck*» alapján behozatott a népképviselés, nem sokára azután, hogy bátyja, *IV. Frigyes Vilmos* kénytelen volt a berlini királyi palota udvarán a lelőtt és lekaszabolt polgárok hullái előtt a kalapját ünnepélyesen megemelíteni. Másfelől *II. Ernő* Szász-Koburg herczeg fejtett ki lankadatlan buzgalmat a népképviselési rendszer érdekében: sorra járta a kisebb-nagyobb udvarokat és tanácsosal, rábeszéléssel, szeretetreméltó egyéniségének egész súlyával odahatott, hogy a német fejedelmek inkább a mérsékelt szabadelvű államférfiakra hallgattak, mint a fékvesztett junkeri és katonai reactio, meg a clericalismus incselkedéseire. Ki ne ismerné föl *Ernő* herczeg ezen örök halára érdemes fáradozásainak hátterében a fivérének, *Albert* kir. herczegnek, a böles és nemeslelkű angol királynő, *Victoria* kegyeletreméltó férjének buzditó, eszmekölcsönző alakját! A *népképviselési* rendszer tehát behozatott, és ott, hol az már korábban is fennállott, megszilárdult, kitágult az egyes német államokban, békés, nyugodt fejlődésnek vetvén meg alapját hosszú emberöltőkre.

Ámde ki fogna azon még csodálkozhatni, hogy az az alkotmánypolitika, a mely mindezt épp a forradalmi moz-

galmak leveretése után hozta létre, majd csak hogy nem azt mondhatnók, merő nagylelkűségből, vagy legföljebb eszélylvel párosult nagylelkűségből, nem kívánt elmenni egész odáig, a hol az angolok, francziák, spanyolok, hollandok, belgák, norvégok, portugallok, sardiniiaiak és toscanaiak alkotmányossága állott már fönn a maga teljességében? Ki csodálkoznék rajta, hogy a német alkotmánylevelek megállapodtak a középúton, egyfelől az absolutistikus tetőzetű *rendi* alkotmányosság és másfelől a *belga* parlamentarismus vagy az 1814-diki franczia «Charte» alkotmányossága között? És azután ezen a közvetítő alapon fejlődött tovább a német alkotmányosság egész a mai napig. Azt mondja *Binding*¹ az új Németbirodalom fölötti örömeiben, hogy az 1848/9-ben proclamált «*alapjogok*»-ból megvalósítva élvezhetik ma már a németek körülbelül mindazt, a minek a megvalósulását józanul lehetett remélni. Minő nagyzás! Tagadhatatlan, hogy az egyéni állampolgári alapjogok, különösen az egyéni szabadság, a törvényelőtti egyenlőség, a helyhatósági önkormányzat és a közigazgatási biráskodás dolgában meglehetősen nagy haladást látunk a Seldánál vérkeresztséget nyert új Németbirodalomnak, Mecklenburgot kivéve, valamennyi államában. De mi ez mindazon ürnek az áthidalására, a mely a Németbirodalom egyes államainak alkotmányosságát és ennek folytán társadalmát is egyfelől az angol, másfelől a franczia, olasz, spanyol, portugall, belga, hollandi, dán, svéd és norvég alkotmányosságtól és társadalomtól még manap is elválasztja, hogy a modern görög királyságot, Rumániát stb. ne is említsem! Az alkotmányosságot, sőt nem egy tekintetben magát a társadalmat illetőleg, mi magyarok is határozottan előbbre vagyunk: mert parlamentáris alkotmányunk van, a melylvel tudunk élni is nemzetünk előnyére és tár-

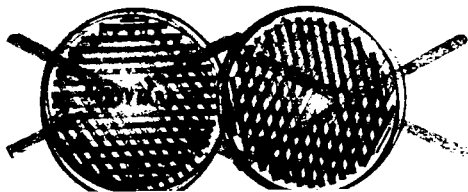
¹ Versuch der Reichsgründung durch die Paulskirche. 1892.

sadalmunk is elmondhatja magáról, hogy ha nem is versenyezhetünk ez idő szerint a németekkel sem szellemi műveltség, sem közgazdasági állapotok tekintetében: másfelől azonban a mi magyar nemzeti társadalmunk már szerencsésen túlhaladta azon rendi válfalakat, a melyek a német nemzeti társadalom valódi megegyesülését még ez idő szerint szemlátomást gátolják, és ha vannak is még mindig rendiségre emlékeztető visszasságok a mi magyar társadalmunkban: jó lélekkel elmondhatjuk, hogy minde visszasságokat már rég leküzdhetette volna 1848-diki alkotmányunk szelleme, ha nem nyernének mind e visszasságok évről évre, napról napra mind újabb és újabb tápot — Bécsen át — éppen a német államok sajátyszerű alkotmányosságának kihatásától a német társadalomra és — irodalomra.

Tekintsük csak kissé közelebről a német alkotmányosságot a maga alkotmányjogi alapvonásaiban. Minden nehézség nélkül, úgyszólván néhány festői vonással eléggé találólag jellemezheti azt, szemben az angol, francia, olasz állapotokkal, az időszaki publicistika. Hamarjában nem is kell egyebet tennie, csak emlékezetbe kell hoznia és tanulságra való kihasználhatás végett egy-egy képbe kell összefoglalnia a legközelebb lefolyt évek apróságos történetéből a következőket.

Egy herczeg meghal. törvényes neje tovább viseli a herczegnői czimet. A lipcsei *«Reichsgericht»* előtt azonban jogérvényesen elperlik tőle, mert a herczegnő nem volt *«ebenbürtig»* házassfél, csak egy *«polyárnak»*, valami nagykereskedőnek lévén a leánya. *Dortmundtban* egy fiatal gróf, becsületes munka útján akarván megküzdeni szegénysége daczára az étellel, beáll *«Volontär»*-nek valami rőföskereskedésbe. Dolgozik becsülettel, de iszonyú benne az öröklött kasztszellem és nem bír magának még csak annyit sem szerezni, hogy az adóját lefizesse. A dortmundti városi tanács

illetékes hivatala meginti őt ismételve szabályszerűleg, de nem tesz kivételt a grófi ranggal szemben, hanem mint szokta, nyílt, horitéknélküli czédulán küldi lakására a szabályszerűleg kiállított adómegintést. A fiatal gróf erre fölháborodik és visszaír a tanácsnak, hogy mint rangbeli ember nem tartozik ilyesmit eltérni hivatalnokoktól, a kik éppen az ő «*polgári*» születésök folytán hasonlíthatlanul ő alatta állanak és csak egészen közönséges emberek. A tanács perbefogja a grófot. Angliában és a szárazföld nem egy monarchiájában szigorúlag büntették volna az alkotmányos jogrend illetén durva megvetéseért. Dortmundt illetékes bírósága azonban mindössze 20 márka pénzbírságra ítéli.¹ *Kölnben* egy közönséges éjjeli őr — Johann Göthe — beül három-négy baktertársával egy vendéglőbe már jóval éjfél előtt, és midőn e fölött megbotránkozását fejezi ki néhány intelligens vendég, s figyelmezteti őket, hogy ilyenkor a vagyontbiztonság és közrend érdekében még az utcán van helyök: neki állnak a bakterek és agybafoébe, csaknem holtra verik a figyelmeztetőket és egyúttal följelentést tesznek ellenök a *közhivatalnoki állás* — «*Beamtenthum*» — megsértése miatt. Azon éjjeli ört, a ki a legsúlyosabb testi sértést okozta volt, elbocsátják ugyan nagynehezen, hosszas eljárás után hivatalából, de a többit fölmentik, mert hát csakugyan nem lett volna szabad «*közhivatalnokokat*», még ha bakterek is, az ő hivatalos teendőikre figyelmeztetni.² *Erfurtban* Von Tschoppe főkormánytanácsos — Ober-Regierungsrath — ismételt figyelmeztetés daczára sem köttet szájkosarat az ő kedvencz sétálókutyájára. A városban veszett ebek mutatkoznak. Az utcán járók-kelők aggodalommal néznek az Ober-Regierungsrathnak

¹ L. a Diedrich Graf von Tschyskiewitz-Kalenitzky-féle esetet a «Frankfurter Z.» 1893. aug. 12. számában.]

² L. a «Kölnische Zeitung» 1893. aug. 12. számát.

még mindig szájkosár nélküli séta-ebére. följelentik több oldalról a hatóságnál. Ismételt sürgetés után *Lange* polgármester végre rászánja magát és barátságos magánlevélben figyelmezteti a főkormánytanácsost. Az egész német sajtó fölzúdul és ráidézi a kihágási ügyben barátságosan levelező polgármesterre a Büntető-törvénykönyv §-át, mely az ily esetekben kötelességmulasztó közhivatalnokokról szól: de azért a «*Strafgesetzbuch*» §-a nem lesz tekintetbe véve: mert hát egy főkormánytanácsos sokkal magasabban áll a burokratia ranglépcsőjén, semhogy az ő séta-kutyája miatt érdemes lenne törvényt ülni egy kötelességmulasztó polgármester fölött. Angliában magát a belügyministert bírságolta meg a rendőri közeg mindjárt ott a helyszínén a mult évben csak azért, mert horgászni mert, de a horgászjegyét honn felejtette. Báró Bothmer röpiratot ad ki, és a legkeményebben nekiront a birói kar összes nem-nemes tagjainak, követelvén, hogy nagyobb, jóval nagyobb számmal nevezzenek ki birákká nemeseket, mint eddig történt, mert hát szerinte a «*polgári*» származású birák nem bírnak sem a kellő műveltséggel, sem a kellő erkölcsi emelkedettséggel. Angliában, sőt Olaszországon, Belgiumban, Spanyolországon, Portugalliában, Hollandiában csakhamar utólérte volna az ily röpirat szerzőjét az alkotmányos jogrend őrének sujtó keze. A Németbirodalom államaiban ugyancsak készen állott volna csakhamar az áristom, sőt tán a vasbilincs is annak a számára, a ki a nemes származású birákról tett volna közzé ilyen «*osztálygyűlölséget*» keltő förmedvényeket; de a polgári, illetőleg nem-nemes származású birák szellemének, képzettségének, műveltségének ilyen meghurczolása nem esik az osztálygyűlölség keltésének fogalma alá. Veronában a mult nyáron megtámadja fényes nappal a város díszterén egy híres tudósnek magasműveltségű és bájos leányát, a köztiszteletben álló *Argentei* kisasszonyt valami gróf *Piscicelli* nevű lovassági főhadnagy három más tisztársával, és az

egész közönség szemelättára durva pajkoskodást követ el vele szemben. Az atya és a nagybátyja távirati panaszára pár nap múlva táviratilag jön meg a hivatalos válasz, hogy Olaszország királyának parlamenti felelős hadügyministere az illetlenkedő főhadnagyot a hadsereg kötelékéből, az eljárás kellő formáinak betartásából, kirekesztette. A német államokban nem ritkán fordultak elő még néhány év előtt is oly esetek, a melyekben tisztas *«polgárnők»* szülői panaszt emeltek egyes túlvértes katonatisztek dévajkodásai ellen; de az a büntetés, a melylyel hosszadalmas eljárás folytán ez utóbbiak sújtattak, nagyon is alkalmas megéreztetni a különbséget egyfelől oly állam közt, a melyben egyenlő az egységes jogrend sújtó igazsága mindenkivel szemben, és az oly állam közt, a melyben a *«Rechtsstaat»* illetékessége ott végződik, a hol a *«militarismus»* kezdődik. Hát még a kávéházbeli, vendéglőbeli, utczai kardlapozások, súlyos testi sértéssel járó kaszabolások, a melyeket a vérző *«polgárok»* formaszertinti panasztétele daczára sem követett nyomban, nem követett egyáltalán komolyabb mérvű megtorlás! Mindez ama sajtószertű jogrend folyománya, a mely nyíltan, ünneptélyesen vallja a *«katonai becsület»* és a *«polgári becsület»* közti óriási különbséget; ugyanazon jogrendé, a mely a legújabb időkig lehetővé tette, hogy, a szász kir. herczeg hadseregfelügyelői rendeletének tanuságtétele szerint, embertelen bánásmódnak, valóságos kínzásoknak maradtak egész védtelenül kitéve a közlegények, kivált az újonczok, úgy az altisztek, mint a tisztek részéről, s a nélkül, hogy jogorvoslatot nyerhettek volna bármely forumon is. Végül — hogy paullo-majora canamus — ugyanez a jogrend tette lehetővé, hogy maga a legfőbb hadúr az arczél előtt ünneptélyesen megdicsért és legfelsőbb kéznyújtással tüntetett ki egy közlegényt, a ki pár nappal azelőtt őrtállván, egy arra ballagó intelligens polgárt egyszerűen lelőtt és csak azért, mert ez utóbbi a szo-

kásos őrállói kérdésre nem felelt, hanem csak amúgy mormogott valamit — de természetesen a legkisebb rossz szándék nélkül — a fogai közt.

Igy rajzolja körülbelül a modern publicisták a német alkotmányosság árnyoldalait, szemben az angol parlamentarizmussal, sőt szemben az olasz és belga parlamentarizmussal is, hogy a francia demokrácia ellentétes nagy vonásait e helyütt ne is hangsúlyozzam.

Az elfogulatlan tárgyilagos szemlélő kénytelen lesz ugyan bevallani, hogy a német alkotmányosság föntjelzett vonásai jórészt éppen nem túlzottak, de egyúttal azt sem fogja tagadhatni, hogy ez a német alkotmányosság, daczára mindez árnyoldalainak, mégis képes volt az állami rendet emberöltőkön át oly szilárdul föntartani, mint semmi más állam Európában és másfelől ez a német alkotmányosság képes volt a német nemzetet kinevelni a nemzeti egységre és ennek érdekében egy rettentő nagyhatalmú birodalomnak nemcsak megszerzésére, de egyúttal minden irányban biztos továbbfejlesztésére. Másfelől az, ki elfogulatlan szakértelemmel kíván ítéletet mondani e tárgyban, nem fog megmaradni a fölszínen mutatkozó minde tünetek egyszerű tudomásulvételénél, hanem, mielőtt egyetemleges megállapodást kockáztatna, le fog szállni minde symptomatikus jelenségek alkotmányjogi hátterének mélyére és csakis behatólag összehasonlító alkotmányjogi tanulmányok alapján fogja megvonni akarni a párhuzamot egyfelől a német alkotmányosság, másfelől pedig, ha nem is a francia demokratikus köztársaság, sőt ha még csak nem is az angol parlamentarizmus, hát legalább az olasz, meg a belga parlamentarizmus között.

Valóban megérdemli, hogy mi is megvonjuk ez utóbbi párhuzamot.

Ím a különbözet a maga legfontosabb mozzanataiban.

A *német alkotmányos monarchia* — melyet *Robert von Mohl* «*dualistische Monarchie*»-nek nevez, *Sidgwick* pedig «*egyszerűleg alkotmányos monarchiának*» nevez — mindenekelőtt abban különbözik a *parlamentaris* monarchiától — ez utóbbit a szó szárazföldi értelmében contemplálva — hogy míg az utóbbiban az uralkodó nincs jogosítva más jogokat — felségjogokat — is gyakorolni, mint a melyeket a rendszeres alaptörvény, vagy az ú. n. alkotmánylevél taxativ felsorolással nyíltan, ünnepélyesen és tüzetesen az uralkodóra ráruház: addig a *német* alkotmányos monarchiában az uralkodó föltétlenül van jogosítva a történelmi jogfejlődés kapcsán öröklött egész felségi jogkört csorbítlanul gyakorolni, kivételt csakis azon felségjogok képezvén, a melyek gyakorlásának módozatára nézve — az alkotmánylevél tüzetesen feljogosítja az országgyűlést — a kamarákat — az államhatalomban való osztályrészre. Nevezetesen igaz ugyan, hogy a *német* alkotmányos monarchiában is csak úgy bocsáthat ki, módosíthat, értelmezhet törvényerejűleg, vagy törölhet el az uralkodó törvényeket, csak úgy módosíthatja az alkotmánylevél egyes rendelkezéseit, csak úgy szabályozhatja az államháztartást és csak úgy köthet államadósságot az uralkodó, ha az ő e tekintetbeni actusaihoz a népképviselő is hozzájárul; ámde a kamarák, illetőleg a népképviselő nincs alkotmányjogilag arra jogosítva, hogy az uralkodóra alkotmányjogi kényszert gyakoroljon. «Die Stände können die Bewilligung der Steuern mit keiner Bedingung verbinden.» — «Az országgyűlés nem kötheti az adók megszavazását semmiféle föltételhez» — mondja a *bajor* királyság alkotmánylevele.¹ Ugyanez áll *Baden* nagyhercezségre, *Württemberg* királyságra, *Hessen* nagyhercezségre és a *szász* királyságra nézve is.² *Olden-*

¹ Verfassungsurkunde Tit. VII., § 9.

² *Württemberg*, Verfassungsurkunde § 113.: Die Bewilligung der Steuern darf nicht an Bedingungen geknüpft werden, welche die Ver-

burg nagyhercezségre nézve is.¹ A *parlamentaris* monarchiában meg éppen ez a leghatalmasabb fegyver a népképviselő kezében, hogy alkotmányjogilag föl van jogositva csakis azon föltétel mellett szavazni meg az adókat, ha hogy az uralkodó csakis oly törvényjavaslatokhoz adja meg a szentesítést, a melyeket a népképviselő elfogadott, s ha csakis oly ministerek által kormányoz, a kik a népképviselő többségének bizalmát bírják, s ha elbocsátja az oly ministereket, a kik a népképviselő bizalmát már vagy elvesztették vagy pedig egyáltalán nem is voltak valaha abban a helyzetben, hogy azt megnyerhették volna, és ha az uralkodó egyáltalán, vagy pedig egyik-másik nagyjelentőségű kérdésben oly politikát követ, a mely állandólag összhangzatban van a népképviselő többségének politikájával.

A *német* alkotmányos monarchiában szintűgy, mint a *parlamentaris* monarchiában az uralkodó actusai csak úgy bírnak államjogi érvénnyel, ha azokat valamelyik miniszter, még pedig *felelős* miniszter ellenjegyzzi. Igen, mert a *német* alkotmányos monarchiában a miniszterek *felelősök*, szintűgy, mint a *parlamentaris* monarchiában: és a *parlamentaris* monarchiában nemkevésbbé szabadon, saját belátása szerint nevezheti ki és bocsáthatja el a ministereket bármely perczen az uralkodó, mint a *német* alkotmányos monarchiában.

De van egy óriási különbség mégis e kérdésre nézve a két rendszer között. A *német* alkotmányos monarchiában a *miniszterek* csak a szó *legalis* értelmében felelősök az

wendung dieser Steuern nicht unmittelbar betreffen. — Hessen, Verfassungsurkunde Art. 68., Abs. I.: «Die Bewilligungen dürfen von keiner Kammer an die Bedingung der Erfüllung bestimmter Desiderien geknüpft werden.» — Szász királyság, Verf. § 102.: Oldenburg nagyhercezség, Art. 188.

¹ H. I. e. *Seydl*: Staatsrechtliche und politische Abhandlungen. 1893. 132. s. köv. l.

uralkodási. illetőleg kormányzati actusok *alkotmányszerűségeért, törvényszerűségeért*, de nem egyúttal azok *czélszerűségeért* is: a *parlamentaris* monarchiában azonban felelősek a ministerek *politikailag* is, vagyis felelősek az uralkodó actusainak *czélszerűségeért* is, tekintettel az állam, a nemzet *közjávára*.¹ A *parlamentaris* monarchiában vissza kell lépniök az összes ministereknek — tehát az egész «*cabinet*»-nek — mihelyt *czélszerűségi* kérdésben vettetvén föl a *bizalmi* kérdés, a képviselőház *többsége bizalmatlanságot* szavaz a kormánynak; itt, a *parlamentaris* monarchiában *solidaris* a cabinet mindarra nézve, a mit egyik vagy másik szakminister előterjesztésére a *ministertanács* magáévá tesz, vagyis kivétel nélkül minden kormányzati actusért, minden törvényhozási előterjesztésért, — mert csak oly előterjesztés kerülhet a *képviselőház*, illetőleg a *parliament* elé, a melyre nézve az összes ministerek előzetesen közös, egyértelmű megállapodásra bírnak jutni egymással; ugyanez állván azon előterjesztésekre nézve, a melyekkel a *korona* elé járulnak, — és

¹ A bajor ministeri felelősségi törvény (1848. június 4.) 9 Art.: «Ein Staatsminister oder dessen Stellvertreter, der durch Handlungen oder Unterlassungen die *Staatsgesetze* verletz, ist den *Ständen* des Reichs *verantwortlich*.» A *szász* királyság alkotmánylevele 141. és köv. §-ai, valamint az 1838. február 3-diki törvény, nemkülönbén *Württemberg* alkotmánylevele (Cap. 10.) a ministereket csak *alkotmányértésékért* — «*Verfassungsverletzungen*» — teszik felelőssé Némi- leg eltér a német tyustól a *badeni* törvény 1868. február 20 dikáról: «Die zweite Kammer hat das Recht die Minister und Mitglieder der obersten Staatsbehörde wegen einer durch Handlungen oder Unterlassungen wissentlich oder aus grober Fahrlässigkeit begangenen Verletzung der Verfassung oder anerkannt verfassungsmässiger Rechte oder schweren *Gefährdung* der *Sicherheit* oder *Wohlfahrt* des Staates förmlich anzuklagen.» A *porosz* alkotmánylevél s a porosz államjogi gyakorlat közt félreismerhetetlen a küzdelem, mely azonban még nem vezetett biztos formulára.

ha nem tudnak maguk között valamely kérdésben teljesen egyértelmű megállapodásra jutni egymással az összes ministerek: szükségkép beáll köztük a *ministerválság*, le kell valamennyi miniszternek egyúttal mondania, a koronától függően azután, hogy elhocsátja-e az egész cabinetet és egészen új cabinetet nevez-e ki, vagy pedig a lemondott ministerek közül egyiknek vagy másiknak, vagy akár többeknek nevezetét tévén magáévá, ezek közül biz-e meg valakit a cabinet-alkitással, azon czélzattal, hogy ezen részben vagy egészben új cabinet azután megcsinálja magának a többséget a képviselőházban, esetleg a képviselőház feloszlatásának és új választások elrendelésének árán is, a mi azután azt jelenti, hogy az uralkodó «hivatkozik a nemzet»-re. Hogy e rendszer ily alapon folytonos összhangzatban és sikerrel működhessek, a *parlamentaris* monarchiában az uralkodó a ministereket — a *solidaris cabinet* tagjait — a *ministereknök* ajánlatára nevezi ki. Ez ugyan nyíltan, ünnepélyesen csak *Magyarország* 1848: III. t.-cikkében (1867: III.) van kimondva, de tényleg oly államjogerejű szokás, a melyet egyiránt követnek minden *parlamentaris* monarchiában. És igen természetes, sőt szükségképeni folyománya a parlamentarismusnak, mert a parlamentaris kormány — a *solidaris cabinet* — alapját csakis egy *consolidált* képviselőházi többség, tehát egy állandólag *compact* nagy politikai *párt* képezheti, a mely eltántoríthatlanul ragaszkodván a maga programjához, csakis a saját kebeléből kinevezett ministerek iránt viseltethetik állandólag, kellő szívósságú bizalommal. Azokat az államférfiakat azonban, a kik, mint a többségben levő párt tagjai, leginkább alkalmasak a kormányon a párt bizalmának összetartására, sem az uralkodó maga, sem pedig valamely a többségben levő párton kívül álló személy nem szemelheti ki oly sikerteljes érzékkel és tapintattal, mint a többségben levő pártnak *vezére*, a ki iránt ez a párt a leg-

teljesebb bizalommal viseltetik. *Parlamentaris* monarchiában tehát rendszerint — ritka kivételes esetektől eltekintve ¹ — a többségben levő párt vezérét nevezi ki az uralkodó *ministerelnökké*, s őt bizza meg *cabinetalakítással*, a mi annyit jelent, hogy az uralkodó a szakministereket e ministerelnökké kinevezett többségbeli kitünőségnek ajánlatára fogja azután kinevezni. (Azon előzetes megbeszélések, alkudozások stb., a melyek az új ministerelnök kineveztetését úgy legfelsőbb helyen, mint angol, belga, olasz, spanyol, portugall szokás szerint a többségben levő párttal való behatóbb érintkezésben, egyfelől az uralkodó és a párttöbbség tájékoztatása, másfelől lehetőleg homogen cabinettagok összehozatala céljából szokták megelőzni, a föntjelzett követelménynek még meg hiúsulásuk esetében sem praejudicálhatnak, mert csakis politikai tapogatózások természetével bírnak és nem államjogi jelentőségűek; ugyanez áll az oly esetekről is, a melyekben, mint pl. Lord *Moira* esetében, az uralkodó nem magával a kinevezendő pártvezérrel, de valamely az alkudozásokra, kibékítésekre, érdek-összeegyeztetésekre alkalmas, többségbeli kiváló pártemberrel téteti meg a cabinetalakításra az ütegyengető lépéseket.) A *parlamentaris monarchiában* tehát a *ministerelnök* nem csupán a *legfőbb államtisztviselő*, nem csupán a *korona* első tanácsosa, de a király után egyúttal a nemzet bizalmának legfőbb letéteményese is.

A *német* alkotmányos monarchiában az uralkodó a ministerek tulajdonképeni közvetlen feje; *cabinet-solidaritás*

¹ Ezen kivételes esetek közé tartozik a *Deák-párti* cabinetek esete is, midőn nem *Deák Ferenczet*, a többségben levő párt vezérét, de, mert ő cabinetalakításra nem vállalkozott, az ő legbizalmasabb politikai barátainak egyikét, gr. *Andrássy Gyulát* nevezte ki az uralkodó ministerelnökké. A *Lónyay*-, *Szlávy*- és *Bittó-féle* cabinetek kineveztetése már anomáliát képez, a melyről más alkalommal.

nem léteznek: ha van is *ministerelnök*, ez nem bír egyúttal a többségben levő párt vezérének jelentőségével. Az uralkodó a német alkotmányos monarchiában nem a ministerelnök ajánlatára nevezi ki a ministereket, hanem saját egyéni belátása szerint, tekintet nélkül arra, hogy egyugyanazon párt-hoz tartoznak-e, és ha akár az uralkodó, akár a képviselőház többsége megvonja a bizalmát valamely szakministertől, az uralkodó elbocsátja az illető ministert, a nélkül, hogy ezért az egész ministeriumnak be kellene adnia a lemondását. A *német* alkotmányos monarchiában tehát csakis királyi kormány, királyi ministerium van, és a ministerek (csakis a király legfőbb hivatalos közegei. A képviselőház többségére az ily királyi ministeriumnak is szüksége van ugyan, hogy a kormány javaslatai megszavaztassanak: ámde teljesen elégséges, ha minden egyes concret esetben, esetről esetre *compromissum* útján biztosítja magának a kormány a képviselőház többségét az összes képviselőházi pártok részéről. Szóval a *német* alkotmányos monarchiában mindig *személyes uralom* van — *«régime personnel»* — bizonyos fokig: maga az uralkodó intézi nemcsak az uralkodást, de a *kormányzást* is felelős ministerek által. És ez annyival kevésbé válhatik az uralkodóra nézve végzetterhessé, minthogy — miként már említettük — az adók megszavazását az országgyűlés, illetőleg a képviselőház nincs jogosítva föltételelessé tenni egy vagy más követelménynek teljesítésétől a korona által. De különbözik a *német* alkotmányos monarchia a *parlamentaris* monarchiától még abban is, hogy míg *parlamentaris* monarchiában az uralkodó sohasem avatkozhatik a közigazgatás részleteibe, hanem ott, hol a *parlamentaris* ministerek nem tehetnek vagy bármi okból nem tesznek eleget a közszükségletnek, maga a parlament, illetőleg a képviselőház nyúl bele a közigazgatásba — Angliában a *special actek* által — addig a *német* alkotmányos monarchiá-

ban — kivált a kisebb német államokban az uralkodó, ha úgy tetszik neki, a legcsekélyebb közigazgatási ügyekben is közvetlenül rendelkezik, intézkedik, a nélkül, hogy az országgyűlésnek, a képviselőháznak alkotmányjogilag meg lenne a joga a közigazgatás menetére bárminő közvetlen befolyást is gyakorolni. Annnyival inkább áll ez a külügyekre, hadügyre és az udvartartásra nézve, a mely ügyek egyáltalán nem tartoznak az országgyűlés *közvetlen ellenőrzése* alá a *német* alkotmányos monarchiában. Angliában, de még Olaszországon, Belgiumban, Spanyolországon is ugyancsak beleszólhat és az alkotmány alapján teljes joggal a parlament mindezen ügyekbe: a *német* alkotmányos monarchiában a hadügyre, illetőleg a véderőre vonatkozólag van csak némi, többé-kevésbé korlátolt hozzászólása, a külügyekre, a diplomatiai ügynökökre nézve még ennél is kevesebb, az udvartartást pedig annyira az uralkodó *«castrense peculium»*-ának tekinti az alkotmányjog, hogy a felségsértéssel határos túlterjeszkedés vádjának tenné ki magát az a bajor, szász, sőt porosz népképviselő, a ki hivatkozván *Sir Robert Peel* avagy *Lord Palmerston* kezdeményezéseire a *«Ladies of the Bedchamber»* dolgában, hasonló indítványt merészelve tenni a királyi udvar személyzetének tekintetében.

A *parlamentaris* monarchia a *népsouverainitás* elvének alapján osztja meg a jogokat az uralkodó és a *parliament* között; a *német* alkotmányos monarchiának alkotmányjoga nem ismeri el a *népsouverainitást*, hanem csak a *nemzet souverainitását* és ennek csorbíthatlan felségjogkörű egyedüli letéteményeséül csakis magát az uralkodót contemplálja mindvégig egész következetességgel. Vegyük hozzá, hogy a *német* alkotmányos monarchia — miként szintén már említettük — megtartotta, conserválta a népképviselési alkotmányosság behozatala előtti *rendi* monarchia, részben *patri-monialis* természetű alkotmányjogából az uralkodó föntartott

felsőjogául mindazt, a mit az alkotmánylevél nyíltan, világosan, határozottan és tüzetesen az országgyűlés, illetőleg a képviselőház kezdeményezési és ellenőrzési jogkörébe át nem bocsátott: és meg fogjuk érteni, hogy miért olyanok, a minők, szemben a szárazföld *parlamentaris* monarchiáinak — az olaszoknak, belgának, spanyolnak, portugallnak stb. — belállapotaival szemben úgy az állami, mint a társalmi állapotok még manap is a *német* alkotmányosság álla- maiban.

Nem toltam e párhuzamban előtérbe Angliát. Nagy okom volt erre. Anglia ugyan a parlamentarismus classikus szülőföldje; az angol intézmények bámulatteljes tisztelői ültették át a *parlamentaris* monarchiát a szárazföldre. Angliának azonban nincs rendszeres alkotmányjogi alaptörvénye, nincs az összes érvényben levő alkotmányjogi alapelveket, irányeszméket egy rendszeres egészbe egybefoglaló alkotmánylevele, hanem csakis *történelmileg* fejlett alkotmánya van, szintűgy mint *Magyarországnak* és *Mecklenburg* nagyhercegségnek, és ha a *parlamentaris* monarchia mindennek daczára sehol sem fejlett még oly magas fokra mint éppen Angliában: úgy ennek az okát csakis abban kereshetjük, hogy Angliában, kivált 1782 óta, mindinkább és inkább elhalványul az *írott* alkotmányjog, hogy tért engedjen a *praecedensek* és *compromissumok* útján egyre hatalmasabb mérveket öltő *szokásjognak* az alkotmányos életben. Ma már ez utóbbi oly erős, hogy az írott alkotmányjognak éppen legfontosabb mozzanataira vonatkozólag az *írott* jog elavultnak — mint az angolok szokták mondani: *«antiquated»* — tekinthető. Sem a *cabinetről*, sem a *cabinet solidaritásáról* nem tud semmit az *írott* jog. Az *írott* jog csak a titkos tanácsot, a *«Privy Council»*-t ismeri; és habár a *cabinet solidaritását* csakis egy mulatságos eset, t. i. az az eset hozta létre, hogy *I. György* király, a Hannoverházból, nem tudván angolul, hanem csak németül, francziául

és egy keveset latinúl, ¹ ministerei közül pedig csak néhányan tudván francziául és egy keveset latinúl, nem bírtak velök sem a saját elnöklete alatti ministertanácsban, sem pedig külön-külön az egyes ministerekkel az ügyeket elintézni, illetőleg lépésről-lépésre beható eszmecserét folytatni, rájuk bízta a ministerekre, hogy végezzék el tehát ezt a beható eszmecserét előbb saját maguk közt és csak azután, ha majd egyértelmű megállapodásra jutottak egymással, csak azután terjeszszék eléje ezen megállapodást, akár francziául, akár latinúl, írásban és ő azután röviden dönt a kérdésben. I. *György* hiányos nyelvismeretei ez értelemben képezték kiindulási pontját a *cabinet solidaritásának*. Ámde ez a *cabinet-solidaritás*, daczára e mulatságos eredetének, valóban nagyszerű eszköznek bizonyult a parlamentaris életben és ma már egyik mellözhetlen sarkkövét képezi a *parlamentaris* monarchiának a szárazföldi államokban is. Másfelől a történelmileg fejlett alkotmány még ma is csak úgy hemzseg oly törvényektől és jogszokásoktól, a melyeket forma szerint még nem törölt el a törvényhozás, de a melyek már teljességgel összeegyeztethetlenné a modern állam fogalmával. Így, hogy Anglia királya az egyedüli tulajdonképeni földesura az egyesült királyság egész államterületének; hogy a görvélyesek meggyógyulnak, ha a király rájuk teszi a kezét; hogy egynemely skót lordot az ő egykori jobbágysai, manap bérlői dudaszóval tartoznak mulattatni, ha a lord a kastélyába hazaérkezik, stb. ² Mind e badar jogszokások iszonyú tömkelegéből csak fárasztó munkával háncsolhatja ki az államjogtudós a ma érvényben levő angol alkotmány tiszta képét, és még ha tisztán lebeg is az szemei előtt a

¹ L. Earl Grey: Parliamentary Government considered with reference to Reform, p. 10; Hallam: The constitutional history of England, pag. 798.

² Macaulay V., 143.; Smollet: History c. 7. stb.

maga egészében: még ez esetben is ott marad a háttérben az angol *helyi önkormányzat* — local selfgovernment —, a háttérben kapcsolatosan a törvények uralmát biztosító oly bírói jogkörrel, tehát oly alkotmányjogi tényezőkkel, a melyekhez egy szárazföldi állam alkotmányjoga sem nyújthat analogont.

Nem említettem tüzetesen *Ausztriát* sem a *német* alkotmányos monarchiáról szólómban. Igen, mert *Ausztria* közelebb áll ugyan a *parlamentaris* monarchiákhoz mint bármely királysága. nagyhercegsége stb. a Németbirodalomnak az egymást fölváltó párturalom tekintetében; de másrésről Ausztriának nincsen egy egységes, rendszeres alkotmányjogi alaptörvénye, hanem csak részleges *«Staatsgrundgesetz»*-nek nevezett alkotmánytörvényei vannak, a melyek azonban nyitva hagyják a tért nem egy tekintetben az uralkodó népképviselési alkotmányosságelőtti felségi jogkörének a maga teljességében szintűgy, mint a *német* államok alkotmánylevelei, levén az 1867-diki egyik *«Staatsgrundgesetz»* alaptétele szerint a császár a *törvényhozó* hatalomnak is tulajdonképeni és egyedüli letéteményese, a kinek a törvényhozásban a *«Reichsrath»* csak mint segédelőtanácsa — *«Beirath»* — van jogosítva támogatására lenni.

Végül nem említettem tüzetesebben *Magyarországot* sem, mert, habár hazánkban a parlamentarismus inkább van törvénybe iktatva mint bárhol, az 1848: III. t.-czikknek a miniszterelnöknek miniszterajnló jogára vonatkozó rendelkezése által: az egységes rendszeres alkotmányjogi alaptörvényt a mi történelmileg fejlett alkotmányunk sem ismeri, 1848-ban és 1867-ben és 1867 óta alkotott alkotmányjogi jelentőséggel bíró törvényeink pedig oly hiányosak, hogy nem találhatván jogforrást erre sem ezekben, sem az 1848-előtti rendi alkotmány idejéből, többnyire még manap is az *angol* mintának ránk, a mi viszonyainkra vajmi gyakran egyáltalán nem alkalmaz-

ható vonásait igyekszünk utánozgatni, a nélkül, hogy mindig teljesen tisztában lennénk azok valódi természetével.

A német alkotmányos monarchiát tehát nagy ür választja el a *parlamentaris* monarchiától; de félreismerhetlen azon, habár még mindig szerfölött lassú közeledés, melyet amaz ez utóbbi irányában egynémely német államban, pl. *Württembergben, Hessenben, Badenben*, sőt még *Poroszországon* is tanusít. Ez utóbbi állam az 1831-diki *belga* alkotmánylevelél — «*Constitution*» — mintájára szerkesztette meg a maga 1850-diki alkotmánylevelét. Hogy mégsem lett *parlamentaris* monarchiává: ez az öröklött, mondhatni túl-erős *királyi* hatalomnak köszönhető, a mely igen sokat átengedett ugyan venni az 1850-diki porosz alkotmánylevelébe, de — *Bismarck* herczeg tanuságtétele szerint is — erejének egész megfeszítésével igyekezett és meg is tudta akadályozni azt, hogy a belga «*Constitution*» azon (78-dik) pontja is átvétessék, a mely azt mondja, hogy «a király nem gyakorolhat egyéb hatalmakat, mint a melyeket az alaptörvény formailag a királyra ruház, vagy a melyeket az ezen alaptörvény keretében alkotott tüzetes törvények reá ruháznak.»¹ A belga alaptörvény 18 pontban (60—77.) taxative sorolja föl a király jogait: a porosz alkotmánylevelél meghagyja egyszerűen a királyt öröklött felségi jogkörének egész teljességében, sőt még fölhatalmazza arra is, hogy az országgyűlés felsőházát — a «*Herrenhaus*»-t — *királyi* rendelettel alakítsa meg. (1850—1858: 65—68; Gesetz 7. Mai 1853.) És tényleg a porosz *Herrenhaus* alkatelemeinek összeállítása még ma is ebben a királyi rendeletben gyökerezik. *Württembergben, Badenben, Hessenben*, sőt *Bajorországon* is nagyon közel áll

¹ Constitution, Chap. II., Sect. I., 78. : Le roi n'a d'autres pouvoirs que ceux que lui attribue formellement la Constitution et les lois particulières portées en vertu de la Constitution.

már az alkotmányosság az egymást rendszeresen — «biztonsági szellentőké» — fölváltó, pártszínezetű kormányok uralomra jutásának rendszeréhez az említett lassú közeledés folytán. Poroszországon ettől még távol áll az alkotmányosság. Azt azonban *Bismarck* herczeg évtizedekre terjedő vasmarkú kormányzatának sem sikerült meggátolnia, hogy ma már nagyobb figyelmet ne fordítson az uralkodó az összes ministerek lehetőleges elvokon voltára, mint még *I. Vilmos* idejében.

A nagy német nemzet magas fokra emelte a maga szellemi műveltségét, megalkotta a birodalmat, szilárd alapra fektette annak egységét, tett némi haladást a szabadság irányában, de legfőbb gondjukat sorsának intezői eddigelé nem a szabadságra, még kevésbé a jogegyenlőség követelményeire, hanem mindenekelőtt a *rendre* és a *haderó* mentől óriásibb mérvben való kifejtésére és harczképessé tételére fordították. Mind e czélok elérésére kitünőnek bizonyul a *német* alkotmányos monarchia. Majd ha teljesen megérik ez a nagy nemzet a jogegyenlőségre és a szabadságra: majd akkor bekövetkezik a *parlamentaris* monarchia missiója a német államokra nézve is.

II.

A népképviselői állás méltósága különböző monarchiákban.

Azt mondják, hogy a népképviselői állás oly természetű, hogy az egyéni érték, az egyéni érdem, az egyéni befolyás és összekötetés szabja meg annak társadalmi súlyát első sorban. Tökéletesen igaz ez, és annyira bevilágló, hogy nem szorul további fejtegetésre. Ámde egészen más kérdés, hogy vajjon minő hely, minő rangfok illeti meg a népkép-

viselőt, különösen monarchikus államokban oly alkalomadtán, midőn még a legmodernebb nivelláló fölfogás vagy a legnagyobbiasdibb közömbösség sem kerülheti ki a *rangfok* problémáját, pl. udvarképesség, udvari meghívások, udvari ünnepek, udvari ebédek, sőt az állami ünnepek, kihallgatásrabcocsátás stb. alkalmából?

A tipikus, ú. n. középosztálybeli politikusaink idősebb nemzedéke, mely mindenha oly nemes hévvel és önfeláldozó buzgalommal küzdött a szabadelvű fölfogás eszményeiért, teljességgel közönbösen viselkedett az ily természetű kérdések iránt egész a hetvenes évek közepéig, mintha csak nem is lett volna érzéke sem a politika ezen *«imponderabilitái»* iránt. A Gizella főhercegnő nászünnepején történtek azonban egyszerre fölnyitották a szemeit még a legphlegmatikusabb táblabiráinknak is. Az történt ugyanis, hogy a magyar államjog értelmében magával a koronás királylyal egyenrangú, souveraine országgyűlésünk 120 tagból álló ünnepejyes nagyküldöttségének legtöbb tagját — majdnem az összes országgyűlési képviselőket — he sem eresztették az említett fenséges nászünnepej alkalmából magába a terembe, hanem a karzatra utasították őket, hogy onnét gyönyörködjenek azon látványon, mely bizonyára bensőségteljes örömmel foghatta csak eltölteni a kebelét minden magyar hazafinak. Az oka pedig ennek az eljárásnak abban gyökerezett, hogy a mi koronás királyunk udvarában 1873-ban éppen úgy fönnállott, amint hogy még ma is fönnáll az a szabvány, a mely szerint a terembeocsátás csak a *titkos tanácsosokat, kamarásokat* — meg ha éppen van hely rá — az *asztalnokokat* illeti meg, azon országgyűlési képviselőket azonban, a kik sem nem titkos tanácsosok, sem nem kamarások, sőt még csak nem is asztalnokok, minden rangnélküli embereknek tekintendők, a kik egyszerűen távoztartandók az ily udvari ünnepejnek színhelyül szolgáló termektől. A megdöbbenés

még fokozódott, midőn megtudták, hogy a souveraine magyar országgyűlés képviselőházának elnökét csak tizenhetedikül bocsátották be legfelsőbb kihallgatásra és hogy a főkonyhamester főlebb, a Felsőházhoz közelebb ül udvari ebédek alkalomával a királyi asztalnál, mint Magyarország igazságügy-ministere és nem egy más szakministere. Igen, mert hát az udvari szabványok ma is ugyanazok, mint a melyek érvényben voltak az 1848-diki törvényeinkben gyökerező alkotmányunk helyreállítása előtt, és ezen szabványok értelmében a valóságos belső titkos tanácsosok kineveztetésök rangidősbsége szerint nyerik az előbblépést és az elébbülést, az a 16 kihallgatásra jelentkező pedig, a kit a képviselőház elnöke előtt bocsátottak kihallgatásra, előbb nyerte volt az ő kineveztetését, mint ez utóbbi, aminthogy az udvari főkonyhamester is idősebb titkos tanácsos volt, mint az igazságügy-minister és egyéb ministereink. Elámulva kérdezték magukban honatyáink, hogy vajjon mért nincs az udvari eljárás figyelemmel alkotmányunk szellemére?

A dolog igen egyszerű. *Deák Ferencz* megkötötte a kiegyezést 1867-ben; de a haza bölcse már nem ért rá, hogy a népképviseleti alapon nyugvó magyar parlamentarismusnak e téren is megszerezze a maga érvényesülhetését. Nem sürgette azt a képviselőház sem; maradt tehát minden a réginél. Pedig tagadhatatlan, hogy a reform e tekintetben is elodázhatatlan; azok, a kiknek szintűgy megvan az érzékök e kérdés iránt, mint a kellő tájékozottságuk a *parlamentaris* monarchia követelményei felől, remélik is, hogy a kilatásba helyezett magyar királyi udvartartás berendezésének alkalmából kellő figyelemmel fognak lenni e követelmények iránt is.

De hát minő irányeszméket nyújthat e reform korszerű létesíthetésére nézve az érvényben levő magyar államjog?

Nézetem szerint következőket.

A magyar államjog szerint is Ő felségét, a koronás

királyt illeti meg a jog, a rang, czímek, kitüntetések adományozására, amint hogy határozottan hangsúlyozza ezt az 1848: III. t.-cikkünk. Ő felsége felségi jogánál fogva magyar állampolgároknak is és ugyan a magyar haza közügyei körüli érdekért adományozhatja ugyan — ministeri ellenjegyzés mellett — a valóságos belső titkos tanácsosságot, mint udvari méltóságot, habár ez a valóságos belső titkos tanácsosság nem magyar eredetű, hanem, mint a régi római *«consilium principis»* méltóságainak utánezata a Német nemzetbeli szent római birodalomban támadt új életre, s innét az Osztrák császárságon át származván át hozzánk, csakis épp úgy jött ususba Magyarországot illntőleg, mint a hogy pl. a szintén nem magyar eredetű vaskoronarend I., II. és III. osztályú keresztjeivel már emberöltők óta szoktak magyar állampolgárokat magyar állampolgári érdemek fejében legfelsőbb kitüntetésben részesíteni. A hosszas gyakorlat jogerejüvé tette ezen usust is. Midőn ezt constatálom, teljes elismeréssel emlékezhetem csak meg azon szerepről, mely a valóságos belső titkos tanácsosság adományozásának, mint legfelsőbb kitüntetésnek még a *rendi* alkotmány idejében jutott. Valódi korszerű újítás volt ez akkor, midőn még a feudalis hatalmi tényezőkkel kellett lépten-nyomon küzködni a már modern irányok felé hajló államhatalomnak. A feudalis időből fenmaradt hatalmi tényezőket, a hercegeket, örgrófokat, grófokat stb. nem használhatta föl a modernizálódó államhatalom, még az *absolut* monarchia keretében sem a közügyek intézésére oly mérvekben, mint a középkorban, midőn még maga az államhatalom is első sorban a hűbéri uralom szervezetében, mászóval a hercegek, örgrófok, grófok stb. jog- és hatalmkörében gyökerezett; a modernizálódó államhatalomnak — a közműveltség terjedésével és az állami teendők egyre növekvő szakszerű szétágazódásával szemben — mindinkább *szellemileg képzett hivatalnokokra* volt szüksége az absolut monarchia-

ban, meg a korlátolt monarchiában egyiránt; ezek képezték az uralkodó felségi jogkörének legbiztosabb támaszait és az uralkodó actusainak csaknem egyedül megbízható, mert tőle függő, békés úton is bármely perczben elbocsátható végrehajtó közegeit, valamint törvényhozási, bíraskodási ügyekben legkivánatosabb és egyúttal legilletékesebb tanácsadóit is. Másfelől a *korlátolt* monarchiában, még a népképviselési rendszer behozatala előtt is, új elemek toluáltak az előtérbe; ezekre is súlyt kellett immár most fektetnie az uralkodónak, és ugyan nem egy esetben főleg azért, hogy a *«princeps legibus solutus»* képe — a legisták tanai folytán — fokról fokra mindinkább átalakuló monarchának souverainitása lehetőleg az államélet minden terén mentől előbb érvényesülhessen, a hűbéruralomból öröklött hatalmi tényezők netáni vonakodása, sőt ellenkezése daczára is. Ki tagadná, hogy czélszerű eszköz volt ez irányban egy oly magas állami méltóság creálása, minő a valóságos belső titkos tanácsosság? Oly időben, midőn az uralkodó által fölvatott tekintély döntő súlylyal bírt szükségképen a rendekre tagolt nemzet összes társadalmi köreiben nem kevésbé, mint az állami szervezet ranglépcsőzetének összes fokain? Sőt bátran elmondhatjuk, hogy még az állampolgári jogegyenlőség felé törekvő *értelmiségre* is bizonyos népszerűség varázsával hatott, látni, még az absolut monarchiában is, hogy az uralkodó nem kizárólag a magasabb születésre fekteti rendszerint a súlyt, hanem az egyéni érdemekre is, melyeket különböző rendekből, a köznemesiből, sőt a polgári rendből származottak *hivatalos* szolgálataik által szereztek maguknak a közügyek, vagy mint akkor egyoldalulag mondani szokták, a trón körül! És csakugyan úgy a régibb Német-római birodalomban, mint az Osztrák császárságban gyakran történt, hogy valóságos belső titkos tanácsossá történt kineveztetésök folytán a hercegek, örgrófok stb. mellé kerültek úgy az állami, mint az udvari

ünnepélyeknél — saját egyéni érdemeik révén — szerényebb állású szülők tehetséges, kitünő munkaerőnek bizonyult gyermekei, a kikkel különben szóba sem állottak volna a főnemes-ség tagjai. Éppen nem volt tehát reactionarius jellegű a valóságos belső titkos tanácsosság 1848 előtt.

Ámde behozatván 1848-ban, illetőleg 1867-ben a népképviselési alapon nyugvó parlamentarizmus kormányforma: vajjon nem valódi anachronismus-e ma már azon elébb lépési és elébbülési jog, a melyben a titkos tanácsosok még mindig formaszerint, rendszerint részesítetnek a modern alkotmányos államhatalom föletéteményesi, a *ministerek* rovására? Igaz, hogy újabban a valóságos belső titkos tanácsosok nem contemplátatnak többé *állami* méltóságokul, hanem csakis *udvari* méltóságokul; aminthogy másfelől igaz az is, hogy Magyarország apostoli királya már pár évvel a koronázás után elrendelte, hogy Magyarország királyi ministereit, már mint ilyeneket, kivétel nélkül megillessa a «*Nagyméltóság*» — az «*Excellentia*» czím. De az udvari szabvány, mindezek daczára minde mai napig épségben hagyta a valóságos belső titkos tanácsosoknak még a feudális rendi időből, illetőleg még az osztrák *absolut* monarchia idejéből átszármazott elébb lépési és elébbülési jogát és ez határozottan csorbát ejt alkotmányunk szellemén, az érvényben levő magyar államjogon.

A rendi magyar államjog szerint a *zászlós urakat* illette meg a király után az első hely; és *zászlós urainkat* még ma is, népképviselési alapon nyugvó parlamentarizmus magyar monarchiánk keretében is igen magas hely illeti meg úgy az állami ünnepélyeknél, mint ha lesz, a magyar királyi udvarnál; zászlósuraink, mint ilyenek mindenesetre, vindicálhatják maguknak, hogy ne az *idegen eredetű* v. b. titkos tanácsosságnak quasi concretuál statusában, titkos tanácsossá történt kineveztetésök rangidősbbsége — ancien-nitása — de tulajdon, történelmileg fejlett zászlósúri méltó-

ságuk államjogilag megszabott sorrendje szerint helyeztessenek az elébb lépés és elébbülés ranglépcsőzetére, s hogy megelőzzék az *összes többi* v. b. titkos tanácsosokat. A király után az első hely azonban, mai alkotmányunk szellemében, az érvényben levő magyar államjog követelményeinek megfelelőleg, akár titkos tanácsos, akár nem, csakis Magyarország királyi miniszterelnökét illetheti meg, és ugyan ez értelemben kell, hogy nyomban a miniszterelnök után a többi miniszterek következzenek miniszterré történt kineveztetésük rangidősbsége szerint, akár titkos tanácsosok, akár nem; és velök egy vonalon a főrendiház elnöke, a képviselőház elnöke, a királyi curia elnöke és a legfőbb számszék elnöke, akár titkos tanácsosok, akár nem. A többi titkos tanácsosok csakis a magyar *államhatalom* ezen főképviseelői után következhetnek. Így kívánja ezt a magyar alkotmány szelleme, így az érvényben levő magyar államjog követelménye, és ugyan annyival is inkább, mert nemcsak 1848-diki törvényeinkben gyökerező népképviseleti alkotmányunk szelleme hozza ezt visszautasíthatlan folyománykép magával; de már a mi ősrégi, történelmileg fejlett 1848 előtti *rendi* alkotmányunknak is egyik, soha semmiféle illetékes államjogi tényező, semmiféle komolyan számbavehető államjogász által kétségbe nem vont, sőt még a hyperconservatív gróf *Cziráky Antal Mózes* által is ünnepélyesen elismert és fennen hirdetett egyik sarktétele volt, hogy Magyarország törvényesen egybehívott és törvényesen megalakult országgyűlése teljesen *coordinált*, teljesen *egyenrangú* magával a koronás királyival. Miután pedig parlamentarizmusunk minisztereink egyúttal souveraine országgyűlésünk legfőbb bizalmi férfiai is, nemcsak a korona tanácsosai: tehát őket rangban semmiféle udvari méltóság meg nem előzheti.

Jóval nehezebbnek látszik annak a kérdésnek az eldöntése, hogy vajjon minő hely illeti meg az udvarnál a magyar

országgyűlés képviselőházának tagjait? Államjogász azonban, a ki nemcsak a magyar államjogban bír rendszeres és alapos tájékozottsággal, de összehasonlító államjogtudományi alapon kellő politikai képzettséggel is, egyáltalán nem fog meghatározni e problema elől sem, hanem tisztán, világosan föl fogja ismerni e kérdésben is érvényben levő államjogunk félreérthetetlen követelményeit.

Elteltekintve azon hagyományos nem-bánomságtól, mely az utczai demagogia kevésbé ádáz, de azért nem kevésbé veszélyessé válható jelszavaival véli fedezgetetni a maga ékeszavúlag gondolatüres és hozzánemértő táblabírói kényelmeskedését, azaz eltekintve azoktól, a kik túlhaladott álláspontnak, sőt egyenesen nevetségesnek mondják manap már az eféle fejtegetéseket és vitatkozásokat: két nevezetes áramlat okoz minálunk fogalomzavart az országos képviselők állására, államjogi méltóságára vonatkozólag. Az első azon ósdi fölfogású magyar emberek részéről jön, a kik bár minden lépten ajkaikon hordják az «1848-at», sőt harczoltak is 1848-ban a hazáért lángoló hazafiságuk egész hevével, de a kiknek sohasem fért egészen a szívökhöz 1848-diki alkotmányunk szelleme, a mennyiben ez a magyar állam belügyeire vonatkozik, hanem csakis az a része annak a fenkölt mozgalomnak és önvédelmi harcznak, a mely abban a törekvésben tetőzött: Magyarország állami függetlenségét Ausztriával szemben lehetőleg kiküzdeni! Ezen elemeknél aztán vajmi termékeny talajra talált az, a mit az aulikus maradványok és az 1848 előtti «pecsovicsek» növendékei hangoztattak: Ime, 1848 előtt mennyire különb(!) úriemberekből állott az országgyűlés «alsótábla»-ja; a megyék követei egytől egyszálíg csupa előkelő, földbirtokos, nemes urak voltak és mégis csak a Magyar Kir. Helytartótanács «titoknokai»-val voltak egyrangba állítva, csak «tekintetes urak» maradtak; a mostani képviselőházba pedig mindenféle «jöttment» ember könnyűszerrel bekorteskodheti magát, és

mégis ezek a mostani képviselők «nagyságotlatják» magukat, mintha királyi tanácsosok, vagy kanonokok¹ lennének!

Mondanom sem kell, hogy az ily fölfogás saját maga állítja ki magának a szegénységi bizonyítványt az ő politikai műveletlenségéről. Az 1848 előtti rendi országgyűlés «*megyei követei*» — «*nunciái*» — csakis szigorú utasításokhoz kötött egyszerű küldöttei voltak a megyei törvényhatóságoknak, a kiket megyéik bármely perczben szabadon visszahívhattak; ezen megyei követek nem képviselték a «*nemzetet*», mint 1848 óta az országgyűlési képviselők; nem is volt a leg-távolabbról sem a legkisebb osztályrészek sem a *souverainitás* jogainak közvetlen gyakorlásában; sőt felelős kormány nemléteben a kormányzésekre — Cancellaria, Helytartótanács, Kir. Kamara — sem gyakorolhattak semmiféle ellenőrző vagy irányadó befolyást, és így nem gátolhatták volna meg, még ha akarták volna is meggátolni a Helytartótanácsot abban, hogy őket a «*consilium secretariusai*»-val helyezze egy-ugyanazon rangfokra.

Az országgyűlési képviselők azonban az 1848-diki törvényekben gyökerező alkotmányunk szelleme szerint valóságos osztályrészesei a souverainitásnak a képviselőházban; az ő rangfokukat semmiféle kormány, semmiféle rendelet nem szabhatja meg, hanem önként következik az alkotmány értelmében az ő állásuk, illetőleg állami méltóságuk természetéből.

¹ Az is tudatlanságra vall, hogy a kanonokokat egysorban szokták az ily politikusok emlegetni a királyi tanácsosokkal. A rendi időkben 1848 előtt a «*nagyságos*» cím csak a királyi tanácsosokat (meg a Helytartótanács consiliariusait és a kir. Tábla bíráit illette meg törvényesen), a kanonokokat azonban csak «*by courtesy*»; miként több dicasterialis leirathól kitűnik, a kanonokokat csak a «*Főtisztelendő* — Reverendissimus» cím illette meg törvényesen. Most már azonban nem nagyságotlani a kanonokokat, határos volna a leggyöngédtelemebb illetlenséggel, aminthogy ministereink is nagyságotlani őket leirataikban.

A másik áramlat nem kevésbé téves alapból indul ki. Azon honfitársaink, a kik ezt a második áramlatot ápolják, többnyire világlátott és éppen nem tanulatlan emberek. Csak abban hibáznak, hogy a Németbirodalom államaiban és az Ausztriában divó fölfogást tekintik irányadónak a magyar országgyűlési képviselői állásra nézve is. Láttuk föntebb azon tátongó úrt, mely a *német* alkotmányos monarchiát a *parlamentaris* monarchiától elválasztja. Az államtudós, a ki ezen úrt alaposan tudomásul veszi, csak természetesnek fogja találni azon aránylag meglehetősen alantas rangfokot is, a melyen a német államhatalom, a fejedelem kormánya a birodalom egyes államaiban a *«Landtag»*-ok képviselőházának tagjait contemplálja. Hisz csak a hetvenes évek folyamában történt, hogy *I. Vilmos* király herczeg *Bismarck* tanácsára mármár kibocsátandó volt egy rendeletet, a melynek értelmében a porosz *«Landtag»* képviselőházának tagjai a *«Landwehr-Hauptmann»*-okkal lettek volna egy rangfokra helyezve! Nem csekély fölháborodást idézett föl ugyan ennek a rendeletnek már csak a híre is a mélyelmű nagy német nemzet értelmiségének összes köreiben, valamint a sajtóban is, mely magának a német nemzetnek meg nem érdemlett lealáztatását látta egy ily kísérlethen; és e fölháborodásnak volt is annyi hatása, hogy a tervezett rendelet formáserint kihirdetve sohasem lett; de már maga ez a bevégzett tény, miszerint egy ilyen rendeletnek már csak az eszméje is megfogamzhatott a Németbirodalom sorsának intézőiben, sőt már készen állott a közzétételre: már ez a bevégzett tény is megvilágíthatja azon világfiás politikusaink, helyesebben politizáló világfiaink fölfogásának ferdeségét, a kik német minták, vagy a mi csaknem egyre megy, osztrák minták után vélnék indulhatni a magyar országgyűlési képviselőket megillető rangfok megítélésében.

A landwehr-századosi rangfokkal való kísérletet tehát

kivihetetlenné tette a német értelmiség magatartása: a parlamentararis monarchiákban divó gyakorlatot azonban a világ minden kincseért sem lettek volna hajlandók magukévá tenni a német hatalmi tényezők; mindössze is abban állapodtak tehát meg, hogy az országgyűlési képviselői állással nem jár semmiféle rangfok, hanem a képviselő, a mandatum daczára is marad azon egész időhuzam alatt is, a melyen át a «*nemzetet képviseli*», rangra, illetőleg rangtalanságra nézve az, a mi ő különben, születésénél, társadalmi állásánál stb. fogva volt, abban a perczen, a melyben neki az ő diadalmas választói a képviselői mandatumot átnyújtották. Vagyis az országgyűlési képviselővel, ha herczeg, hát úgy bánják el az udvar, a mint különben a herczegekkal szabványszerűen elbánni szokott; ha «*Rittergutsbesitzer*», hát úgy, a hogy különben a Rittergutsbesitzerekkel; ha ujságíró, hát mint különben az ujságírókkal: ha pedig szappanos-mester vagy kéményseprő-mester, hát úgy, mint különben a szappanos-mesterekkel vagy a kéményseprő-mesterekkel elbánni szokott.¹

Ezen nézetnek is akadtak támogatói hazai társadalmunk köreiben; természetesen nem ott, a hol alaposan voltak tájékozva a parlamentarismus jelentősége és egyúttal a magyar államjog valódi követelményei felől. Még hízelgett egynémely high-lifemanünk észjárásának ez a fölfogás, a mely pedig éppen úgy illik az érvényben levő magyar alkotmány szelleméhez, mint a hogy illett 1861-ben, az akkori

¹ A németbirodalmi gyűlésnek egyik érdemes tagja jelenleg is kéményseprő-mester; a francia képviselő-kamarában pedig benn ül mint képviselő egy kalapos, egy fodrász és egy műlovardai mim. Szerfött ujjonganak e fölött a rendiesdi és clericális reactio emberei. Ausztriában is azon mesterkélték ők csak a legutóbbi választások alkalmából is, hogy mentől több korcsmáros meg mészáros, hentes stb. kerüljön bele, ha nem is éppen a «*Reichsrath*»-ba, hát legalább a «*Landtag*» okba; ez által vélvén lejjebb szállíthatni a közönség tiszteletét a népképviselői állás iránt.

legújabb divat szerinti gothikus stílű bútorokhoz a szarufás attila, az árvalányhajas cseperke-kanászkalap és a csáthi furkósbot.

Szemben ez áramlatokkal, az útbaigazítást egyfeől alkotmányunk szelleme, másfelől az összehasonlító alkotmányjog tanubizonyosága adhatja meg. A souveraine magyar országgyűlés képviselőházának tagjai sem alkotmányunk szellemében, sem egyéb szárazföldi parlamentararis monarchiák példáját tekintve nem helyezhetők el és nem is bánhatók el sem állami ünnepélyeknél, királyi kihallgatásoknál, sem az udvarnál a német vagy az osztrák fölfogás szerint. A magyar országgyűlés képviselőházának tagjai úgy az állami ünnepélyeknél, fogadtatásoknál, kihallgatásoknál, mint az udvarnál kell, hogy nyomban a ministerek és helyetteseik, azaz az államtitkárok után következzenek el, az országgyűlés másik kamarájának, a főrendiháznak tagjaival egyugyanazon rangfokon.¹

¹ Az is egyik jellemző vonása a politikai tájékozatlanságnak, a mit nálunk még vajmi sokan csaknem politikai axioma számába vesznek, az a tévhit t. i., mintha a főrendiház tagjait, már mint ilyeneket, magasabb rangfok illetné meg, mint a képviselőház tagjait. A *rendi* alkotmány idejében mindenesetre így állott a dolog; de a népképviseleti parlamentararis monarchia államjogában a parlament egyik kamarájának tagjai nem állhatnak magasabb rangfokon, mint a másik kamara tagjai. Oly elv ez, melyet nemcsak *Benjamin Constant* («Cours de Droit Constitutionnel»), de az egész művelt világ egyiránt tiszteletben tart. *Társadalmilag* egy-egy dúsgazdag herceg, gróf stb., a ki a főrendiház örökös tagja, kétségbevonhatlanul magasabban áll, mint az az egyetemi tanár, a kit a király az összministerium ajánlatára a törvény értelmében életfogytiglani taggá kinevez; de államjogilag ez utóbbi éppen azon rangfokon áll az ő törvényhozói minőségében mint amaz vagy mint bármely szerény társadalmi állású tagja a képviselőháznak. Az a körülmény, miszerint a főrendiház tagjai, mint ilyenek, «*méltóságoltatnak*», míg az országgyűlési képviselők csak «*nagyságoltatnak*», teljességgel irrelevans. Hisz a «*királyi tábla*» a maga testületi egészében csak több, mint annak egyes tanácselnöke, vagy r.

Arra nézve, hogy a *parlamentaris* monarchiakban még a szárazföldön is mennyire magas rangfokot biztosít az államjog, főlőlegesen a brazíliai 1822-diki császári «*Constituciao*»-ra hivatkozunk, a mely szerint képviselőket úgy, mint senatorokat a «fenséges» — «augusto» — czím illeti meg: ez oly túlzás, melyet senki nem vett komolyan, még magában Braziliában sem, a minek folytán azután ez a czím — § — az alkotmánylevélből — alkotmánymódosítás folytán — ki is hagyatott. Józanul azonban államjogtudós és államtudós nem hűnyhat szemet az *olasz királyság* azon «*Regolamento*»-ja előtt, a mely 1868-ból keltezve elrendeli, hogy a *képviselőház* tagjai úgy mint a *senatorok*, az 5-ik kategoriába tartozzanak, tehát egy rangfokon álljanak az érsekekkel, holott a püspököket a 6-dik kategoriába sorozza ugyan ez a «*Regolamento*» és egy fokra helyezi őket a másodfolyamodványú törvény-székek első elnökeivel.¹

Ha valaki nálunk azt kívánná, hogy a képviselőház tagjai ugyanolyan elbánásban részesíttessenek, s egyáltalán ugyanazon

birája; és mégis nem «*tekintetes*»-e csupán («*nagytekintetű*») manap is hivatalosan a királyi tábla, holott tanácselnökei már évtizedek óta «méltóságoltatnak» és r. bírái meg «nagyságoltatnak»? A címek dolgában Magyarországon 1848, illetve 1867 óta nem csekélyebb a confusio, mint a minő confusio uralkodott a görögök naptárában, midőn téle estek a nyári ünnepek és megfordítva, vagy mint midőn Gergely pápa a Julian-féle naptárt megjavította. A *címeztetést* egymagában éppen nem veheti senki nálunk irányadóul az illető rangfokának megállapítására, s ezt csakis az alkotmány szelleme igazíthatja el. Eltörölni *minden* rangot és *minden* címet: ebben van logika; mi még nem értünk meg egy ily állapotra: ámde mindaddig, míg minden *czím* törvény által *eltörölve* nincs: a rangok és czím dolgában csakis az alkotmány szelleme adhat útbaigazítást, nem pedig a komornyik-vagy sekrestyészöflfogás.

¹ L. Brusa, turini egyetemi tanár «*Das Staatsrecht des Königreichs Italien*» cz. művet 112. l. a Marquardsen-féle gyűjteményben, (Handbuch des öffentlichen Rechts, 1892.)

rangfokra helyeztessenek, mint az *érsekek*, s hogy a püspökök és a királyi táblák elnökei csak az országgyűlési képviselők után következzenek a rangsorban: vajmi sajátságos mosolylyal fognak fogadni az ily velleitást még azon körökben is, a melyekben aránylag a legtöbb érzék mutatkozik a képviselői állás méltóságának valódi jelentősége iránt. Ámde ezen olasz példa kapcsolatban a belga, hollandi, spanyol, portugall stb. analogonokkal, mégis komolyan szolgálhat intő szózatul azoknak, a kik hivatva lesznek a magyar királyi udvartartás berendezése alkalmából megtalálni a kellő módozatot, egyfelől a magyar hagyományosság és másfelől a parlamentaris monarchia követelményeinek korszerű, a trón fényét és a souverain népképviselőt jogosult igényeit egymással összhangzatba hozó szabványok megállapítására. Mert hát Magyarország nem *német* mintára formált alkotmányos monarchia, de valódi parlamentaris monarchia, szintűgy mint akár maga Olaszország.

Schvarcz Gyula.

KÉPÖSSZETÉTEL ÉS HANGULATVÁLTOZÁS.

— Egy fejezet az aesthetikából. —

Érzeteinkből alakulnak a képek. A mint ezek, egymáshoz tartozó elemek kapcsolata által bizonyos jelentőséggel kiképződnek, akár közvetlen érzéki benyomásokból mint szemléletek, akár múltakból és távoliakból mint a phantasia képzetei: nem egyszerű érzéletek többé. Vörös színfoltok bizonyos árnyéklatokban és bizonyos vonalak által határolva: a rózsa, a láng, a vércsepp, a királyi palást képei. Az egyes képek is, további és változatos egybefoglalásuk által más kifejezésre, más jelentésre emelkednek, mintegy másokká lesznek: a fej, törzs. végtagok képe az ember képévé, egyes emberek képei egymás mellett egy csatának, egy lakodalomnak, egy temetésnek képévé. A síró arcz képe egyetlen vonás hozzáadásával nevetővé alakul. Ezeknek a képeknek ilyen vagy amolyan jelentésű belső megalkotásához már lelkünk tartalmára, képzeteink tőkéjére van szükségünk. s legalább is a földézés és ráismerés lelki munkájára.

Az egyes érzéki benyomások, a tiszta észrevétel mellett, kedves vagy kedvetlen hangulatot keltenek bennünk, olyan hangulatot, mely az ő természetöknek és a mi természetünknek megfelel. Az éles hangot épp azért nevezzük élesnek, mert úgy érezzük. mintha metszene. A szürkületben vagy

homályban vereslő ég szorongást ébreszt bennünk, mielőtt tűzvészre gondolnánk. A képekkel, egyszerűekkel és összetettekkel, szintén így vagyunk: tetszenek vagy nem tetszenek, így vagy amúgy tetszenek, ilyen vagy amolyan érzelmet keltenek vagy kelhetnek bennünk, végetlen változatossággal. Ezek az érzelmek magukban tekintve, elvonva az őket előidéző benyomástól, épp oly kevésbé elemezhetők, épp oly végökre mehetetlenek, mint maguk az úgynevezett érzethangulatok, melyek bizonyos tekintetben összeesnek velök, vagy fejlődnek, bonyolódnak, alakulnak bennök és belőlük. De az ilyen, határozott képekkel járó érzelmek okaikban, keletkezésökben, összetételeikben, módosulásukban és fejlődésükben már világosabban, behatóbban és több oldalról magyarázhatók, mint azok a hangulatok, melyek az egyszerű érzéki benyomásokat, az érzeteket kísérik.

Nézzük oly képek sorát, melyeket egy tragikai eszme, az egyetemessel ütköző egyéni kiválóság eszméje foglal össze valamely fejlődő cselekvény egységébe. Ezek a képek együtt félelmet és szánakozást gerjesztenek bennünk. E két érzelem, különösen végső fejlődésükben, melyet Aristoteles a benső megtisztulásnak bizonyos nemében keresett, számtalan különböző felfogás és magyarázat tárgya volt. Annyi bizonyos, hogy a tragikai érzelmek ikerpárját nem ébreszthetné föl bennünk sem Othello, sem Faust, sem Bánk képsora, a közönségnek valamely eleme nélkül az ő valójok és a mi valónk, az életnek az ő sorsukat és a mi sorsunkat intéző törvényszerűség között. A félelemnek és szánalomnak alapja az a vonzódás, mely bennünk a tragikai hős iránt támad, s őt szerencséjébe és bukásába kíséri, a mi közsorunkból az élet magaslátára, innen ismét sirjaink közsorába. Az élet közsorában együtt voltunk vele, a halál közsorában ismét együtt leszünk: közülünk való és közénk való. Íme, a vonzódásban a mi embervoltunk és az ő embervolta közti rokonság érzelmé

a határozó, az, melyet éppen tragikai vonatkozásaiban Berzsenyi oly szépen fejez ki:

Ember voltam; csak gyarlóság
Léteim fényes bélyege.

Éppen ezek: a rokonság-érzés s a benne gyökerező vonzódás érzelme módosulnak azokhoz a változó jelentésű és jellemű képekhez képest, melyeket a nagy tettek, nagy tévedések, fenyegető és lezúduló csapások nyújtanak. A váltakozó érzelmek egész skálájában a félelemnek és szánalomnak erősebb vagy gyöngébb, ilyen vagy amolyan színezetű, ebben vagy abban a vegyületben mutatkozó alakulásaival, valamennyi átalakulásukban pedig a vonzódás érzelmének módosulásaival találkozunk, melynek híján nincs tragikai hatás, számbavétele nélkül nincs tragédia. De ennek bővebb fejtegetése nem ide tartozik. Egyelőre csak annyit jegyezzünk meg, hogy az érzékeink közbenjárásával lelkünkben jelentősen megalakult képeknek éppen ezek a hangulatok, ezek az érzelmek, a tetszésnek és nemtetszésnek, kedvnek és kedvetlenségnek, vonzódásnak és idegenkedésnek ezerféle módosulása adja meg aesthetikai jelentőségét.

A kérdés, mely már most elénk áll, az, hogy az érzet-hangulatok, melyek az elemi benyomásokkal járnak, milyen viszonyban vannak azokkal az érzelmekkel, melyek az érzetektől alakult képeket kísérik, vagy más szóval: a melyeket ezek a képek keltenek? Milyen viszonyban van az egyszerű képek keltette érzelem a belőlük összetettekéhez, ezeké meg tovább ahhoz, mely az összetetteknek még gazdagabb csoportosításából támad? Bizonyos egyszerű eseteket tekintve, a felelet is egészen egyszerűnek és könnyűnek látszik: rokon hatások erősítik egymást, ha nem is az összegezés mértékeig, az ellentétesek pedig gyöngítik vagy megsemmisítik. Az orosz-lán is, a sivatag is az erőnek, a nagyságnak tiszteletét, cso-

dálatát ébreszti; nézzük együtt a kettőt, az oroszánt a sivatagban: az előbbi benyomás erősödik, bár nem fog felérni a kettőnek összetételével. Vagy nézzünk egy izléstelenül öltözött szép leányt. A tetszés, melyet a leány ébreszt, enyhíti a nemtetszést, melyet ruhája kelt; de a nemtetszés csökkenti a tetszést: azaz a két ellentétes érzélem egymást lanyhitja, csökkenti.

De ha tovább vizsgálódunk, lehetetlen ebben az egyszerű s csak igen kevés esetre alkalmazható formulában megnyugodnunk. Mindennapi tapasztalataink, érzelmi életünk mozgalmainak még felületesebb megfigyelése is, a kérdést sokkal bonyolódottabbnak mutatja. Az érzethangulatok például, melyeket a ragyogó nap s a sötét felhő idéznek föl külön-külön lelkünkben: amannak szűrő vagy legalább elevenítő, emennek meg kedvetlenítő, lehangoló hatása nem egyszerűen gyöngítik vagy megsemmisítik egymást, hanem a tetszésnek új színű érzelmévé olvadnak, midőn a felhő a nap előtt vonulván el, a két kép összeköttetésbe jut. Az emberi alak arányos szépsége, kifejezett ereje által ébredő hangulat hova lesz, ha ugyanezt az alakot a háborgó tengerrel küzdve pillantjuk meg: a gyönyörködés nyugalma egészen odalesz a félelem izgatottságában; a csodálat is a tenger végetlen síkjának nagyszerűségén tartalma szerint módosul a halálos veszedelem képének hatása által: ez lesz bennünk az uralkodó, a többi mind jelentéktelenné válik, az észrevétlenségig szétfoszlik.

A vallásos festésnek van egy csodálatos motívuma, melynek ábrázolatai igen tisztán és élesen tüntetik föl ezt az alakulást: a *bambino dormiente*, a keresztfán alvó Jézus-gyermek. Legismertebb és legszebb példája Murillo képe a madridi Prado-muzeumban. A szunnyadó gyermek testének ezüstös gyöngédségét az élet rózsás lehelete eleveníti; ajkai üdék és pirosak; haja aranybarna. Fejét lehajtva, jobbkezét egy koponyán nyugtatva, édesdeden szunnyad a lefektetett kereszt-

fán. A telt, kerek, meleg gyermek-alak bájos pihentében csak örvendetes és vidám hangulatot kelthetne a szemlélőben. De képe a kereszt és koponya képével van összeköttetésben: az ártatlan boldogság képe a kín jelén helyezve el, s a még sokat, mindent ígérő élet képe a halál képét tartva. A kapcsolat egészen elnyomja a derítő hatást, s a bús megindultságban, melybe bennünket a kép szemlélete visz, a gyermek és a kereszt keltette két hangulatból egy harmadik, egészen különböző fejlődik. Ez a megindultság oly erős bennünk, hogy önkénytelenül átviszszük az alvó gyermekre, s a szenvedések és halál sejtelmét keressük és véljük borongani arczán. Valamennyi műbíráló különböző szavakkal ezt a hatást fejezi ki. Ugyane motivum ismertebb feldolgozásai közé tartoznak Schiavonének s egy névtelen bolognai mesternek képei a velencei akadémiában. Nálunk néhány éve Badicz Ottó festette meg igen szépen.

A régiek közül még Cristofano Allorinak hasonló tárgyú festményét említhetjük meg a firenzei Uffizi-képtárban; a toskánai eklektikusok e kitünő mesterének azonban a Pitti-palotában őrzött főműve is. *Judit a Holofernes fejével*, nyújthat nekünk éppen a tárgyaltuk kérdésre nézve némi tanulságot. A képnek egy második, gyöngébb példánya megvan a bécsi császári képtárban is. Juditban a művész, érzése és tudása egész teljességével, hűtlen kedvesét, Mazzafirrat örököltette meg. Egy érett, erősen fejlett, virágzó, gyönyörű nőalak áll előttünk, s ragyogó nagy szemével ránk tekint; de az élvezetet, melyet szemlélete nyújt, egészen átalakítja a borzalom, mikor aláhulló balkezeiben megpillantjuk a levágott emberfejet. A fölfogás a bibliáé: az a nyugodt erélyt sugárzó, természetes, szép leány nem esett áldozatul, mint Vernet Horác Juditja, s a komoly nyugalom, mely rajta élömlik, de a melynek hatását rémes diadaljele tökéletesen megváltoztatja: kiválóan alkalmassá teszi fejtegetésünk példázására.

A költészet mezejére pillantva, mily egészen más benyomást tesz ránk, mily eltérő érzelmeket ébreszt bennünk *Toldi* két párviadala: az, melyet a cseh vitézzel vív meg s az a másik, mikor Rozgonyi Piroskáért küzd Tar Lőrincz helyett. Mind a két alkalommal hadi felszerelésben, az ifjúság duzzadó erejében, a játszva kivívott győzelem fényében áll előttünk. De amott nyílt sisakkal, emitt lezárttal verekszik; amott a sziget csendjében és magányában, itt az udvar, a nézők tarka pompája és víg zaja közt; amott életre-halálra a kegyetlen óriással; emitt csak játékból a fürge Lorántfival. Az utóbbi viadal képehez odacsatolják lelki szemeink a szegény Piroška képét, e szép virágét, mely az álnok harcz hevében örökre meghervad. A vívó Toldi képe ugyanaz, de a vele kapcsolódó többiek változtak, mindenekfölött pedig változott az ő képének jelentése s ezzel érzelmeink iránta és harczai iránt: amott még senki sem ismeri lovagnak, de mi annak tudjuk és szeretjük; emitt már mindenki lovagnak tartja, csak mi kétkedünk megdöbbenve benne. A halálos párbajból öröm és szabadulás következik, a játékból pusztulás és halál. Idézzünk még egy, közönségesen ismert példát, melynek mindnyájan, kicsinyek és nagyok, annyi vidám hevületet köszönünk: Cervantes hőseit. Ime Don Quijote tiszta komikai hatásába, melyet az elmés, nemes lovagnak nyurga alakja a szélmalom előtt keltett bennünk, a borúnak milyen árját vezeti be az a másik kép, melyen Alonso Quijanová józanodva, a halálos ágyon pillantjuk meg őt, a pap, a borbély és két juhászkytyája társaságában. Pedig Sancho Panza is ott áll az ágy fejénél.

Ime látjuk, hogy az egyes benyomások, egyes képek keltette érzelmek a különféle vonatkozások által, melyekbe a képek egymással kerülhetnek, minő módosulásokon, változásokon mennek át. Most megerősítik, majd meggyöngítik egymást; itt új elemekkel bővülnek, amott átalakulnak; egy-

szer valamelyikök. akár egyenes, akár associatív hatásnál fogva elnyomja a többit, máskor az egésznek jellemét módosítja, sőt megváltoztatja. E tekintetben kiválóan fontos az a viszony, melybe a képek egymással lépnek, s ebben a viszonyban közös és új jelentőségek. Az ember nem magában áll többé előttünk, hanem számtalan viszonyainak egyikében vagy másikában. E viszonyhoz képest rendszeren maga a kép is némileg módosul. Az athléta alakja, nyugodt tartásban, a keresztre támaszkodva: Michel Angelo Krisztusa, szenvedélyesen fölemelt kezében tört tartva pedig: Harmodios, Aristogeiton oldalán.

Ha figyelemmel kísérjük ezt a fejlődést, azt vesszük észre, hogy az érzelem, a maga sajátosságában, már a bizonyos jelentésű képhez van kapcsolva. Keletkezésére és fejlődésére nemcsak az érzetek és hangulataik, az érzéki benyomással önként és szakadatlanul járó változásaink, hatnak, hanem az a jelentés van, még pedig kiváló befolyással, melylyel a kép bír, a melyet fölvelt, vagy a melyet neki tulajdonítunk. E jelentésnek új összetételek által való módosulásával új vegyületekben, új módosulásokban mutatkozik az érzelem is. Mindezek alapján nem sok az, a mit általánosságban mondhatunk: de talán mégis némileg alkalmas arra, hogy aesthetikai életünknek bizonyos mozzanatait tudatosabbakká tegye: *Az egyes elemeknek és képeknek megfelelő hangulatok, érzelmek egymás által módosulnak, vagy merőben újjá változnak amaz új jelentőséghez s az ezt kifejező új alakhoz képest, melybe az egyes elemek és képek összefoglaltatnak s a melyet új viszonyukban nyernek.*

Hogy a legállandóbb, legerősebb és leghatározottabb érzelmek is, melyek bizonyos képekkel szemben úgyszólván első eszínéletünktől fogva kitéphetetlenül s a változásra lehető legcsekélyebb hajlammal belénk gyökereztek, ugyanannak a

képnek jelentésbeli módosulása következtében milyen jelentékenyen, majdnem a teljes átváltozásig módosulhatnak és módosulnak is: bizonyosságul gondoljunk a Krisztus-képekre. Krisztus ábrázolataiban, neveltetésünkénél, a bennünk élő legendáknál és hagyományoknál fogva, de a művészi törekvés irányánál s a művészi kifejezés erejénél fogva is: a megtestesült szeretetet látjuk. E képek előtt bennünk is az odaadás, a vonzódás, a szeretet lesz uralkodóvá; ez adja meg alapjelmét érzelmeink mindama módosulásainak, melyekkel az anyját ölelő isteni gyermeknek, a tanítványait oktató mesternak, a szeretet asztalánál ülő vendégnek, a gyermekeket és szegényeket maga körül gyűjtő barátnek s a kínhalált szenvedő vértanúnak jó képeit szemléljük. De Krisztus bíró is, ki ítél eleveneket és holtakat. Így tünteti föl Michel Angelo a Sixtus-kápolna óriás falképén; hatalmas és kérlelhetetlen bírónak, kinek fölemelt karja ellenállhatatlanul taszítja alá a nyomorult bűnösöknek jajgató és rimázkodó seregét, s a ki elé még a vértanúknak is oda kell hordaniok bizonyosságul kínhaláluknak borzalmas eszközeit. A szeretet képe Sommo Giovévè alakult. Ez az átváltozott alak s a rémképeknek szinte beláthatatlan tömege, a mely körülveszi, a szeretet érzelmét elnyomja bennünk, s szinte észrevétlenül olvasztja be a szorongó félelembe, mely erőt vesz rajtunk, s csak a megnyilatkozó művészi erő hatása által enyhül meg.

Beöthy Zsolt.

AZ IDŐ ELMÉLETE.¹

— Első közlemény. —

I.

Bevezető kétségek.

Az örökre változatlan sebességgel folyó időt az emberi elme egy kívülre való hatalomnak érzi. Jól tudja azt, hogy alóla sem a külső világ eseményei, sem saját lelke életének legtitikosabb tényei nem vonhatják ki magukat; mert időben történik a bolygók mozgása, a stallaktitek képződése, dynastiák és államszervezetek alakulása és süllyedése épp úgy, mint saját tapasztalatainknak élethevekké való feldolgozása, terveink megállapítása, balvéleményeinkből való kibontakozásunk. Hatalomnak érezzük az időt nemcsak azért, mert hüvölő körével mindeneket körül fog, de hatalomnak azért is, mert nem áll módunkban, reá másutt eredményes átalakító

¹ Mutatvány Posch Jenő ily című, kéziratban kész munkájából.

E munka I. részének a fejezetei következők: I. Bevezető kétségek. II. A múlás ténye. III. A múlás megítélése. 1. A múlt- és a tagadó ítélet. 2. A mult-ítélet értelme. *a)* Általánosságok és *verbum substantiale*. *b)* Indogermán mult-alakok. *c)* Chinai mult-alakok. *d)* Tanulások. IV. A jövő esemény és megítélése. 1. Általánosságok. 2. A jövő-ítélet nyelvi alakjai. *a)* Képzős alakok. *b)* Segédigés alakok. 3. Tanulások. V. A jelen esemény és megítélése. VI. Az egyidejűség. VII. A

képességünket, causativ erőnket kiierjesztenünk, olyképen, hogy visszaidézhetnők azt, a mi elmúlt, közelebb hozhatnók. a mi még a jövő homályában dereng. Az idő egy minde-
neket magával ragadó, hatalmas folyam, melyen a tehetetlen ember kicsinyes mérőszközeit próbálgatja, de rohanását fel-
tartóztatni nem képes.

Az eseményeket nem tekintjük az idő részeinek. mintha az idő eseményekből volna összetéve, hanem azt mondjuk, hogy ezek éppen csak «benne vannak» az időben, ez pedig őket magával sodorja, úgy, mint a folyó a benne úszó testet. Tudjuk továbbá, hogy az idő jelenre, multa és jövőre oszlik fel. — hogy a *jelen* elnevezésen a most meglévőt értjük, mely jóformán ugyanabban a pillanatban válik multtá, melyben felfogjuk, — s hogy a jövő a jelent követi ugyanakkor, mikor ez a multba megy át. Hiszszük ezenkívül, hogy az idő folytonos természetű, sőt hogy folytonos mennyiség, abban az

tartósság. VIII. Az időképzet továbbfejlődése. 1. Ítélet-alakok. 2. A visszaidézhetetlen mult. 3. Az egymásutának fogalma. 4. Az időmérés tökéletesedése. 5. Az időnek és tulajdonságainak fogalma. 6. Időt jelentő szók. A) Magyar nyelv. a) Főnevek. b) Melléknevek. c) Határozók. d) Igék. B) Indogermán nyelvek. a) Fő- és melléknevek. b) Határozók. 7. Az időérzék. IX. Az idő metaphysikája.

A munka II. része ismerteti és bírálja az időproblema főbb mukásainak az elméleteit (saját műveik vagy a legrégebb források alapján), névszerint a következőkét: Pythagoreusok. Plato. Aristoteles. Peripatetikusok (Strato, Kritolaus). Stoikusok. Epikureusok (Epikurus, Lucretius) Sextus Empirikus. Plotinus. Plotinisták (Jamblichus, Damascius, Simplicius). Szent Ágoston. Hobbes. Descartes. Spinoza. Locke. Leibniz. Berkeley. Hume. Euler. Condillac. Kant. (Kitérve a Kantra vonatkozó főbb bírálatokra). Schelling és Hegel. Herbart. *Visszaesés*: Trendelenburg. Ifj. Fichte. Ülrici. Baumann. Harmann. Eyfferth. Horwic. *Subjectivista irányok*: Waitz. Spencer. Taine. Dühring. Liebmann. Lotze. Wundt. Volkmann. Közben számos kitérés másokra, többi között némely honfitársainkra is.

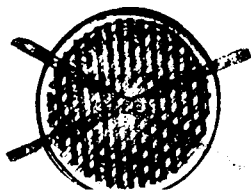
A szerző.

értelemben t. i., hogy nincs az a kis időköz, melyen belül még jelent, multat és jövőt is meg ne lehetne különböztetni. Végre hiszszük, hogy az idő végtelen mennyiség, vagyis, hogy az a sajátságos egymásután-következés, melyet magunk körül látunk, sohasem *keletkezett* és soha megszakadni nem fog.

Ez az körülbelöl, a mit a laikus ember tud az időről, s a gyakorlati élet emberének nincs is szüksége egyébre. Minek is mélyedne bele mindazokba a finom, mondjuk körmönfont okoskodásokba, melyek a philosophia részéről e tárgyhoz fűződnek? Hisz akármily irányban jutnak is dülőre a vitatkozók, mégsem fogják a gyakorlati élet igényeit érintetni. Nem mutathatnak új módot az idővel való helyesebb elbánásra, sikeresebb felhasználására, nem új mértéket, melylyel azt talán pontosabban mérni lehetne, végre pedig éppenséggel semmi eszközt sem arra, hogy hogyan lehessen meg nem történtté tenni azt, a mit egyszer elhibáztunk, jelenné tenni azt a pillanatot, mely már elmúlt.

Az elmélkedésre hajlandó egyéniség azonban, — mert sohasem a gyakorlati életszükséglet, hanem mindenkor csak az elmélkedő hajlam szüli a philosophiai problémákat, — az elmélkedő egyéniség, mondom, nem nyugodhatik meg ebben a pusztá gyakorlati életre elégséges felfogásban. Önkényt felvetődik benne az a kérdés: micsoda folyamat az, melyet ő és vele együtt az egész világ az események közös mérővesszejének, szabályozójának tart? Talán valami finom anyag, valami fluidum, mely a természettudósok aetherén kívül a világot még bejárja? S ha igen, miért állítjuk, hogy az idő vég nélkül osztható, holott az anyagot, még az aetherét is, atomokból szerkesztettnek képzeljük? Továbbá, honnan veszi ez a finom «időanyag» azt az erőt, azt a sebességet, hogy mindeneget magával ragadjon? Hogyan tulajdoníthatunk annak magának is sebességet, a mit minden mozgás sebes-

Athenaeum.

4

ségének definitiójánál alapúl kell vennünk? Mi viszonyban áll a jelen, mult és jövő az egész időfolyamhoz, mert hisz a folyamban szilárdan megálló három rekesztéknek csak nem tartjuk tán, melyeken az «idő-folyó» az eseményekkel együtt keresztül folya? Másrészt meg nem ellenmondás-e, egyrészt azt mondanunk, hogy az *események* múlnak el, másrészt meg azt állítanunk, hogy a *jelen* az, a mi múlttá válik? Így tehát folyni nem az események folynának, hanem a jelen, mult és jövő; ez pedig három egészen megoldatlan kérdőjel. Avagy tán nem is anyag, nem is folyó ez az idő, hanem csak valami emberi ész-kovácsolta fogalom, valami ábrándkép? S ha igen, mi jogon tartjuk a világ folyása szabályozójának? hogyan tulajdoníthatunk neki kiterjedést, nagyságot, melyet mértékkel mérni lehet? hogyan hatalmat, mely fájdalmakat enyhít és sziklákat törmel? Végre, mi okból, mi célból koholta volna ki az emberi ész e fogalmat, melynek hasznát ellátni nem könnyű, de akadémikus voltát — a mikor kifogyunk belőle — annál könnyebb?!

Csak nagyjából való vázlatát adtam mindazoknak a kérdéseknek, melyek az idő körül fölmerülhetnek; csak úgy kapóra ragadtam ki egynéhányat a sok közül, melyekre a kutató elme e tárgyban indítottnak érzi magát. Már ennyiből is meglátszik azonban, hogy a bölcseledő okoskodásnak, mely hivatva van az emberi elmében a kétségeket eloszlatni, nagy oka van arra, hogy e tárggyal behatóbban foglalkozzék. Mi pedig a kérdések útvesztőjén csak úgy fogunk sikerrel keresztülgázolhatni, ha a legegyszerűbb kérdésnek megoldásán kezdjük, azén, a melyikhez más, egyszerűbb feladatnak a megfejtése nem szükséges, de maga egyebek megoldására módot nyújt. Kérdés, melyik az?

II.

A múlás ténye.

A felvetett kérdések közül mindenkit leginkább az érdekel, vajjon *micsoda* maga az idő: valami létező-e, szóval a külső világban meglévő dolog-e, avagy pusztán emberi ész alkotta fogalom? S aki az idővel tudományosan akar foglalkozni, szintén mintegy ösztönszerűleg ebbe a kérdésbe mélyed belé legelőször, nem kérdezve azt, vajjon nem kell-e másutt keresnie azt az Ariadne fonalát, a mely az itt felmerülő kérdések tarka sokaságából kisegíti.

Első sorban mi is ezt az időt, mint feltételes *valamit* vegyük szemügyre, még pedig, hogy tisztába jöhessünk vele, állítsuk magunk elé a lehető legegyszerűbb alakjában, vagyis hagyjuk el minden el-gondolható tulajdonságát. Kevés philozophiai jártasság kell hozzá, hogy valaki felismerje, mikép a *sebesen* folyás, a végtelenség, a végnélkül oszthatóság, sőt talán még néhány más tulajdonság merőben járulékos¹ vagyis oly tulajdonságai az időnek, melyeket bátran ki lehet hagyni abból a gondolat-complexusból, mely az «idő» szóhoz fűződik, — a nélkül, hogy az, a mi megmarad, megszűnnék időnek lenni. Egy részekből összetett, *lassan* folyó, és valamikor megszűnő időt — megengedem. — furcsa fajta időnek, de végtére is időnek ismerne el mindenki. Ugyanez a valaki azonban teljesen képtelennek fogja magát vallani arra, hogy elképzeljen egy olyan időt, melyben nincs jelen, múlt és jövő. szóval, melyben nincs *egymásután*. A ki az egymásután-következésnek tényét veszi le az időről, az elvette magát

¹ «Járulékos» csak annyi, mint *másodrangú*. de azért nem «esetleges», sőt nem is «lényegtelen».

az egész időt is. Ily módon könnyű belátni, hogy az időnek a veleje, ama fent keresett «legegyszerűbb alakja» nem egyéb, mint az *egymásután*, vagyis, hogy az idő nem más, mint *az a körülmény, hogy az események «egymásután» következnek*. Ebből az következik, hogy azt a kérdést, «mi az idő?» — tulajdonképp így kell formulázni: «honnét van az, hogy az események egymásután következnek? — hogyan férkőzik az eseményekhez még egy egymásután?» (Minden ember akaratlanul is az egymásutánra, folyásra gondol akkor, mikor az időt gondolatban maga elé állítja, nem pedig az egyidejűsége, melyre nézve valaki talán megkövetelhetné, hogy az idő sarkalatos tulajdonságai közé soroljuk. Alább meg fogjuk mutatni, hogy az egyidejűséget éppen nem lehet oly értelemben alkotó elemnek nevezni, mint az egymásutánt, s ezért engedjessék meg, azt egyelőre egészen elmelőznöm.)

A kérdés tárgyát e szerint nem többé az *idő*, hanem csak az egymásután képezné, — az *x*-ek száma egygyel csökkent. A ki már most azon vizsgálódik, hogy mi az egymásután, hogyan került a világba: az hánykolódásai közben hajlandó lesz legközelebb az idő-phasisoknál, a jelen, mult és jövő kategoriáknál kikötni és ezeknek a létezését az egymásután okának tartani. Mert valóban, ha bizonyos dolgok jelenvalókból multakká, mások jövőkből jelenvalókká nem válnának, nem mondanók, s nem mondhatnók, hogy az események egymásután következnek. — Itt azonban tekintetbe jő, hogy az okoskodást meg is lehet fordítani, és bátran mondhatjuk, hogy csak azért beszélhetünk multról, jelenről és jövőről, mert a jelenségek egymásután következnek, vagyis csak ott, a hol ilyesmit észlelünk. A meddő szóharcznak véget vet az a belátás, hogy akár egymásutánt, akár három idő-phasist constatálunk valahol, mindenkor *egy* bizonyos tényt veszünk észre, ugyanazt az egyet mind a két

esetben. E tényt egyelőre nem tudjuk pontosan definiálni, miért is, — teljes tudatában annak, hogy merőben idői, vagyis éppen magyarázatra szoruló fogalmat használunk, — úgy írjuk körül, hogy az nem egyéb, mint *múlás*, vagyis az, hogy bizonyos jelenség jelenből multtá, más ugyanekkor jövőből jelené lesz. Valahányszor az ember akár a jelen, mult és jövő fogalmait, akár pedig az egymásutánnak, tehát végtére is az időnek fogalmát veszi alkalmazásba, mindenkor ez a tény, tulajdonkép ez a közszokás ellenére itt egy név alá foglalt *két* tény szolgál ítéletének alapjául.

Elérkeztünk kutatásunk legfontosabb pontjához, a múlás tényéhez, melyet — mint az alábbi fejtegetések meg fogják mutatni — az összes itt felmerülő kérdések közös kulcsának kell tekintenünk. Feladatunk már most az: megvizsgálni, vajjon miféle tény ez a «múlás», vajjon realis-e, avagy csak képzelt, illetőleg mi és mennyi benne az objectív realis tartalom?

Már a köztudalom embere is meg van győződve arról, hogy a múlásra vonatkozó ítéleteinek (ezeket ezentúl a rövidség kedvéért *mult-ítéleteknek* fogjuk nevezni) a külső világban mindenkor valami változás beállta felel meg, vagyis, hogy mindenkor valami változás áll be az objectív világban abban a pillanatban, a midőn egy ilyen mult-ítéletet érvényesen ki lehet mondani: a mit fordított okoskodással úgysis ki lehet fejezni, hogy ez az ítélet mindenkor valami változásnak a beálltát jelzi. Ha egy látogató távozott el tőlünk, s ennek következtében azt mondhatjuk: «az illető nálunk *volt*», akkor meg vagyunk róla győződve, hogy a változás a mi közvetlen környezetünk dolgában állott be, melyben ama látogató többé fel nem található. Ha elsütöttem egy fegyvert s ennek következtében azt mondhatom: «a fegyver eldurran^t», vagyis: durranása meg*volt* — akkor tudom, hogy a változás abban áll, hogy az én hallószerveimet többé hang nem éri e fegyver részéről. Ha egy szikla felrobbant s lett belőle kötörmelék,

akkor tudom, hogy a részeknek összefüggése dolgában állott be változás. Ha áll, hogy egy barátom meghalt, akkor ama testnek physiologiai tulajdonságban állott be egy lényeges változás. Sőt ha a látszólag változatlan létű 4000 éves piramisra mondom rá, hogy ezelőtt is meg volt, a változás ott van, hogy ama pyramistól «ezelőtt» kibocsátott fényhullámok *most* nem hatnak szememre. Szóval, bármely körből választanók is a példát, mindig találkozni fogunk azzal a meggyőződéssel, hogy a múlt ítélettel valami változásnak a beállta van jelezve.

A philosophia a köztudalomnak e meggyőződését soha meghazudtolni nem fogja. Mindössze annyit tehet, hogy belőle ezt a két tételt vonja ki magának: «ott, a hol múltást veszünk észre, igenis van reális tény, valóban történik valami», és: «ez a tény nem egyéb, mint változás» — már csak azért is, mert múlttá *válík* valami a jelenből. Ezen a fokán okoskodásainknak legközelebb esik az a kérdés, hogy mi viszonyban áll e két tény, múltás és változás, egymáshoz? Mert ha igaz, hogy a hol múltás van, ott van változás is, úgy bizonyos másrészt az is, hogy változás nem képzelhető elmúlás, a régiebb alakoknak multtá válása nélkül. Éppen azért el kell ismerni, hogy a «múltás» és «változás» szók nem egyebek, mint egy és ugyanazon folyamatnak két különböző szempontból való elnevezései. Változásnak nevezzük az illető processust, ha és a mennyiben a régiek helyébe lépő új alakulatokra, a bepótlás tünetéjére vagyunk legfőbb tekintettel; múltásnak ellenben, ha csak a jelen adatoknak eltűnésére. Változást látok ott, a hol a letűntek helyébe mind annyiszor belépő új alakulatoknak szemléletébe merülök, — mulást ellenben, ha csak az eltűnteken s az eltűnés tünetéjén merengek.

Hogy azonban ez a belátás, mely szerint a múltás tényét a változására vissza lehet vinni, reánk nézve a tervbe vett

irányban, a múlás tényének tiszta megismerése céljára, gyümölcsöző legyen, kell, hogy a változás tényének szokásos, definitióján egy kissé igazítsunk. Az a közkeletű definitio ugyanis, mely szerint a változás az a folyamat, «a midőn valamely anyag egymásután más-más alakot ölt, a midőn tehát valami *átalakul* (pl. a víz jéggé, hóvá, vagy gőzzé), a nélkül azonban, hogy az alapul szolgáló anyagnak mennyisége szaporodnék avagy csökkenne, — ez a definitio, mondom, nem elégít ki; nem azért, mert igen burkolt, éppen nem egyszínű feleletet foglal magában arra a kérdésre, hogy hova lesznek ama bizonyos régibb alakulatok, melyeknek amaz újak a helyökbe lépnek? Az egyetlen lehetséges felelet itt nézetem szerint az, hogy *megsemmisülnek*, vagyis hogy ott, a hol van változás, mindig van megsemmisülés, értvén ezzel *alakulatoknak*, vagy a mint nevezhetjük, *kapcsolatoknak* a megsemmisülését, melyeknek helyébe aztán egészen új alakulatok állanak be. A «megsemmisülés» szónak bevezetése itt mindössze is szabatosabbá fogja tenni a kérdéses definitiót, és e fogalom a természettudománynak azzal az elvével, mely szerint anyag és erő sohasem semmisül meg, megtámadható nem lesz, mert mi sem anyagról, sem erőről, hanem merőben a tényezőknek egy bizonyos találkozásáról, combinatiójáról kívánjuk kimondatni a megsemmisülést. A fenti példákban a látogatónak, illetőleg a hang- és fényhullámoknak ittléte, nálunk létele, a törmelékdaraboknak összefüggése és az emberi test életképessége az, a mire én rá akarom mondatni, hogy megsemmisült ugyanakkor, a mikor kimondhatom róla, hogy elmúlt. Még nyilvánvalóbb a megsemmisülés a térbeli mozgásnál, melyet a modern physika minden esemény közös typusának tart. A mikor a mozgó test $\sqrt{x_n^2 + y_n^2 + z_n^2}$ pontban van, akkor az előző $\sqrt{x_1^2 + y_1^2 + z_1^2}$ helyzet, vagyis eme pontban való létele, me-

lyet elmultnak tekintünk, meg is van semmisülve. — Magaról a múlásról a fennebbiek után nincs mit mondanom. Minden múlás változás lévén, önkényt következik, hogy a megsemmisülést illetőleg a változásról mondottak a múlásra is érvényesek.

Ezzel az elmélettel szemben valaki talán az okozati törvényre hivatkozva, azzal támadhatna, hogy az egymás *után* következő jelenségek e törvény értelmében egymásból is következnek, s akkor az előzőt nem szabad megsemmisültnek tekintenünk, mert különben a következőt, illetőleg *következményt* létre nem hozhatja. Erre az a felelet, hogy az előző, vagy mondjuk akár *«előzmény»*, semmi esetre sem szűnik meg előbb, míg csak a következmény létre nem jött, s ha e következmény megvan, reá úgy sincs többé szükség. Itt egyelőre csak ennyit, minthogy alább az okozati törvényt hangoztatók ellenvetéseivel s az ezen álláspontban rejlő tévedésekkel úgyis bővebben kell foglalkoznunk. — Meg kell azonban vallanom azt, hogy én a változásnak realis voltát nem képzelem másképp megmenthetőnek, mint úgy, ha elfogadjuk, hogy a dolgoknak egy bizonyos régibb állapota az újnak beálltával megsemmisült: mert ha nem, akkor vagy az újabb állapotot kell látszatszerűnek tartanunk s mellette a régebbit realisnak, vagy pedig elfogadnunk azt, hogy az új és a régi állapot együttesen állanak fenn. Mindkét esetben ellenmondásba jutunk a változás fogalmával. S épp ezért az okozatos törvényenyl annál kevésbbé lehet a fenti megsemmisülés-elméletet megtámadni, mivel maga ez az egész törvény a változásnak megmagyarázására van szerkesztve, tehát eo ipso elismeri azt, hogy a világon *van* változás, hogy tehát a változás realis valami. S én éppen csak azt állítom, hogy sokkal szabatosabban fejezem ki a változás szellemét, ha azt mondom, hogy itt mindenkor *megsemmisül* a régibb állapot s egy új állapot tűnik elő, mintha azt mondanám, hogy

átalakul a régibb állapot egy új állapotá. Mert az «átalakul» szónak sem lehet más elfogadható jelentése, mint az, mely mellett én itt kardoskodom.

A megsemmisülést én objectiv világtenynek tartom, és mindjárt megszűnik az elfogadásától fázni, a ki e megsemmisülés alanyát — azt, a mire állítjuk, — nem téveszti szem elől. Ítéleteink, melyekkel a minket környékező világot leírjuk, individuumokra vonatkoznak. — így nevezvén minden egyes, akár substantialis, akár másféle adatot, mihelyt egyszer mint *ez-t itt* fogtuk fel. Minden individuum nem egyéb, mint egy matematikai értelemben vett «combinatio» vagy, mint fennebb neveztük, kapcsolat, azaz bizonyos, egyenkint másutt is feltalálható elemeknek bizonyos módon való összeállása. A mennyiben ilyen individuumot egy mult-ítélet alanyává tesztek, tulajdonkép azt mondom, hogy amaz *A* összeállásban, melyet eredetileg láttam, valami változás történt, a mennyiben t. i. az *a* elem belőle kilépett és *b* lépett helyébe. Mit mondjak már most az *A* combinatióra, mely tényleg nincs sehol, melyet nem mutathat fel senki? Az a felelet, hogy «átalakult» *B* combinatióvá, csak azt mondja, hogy most van egy *B* combinatióm, de nem mondja meg, mi történt *A*-val! Hogy az *A* tovább él ebben a *B*-ben, az mindenekelőtt nem igaz, mert legfőllebb annyi állhat, hogy *A*-nak bizonyos elemei maradtak meg; én azonban csak azt a combinatiót nevezem *A*-nak, melyben *a* is benne van, mely szóval minden tekintetben olyan, a milyen azelőtt volt. Én mást nem felelhetek, mint, hogy *A* felbomlott, vagyis, minthogy nincsen semmi, a mi az *A* nevét viselhetné, ez lehet valami nemlétezőt jelentő pusztá szová silányodott: *megsemmisült*. — Egy barátomat tiz esztendei távolléte után viszontlátom és azt találok, hogy megöszült. Barátom egy individuum, vagyis számos külön-külön egyebütt is meglévő testi és lelki saját-ságnak bizonyos módon való összeállása --- *A*. Individualitá-

sához ezelőtt tíz évvel a barna haj is tartozott ($= a$). Ma ennek helyébe ősz haj ($= b$) lép. Nem kell-e elismernem, hogy az A tulajdonság-complexus, melyet emlékezetemben tartok, s melyet ma B tulajdonság-complexus helyettesít, ma már nincs meg sehol, vagyis hogy az a kapcsolat — a barátom és a barna haj közti kapcsolat — felbomlott, tehát mint egység megsemmisült?

A múlás tényéből tehát azt a világtényt olvastuk le, hogy a világon kapcsolatok alakulnak és kapcsolatok bomlanak (megsemmisülnek); bizonyos tulajdonságok (elemek) állanak össze, melyek ezen összeállásban egy bizonyos, általunk névvel illetett individuumot adnak ki, — és elemek bomlanak, azaz kilépnek amaz összeköttetésből, vagy mind, vagy a legtöbb esetben csak részben. Minden individuumnak voltaképen a legcsekélyebb változás után, mely rajta beállott, nevét el kellene veszítenie és újat felvennie. Tény azonban, hogy az emberi elme, mely úgysem az illető individuumon meglévő összes tulajdonságok miatt tekintette és nevezte el azt *ennek*, az ezen individuumot érő változásokban különbséget tesz és a legtöbb esetben úgy jár el, hogy a kapcsolatba belépett új tagnak az egyszerű megnevezésével praedicatumot, illetőleg jelzöt fűz ama kapcsolat eredeti neve mellé. Barátom «megöszült», de ő azért nem más valaki. Új individuumok elismerésére és ehhez képest új elnevezésre csak bizonyos, közelebből nem definiálható végső esetekben határozza el magát az elme, az ú. n. nagy, avagy «lényeges» változások esetében, már t. i. azokban, melyeket maga talál ilyeneknek. Hogy az elme e tekintetben milyen directívát követ, illetőleg, hogy ezt miként lehet helyesen megformulálni, nem tudom; de körülbelül biztos vagyok benne, hogy nem lehet objectiv szempontból megvonni a határt, vagyis meghatározni, mikor kelljen valamely változást akkorának ítélni, mely miatt a dolognak régi neve többé meg nem állhat.

A levegőnek szempontjából az, ha mozgásban van, minden-
esetre épp oly kevésbé *lényeges* változás, mint akár micsoda
folyadéknál avagy szilárd testnél. Mégis a mozgó levegőt új
individuumnak tekintjük és *szélnek* hívjuk, míg ellenben a
mikrobákkal és idegen gázokkal telt, tehát mindenestre
lényegesebben megváltozott levegőt egyszerűen csak «rossz»
levegőnek nevezzük.

Abban az esetben, ha valamely individuumnak új prae-
dicatummal való felruházására érezzük magunkat indítottak,
mindig egyszer mind egy mult-ítélet válik esedékessé és mon-
datik is ki, t. i. ha a figyelő elme az individuumnak ama
régibb állapotát veszi tekintetbe. Így jutottunk át lassankint
a múlás tényének felfogására, vagyis az idői ítéletekre.

* * *

E helyütt, mint az első pszichologiai természetű fejezet
közűbén szükséges tájékoztatásul megjegyzem, hogy e feje-
zetek az időképzet *kifejlődésének* valószínű menetét, nem
pedig mai kész időképzetünket akarják az olvasónak szemé-
lére vinni, főbb vonásaiban, miért is kérem az olvasót, szíves-
kedjék a pszichologikus fejezetekben velem együtt mindenkor
a naiv, időt még nem ismerő, de kezünk alatt successive
megtanuló elmének az álláspontjára helyezkedni és ne mai
kész idő-ismereteinek belezavarásával ítélni meg a mondan-
dókat. Hogy pedig az időképzetet nem készen hoztuk a világra,
hanem lassankint szereztük meg, mint bármely más ismere-
tünket, az Locke óta már nem is új igazság. Egyik bizo-
nyítékául pedig éppen az ily apránként való reconstructionának
itt bemutatandó lehetősége is szolgál. (Ellenvetésekkel a IX.
fejezetben foglalkozom.) Én e fejlődési menet legzsengőbb
hajtásának az idői *ítéleteket* tartom, azért térek rá legelőször
ezeknek a bonczolgatására. Az időképzetes elme-nyilatkozatok

alapjául szolgáló objectiv tényeket minden időkategorianál előzetesen tárgyaltam, hogy lássuk, *milyen* ténnyt *miképen* fog fel, illetőleg *kezdi* felfogni az emberi elme.

III

A múlás megítélése.

1. A *mult-* és a *tagadó* ítélet.

Ahhoz, hogy a múlás ténye ítélet alakjában nyerjen kifejezést, nyilván az kell, hogy az valamely észlelő elme részéről a megfigyelés tárgyát képezze. Másrészt meg azt is bizonyított dolognak vehetni, hogy ez az elme máskép, mint közvetlen szemlélés útján magának e tényről fogalmat sem szerezhethet: más szóval, hogy mult-ítéletet csak olyan ember képes magában megalkotni és használni, a ki a megfelelő jelenséget, a múltat valaha elszemlélte. Gondolkodó olvasónak ezt nem szükség hosszan bizonyíthatnunk, s az nem is fog előállani olyatén ellenvetésekkel, hogy sokszor olyasmire is rámondjuk «elmúlt», a mit elmúlónak illetőleg jelenlevőnek sohasem láttunk, pl. a világtörténelem alakjaira és eseményeire. Mert nyilvánvaló, hogy itt csak mások ítéletére hivatkozunk, végső elemzésben olyanokéra, kik amaz eseményeket elmúlóknak igen is látták, — s különben is, az ilyen mások után mondott ítéletekhez csak olyan ember képes valami értelmet hozzáfűzni, a ki valamiféle múltat, avagy mondják változást, valaha látott.

Hogy már most a múlt-ítélet megalakulásának módját és körülményeit tisztán magunk elé állíthassuk, a múltásnak egy lehetőleg egyszerű esetét kell alapul vennünk. Ilyen lesz az, mikor valamely érzékünkre valami egyszerű benyomás

(= *A*. pl. a szemre egy zöld fénysugár, avagy a fülre egy hang) ráhat és utóbb hatni megszűnik. Lássuk, mi történik akkor, midőn *A* hatás megsemmisült, vagyis többé nincs meg. Ne nézzünk utána az úgysis megsemmisült s tudomásunk szerint visszaterelhetetlen benyomásnak, mert azzal nem tanulunk semmit, hanem vizsgáljuk azt, hogy annak a lélekében, a ki ezt az elmúlást végig szemlélte, micsoda változások állanak be.

Itt segítségül hívjuk a tapasztalást, mely először is azt tanítja, hogy a felfogó idegcsoporthoz az az állapota (nevezzük feszültségnek), melybe a benyomás hozta, ennek eltávoztával együtt semelyik idegcsoporthoz sem lohad le azonnal, hanem csak lassankint, miből folyólag magát az eltávozott benyomást egy pár pillanatig majdnem épp oly élénken érezzük, mintha előttünk volna. (Gondoljon mindenki a napbanezés után szeme előtt lebegő, sokszor bosszantóan tartós képekre.) Tudjuk továbbá, hogy még az ilyen ú. n. utóképeknek elmúlása után is, azaz, ha a felfogó ideg már teljesen visszanyerte régi petyhüdt állapotát, bizonyos dispositio marad meg szervezetünkben, vagyis az a sajátság, melynélfogva az ember az illető érzetet, ha újra feltűnik, ismerősebb színben látja még akkor is, ha annak első belépésére tisztán és tudatosan nem emlékszik vissza,¹ s e dispositio idővel fokozódik odáig, hogy ama benyomást lelkünk elé állítani, azt mintegy szellemileg látni, róla beszélni és elmélkedni vagyunk képesek. Ha tehát az eltűnt benyomás mint ilyen megsemmisül is, de nem semmisül meg az az állapot, melybe a felfogása közben elménk jutott. Mikor valamely érzéket egy benyomás ér.

¹ «Die reproducirte Empfindung (az első benyomásnak lelki maradéka) tritt (értsd: manchmal) nicht als selbständige und freie Vorstellung im Bewusstsein hervor, sondern wirkt nur dazu, der erneuerten Empfindung das Gepraege der Fremdheit zu nehmen». Höfding: Vierteljahrsschr. f. wiss. Phil. VII. kötet.

megindul egy alapjában még egészen ismeretlen folyamat, melynek eredménye az, hogy bizonyos, ama benyomásnak megfelelő tartalom jut a szemlélőnek lelkébe, melyet, ha egyszer megvan, a benyomásnak magának a megszünte nem képes az elméből kizavarni. Sőt a tapasztalás azt bizonyítja, hogy az ilyen képnek az élete sokszor igen hosszú, másrészt azonban, hogy, ha a megfelelő benyomásnak eltüntetése folytán nem is, de kellő ráfigyelés hiányában az elméből végkép kitörlődhetik.

A léleknek azt a tulajdonságát már most, melynél fogva az eltűnt benyomás benne ily értelemben vett «nyomokat» hagy, — hogy egy régi philosophiai műszót használjunk új definitióval, — ezt a tulajdonságot, mondom, egy ismeretes, bár nem egészen megfelelő néven, *emlékező* «*tehetség*»-nek fogjuk nevezni, a «*tehetség*» nevével egyáltalán nem akarván valami titkos erőt értetni, hanem tisztán csakis a fenn körülírt tulajdonságot röviden összefoglalni.

Ez az emlékezőtehetség képesít bennünket arra, hogy a múlás tényét nyelvíleg kifejezzük. Pl., lehetőleg egyszerű esetet tartva szem előtt: «fáj, fáj», vagy akár: «a fájdalom elmúlt»; általános típusban: «*A volt*».

Ha ezt az ítéletet elemezzük, könnyen észreveszszük, hogy az, ha nem is egyértelmű, de rokonjelentésű ezzel az ítélettel: «*A nincs*». Ugyanis valónak, meglévőnek valami dolgot csak annyiban állítunk és állíthatunk, a mennyiben az érzékeinkre hat (elmellőzve itt egészen azokat az eseteket, mikor mások tanúsága alapján fogadunk el valamit valónak). Szóval annak az ítéletnek, hogy *valami megvan*, physikai correlatuma mindenkor az, hogy az illető *valami*, mint tényleges érzet hat, avagy hatni képes érzékeinkre. Épp ezért el kell ismernünk, hogy az, a mi a saját és kortársaink érzékeire csak *hatott*, de tényleg nem hat, nem is tartozik a valóság keretébe, — mert a mi csak volt, az tényleg nincs.

«Nincs» és «volt» tehát rokonértelmű ítéletek, mert mind a kettőt akkor használjuk, a mikor az illető érzettől, *melyre tényleg gondolunk*, meghatva nem vagyunk. Éppen azért, azt hiszem, ki lehet mondani, hogy minden mult-ítéletben tagadás rejlik, vagyis valami nem-létnek, valami hiánynak az észrevétele. A ki azt mondja: «volt pénzem», tényleg azt mondja: «nincs». Igaz, hogy ez a mult-ítélet azt is jelenti, — s ezt az olvasó megnyugtatóására mindjárt itt jegyzem meg, — hogy az, a mit «volt»-nak hívunk, a valóságból ment át a nem-létbe; míg ellenben a pusztá «nincs» azt is jelenti, legalább jelentheti, hogy a kérdéses dolog egyáltalán sohasem tartozott a valóság körébe. Az, hogy nincs pénzem, még nem azt jelenti, hogy volt, mert meglehet, hogy sohasem volt. A «nincs» általános, legszélesebb körű tagadást foglal magában, a «volt» pedig szűkebb körűt, de tagadás van mind a kettőben, s nekünk egyelőre ez a fontos.

Összehasonlítván a mult-ítéletet a jelen-ítélettel, arra a megállapodásra jutunk, hogy a mult-ítélet *egy* apperceptióval többet foglal magában, mint a jelen-ítélet. A jelen-ítélet csak összekapcsol két fogalmat egymással, vagyis azt az észrevételt tartalmazza, hogy az *A* jelenség tulajdonkép a *B* fogalomkörbe tartozik; szóval viszonyt állít fel két fogalom között. A mult-ítélet már most nemcsak hogy ítéleti formája által kimondja e kapcsolatot, de kimondja azt is, hogy egy ilyen, fennállónak ismert viszony felbomlott. Hogy a nyelvek maguk is tagadó értelemben, vagyis nem-jelennek, a valóság tagadásának fogják fel a maguk mult-alakjait, azt *Bopp*¹ is elismeri és magyarázatául hozza fel annak a ténynek, hogy a zend nyelv a maga praeteritum-formáit gyakran conjunctivus praesens értelmében, tehát a tényleg jelen nem lévőknek

¹ Vergleichende Grammatik . . . 3. kiadás. Berlin, 1870. II. kötet. 520. §.

a kifejezésére használja. «Es scheint in solchen Fällen die Vergangenheit von ihrer negativen Seite, als die wirkliche Gegenwart negierend, aufgefasst, und so zur Bezeichnung des ebenfalls der Wirklichkeit entbehrenden Conjunctiv's geeignet gefunden worden zu sein.»

Minthogy tehát a mult-ítélet az ú. n. universalisan tagadó ítélettel *egy* pontban találkozunk, és minthogy eleve is valószínű, hogy a mult-ítélet és az universalisan tagadó ítélet kimondásának a feltételei részben azonosak, (amennyiben az előbbihez csak egy bizonyos apperceptióval több kívántatik, mint az utóbbihoz): tehát itt először is az universalisan tagadó ítélettel kell foglalkoznunk, vagyis megfejtenünk azt a kérdést: micsoda lelki processus révén jut az ember arra az apperceptióra, hogy valami nincsen, mi viszi rá az elmét arra, hogy bizonyos esetekben egy *A*-érzetet ő reá hatónak valljon, más esetekben megtagadja, hogy ez az érzet ő reá hatna? Hogyan jutunk ehhez a megkülönböztetéshez, és miért nem valljuk magunkat akkor is az érzet tényleges hatása alatt állónak, mikor erre csak gondolunk, de hatásának kitéve nem vagyunk?

A feleletet erre a kérdésre igen könnyen megtalálja a laikus, de annál nehezebben a philosophus. Amaz ugyanis azt mondaná, «maga az a körülmény, hogy az érzet tényleg nem hat az emberre, elég ok arra, hogy észrevegye és kijelentse, hogy nem hat rá az érzet, — valamint az a körülmény, hogy az érzet tényleg ráhat, elég ok arra, hogy valaki magát az érzettől megilletettnek állítsa». A psychologus azonban az ilyen okoskodást nem fogadhatja el, nem pedig azért, mert jól tudja, hogy minden észrevétel és nyilatkozat lelkiállapotokból indul ki. Ha az egyén az egyik pillanatban az egyik módon, a másikon a másikon nyilatkozik, annak két különböző lelkiállapot az oka, s nem pusztán az, hogy a külső környezet ő körüle megváltozott. Persze igaz, hogy

végtere is a külső környezet változása az oka a szemlélő lelkiállapota változásának; de a ki az *embert* akarja megérteni, annak magukat azokat a szellemi állapotokat kell tanulmányoznia, melyeket benne a környezet változása előidéz, kutatnia a módokat, hogy miképen adaptálja saját egyéniségét e külső környezethez, s nem azt képzelnie, hogy elég a dolgokat a szemlélő elé kiraknia, majd boldogul ő velök a maga módja szerint. Igaz, boldogul, de tudni akarjuk, hogy mikép?

A mi azt a két, első tekintetre homlokegyenest ellentétes lelkiállapotot illeti, melyeknek egyike az «*A van*», másika az «*A nincs*» ítéletben nyer kifejezést: úgy ezekre nézve mindenekeelőtt el kell ismerni, hogy annál az egyénnél, a ki *A*-t távollevőnek állítja, ez mégis megvan, de képzet alakjában, mert hisz az illető gondol reá, különben nem beszélhetne róla. A teljes tényálladéknak szabatos leírása tehát úgy fog szólni, hogy oly valaki állít valamely *A* érzetet távollevőnek, a kinek ugyanakkor a fejében, képzet alakjában, megvan annak az érzetnek a képe. Ha már most összehasonlítjuk e két rendbeli lelkiállapotot, az érzőt és megfelelő képzelőt, s szem elől nem tévesztjük azt az igazságot, hogy a mindannyiszori elmenyilatkozatok az egyén lelkiállapotaival tartanak lépést: azonnal látni fogjuk, hogy ez állapotok olyannyira különböznek egymástól, hogy lehetetlen, mikép az érző ember őket egymással azonosítsa, illetőleg ugyanarra a nyilatkozatra érezze magát indítottnak az egyik, mint a másik állapotban.

Első, a mi itt feltűnik, az intenzitások különbsége. Az érzet ugyanis normalis lelkiállapotú egyéneknél erősebb, azaz sokkal jobban hatja meg az idegeket, mint pusztá képzeteik és ehhez képest az érzet egy sötétnek képzelt gondolat-háttérből sokkal élesebben emelkedik ki, mint a pusztá képzet. A képzetünket kétségbevonatni, vagyis elfogadni, hogy a kér-

déses kép nincs eszünkben, sokkal előbb volnánk hajlandók, mint hogy valamely érzetünket engednők elvitatni. Ha igaz is, a mit egyes újabb psychologusok az intenzitás-különbségnek kriteriumként szereplésre való alkalmassága ellen felhoztak, arra utalván, hogy mi bizony gyenge érzeteinket is tisztán meg tudjuk különböztetni náloknál gyakran sokszorta erősebb képzeleteinktől: mégis igaznak marad annyi, hogy ama nagyon számos esetben, a midőn nem ilyen végletek, vagyis egy igen élénk képzet áll szemben egy igen gyenge érzettel, ez a vezérfonal is egészen jól beválik. Azután az az ellenvetés is megszívlelni való, hogy valamely érzet lehet ugyan érzetnek gyöngé, de azért mégis sokkalta erősebb, mint az a bizonyos erős képzet, mely ismét lehet képzetnek erős, de azért még mindig sokkal gyengébb, mint a kérdéses érzet. A baj az — még pedig, elismerem, mindkét ellenfélre nézve, — hogy a képzetnek és érzetnek fokát megmérni nem lehet.

A tisztaság fokát, vagyis azt a tényt, hogy a szemléző lelkiállapotban a benyomásnak összes részleteit és pedig minden megerőltetés nélkül látjuk magunk előtt, míg ellenben képzeléskor jobbára csak egy többé-kevésbé elmosódott kép lebeg szemünk előtt, melynek részleteit csak jelentős szellemi erőlködéssel vagyunk képesek tisztázni, — ezt a tényt, mondom, mely első tekintetre nagyon is fölemlítésre méltónak látszik, itt szándékosan hagyom el, azért, mivel egyszerű, vagyis oly benyomásokat tartunk szemünk előtt, melyeknél nincsenek részletek. Nem lehet továbbá abba sem kapaszkodni, hogy tisztaság és intenzitás két egészen különböző dolog volna, mert a képzetnek elmosódott voltát tisztán az okozza, hogy az összbenyomásnak *egyes részei* feledésbe mentek, vagyis már nem hatnak *oly erősen* ránk, hogy tudatunkban tartsuk.

Nagyon jeles dolognak látszhatik továbbá valaki előtt, itt az érzékek kölcsönös ellenőrzésére hivatkozni. Ezen nézet

szerint a kriteriuma annak, vajjon csak képzet van-e a fejemben, avagy valóban előttem van-e az, a mit képzelek, mindenkor abban volna keresendő, vajjon egyéb érzékeim is nyerhetnek-e az illető *P*, képzelés avagy érzés adta kép részéről érzetet. avagy csak az az egy, melyhez ama *P* tartozik. Ha igen, úgy valódi benyomás, ha nem, akkor csak képzelet forogna fenn. — Nem lehet tagadni, hogy ez a kriterium életből merített dolog, mert oly esetekben, mikor valamely színes alakot látunk, mely valami tárgynak szokott megfelelni, és kérdésessé válik annak jelenléte (pl. a camera obscura alakjain): csakugyan többi érzékeinket szoktuk segítségül hívni, kiindulván abból az elvből, hogy ott, a hol tárgy van, egynél több érzéknek is kijut a benyomásból. — Mi mégis mellőzendőnek tartjuk ezt az eljárást a keresett kriteriumok sorából. nemcsak azért, mert egyéb érzések ilyenén segítségül vételének a lehetősége tisztán tárgyakat ábrázoló hallucinációknál, vagyis összetett benyomásoknál forog fenn, hanem mellőzendőnek tartjuk legfőképp azért, mert be lehet bizonyítani, hogy az, a ki ezen módszer szerint szerez magának bizonyosságot valamely adat realitása iránt, az azt tulajdonkép már meg is szerezte — egy másik módszer segélyével. Ugyanis, ha valaki a kérdéses segítségül-hívó módszerrel állapítja meg, hogy a zöld foltok, melyek szeme előtt úsznak, nem tárgyak, s viszont, hogy egy másik zöld folt, mely szintén szeme előtt lebeg, igenis tárgy, teszem azt valami zöld papiros: az akkor, a mikor constatálja, hogy az egyik zöld folt adott tapintó érzetet, a másik pedig nem, nyilván tiszta különbséget tett egy tényleges és egy csak képzelt tapintó érzet között. mint a milyet ő egyaránt az összes zöld foltoktól várt. A kérdés tehát még mindig az marad: miféle segítséggel ismerte fel az illető a tapintó érzetet az egyik esetben valódinak és vette észre a második esetben, hogy azt csak várta, de el nem nyerte?

Nem volna továbbá helyes azt felvenni a valódi érzet kriteriumai sorába, — holott első tekintetre nagyonis ide valónak látszik, — hogy mindenkor az illető benyomással együttjáró következményeknek a beállta avagy elmaradása dönti el, vajjon valódi volt-e az érzet, avagy csak káprázat, hogy tehát ha kétkedő elmét ezen következmények fogják bizonyossá tenni. Mert itt megint felvetődik az a kérdés, honnan tudja, vajjon nem hallucinatio volt-e az a kérdéses következmény, pl. a vélt lövés után a füstszag, melyet állítólag észrevett.

Van azonban egy fontosabb körülmény. Egyes újabb psychologusok ugyanis azt vetették fel, hogy minden érzet, minthogy az idegeknek igénybevételével áll elő, bizonyos, az idegekre való ráhatásból származó mellékérzetekkel jár együtt. («Gefühl . . . des . . . organischen Ergriffen seins.» Horwicz.)¹ A további okoskodás már most az, hogy e mellékérzetek pusztá képzeteknél, minthogy ezek ilyen ráhatás nélkül keletkeznek, nem fordulhatnak elő, s így az elme a szerint, a mint ily mellékérzeteket érez avagy nem érez, nevezne valamely képet tényleges érzetnek, illetőleg képzetnek. — Ezen nézet ellen igen megszívlelni való ellenvetések merültek fel. Mindenekelőtt helytelen dolog képzet és érzet között abban az irányban keresni különbséget, hogy csak az egyiknél, az érzetnél volnának ideges, organikus processusok, a képzet pedig pusztá «lelki» productum volna. Tény, hogy úgy az egyik, mint a másik jelenség bizonyos idegműködéssel jár együtt, sőt tény az is, — némelyek legalább constatálták, — hogy a képzeteken is ki lehet mutatni mindazokat a «mellékérzeteket», melyekre itt hivatkozás történik, csakhogy csekélyebb fokon. (L. Horwicz. U. o.) Kevesebb súlyt tulaj-

¹ Psychologische Analysen auf physiologischer Grundlage. Halle, 1872. I. Theil, 297. lap és kk.

donítok azonban ama Horwicz-tól származó ellenvetésnek, mely szerint elménk nem szorult ama mozgásnak a megfigyelésére, melybe ezen mellékérzetek később tényleg átmennek, hogy különbséget tudjon tenni a valódi érzet és az érzetnek a képzete között. Nem szólva hozzá ahhoz, vajjon valósággal mozgás-érzeteknek, illetőleg az érzetből előálló mozgás előhírnökeinek kell-e a szóban forgó mellékérzeteket tekintenuünk, csak azt jegyzem meg, hogy a megtámadott állítás nem azt hangoztatja, hogy magának a már beállott mozgásnak az észrevétele folytán ismeri fel elménk, hogy valódi érzetet kapott, — hanem csak annyit mond, hogy e mozgás-érzeteknek jelentkezése folytán. Már pedig az tény, hogy ezek a, bár mozgásra vezető érzetek oly gyorsan jelentkeznek, hogy e felől hátrán elfogadhatjuk őket ama megkülönböztető jelnek, melynek az alapján elménk ezt a szintén nagyon gyorsan beálló ítéletet kimondja. Fődolog mindenestre, hogy a kérdéses nézetben az okoskodásnak helytelen irányban való továbbszövéseitől megkülönböztessük a helyes alap gondolatot, s ilyennek én egyelőre azt tartom, hogy az érzetet mellékérzetek kísérik, melyek, épp úgy, miként az érzés qualitativ tartalma maga is, jóval gyengébben jelentkeznek akkor, mikor az érzés helyett képzelés áll be.

Azt hiszem továbbá, nem nagyot tévedek, ha felteszem, hogy ezek a bizonyos mellékérzetek nemcsak az érzetből utóbb előálló mozgásnak, hanem ama másik mellékjelenségnek is a szülőanyja, melyek a «kellemes» és «kellemetlen» neve alatt ismerünk. Ismeretes dolog az, hogy számos közönbös természetű érzeteinken kívül mi némely érzetünket kellemesnek, a másikat kellemetlennek találjuk. A tudomány nem tűri a kivételeket, s mivel a jelen esetben plane azt látjuk, hogy bizonyos közönbös érzeteket is lehet kellő fokozással kellemesekké vagy kellemetlenekké tenni, hogy tehát az igazán közönbös érzetek száma körülbelől csekélyebb, mint

az árnyalatosaké: a psychologia nem azt a — szintén megszívlelni való — módszert fogadta el, hogy a közönbös érzeteket vegye normálisaknak és az árnyalatoknak keletkezésére keressen okot, hanem abból a feltevésből indul ki, hogy ama kellemes, illetőleg kellemetlen mellékérzetek kisebb-nagyobb mértékben minden érzetben benne vannak, (vagyis, hogy voltaképp minden érzetnek árnyaltnak kellene lennie), s hogy ama bizonyos közönbös érzeteknek csak az az oka, hogy ott az említett árnyalat nem jelentkezik oly erősen, hogy észre volna vehető.¹ Befolyt e módszer elfogadására nyilván az is, hogy könnyebb a megoldás, ha a közönbös érzeteket teszszük kérdés tárgyául, (melyekre az imént adott magyarázat igen közel esik), mint, ha az árnyalatok keletkezésére keresnénk okot. Én részemről, nem kutatván tovább e hypothesis indító okait, azt, mivel igen jól illik belé okoskodásom keretébe, elfogadom, hirdetvén, hogy még a legközönbösebb érzetben is van árnyalat, «tonus» — miként a psychologia mondja — vagyis olyas valami, a miből kellő fokozással vagy «kellemes», avagy határozott «kellemetlen» válhatik.

Ez az a pont már most, vagyis az *érzet-tonus* az, a mi-ben a képzet az érzettől, illetőleg a megfelelő két lelkiállapot egymástól a leghatározottabban különbözik. Míg ugyanis a jelen érzet a legkéjesebb gyönyörűség, avagy a legkinosabb szenvedés állapotát képes felidézni az emberre, addig ezen érzeteknek pusztá elképzelése már sem élvezettel, sem fájdalommal nem jár. A képzelt szín, képzelt accord, képzelt íz, szag vagy tapintó-érzet soha még megközelítőleg sem fogja azt a kellemes, esetleg kellemetlen érzetet bennünk fölkelteni, melyet a megfelelő valódi szín, accord stb. kelt. Nem azt jelenti ez, hogy ne volnánk képesek elképzelni azt, vagyis

¹ V. ö. *Horwicz* az idézett munka II. köt. 2-ik fele. Magdeburg, 1878. (a 28. laptól).

visszaemlékezni arra. vajjon az illető képzetnek megfelelő valóság közönbös, kellemes, avagy kellemetlen állapotba hozott-e bennünket. Mert, ellenkezőleg, tudja mindenki, hogy az ilyen körülményre néha tisztábban emlékszünk vissza, mint a benyomás qualitativ részére magára. De az a gondolat, *hogy A* benyomás kellemes állapotot okozott, még nagyon messze van magának e kellemes állapotnak érzetétől. Épp ezért én azt hiszem, el lehet fogadni azt a hypothesis, *hogy az említett mellékérzet és maga a qualitativ érzet közti arány nem marad meg akkor, a mikor az érzet képzetté homályosodott, hanem hogy ez a mellékérzet sokkal jobban elhomályosodik, mint maguk a qualitativ elemek.* — Ezt a hypothesis-t némileg valószínűvé teszi az *akarás* jelenségének lefolyása módja, mely, mint tudjuk, mindenkor valamely képzelt dolog megvalósulására irányul, tehát tulajdonkép arra, hogy bizonyos képzetünk a megfelelő érzettel cserélődjek fel. Tény már most, hogy nem bármely képzetünknek óhajtjuk a helyébe a megfelelő érzetet, hanem mindenkor csak azokéba, melyeknek megvalósulása valamiféle, akár magával a beköszönő jelennel együtt előálló, akár pedig ezzel hosszabb-rövidebb szálakkal egybefűzött *tetszést* ígér. Épp ezért azt mondhatjuk, hogy az akarás lelki tényének az őstípusa a kellemes érzetre való törekvés, valamint hogy a *kellemes* annak legőseredetibb tárgya. — Ha már most az emberiség egy már meglévő lelki birtoknak a pusztá felfokozódását is nyereségnek tekintené, akkor tulajdonkép a közönbös, azaz érzetónus nélkül való, *tetszést* nem ígérő képzeeteinek megvalósulására is épp úgy törekedjék, mint a többiekére. Az a tény tehát, hogy csak a *tetszést* ígérőnek a megvalósodására törekszünk, arra vall, hogy az emberi elme magát akkor, mikor amaz óhajtott dolgot csak képzeli, valamiben szegényebbnek, valaminek *hiányát* érzi, olyasminek, mit a valóság megadhatna; s ez nyilván nem egyéb, mint a kérdéses érzet-

tónus, mely ha fenti megállapodásunk szerint a képzetben megvan is, mindenesetre oly csekély mértékben van meg, hogy elménk meg sem érzi.

Végző megállapodásunk tehát az, hogy a képzet és megfelelő érzet közti különbség abban az esetben, ha élénk, tónusos érzetekről van szó, sokkal több, mint csupán fokbeli különbség, mert a képzet ez esetben nem pusztán arányosan kibebített kiadása az érzetnek, hanem torzképe, minthogy ennek egyik eleme a képzetben aránytalanul jobban megkibebített, mint a többi, a kvalitatív rész. Ellenben, ha közönbös érzetekről van szó, *lehet* a képzetet az érzet arányosan kibebített másának tekintenünk, a mennyiben legáltalább semmivel sem bizonyíthatnók azt a föltevést, hogy ezen érzeteknek a valóságban is alig érezhető tónusa a képzetben még nagyobb mértékben kibebédnék, mint maga a kvalitatív rész.

A normalis alkatú emberi léleknek ennyi különböztető jegy képzet és érzet között teljesen elég. A felfokozott mellék-érzetek még a közönbös valóságot is oly sajátos zománczczal lepik el, hogy teljesen képtelenségnek látszik, hogy az élelki elme a kettőt egymással összetéveszse. Azokban az esetekben, mikor nem tudjuk, nyertünk-e érzetet, avagy csak káprázat volt-e az egész, mindössze a figyelem hiánya forgott fenn, s a kérdés egy agyi innervatio megindítása, vagyis, műszó nélkül, a figyelem megfeszítése útján azonnal megoldható. Például mikor nem tudom, hallottam-e harangszót vagy nem. A figyelem szerepe ilyenkor annyi, hogy távol tartja az érzet tiszta élvezetét zavaró, azt meghamisító mellékbenyomásokat. Hogy a főkülönbség képzet és érzet között ezeknek fokában áll, az is mutatja, hogy oly lelkiállapotokban, melyeket általán a képzelő erő felfokozódásának szoktak definiálni, — értem a hallucinatio és örület állapotait. — az elme a maga képzetait tényleg valóságnak veszi. Még jobb

védelem a szóban forgó nézetre az a körülmény, hogy a képzelés lelkiállapotát az újabb psychologia olyasminek tekinti, mint az egyszer megpendített húrnak a kihangzását. Valamint a kihangzás csak abban különbözik az első megpendített hangtól, hogy ennél gyengébb, úgy a képzelés lelkiállapotát is egyszerűen az idegek egy gyengébb felhangoltságának fogjuk definiálhatni, mint a milyen az érzés. Következik, hogy ezen gyengébb hangoltságból előálló képet — a képzetet — is csak fokban különbözönek, azaz gyengébbnek fogjuk tekinthetni, mint a mely az első megpendítésből — az érzésből — keletkezik.

Posch Jenő.

A MODERN PRAERAFaelista Művészet.

Franciaország ötven év óta fáradhatlanul termeli s küldi szét az egész művelt világba a művészet újabb s újabb hitvallásait. A művészeti vezérlő eszmék e század végén csaknem kivétel nélkül Párisban keltek szárnyra s többé-kevésbbé változtatott alakban bekalandozták a művészet otthonait, a maguk szolgálatába szerződtették a művészeket, felidéztek a kritika, a műbölcsélet, sőt a rokon szépirodalom pártharczát, s mikor mindenfelé az eszmék és elvek zavarát hozták létre, nagyhamar letűntek az actualitás láthatáráról. Minden valószínűség szerint csak a jövő műtörténetíróinak könyveiben fognak újból feltámadni.

A századvég művészeti elveit egyaránt jellemzi a rögtönzés és az ebből folyó rövid élet. Egy modern drámaíró, maga is tevékeny apostola az új eszméknek, azt állította, hogy egy-egy új irányeszme átlagos élettartama 20—25 évre tehető. A művészeti új elvek szaporasága s gyors halála még a drámaíró e satirikus calculusára is ráczáfol, mert hisz az utolsó ötven év alatt legalább húsz oly művészeti irány született s halt meg, melyek mind pontosan körülírt, szabatosan meghatározott programot tűztek ki, mind megteremtették az ezen programnak megfelelő műveket, s így mindenkép helyet kérnek a maguk számára a műtörténelemben.

Azok, kik századunk culturájának, szellemének megállapításával foglalkoznak, nem fogják szemponton kívül hagy-

hatni a művészetnek ezen ideges hullámlását. Sok tanulságos következtetés vonható le az eszmék ezen árapályából, mely szüntelenül mozgásban van, és hol az egyik, hol a másik szélsőség partjához közel viszi a hullámlzó tömeg súlypontját.

Valósággal új pályákat csak a naturalismus és vele a *plein-air*, azután az individualismus név alá gyűjtött, ma még kialakulásban levő elvek nyitottak meg. A többi nagyrészt tisztavirágéletű exoticum vala, és mélyebb művészi jelentőség híján csak a századvég szellemének documentumául szolgálhat.

Mindezen elvek oly útlevelel léptek a világba, melyben az első lapra az «újdomság» volt írva. A gyorsan élő kor hamar megúnt egy-egy megállapított művészeti formát és kielégíthetetlenül szomjazik az új után. E jelben indult tehát csaknem valamennyi — e helyen többször bemutatott — művészeti hitvallás apostolkodási útjára. És jó részüknek jóformán csak új voltak adta meg az ideiglenes létjogot.

Annál érdekesebb meglepetésben részesülnek a művészet barátai ez időben, midőn szemtanúi oly művészeti irány megszületésének, mely az eddigivel éppen ellentétes jelszóval akarja a világot meghódítani.

Az «új» szót kitörölték a jelszavak lexiconjából s helyébe tették czégérül a deviset: «visszanyúlás elmúlt idők művészetébe, a réginek új kiadásban való fölelevenítése».

A mi ebből a programmból megszületett, azt prerafaélisme-nek nevezték el keresztszülei, a párisi kritikusok és műbarátok. A név találó s azért ma már mindenfelé elfogadták, a hova csak e régi-új irány eszméje eljutott.

* i *

Az a művészcsoport, melynek alkotásaiból a modern praerafaelisták oly sokfélélt elvettek, a műtörténelemben praerafaeliták név alatt ismeretes. Nem bocsátkozunk ezek bővebb

ismertetésébe, hanem csak annyit jegyzünk meg, hogy Sandro Botticelli, Domenico Ghirlandaio, Filippino Lippi, Pinturicchio, Perugino (s talán ennek tanítványa, Spagna), Cosimo Rosselli s mások művei hatottak leginkább közre a modern praerafaelismus kialakulásánál. Az ő művészetük főképp két jellemvonás miatt érdekel minket: *naivsága* az első tekintetre szembeszökő, *stylszerűsége* pedig kiválóan jellemzi, főképp a renaissance utánuk következett nagymestereivel szemben. Sok minden characteristicumuk közül e kettő a legérdekesebb a mi szempontunkból, mert e kettőt iparkodtak a modern praerafaelisták hitvallásukba átvenni.

A ki figyelemmel kíséri azokat a végleteket, melyek közt a legutóbbi idők művészeti irányjai mozognak, s melyek új irányok teremtésére hatnak közre: az nem csodálkozhatik az előző művészeti iskolák tekintetbevételé után a praerafaelismus létrejöttén. Az exact, tudományos, positiv naturalismus után következett az individualismus, mint egyenes ellentéte, sőt tagadása az előbbinek. Az individualismus jelszó alig kezdett teret hódítani, midőn íme a legmodernebb elv ellenébe helyezik a régi művészeti hangulatok, felfogások cultusát.

Századunk végén az irodalom és művészet hangulata az elégedetlenség a már meglévővel, legyen az még oly új, modern is. Tehetséges festők, írók, szobrászok hirdetik ezt, külön nevet is adtak e hangulatnak: *décadence*. Előismerik, hogy kell valamit teremteni, a mi a korszaknak jellemét bemutatja és emellett mély művészi tartalommal bír, de ez elismeréssel jár a saját erejükben való bizalmatlanság. Ők maguk nevezték el magukat hanyatlóknak, *decadenseknek*, s a műtörténelem minden tekintetben igazat fog nekik adni. Erős, csaknem anarchista egyéniségek mellett (mint pl. Ibsen, Dostojewskij), a kifáradt, kimerült, önhanyatlásukat érző és hirdető egyéniségeknek egész csoportja áll, kik nemcsak

számuk, hanem tehetségük miatt is éppen nem ignorálhatók. A szellemirányzat a nirvánának egy neméhez viszi őket közel: felolvadnak a hanyatlás eszméjében.

A kik ily hangulatban álltak a renaissance nagy alkotásai elé, azok okvetlenül átéreztek azt a nagy fölényt, melylyel a renaissance művészete az ő művészetök felett bírt. A csodálattól az utánzás vágyáig csak egy lépés kell, s ezt a lépést megtették a decadensek közül igen sokan. De erejük fogytanak, talentumuk terméketlen voltának tudatában Michel Angelo titáni művei éppen nem hathattak rájuk biztatólag, de még Rafael, Tizian s a renaissance virágkorának egyéb nagy művészei sem. Annál nagyobb rokonszenv vonzhatta őket ezen nagy, erőteljes duzzadó mesterek elődeihez, az úgynevezett praerafaelitákhoz, kik korántsem teremtettek oly heroikus hangulatokban, oly óriási arányokban, oly pogányclassikus erővel, mint későbbi tanítványaik. A keresztény dogmák nyugodtsága, az égi örök béke, az askéták és csöndes ima közt elhaló martyrok lelki állapota, ime a légkör, melyben Ghirlandais, Lippi, Perugino művei létrejöttek. Sandro Botticelli volt köztük még a legvilágiasabb, azaz legkevésbé inficiált a hitágazatok szellemétől. De az ő művei — bár ittott nem nélkülöznek pogány szellemet — mégsem vezetnek egyenesen az Olympus világába, az athleta-istenek körébe, viruló nymphák, eget követelő titánok, dicsőséges Apollók közé. Nem hatalmas, birkózni kész embereket mutat be, hanem az Arkadia rózsasalugasaiban nesztelenül tovalejtő, idyllek világát élő csöndes, nagyon békés szüzeket és férfiakat.

Mindannyira egyformán rá van lehelve a legtisztább naivság, és a mód, melylyel e dolgokat élénk állítják, teljesen átérezett stilizálást mutat.

E két utóbbi jellemvonás az, mely leginkább vonzotta a modern festőket, és a melyet az ő műveik a legérthetőb-

ben visszhangoztatnak. Miért éppen e kettő s miért nem a többi is?

Oly kérdés, melyet csak akkor oldhatunk meg, ha tekintetbe vesszük a többi művészeti irány kialakulásának menetét s az ebből több-kevesebb bizonyossággal kiolvasható törvényeket.

A modern művészet minden iskolája reactio az azt megelőző iskolával szemben. Végletek végleteket követnek, a művészet történetében nyilvánvalóan érvényesül Madách theoriája, melyet a cultura, a világnézet szélsőségeinek egymásutánjára nézve felállított.

Áll ez főképp a művészet technikai részének fejlődésére nézve, mely a legvilágosabban mutatja e nagy ár-apályokat a véglet két partja közt.

A régi világban lassabban történtek e változások, egy-egy művészeti hitvallás néha hosszú korszakokon által bírt a megdönthetlenség jellegével. Ma azonban, midőn az emberek idegesebbek, gyorsabb éltűek, a művészet is gyorsan, idegesen hullámszik, változik.

A naturalismus képviselte a tudományos művészetet, a precisitás, pontosság művészetét. Egész technikája közel áll a másoláshoz.

Utána jött egy egész sor új irány, mely éppen az ellenkezőt tűzte ki czélul. Életszükségletté vált — legalább egy időre — a mysticismus homályos, vázlatos kifejezési módjával, mely tág teret engedett a phantasiának. Vele egyben a symbolismus, mint az előbbinek határozottabb körvonalú kiadása, mely a naturalistikus elvekkel ellentétben azt prédikálta, hogy valóság és nem valóság közt nem lehet különbséget tenni, hogy e világon reánk nézve minden csak hasonlat, symbolum, s hogy így midőn világunkat ki akarjuk fejezni, eszközünk csak a symbolum lehet. Utaltak Goethe régi mondására: Alles vergängliche ist nur ein Gleichniss.

Csakhogy a művészetben lehetetlen ily elvont eszközökkel dolgozni. Már egy elvont tárgyat is alig sikerül művésziileg kifejezni — mint azt pl. Cornelius, Overbek művészeténél látjuk — annál kevésbé lehetséges oly elvont eszközökkel dolgozni, mint a milyen a symbolum.

Azért a modern symbolisták művészete a kísérletezésnél följebb nem emelkedett. A mit eddig producált, az nagyon kevés közzel birt az élethez; azt mondhatjuk rá, hogy nem volt egyéb művészeti sophistikánál.

Hogy ez az állapot nem egészséges, azt csakhamar be kellett látnia mindenkinek. Új reactio köszöntött be: az elvont tárggyal foglalkozó, körmönfont sophistikus művészetet a régi naiv világba visszanyúló praerafaelismus váltotta fel.

És ez a legújabb irány csakhamar követőkre talált, annál is inkább, mert nagy teret engedett azoknak a művészeknek, kik nem voltak képesek az erős egyéniség színvonaláig fölemelkedni.

Voltaképen a praerafaelismus a naivság, a stilszerűség művészete. Az előbbi adja hozzá a hangulatot, az utóbbi az előadási módot.

Épp úgy, mint a modern költészetből kihalt már a naivság, épp úgy tűnt el a művészetből is. És épp úgy, mint a hogy a költészet ősi termékeinek, a monumentalis eposoknak a naivság adta meg a maguk saját parfume-jét, úgy bearanyozta a régi kihalt művészetet is a gyermekies érzések lágy, enyhe zamatjával.

A naiv elem, mely oly hathatósan működött közre a régi világban művészi hangulatok keltésénél, sohasem vesztette el nagy vonzó erejét, erős hatását. A költészet és művészet gyakran fordult vissza hozzá, de a modern korban e visszanyúlás sohasem sikerülhetett jól. Mert a modern embernek egész nevelkedése, egész világnézlete kizárja a naivságot, mert kizárja annak szülőanyját, a feltétlen, gyermekies hitet.

A naiv elem hozzá van kötve az emberi cultura primitiv állapotához, ez az ő talaja és éltető levegője. Nélküle képtelen, elfonnyad s elveszti zamatját.

Midőn a naivitás művészeti productumokban nyilatkozik meg, vele jár, mint elválaszthatlan szövetséges, a stylus.

A stylus, a mindent a maga szellemében átteremtő stylus elválaszthatlan a naiv hangulattól, érzésektől. Együtt jártak mindenkor és mindenütt, a hol csak költészet és művészet létezett. Azok a hangulatok, melyek a naiv szivekben megfogamzottak, kifejezési formájukban minden téren, minden tekintetben egymásnak megfelelő előadási módokat találtak fel, s ez vizont megfelelt a naiv korokban divott általános világnézetnek, az akkori egyöntetű culturának, melyet nem daraboltak széjjel hatalmas egyéniségek különvéleményei. Így keletkezett a görög epos, így a német hősköltemény stylusa, így a góth stylus, vagy ha még messzebb megyünk, az assyr, ind, egyptomi, japáni művészeté. És így jött létre a praerafaelita művészet is a renaissance elején.

Kérdés már most, miért fordultak a modern művészek napjainkban éppen e letűnt kor művészeti elvei felé?

Minden valószínűség szerint azon általános kimerültség folytán, mely a képzőművészetek egész vonalán kétségenkívül beköszöntött.

Az a lázas, rohamos, művészi productio, mely a világot annyi új és meglepő gondolattal ajándékozta meg századunk második felélében, két generatio összes munkaképességét kimerítette. Nyugodt fejlődés, rationalis haladás helyett a századvégen lázas verseny, rohamos hajsza állt be. Ledöntötték nagy sebten mindazt, a mit csak az imént felépítettek, s midőn e romok felett új palotákat emeltek, a rombolás és építés e gyors egymásutánjában végre kifogytak az új tervekből és az új stylból. Lehetetlen, hogy két generatio rövid idő alatt oly sokféle egymással merő ellentétben álló gondo-

latnak lehessen feltétlen híve. a nélkül, hogy az eszmék eme csereberéje ne farsztaná ki teljesen az agyvelőt. ne tenné idegzetöket egészséges munkára képtelenné. Innen van, hogy a századvég művészete nem áll többé nagy, szélesalapú, az egész emberiség szellemi érdekeit felölelő eszmék szolgálatában, mint pl. a renaissanceben vagy némileg a század első felében is, hanem oly körmönfont, subtilis, csak az emberiség legraffináltabb osztályai előtt megérthető gondolatokat propagál, mint pl. a symbolismus. E körmönfont, okoskodó, elzárkózó művészetnek nem lehetett hosszú élete. nem főképp oly körülmények közt, midőn az mint a hypercivilizált idegrendszer terméke jelentkezik.

Innen van, hogy azok, kik a raffineria e művészetét megunták s a hajszában kimerültek, visszavágytak egy oly művészet felé, mely minden tekintetben az öntudatlanság, a naivság bélyegét viseli magán. Hasonlatosan a nagyvilági viveurhoz, ki miután végigizlelte a világvárosok minden agyafürtan kieszelt élvezetét, végre szükségét érzi annak, hogy hátat fordítva az ideges világnak s falusi birtokára vonuljon vissza, hol kipihenteti idegeit s a falusi naiv életben keresi gyönyörűségét.

Másrészt az erős egyéniségek önálló művészete. eredeti kifejezési formája, individualitása egészen elnyomta a gyöngébb egyéniségek hatását. Ennek folytán a középtehetségek óriási tábora arra volt kényszerítve, hogy ezzel szemben az egyéniség markans jellemvonásától, az önálló, eredeti gondolkozási módtól, kifejezési modortól megtagadja a jelentőséget, és a stylszerűséget hirdesse, mint a művészet egyedül üdvözítő megjelenési formáját.

Egyízben már végbement e processus, t. i. a classicisták idejében, kik hasonlóképen átvették vagy legalább átvenni iparkodtak a classikus művészet styljét.

Akkor is épp úgy mint most, balul ütött ki e kísérlet.

A classicisták épp úgy, mint a modern praerafaelisták, elvesztették az étlettel, a koruk eszményeivel, világnézetével való összhangot, érintkezést, a mi nélkül sohasem fejlődhetik maradandó becsű művészet. A classicisták csak szellemnélküli utánzóivá váltak az igazi classikus művészet némely külsőségeinek, annak szellemét, velejét nem adhatták vissza.

Közel állnak ehhez a modern praerafaelisták is. S a kudarcz nem fog soká magára várani.

Mert egyrészt lehetlenség, hogy a modern világban nevelkedett emberek visszatérhessenek, még pedig teljesen, abba a naiv hangulatba, melyben az igazi praerafaelisták teremtettek. Hiányzik belőlük a feltétlen hit, a gyermekies bizalom. Mindegyikök skeptikus és mindennel szemben nem a hívő, nem a fanatikus, hanem a kritikus álláspontját foglalja el. Ez pedig tökéletes ellentétben áll a naivitással. S innen van, hogy az a naivítás, melyben a renaissancekori praerafaelisták műveiben gyönyörködünk, mely azokat aranyos zománczsal vonja be, a modern praerafaelistáknál elveszti e zománczát s a mesterkelt, eltanult utánzás benyomását teszi reánk. Azt a régi hangulatot képtelen a modern ember magára nevelni, az épp oly utánozhatlan, mint a régi bronzok patinája vagy az igazgyöngy szivárványfénye.

Épp oly elérhetlen egy modern korban nevelkedett emberre nézve a stilszerűség művészete. Ez karöltve jár a naiv hangulattal, s annak, de csakis annak kifejezési módja. A nagy, teljesen eredeti stylek mindenütt csak akkor keletkeztek, mikor az emberiség naiv-heroikus korokat élt. Így, mint már említettük, az assyr, egypt, görög, etrusk, ó-német, góth styl. (A renaissance építési styljét nem lehet teljesen törölmetszett eredeti stylnek tekinteni, mert sok benne a görög és római vonatkozás.)

A stilszerűségnek még egy feltétele van, a mi szintén hiányzik a modern korban. Ez a teljesen egyöntetű cultura.

lgazi stylek csak ott és akkor keletkeznek, a hol és a mikor a világnézet teljesen concentrálva volt egy eszmében, midőn az emberek minden gondolata, minden érzése egy focusba futott össze. Ez adja meg lehetőségét annak, hogy minden egyazon szempontból vétessék tekintetbe, hogy minden magán viselje ugyanazon, bár változó formákban jelentkező bélyeget.

Ez a concentrált világnézet pedig modern culturánkból teljesen hiányzik. Nincs oly jelensége az emberi tudás és érzésnek, mely oly kerek, tökéletes egészét mutatná a világnézetnek, mint pl. a régi hellen világban, midőn a görög styl megszületett; vagy a keresztény világban, midőn a goth styl virágzott fel.

Szagatott, darabos, széjjelhúzó, zavart a modern ember világnézete. A styl, mely mindent ugyanazon színes üvegen által mutat, lehetetlen nonsens ma.

Ez okokból sikertelen fog maradni az a nagy actio, melyet Francia-, Angol- és Németországban a praerafaelita művészet jelszó alatt megindítottak. Ránk nézve mellékes, mily módon folyik ez az actio és milyenek a művek, melyek így létrejönnek. De érdekes e művészeti törekvés azokra nézve, kik a századvég jellemének tanulmányozásával foglalkoznak. Korunk jelleme pedig alig nyilatkozik meg más téren ecclatánsabbúl, leplezetlenebbül, mint a művészetek terén, melyek a világfelfogás minden finom változatára reagálnak és korunk eszméit mintegy megjegecsezítve adják át az utókornak.

A praerafaelista törekvések jelentőségüket abban birják, hogy a modern kor kulturájának érdekes documentumai.

Lyka Károly.

LUCRETIUS CARUS.

— Első közlemény. —

I.

Egy *bölcsész-költőt* tűztem ki tanulmányom tárgyául. kit meg nem érdemelt *feledés* borított egész korszakokon keresztül. Bölcselmi felfogása, szíve mélyén gyökerező meggyőződése, merész gondolatvilága oly *ellentétbe* állíták úgy korának, mint kivált a későbbi *dogmatikus* korok meggyőződésével, hitével, felfogásával. oly természetű kérdéseket bolygatott meg, hogy hallgatással mellőzni könnyebbnek tartották, mint a kora sirba dült *lángész* emlékezetével vívni meddő tusát. Azonban valahányszor a szabad gondolat merészebben bontá ki szárnyait; valahányszor a *rationalismus* rettenthetetlen bátorsággal nézett szembe az élet nagy rejtélyeivel; valahányszor a bíráló elme a megszilárdult, megállapodott rendszerek alapjait kezdte vizsgálni és bontogatni: *e költő* művéhez fordultak, belőle merítették lelkesedést vagy vigaszt; tőle kölcsönöztek fegyvereket a tusára: mert a mint *Martha*¹ találóan mondja: «engednünk kell egy költői mű hájának, melyet a latin irodalomban talán *egy sem* mű felül irodalmi és erkölcsi érdek tekintetéből».

Ribbeck (a római költészet története; irta: Ribbeck Ottó, lefordította Csiky Gergely, Budapest. 1891.) Lucretius-

¹ Le poëte Lucrèce. C. *Martha*. Revue des deux Mondes 1863. 44. lap.

ról irt méltatását e szavakkal végzi: a «természet tudományos kutatása iránti lelkesedés, a mindenség felfogásának vágya Lucretius óta be van oltva a magasabb hangulatú költőkbe: eszményök az, hogy feljussanak a megismerés magaslataira».

Ha a mi költészetünk fejlődésére visszatekintünk, úgy találjuk, hogy a philosophiai elem abban aránylag csekély szerepet játszik, mintha csak a *Deák Ferencz* adomáját követnék költőink, ki azt mondá, hogy a philosophia olyan, mint a zsir, belőle kevés elég; ha sok, elrontja az ételt. *Besenyei* egy pár műve. *Csokonai* «A lélek halhatatlanságáról» czimű költeménye; *Vörösmarty* «Gondolatok a könyvtárban» és a «Vén cigány» cz. költeménye; de főként «*Csongor és Tündé*»-je, melynek mélységes alapeszméje a Hamletével vetekedik; *Madách* «Ember tragédiája»; *Arany* János «A békecongressus», «Dante»; *Tompa* Mihálynak «Isten akarata», «Üres koporsó» és «Virág-regéi»; *Vajda* Péter művei, *Vajda* János költeményei kiváló példák arra, hogy a magyar szellem a bölcselmi gondolkozásra rátermett, de sajátos idegenkedéssel, különösen a német philosophia hatása alatt a magyar genius a bölcselmi elmélyedéstől irtózik, pedig a bölcsész épp úgy egyetemes szempontból veszi fel az életet és természetet, mint a költő.

A *költő* a természet és élet szinpompáját látja és felfogja, a *bölcsész* az élet eszményi célját kutatja. Vajjon nem poetikus gondolat-e ez?!

A nagy irodalmi áramlatok megértéséhez bölcselmi műveltség kell. A nagy ethikai kérdések megoldása összefügg a *világnézettel*. Lucretiusban egy egységes világnézetet fogunk méltatni, s reméljük, hogy az *egyetemes* gondolatok iránt érdeket keltünk, vagy a mint *Ribbeck* kifejezte magát, magasabb eszményt, feljutni a megismerés magaslatára; de vigasztalást, merészebb szárnyalást is nyújtott Lucretius a felvilágosodás századaiban.

Ily korszakok voltak a XVI. és XVIII. évszázad. A mai philologiai irodalomnak *egyetemese* iránya mellett Lucretius is behatóbb méltatásban részesül, melyre nem csekély befolyással van azon körülmény, hogy nyelvészeti szempontból *Lucilius* mellett Róma legérdekesebb írója; műve a költői nyelv stadiumát a római irodalom aranykorszakában a legpregnansabb alakban mutatja be. A szöveg történetére nézve egyike a legérdekesebb írónak. Az úgynevezett «szabadgondolkodók» kedvencz költője. *Nagy Frigyes* D'Alembertet Lespinasse kisasszony halála után így vigasztalta: «Midőn levert vagyok, Lucretius harmadik könyvét olvasom: ez óvszer a lélek betegségei ellen». E könyv a meggyőződésnek majdnem fanatikus hevével sorolja föl az *Epikuros*-iskola érveit, több mint 20 érvet a halhatatlanság ellen. E könyvben pirongatja le a megszemélyesített *természet* a telhetetlen embert:

«Aufer ab hinc lacrimas, balatro, et compesce querellas
omnia perfunctus vitae praemia marces:
sed quia semper aves, quod abest, praesentia temnis,
imperfecta tibi elapsast ingrataque vita,
et nec opinanti mors ad caput adstilit ante
quam satur ac plenus possis discedere rerum.
nunc aliena tua tamen aetate omnia mitte,
aequo animoque, agendum, gnatis concede: necesses.»

(III. 953.)¹

¹ «Hordd el könnyeidet, telhetlen s menj panasziddal!
Folytatván, ha elaggott vén keseregne, szavát így:
Élted az életnek minden kincsét, s te sovárogsz.
Ám mert mindig a mid nincs, azt ábítod; a mid van.
Megtveded, el csonkán s meddőn múlt tőled az élet
És a halál véletlen előbb ott terme fejednél,
Hogysem elégülten távozhatnál e világból.
Most már hagyj mindent, mi nem illő úgy se korodhoz;
Vén vagy, eredj szépen — ennek meglennie szükségség.»

(Fábián G. ford.)

Ugyancsak ő olvastatta föl magának a rossbachi csata előtt *Horatius* Carm. III. 29 ódáját, hogy erőt merítsen e soraiból:

Ille potens sui
 Laetusque deget, cui licet in diem
 Dixisse «Vixi: cras vel atra
 Nube polum Pater occupato
 Vel sole puro; non tamen irritum
 Quodeunque retro est, efficiet neque
 Diffinget infectumque reddet,
 Quod fugiens semel hora vexit.»

(41—48. s.)

Az életnek a mult emlékezetében összegyűjtött élvezetében kereste e szabad gondolkodó király a vigaszt. És igen érdekes adat az *epikureista* bölcsész lelki életének jellemzésére, hogy a hétéves háborúban, mikor a franczia és orosz sereg nyomta és öngyilkos akart lenni, *d'Argens* vigasztalására így felelt: «Újból meg újból elolvastam *Lucretius* harmadik énekét, de abban csak a baj szükségképességét és a gyógyszer haszontalanságát találtam». Íme, a *heroismus* korában *Epikuros* szegény tanítványai a döntő pillanatban nem kaptak egy vigasztaló phrazist sem bölcselmi tanukban.

Lucretius *Epikuros* híve: és pedig szenvedélylyel. A költő nem lehet közönyös az isten eszméje iránt. *Byron* és *Shelley*. kik az atheismus költőiként a lángész varázsával ruhazzák föl a földi élet örömeit, élvezeteit, mégsem bírnak akár a természet, akár az emberi ész istenítése nélkül ellenni.

Shelley Prometheus Unbound-jában mondja: «Earth can console, Heaven can torment». Tehát *e földön* kell a lelki béke megteremtése újtán elővarázsolni azt a boldogságot, mit a keresztyén oly szépen nevez *üdvösségnek*. A földi békét el lehet érni, ha a vallásos félelem, a természet

nyomása alól felszabadítjuk a lelket a *tudomány* és *erkölcsi függetlenség* által.

Lucretius a *«de rerum natura»*-t a lelkesedés oly hevével, mondhatni lázával írta meg, mintha az általa istenített *mester* bölcsészeti tanától várta volna forrongó korában a sebzett szívek gyógyírját. *Mártha* szerint *három* betegség ellen küzdök; ő maga korának ragályától megkapatva, három betegségben szenved. E *három* betegség: a nagyravágyás és szerelemből való kiabrándulás, a szenvedélyek okozta kimerültség és az unalom betegsége. A *nagyravágyás* ellen gyógyszer Epikuros nyugalma, a politika zajos vásárteréről való visszavonulás. A *szerelem* betegsége ellen gyógyszer annak megvetése és a barátság szelidebb érzésével való kárpótlása, az *unalom* ellen gyógyszer a természet kutatása.

Epikuros rendszere az isteneket a világközökben helyezvén el, őket az emberi eszmény vonásaival ruházta föl: az isteneket fölmenté a *gondviselés* gondjaitól; előttük hódolatra tanít: mintegy a *boldogság* eszményi élvezői előtt, kiknek cultusa erősíti az embert azon törekvésében, hogy maga is *boldog* lehessen. Lucretius nem izent hadat az istenek, csak a *religio* ellen, e szót a maga etymologiai jelentésében fogva föl, t. i. a *megkötöttség* ellen, mely a ritusok, a vallásos aggályok kötelekeivel fonja körül a független gondolatot.

Érdekes egybeahasonlítani e tekintetben a csak egy emberöltővel később működött *Vergilius* és *Lucretius* álláspontját. Vergilius Georg. II. 490, és köv. soraiban így szól:

Felix, qui potuit rerum cognoscere causas
Atque metus omnes et inexorabile fatum
Subiecit pedibus, strepitumque Acherontis avari!

Egyenes vonatkozás Lucretius azon helyeire, melyekben

elragadtatással szól *Epikuros*-ról, mint a ki az emberiség megszabadítója :

Humana ante oculos foede cum vita iaceret
 in terris oppressa gravi sub *religione*,
 quae caput a caeli regionibus ostendebat
 horribili super aspectu mortalibus instans,
 primum Graius homo mortalis tendere contra
 est oculos ausos primusque obsistere contra ;
 quem neque fana deum nec fulmina nec minitanti
 murmure compressit caelum, sed eo magis acrem
 iritatur animi virtutem, effringere ut arcta
 naturae primus portarum claustra cupiret.

(I. 62—71. Bernays szer.)¹

Továbbat mondja :

quare religio pedibus subiecta vicissim
 opteritur, nos exaequat victoria caelo.

(I. könyv 78. és 79. sorok.)²

Vergiliust nagy vallásos *áhitat* hatja át. Aeneisének VI. könyvében a vallásos világnézet túlvilági fénye szűrődik át alvilágán. Aeneas *pius* első sorban. A vallásos ritus iránt lépten-nyomon érdeklődik. A *főczél*, mely Aeneas előtt lebeg:

¹ Rút lealázásban tűnven fel az emberi élet
 E földön, mikor azt lenyomá súlyával a vallás,
 Mely az egek birodalmaiból mutogatta fejét és
 Népeit a földnek borzasztó képpel ijeszté.
 Egy görög ember volt, ki szemet rávetni halandót
 Mert legelőbb s első neki bátran ellene állott,
 Kit sem az istenhír, sem villám és sem az égnek
 Rettenetes mozgása le nem vert, sőt csak erőben
 Lelki erélyre tüzelt, hogy a természet kapujának
 Durva reteszeit ő tördelné össze először.

² Hát ma viszont az alátiprott vallásra került az
 Elnyomatás s minket diadalmunk éjig emel föl.

hazát keresni penásainak. A platonikus bölcsészet álláspontját a *néphit* költői meséivel kötö egybe. Így alkotá meg azt az *éneket*, mely érdemessé tette őt arra, hogy *Dante* az alvilágban kalauzául válaszsza.

Vergilius félénk, gyöngéd kedély volt, ki ideges tartózkodást érzett a zajos és romlott Róma iránt. Ő nem bírt *Horatius* világi bölcseségével. Jobban érezte magát a természet fenséges magányában, mint a fényes salonok kirakott padlóin; az aranyos mennyezet boltozata helyett a ragyogó olasz ég melabús sóvárgásra hangolta, mely átlengi költeményeit.

Ha felsóhajt, hogy mily szerencsétlen az emberi nem, enyhületet a *pietásban* talál. Horatius a roskadozó templomok fölépítésére buzdítja a rómaiakat. Az *Aeneis* az égieket akarja megnyerni és apotheosissal emeli a földi istent, *Augustust*, hogy *nyugalmat* élvezzen.

«Deus nobis haec otia dedit» — hangzik *első* pásztor-költeményében.

Lucretius is felsóhajt:

o miseris hominum mentes, o pectora caeca!
 qualibus in tenebris vitae quantisque periculis
 degitur hoc aevi quodcumque! nonne videre
 nil aliud sibi naturam latrare, nisi ut, cui
 corpore seiunctus dolor absit, menti' fruatur
 iucundo sensu, cura semotu' metuque?

(II. 14—19.)¹

¹ Oh boldogtalan emberi ész! óh vakhítú keblek!
 Vajmi sötétség s mennyi veszély közt töltik az élet
 Íme parányi szakát! S nem-e nyilván látnivaló, hogy
 Semmit a természet maga részére nem követel mást,
 Mint, hogy a fájdalmat testünktől elűzve gyönyörben
 Élünk szellemileg, menten *gond*-, aggodalomtól?

És e «cura» elől, mely *sedet post equitem*, mely a «de rerum natura»-ban mindegyre előfordul, mint legyőzhetetlen ellenfél, e *cura* ellen a gyógyszer. a menedéket a *merész-ségben* találja: szakítani a vallással, a babonával, a földi és égi hatalmakkal fölkeresni, nem — megteremteni a békét és nyugalmat.

Rendkívül jellemző a költő izgatott sietsége, melylyel a *cura* ellen: a vallásos aggályok által folyton ébren tartott *cura* ellen küzd. *Stuerenburg* Henrik egy tudori értekezésében (De carminis Lucretiani libro primo etc. Lipsiae, 1874.) 19—20. lapokon egybeállítja Lucretius költeményéből azon helyeket, melyekben a *gond* a vallásos aggály értelmében fordul elő. E helyek: II. 17., 44.: III. 79., 461., 824., 992., 1049., V. 46., 1205.: VI. 34. és következő verseiben. E helyek világosan kimutatják *Lucretius* célzatát; a bölcsészettel szövetkezve, legyőzni a *gondot*, melyet az antik étellel összeforrt *religio*. a *túlvilág* rejtélye felköltött, mely Lucretius szerint a földi bűnök leghatalmasabb *rugója*: a nagyra-vágyás, a telhetetlen élnivágyás sodorja bele az embert azon nyugtalan életbe, mely nyomorult *ürességgé* válik a csalódott szív előtt. Lucretius a *legőnállóbb* római költő. A józan és részben korlátolt római ész rationalis irányát egy lángoló költői szív hevével, egy meggyújtott képzelem fényével köti egybe a «*de rerum natura*». A görög befolyás megindult: a prózán már érezhető nyoma; a költészetben is a görög irodalom utánzása felé hajlott a korszellem. A *római* nagyok körében *görögök* voltak. Lucullusnál Antiochos, Crassusnál Alexander Polyhystor, L. Pisonál Philodemos, Cicerónál Diodotos, Lyson, Apollonios, Brutusnál Aristos. Straton, Posidonios.

Az ifjú Cicero, Bibulus. Messala, Horatius Görögországba mentek tanulmányútra. *Lucretius* szintén érintkezésbe jött a görög bölcsészettel. *Epikuros* tanát elfogadta, de eredetiségét megóvta.

Mommsen (Röm. Gesch. III. 579. és köv.) teljes elismeréssel adózik neki: «Lucretius életnézetének, valamint költészetének eredetisége az ő *hítellenségén* alapszik, mely az igazság teljes diadalérzetével és azért a költészet teljes *elevenőségével* szembeállt a képmutatással és babonával, és szembe *kell* vala szállnia».

Nyomozzuk egy kissé behatóbban e világnézetet, melynek ismerete nélkül Lucretius költeményét még *alapjában* sem fogjuk föl, holott *Lucilius* mellett a legeredetibb római költőt ismernünk, mint *philologusoknak* kötelesség, mint *psychologusoknak* érdekes, mint *moralistáknak* az élet legfontosabb elveire nézve hálás tanulmány, mint a *szép kutatóinak* feledhetetlen gyönyör.

II.

Lucretiusnak világnézete *Epikurosnak* és híveinek világnézete; de sietek hozzátenni, hogy a *legtisztább* formájában. Nem tartom fölöslegesnek megjegyezni, hogy ma is a *laikus* nagy tömeg, sőt a *műveltebbeknek* is feles száma az epikureista tant *Horatius* «Epicuri de grege porcus» czím után szokta megítélni. A köztársasági szabadság bukását követő finom udvari költészet képviselői úgy *hátterbe* szoríták Lucretiust, hogy az ő gondolatait átvenni, utánozni nem, de emlékét tisztelni szégyenkeztek. Mennyivel több őszinteséggel hirdette *Lucretius* a maga meggyőződését és adta meg *Epikurosnak* azt a dicsőséget, melyet a mester eredeti elveinek. de főképp példájának, életének elfeledése mellett testi élvezetekbe merült *tanítványai*, tartalmatlan, üres *követői* jobban elhomályosítottak, mint megérdemelte. Ki talál *Cicerónál* tiszta, egyöntetű és szilárd alapokon nyugvó bölcsészeti, sőt morális meggyőződést is? Ki talál *Horatiusnál*

ingadozás nélküli világnézetet. habár még az ő egyénisége a legegységesebb? *Lucretius* költeményét az első sortól az utolsóig *egy meggyőződés* lengi át, és a meggyőződés, a lelkesedés, a hittérítő buzgalom fokáig emelkedig. Egy *pro-selyta* fanatikus ragaszkodásával isteníti a *férfiút*, kinek *hitét, meggyőződését, nyugalalmát* köszönheti.

Deus ille fuit, deus inclyte, Memmi,
qui princeps vitae rationem invenit eam, quae
nunc appellatur sapientia, quique per artem
fluctibus e tantis vitam tantisque tenebris
in tam tranquillo et tam clara luce locavit.

(V. 8. és köv.)¹

Neki köszönheti, hogy a lélek *félelmeit, aggályait*, melyek mint gyermekeket a sötét riasztgatják, eloszlatta s föl-tárta a *józanész* bölcseségét.

hunc igitur terrorem animi tenebrasque necesses
non radii solis nec lucida tela diei
discutiant, sed naturae species ratioque.

(VI. 39. és köv.)²

Mi által birt ily rendkívüli vonzó erővel *Epikuros*, hogy sectájának hívei majdnem vallásos *rajongással* visel-tettek irányában? Nem képzelhető, hogy tiszta *moralítás*. *lelki erő* nélkül kivívhatta volna azt a dicsőséget, hogy egy

¹ «Isten volt, igen, isten, széphírű *Memmi*.

Ő, a ki fölfedezé amaz *élettant* legelőször,

Mit bölcsészetnek nevezünk, s a ki mesteri észszel
Annyi meg annyi homály- s hullámból az életet olyan
Nyugodalomba, meg oly szép tiszta világba helyezte.

² «Hát imez ijedezést s e sötétséget kebelünkéből

Szükség, hogy ne a napsugarak s lőtt nappali fényök

Úzzék szét, hanem a *természet képe s okosság*. (Inkább = helyes világnézet.)

lángész ily hódoló tisztelettel említse nevét, hanem volt valami *moralis* szükség, mely *Epikuros* híveit *baráti* szövetségekké fűzte egybe.

Az ő hívei csoportjában oly egyetértés uralkodott, mely mint Numen ap. Euseb. Praepar. evang. XIV. megjegyzi: *jól szervezett* köztársaság *békéjére* emlékeztet. Híveinek pedig oly nagy volt a száma *Diog. Laërt.* X. 9. szerint ὡς μήδ' ἂν πόλεσι ἕλαις μετρεῖσθαι δύνασθαι. Sőt a keresztyén patristika sem veté meg teljesen. Szt *Ambrosius* kedvelte *Epikuros moralis* elveit. A λάθε βίωσας, a μή πραγματεῖν elvét a keresztyén bölcsélet magáévá tette. Szt *Agoston* pedig így nyilatkozik róla a Confessiones VI. 16-ban: Epicurum accepturum fuisse palmam in animo meo, nisi ego credidissem, post mortem restare animae vitam et fructus meritorum, quod Epicurus credere noluit. Et quaerebam, si essemus immortales et in perpetua corporis voluptate sine ullo ammissionis terrore viveremus cur non essemus beati aut quid aliud quaereremus. E passusból láthatni, hogy az antik korban minő *általános* volt a *hajlam* Epikuros felé.

Ha *Diog. Laertius*-ból elolvassuk Epikuros életét,¹ ezen mérsékelt, a legkínosabb szenvedések közt is derült, barátai közt boldog és a halálba mosolylyal térő bölcs előtt *tisztelettel* hajlunk meg, kit *Seneca* oly találóan nevezett «asszony-mezet öltött hősnek», értvén morálja alapelvét: a *gyönyört* követő férfiú lelki életét. Epikuros ποιήματα ἐν-ἐργεῖν οὐκ ἂν ποιῆσαι tűzte ki élete feladatául: a költeményt megcsinálta *Lucretius*, kinek kora halála nem engedte meg, de nem szenvedélye, multja sem, hogy a költeményt át is *élje*. Az utókorra hagyta. *Epikuros* a vesekő szörnyű gyötrelmei közt a boldogan átélt szép napok emlékére irányzá

¹ Megtalálható magyarban is Knebel nyomán bővebben szerkesztve Fábrián Gábor fordítása előszavában, X—XV. lapjain.

gondolatait. Úgy halt meg, mint *Sokrates*: mosolyogva, azzal a különbséggel — mondja *M. Guyau*¹ — hogy Sokrates a halhatatlanság *szép reményét* táplálta. és midőn elfordítá szemeit az élettől, a halálban *gyógyulást* keresett. *Epikuros* maga azon élet felé fordítá arcát, melyet elhagyott, emlékében gyűjtven egész életét, hogy a közelgő halállal szembe állítsa: gondolatában magát úgy *rajzoló* önmaga elé, mint eltűnő multjának utolsó képét; «halával szemlélte, bánat, remény nélkül; azután minden egyszerre elenyészik: jelen, mult, jövő, és megnyugszik az — örök megsemmisülés gondolatában».

Örök megsemmisülés! ime a jelszó, mely alatt *vigaszt, erőt, nyugalmat, békét* hirdetett. Nem a dözsölés tivornyái mellől habzó serleggel, *mámoros* fővel dült az enyészetbe, mint *Madách* «Ember tragedia»-jának VI. színjében ecsetelt *fenséges* jelenet tárja elének a *feslett* s kéjben fuldokló *Rómát*, hanem *lelki erővel*, legyőzve az emlékezet által a testi szenvedések szaggató fájdalmát, elrejtőzve a világ hiúságai, szenvedélyei elől kertjében, melynek felirata volt: «Idegen. itt jól fogod magadat találni, itt a *gyönyör* lakik, a *legfőbb jó*». Még egyszer összegyűjtve legdrágább emlékeit, mint *drága* serleg utolsó cseppjeit üritve ki, halt meg, hirdetven *baráti szeretetet*, az emberiség *haladását*, az istenek *tiszteletét*, végrendelkezve kedves tanítványa *Metrodoros* gyermekei számára.

Kívül esik előadásom körén Epikuros *életének* részleteivel foglalkozni. Csak annyit akartam felhozni, hogy ez alak az *ókor* tiszteletét megérdemelte és *Lucretius* rajongása érthetővé válik. De nem a *morális* nagyság hódította meg *Lucretius* szívét. A *stoánál* az erkölcsi erő fenségesebb,

¹ La Morale d'Épicure et ses rapports avec les doctrines contemporaines. Paris. 1881. 121. l.

bár sokszor tüntetőbb, hívságosabb alakjait találhatta volna föl. *Epikuros* nem életével, hanem *tanával* nyerte meg *Lucretiust*, ki oly korban élt csalódott szívvél, csalódott nagyravágyással, megtört reménynyel, melyről *Mommsen* erőteljes tollal írja: «azon tikkasztó napokban, melyek alatt a polgárháború kitörésére kínos feszültséggel vártak». (Römische Geschichte III. 581.)

Azon *sivár* világban, mely *Clodius* cselszövényeit, *Clodia* megdöbbentő bűneit, *Cicero* száműzetését, a *repetundák* egész sorát, az *oligarchia* bukását látta, de *Caesar* még csak a nagyravágyás conspiratiói megett állt.

Lucretiust *Epikuros* bölcselete: mindenekfelett az *örök megsemmisülés* tana mint költőt bilincselte le.

És ha alá is írom *Mommsen* e következő gondolatát: «különös végzet, hogy e rendkívüli, eredeti költői tehetség tekintetében a *legtöbb*, hogy ne mondjuk *minden* elődjét messze túlhaladó szellem oly időszakban élt, a melyben magát *idegenül* és *árvának* érezé és ennek következtében a tárgyra nézve a legcsodálatosabb *tévedést* követte el» . . . e tévedés magyarázatát abban találom, hogy *Lucretius* világnézetének *támoszlopait* találta meg az atom tanban, a physikai tünetményeknek okszerű, a lelki tényeknek tisztán *physiologiai* magyarázatában, az isteneknek a világközökbe metakozmosokba való áthelyezésében, az élet céljának az *örök* enyészet kétségbevonhatatlan, tudományos érvekre támaszkodó tanának következményei levonásában és a háborgó szívnek a keserű leczkéhez való megjuhászodásában. Lucretius *hívó* lélekkel harczol a *hit* ellen.

Martha idézett értekezése gyönyörűen fejtegeti azon psychikus okokat, melyek Lucretiust *exaltálttá* tették *Epikuros* tanának hirdetésénél. «Míg korunkban a *gyötrött* vagy *csalódott* lelkek rendszeren a bölcsészettől a *valláshoz* menekülnek: a régiek ugyanazon motivumok következtében a val-

lástól a *bö'csészethez* pártolnak. E motivumok megvoltak Lucretiusnál, megvoltak *a korszellemben*.

«Az *epikureismus* — mondja Martha — nem volt a romlás iskolája, de szomorú és *komoly* tan; de a mely *közönyös* vala az élet küzdelmei iránt, befogadván a félnék, okos és elcsüggedt lelkeket és lecsillapítván szenvedélyeiket és félelmeiket. a pogány *quietismus* egy nemében ringatta el». Csakhogy a félnék és elcsüggedt lelkek közé *Lucretius* nem tartozott. A *béke*, a *béke*, *Pascal* e jelszava tör ki Lucretiusból is. De a békét hirdető tan magasztalása és Lucretius lelkes hangja, lázas szenvedélye közt feltűnő *ellenmondás* van. «A költeményen mindenütt nem tudom minő harczias hév ömlik el» — mondja *Martha* és kifejzei, hogy «aggodalmaskodás nélkül érdeklődhetünk a támadás e *szép* rajongása iránt. E *lángelme* képes lesz vala egy *Anaxagoras*, egy *Platon* által teremtett *isteni* eszme kifejezésére is; ő a *babona* iránti gyűlöletből egy nemébe esett az ellenkező *fanatizmusnak*, mely hogy megdöntsön egy tévelyt, fölaldozza a legszebb igazságok egyikét és lerombolja a *bálványt*. megsemmisíti az *istent*.» *Martha* finom lélektani bepillantással azon szenvedélyből és féktelen indulatból, melyel kikel az istenek ellen, azt következteti, hogy *valaha rabja* volt a babonás hitnek. holott *Malebranche* szerint nincs *borzasztóbb* valami, mint a rettegés egy *láthatatlan* hatalomtól, mely *ártani* tud és a melynek nem birunk *ellenállani*. Ezért lázad föl Lucretius.

«*Pascal* kétségbeesett lelke — mondja Martha — nem tör ki nagyobb örömkialtásokba, midőn végre megnyugszik a *vallásos* igazságban, mint Lucretius, midőn a religiót *lábbal* tapodja.» És hasonló szenvedélylyel ír a *szeretlem* ellen. *Saint Beuve* írja: «A szerelmet oly borzasztó vonásokkal írja le, mint a *dögvést* és egyéb csapásokat».

Sajátságos ellentét: a forrongó, eszményi, rajongásra

termett szív és a *nyers* anyag, a vak véletlen hatalmának szembeállításával, a világ *teleologiai* felfogásával. «Soha *Plato* tanítványa — mondja *Martha* — elvakítva az isteni dolgok fénye által, soha *stoikus*, az emberi *heroismus* bámulója nem magasztalta a *legfőbb Ész* tökélyét, az erény *díndalait* nagyobb hittel és buzgalommal, mint a milyen elragadja az *epikureistát*, midőn megénekli a véletlen *vak* munkáit és a *közöny* bölcseségét.» *Martha* az antik *spleen*: az élet unalom, a csalódott szív nyugalmat áhító lázában találja *Lucretius* lelki állapotának kulcsát. Azon tanhoz fordult, mely megvédte a *hit ellen*, de *nem a kétely ellen*. Sokszor elkomorúl. Ő a *gyönyör költője* kénytelen bevalani, hogy:

., quoniam medio de fonte leporum
Surgit amari aliquid, quod in ipsis floribus angat.

(IV. 1125—26.)¹

Az embert *hajótörtnek* tekinti, ki e világba reménytelenül dobott *partra* és azért kezdi az életet *sírással*. Mily *melancholia* lengi át e sorokat:

tum porro puer, ut saevis proiectus ab undis
navita, nudus humi iacet, infans, indigus omni
vitali auxilio, cum primum in luminis oras
nixibus ex alvo matris natura profudit,
vagituque locum *lugubri* complet, ut *aequum est* :
cui tantum in vita restet transire malorum.

(V. 222. és kk.)²

¹ . . . azért a kéjforrás közepéből

Több keserű fakadoz, mi epeszt a virágok alatt is.

² Ím a kis gyerek is, mint kit kivetett a kegyetlen
Hullám, meztelenül hever a földön, tehetetlen
Szólni, segíteni magán, mikor a természet először
Anyja hasából őt vajadás közt napra kihozta
És mindent gyászos visitással tölt, a hogy illő,
A kinek annyi gonoszt kell még éltébe kiállni.

Minő merőben más *Empedokles* melancholiája, melylyel siratja e földi életet, melyet szintén hajótörés utáni száműzetésnek tekint, holott Empedoklesnek «περὶ φύσεως» című *tankölteményét* utánozta. a mennyiben már egy oly *eredeti* tehetség. mint *Lucretius* utánozni tud.

Empedokles költeményének csak *töredéke* maradt reánk. Lehető teljes alakban adja *Mullach*.¹ Lesz alkalmunk *Lucretius* Empedokles utáztatáról szólni, csak sajnálattal említem meg, hogy *Hallier*² művét nem kaptam meg és csak *Polle* bibliographikus egybeállításából láttam. Minő merőben más - mondám - *Empedokles* felfogása a földi életről. *Lucretius* a véletlennek tulajdonítja, hogy kivettünk a földre, mint hajótöröttek: *Empedokles* pedig a Pythagoras-féle *metempsychosis* ethikai alapjára viszi vissza. *Nemesis* üldöz és ha szenvedünk, vezeklünk:

ἐὲς οἷης τιμῆς τε ἡαὶ ὄσσου μήκεος ὄλβου
ὦδε τάλας λευκῶνας ἀναστρέφουμαι κατὰ θνητῶν

mondja *Empedokles* (15—16. v.). «Minő rangból és minő hosszú boldogságból bukva le jutok én nyomorult a halandók mezőire.» Az istenek számúzik a nyomorult halandót:

ὦς καὶ ἐγὼ νῦν εἶμι φυχὰς θεόθεν καὶ ἀλήτης
νεικεῖ μακρομένῃ πίσυρος. (9—10. v. περὶ φύσεως).

«Így tehát most én is száműzött vagyok az istenség akaratából és bolyongó, a dühöngő viszálnak engedve.»

Tehát *szomorú, vigasztalan* az emberi élet és előtte a *jövő*, a *megsemmisülés*. «Az epikureizmus legjobb czáfolatát az ő nagy költőjének *szomorusága* adja meg.» «Saját-

¹ Fragmenta Philosophorum Graecorum. Paris, 1875. Empedoklesről Mullach értekezése XIII—XXVI. A költemény 1—12. l.

² Aemil. Lucretii carmina e fragmentis Empedoclis adumbrata. Dissertatio inauguralis. Jena, 1857.

ságos erőszakitétel — kiált föl *Martha* szép értekezésének zár-szavaiban — egy-egy *nagy* szellem kiszakít kebléből egy-egy *nagy* eszmét, mely lelkünk életével össze van forrva és vagy vallásos elragadtatásában mond le a *józan észről*, mint *Pascal*, vagy az *impietas* fanatismusában az isten eszméjét szakítja ki magából: *mindkét* esetben kockáztatja azt, hogy a *békét* feltalálja, melyet elérni remél ez erőszak vagy ez öncsonkítás útján és kockáztatja azt, hogy örök sebet ejt önmagán.»

Martha értekezésével vetekedik mélység, szellem és felülmúlja a tudományos bűvarlat alaposságában *Reisacker* értekezése.¹ *Reisacker* is oda nyilatkozik, hogy «a halál fulánkja, melyet *teljesen* meg akar semmisíteni, *mélyen* beszakadott *saját* szívében. A halált nem *győzte le*; e győzelem csak vallásunk *alapítójának sikerült*». De ne gondoljuk, hogy *Epikuros* világnézete nem költött még az *antik* irodalomban is ellenmondást még a *halhatatlanság* tagadására nézve is. E tekintetben *kiváló* érdekes értekezés található *Plutarkhos* moralis értekezései közt. *Plutarkhos* értekezésének czime: ὅτι οὐδὲ ζῆν ἔστι ἡδέως κατ' Ἐπίκουρον. (Non posse suaviter vivi secundum Epicurum.) Ez értekezés érvelése oly *szépen* fejezi ki az emberi lélek *fenséges* aspiratióit, hogy nem állhatok ellen az *élvezetnek*, melyet ez értekezéssel *behatóbb* foglalkozás nyújt.

III.

Caro francia bölcsező a «Revue des deux Mondes» 1878. évi folyamában élelműséggel fejtegeti az *örök megsemmisülés* kérdését, melyen sarkallik az *Epikuros* bölcsezet

¹ Der Todesgedanke bei den Griechen. Eine historische Entwicklung mit besonderer Rücksicht auf *Epikur* und den römischen Dichter *Lucretius*. Programm des gymn. zu *Trier* 1882.

ethikája; és *Lucretius* költeményében épp a *jövő* életre vonatkozó *hit* ellen találunk legerőteljesebb, mondhatni *ex-
altált* támadásokat. *Caro* szintén foglalkozik *Plutarkhos* értekezésével és szépen elemzi. Lássuk *Plutarkhos* kritikájának *eszmemenetét*.

Az értekezés kiindult a *test* és *szellem* gyönyöreinek egybehasonlításából. Nem lehet tagadni, hogy *Epikuros ellen elfogult* és némikép el nem fojtható *ellenszennvel* ír. Kivált kitűnik ez azon passusokból, melyek a *szép* és *nagy* tettek véghezviteléből származó *örömökre* vonatkoznak; itt maró gúnynyal és bántó modorban igyekszik nevetségessé tenni *Epikuros* azon jótetteit, melyek tanítványai *elragadtatását* költék fel. *Plutarkhos* *Epikuros* egy magánlevelében talált kifejezéseket, melyek egy kis *önérzetet* és a jótett jól-érzését tartalmazták: *kicsinyes* dicsekvésnek. *hiú* öntetszelgésnek tünteti föl. Igen, mert *Plutarkhosnak* célja, melyet a *testi* és *szellemi* gyönyörök egybehasonlításával meg akar közelíteni, épp ebben áll: *kimutatni*, hogy minden nemes tett, minden *tartósabb* öröm a *jövő élet* reményében, a *sírunk* után is követő dicsőség áhításában található; hogy tehát túlterjeszkednek vágyaink a *földi* élet korlátain. A *testi* gyönyört az ember kielégíti és azután a *szellem* megveti. *Pythagoras* midőn híres tantételét föltalálta, ujjongva kiáltá: εὐρηκα: hekatombát áldozott; de — mondja *Plutarkhos* — alig lehet oly elsülyedt *kéjenczet* találni, ki felkiáltson a kicsapongás után: ἔπιον, ἐφίλησα. A *testi* élvezek hamar eltűnnek. σφαλερὸν γὰρ ἴ ἐπ' ἄκρον εὐεξία (mert tünékeny az erős gyönyör) idezi *Hippokratesből* és veti utána *Euripi-
destől* vett e verset:

«ὁ δὲ ἄρτι θάλλων σαρκί, διοπετήρ ὅπως ἀστίρ ἀπέσβη.»

«A ki az imént testében még virágzott, mint *fényes* csillag kialszik.»

Erős gúnynyal támadja meg *Plutarkhos* az epikureisták azon tételét, hogy a *rossz kikerülése* a legnagyobb *örömek* közé sorozható. Szembe állítja az *embert* az *állatokkal*, melyek ha természeti szükségüket kielégítették, társaiknak örülnek, ugrándoznak; tehát a rossz elkerülésén túl tüzte ki a természet az *élő lények* célját, túl a *positív* örömben. Ha — mondja *Plutarkhos* — *Epikuros* a gondviselő istenekben *hinne*: ἐφαίνοντο ἂν ἐλπῖσι χρησταῖς πλεόν ἔχοντες οἱ φρόνιμοι τῶν θηρίων πρὸς τὸ ἰδέεωσ ζῆν: «Mert már szép reményeik által gazdagabbaknak tűnhetnek fel az *okos* lények az *oktalan* állatoknál a boldog életre nézve».

Azután *Plutarkhos* tovább megy a támadásban. *Epikuros* belefogózik az emlékezetbe. *Dante* mondá, hogy az emlékezet az *egyetlen paradicsom*, melyből ki nem űzethetünk. Epikuros — mint később lesz alkalmam kimutatni — épp az *emlékezetnek* az emberi boldogság tanában megillető fontos mozzanattá emelése által tér el *Aristippos hedonismusától*. *Plutarkhos* ide is üldözi Epikurost. Álljon itt a következő megragadó kép, melylyel az érzéki élvezek emlékezetét ábrázolja és kimutatja azok *semmiségét*: καὶ χρώμενοι ταῖς παλαιαῖς ἀπορίᾳ προσφάτων (penuria novarum voluptatum) ὥσπερ τεταριγευμέναις καὶ νεκραῖς, ἄλλας πάλιν καὶ τεθνηκυῖας οἷον ἐν τέφρᾳ ψυχρᾷ τῇ σαρκὶ κινουῦντες παρὰ φύσιν καὶ ἀναζωπυροῦντες. (Pag. 1095—98). «És a *régi* örömöket *újabbak* hiányában úgy használják, mint bebalzsamozott és halott örömöket, és ismét másokat, a melyek *régebben* meghaltak, mintegy hamuvá égetett testnek életét akarják feltámasztani természetellenesen és *életre* éleszteni.»

Aztán az élvezetek közt is a *durva érzéki* gyönyöröket: a gyomor központja köré csoportosított *élveket* hajhászszak *Epikuros* tanítványai. «οὐχ ὁμολογοῦσι δὲ τῷ καλῷ πολυμείν τὸν ἄσπονδον καὶ ἀκήροκτον πόλεμον»; «Nem értenek-e

egyed abban, hogy béke és hadizenet nélküli háborút folytatnak a szép ellen?» — teszi kérdésbe *Plutarkhos*, — nem éppen igazságosan. Vagy egészen *testből* kell vala az ember lényét gyúrni (holott a lélek, ha finomabb anyagból is, de anyagból áll Epikuros tana szerint) vagy elismerni, hogy a *léleknek* megvannak a maga *külön gyönyöre*i. Felhossa a jótettekből származó *örömöket*, melyeket *Plato*, *Theophrastos*, *Pheidias* élveztek, midőn az első *Siciliát*, a másik kettő *honát* menté meg a kényuralomtól. Felhossa *Thraszibulos*, *Pelopidas*, *Aristides*, *Miltiades* dicső tetteit és az azokból származó *örök dicsőség* által adott gyönyört. οὐ γάρ τι φεδλον ἢ ψυχῆ (Reiske: τύχη helyett, mely érthetetlen) καὶ μικρόν, οὐδ' ἀγεννές ἐστι, οὐδὲ, ὥσπερ οἱ πολύποδες, ἀχρι τῶν ἐδωδύμων (quae esui sunt) ἐκτείναι: τὰς ἐπιθυμίας, ἀλλὰ ταύτας (Reiske: ταύτην helyett) μὲν ὀξύτατος ἀποκόπτει κόρος, ἀκαρὲς ὥρας μῦθρον (minima horae *portiuuncula*) ἀκμασασῶν δὲ (Reiske: ἀκμασάντων helyett) πρὸς τὸ καλὸν ὄρμων καὶ τὴν ἐπὶ τῷ καλῷ τιμῆν καὶ χάριν, οὐκ ἔστιν αὐτῶν μέτρον τοῦ βίου χρόνος, ἀλλὰ τοῦ παντὸς αἰῶνος ἐπιδραττόμενον (attentans) τὸ φιλότιμον καὶ φιλόανθρωπον. (Pag. 1098., 34.) «Mert nem valami *silány* dolog a lélek, sem *kisszerű*, sem *nemtelen*, sem pedig mint valami *polypodok* csak az *ehető* dolgokig terjeszti ki *vágyait*, mert az ily vágyaknak a *jóllakás* azonnal véget vet az időnek igen *rövid* pillanata alatt; de a *szépre* és a *szépben* való kitünésre és *élvezetre* irányzott *törekvéseknek* az ideje nem vet *határt*, mert a *becsvágy* és *emberszeretet* az *örök* időbe fogódzik belé.»

És azoknak, kik az *antik-világ frivol* könnyüvéréuségét oly *könnyedén* mondják ki, figyelmébe ajánlom *Plutarkhos* következő érvét: ha egy egészen el nem *vetemedett* embernek, a *halál* pillanatában egy *isten* vagy *király*, ki kezében birná az ő *élete* feletti *rendelkezést*, még egy *órát* adna, hogy azt *kénye* szerint élje át. ki akarná ez utolsó pillana-

tokat inkább *Lais*-szal élvezni át vagy *bort* inni, vagy inkább *Arkhiaszt* megölve, *házját* szabadítani meg? Bizonyára az utóbbit választaná. *Hellén*-büszkeséggel mondja *Plutarkhos*, hogy a gladiatorok (μυόμαχος) ἀλλ' Ἐλλήνας, kiket *pompás* ételekkel kínálták meg, mielőtt a küzdő-térre szállanának. inkább *nejeiket* ajánlják barátaik gondozásába, *rabszolgáikat* szabadítják föl, mintsem *gyonrukát* jól tartsák. (Pag. 1099. 5.)

Az *utolsó perczet* tehát nem úgy *zsákmányolják ki*, hogy *testi* gyönyört élvezzenek. A mi pedig az *emlékezet* által felélesztett örömöket illeti, erre ismét ad egy *gyönyörű hasonlatot*: εἰκόνα γὰρ ὄψεως ἐν βυθῷ συνταραχθέντι καὶ κλύδωνι μᾶλλον ἂν τις ἢ μνήμην ἴδοντις διαμεδίωσαν ἐν σφυγμῷ τοσοῦτον καὶ σπαραγμῷ σώματος ἐπινοήσεις. (Pag. 1099, 30.) «Egy tárgynak a *képét* egy *fölvavart* víz mélyében tisztábban lehetne meglátni, mint a *gyönyörnek* az *emlékét*, mely a test ily nagy *szaggatásain* és *gyötrelmein* át mosolyog.»

A mi az istenek gondviselését illeti, *Plutarkhos* fejtegetése beválnék bármely egyházi író ihletett szónoklatának. Minő véghetetlen örömtől és a gyönyör minő kimeríthetetlen forrásától fosztja meg magát az, ki az életet az istenektől megfosztja! Önmagukat károsítják meg: ἐκκόπτοντας ἑαυτῶν ἴδοντι καὶ χαρὰν τοσοῦτην: «ekkorá *gyönyörtől* és *örömtől* vágva el magunkat».

Lykurgos az istenek bizalmasa volt. *Sokrates* magában *daimont* rejtegetett. *Pindaros* *Pantól* hallotta zengeni a *saját* hymnusát. Minő ihlet forrása az istenség! Mit ér a megsemmisülés után elérhető nyugalommal vigasztalni a válság pillanatában leledzöt?

Egész terjedelmében álljon itt a következő passus: ὥσπερ εἴ τις ἐν πελάγει καὶ χειμῶνι θαρρόνων, ἐπίστατος λέγει, μήτε τῶν ναῶν τινα ἔχειν κυβερνήτην, μήτε τοῦ Διοσκοόρου

αὐτοὺς ἀφίξασθαι, ἐπερχόμενον τε μαλάξοντα βίαιον πόντον, ὠκείας τε ἀνέμων ριπᾶς· οὐδὲν δὲ ὅμως εἶναι δεῖνον, ἀλλ' ὕσον οὐδέπω καταπθίσεσθαι τὴν ναῶν ὑπὸ τῆς θαλάττης ἢ συντριβήσεσθαι ταχὺ πρὸς πέτρας ἐκπεσοῦσαν. (Pag. 1103. 20.)
 «Mintha midőn valaki a viharral küzködő utast azzal biztatná, hogy a hajónak sincs kormányosa és maguk a *Dioskurok* sem fognak eljönni, hogy lecsillapítsák a háborgó tengert és a szelek gyors forgatagát: különben is nem valami nagy dolog, csak a hajó fog elnyeletni a tenger által, vagy szírtre dobátva, széttörni»

Ez az *epikureista* kérdezi a *hajótöröttől*: Isteni segélyben remélsz? *Csalódol*: mert az istenség nem törődik az emberek bajával. Jobb létet remélsz ez élet után? *Csalódol*: τὸ γὰρ λυθὲν ἀναισθητεῖ· τὸ δ' ἀναισθητοῦν οὐδὲν πρὸς ἡμᾶς: «mert a mi *felbomlik*, az *érzéketlen*, a mi *érzéketlen*, az *nem érdek* hennünket».

Ezután *három* csoportra osztja az embereket: a *gonoszok* csoportja, a *tömeg* és az *értelmiség* csoportja. Az első csoportba az istenek gondviselése, a jövő élet eshetőleg szenvedései, a túlvilágban remélhető igazságszolgáltatás elrettentő, fékező hatással van. Sajátságos, hogy *Lucretius* épp a túlvilágon eshetőleg bekövetkező szenvedésektől való félelemben találja a forrását a földi szenvedéseknek. *Sisiphus*, *Tantalus*, a *Danaidák* szenvedése mint tükörben tükrözik le a szenvedélyektől gyötört lélek rémképeit. A mi a *nagy tömeget* illeti: a túlvilágról alkotott *mythosok* azon erős vágyat jelentik, mely az élethez csatol: ὁ πόθος τοῦ εἶναι, πάντων ἐρώτων πρεσβύτατος ὢν καὶ μέγιστος, ἰδονῆς ὑπερβάλλει καὶ γλυκυθυμίας τὸ παιδικὸν ἐκείνο δέος: «az *élni vágyás* minden szerelmek között a legősibb és legerősebb; gyönyörével és édességével messze túlszárnyalja ama gyermekes félelmet». Tehát ha aggaszt is a jövő élet bizonytalan alakja; ha a túlvilági szenvedések árnyképe

horong is a *Lethén* túl: a πόθος τοῦ εἶναι mindennél erősebb és az általa nyújtott élvezet túlszárnyalja a gyermekes félelmet. Hogy mily szilárd hittel ragaszkodtak a jövő élet hitéhez, *Plutarkhos* példaképen hozza föl *Peri-andros* esetét. ki nejének sírján ruháit, ékszereit megégette, hogy meg ne *fázzék* ott alatt.

A megsemmisülés tudata nem enyészteni el a haláltól való félelmet, sőt fokozza. Mert nem a *Kerberos* marásától félünk, hanem épp a megsemmisüléstől!

Hát a *jók*? Azok fáradalmaik jutalmát *ott* remélik elérni. «Az *athleták* a koszorút nem tétlenséggel nyerik el, hanem küzdelem árán» — veti a küzdelem erőfeszítésétől idegenkedő, az *otiumot* áhító *secta* hiveinek ellenébe.

A bibliai gyönyörű kép, hogy itt tükör és homályos beszédek által látunk, megtalálható *Plutarkhosnál*.

A *jók*, az igazak nemes vágyai, törekvései itt czélt nem érnek — mondja *Plutarkhos*. Szavai ezek: τῆς ἀληθείας καὶ θέας τοῦ ὄντος οὐδεις ἐνταῦθα τῶν ἐρώντων ἐνέπλησεν ἑαυτὸν ἱκανῶς, οἷον δι' ὀμίχλης ἢ νέφους τοῦ σώματος, ὑγρῶ καὶ ταρρατομένῳ τῷ λογισμῷ χρώμενος (Reiske: humida ac perturbata usus ratione), ἀλλ' ὄρνιθος δίκην ἄνω βλέποντες, ὡς ἐκπητόμενοι τοῦ σώματος. εἰς μέγα τε καὶ λαμπρὸν εἰσταλή καὶ ἐλαφρὰν ποιοῦσι τὴν ψυχὴν ἀπὸ τῶν θνητῶν, τῷ φιλοσοφεῖν μελέτη γρώμενοι τοῦ ἀποθνήσκειν· οὕτως μέγα τι καὶ τέλος ὄντως ἀγαθὸν ἡγοῦμαι τὴν τελευταίην ὡς βίον ἀληθῆ βιωσομένην ἐκεί τὴν ψυχὴν, οὐχ ὅπαρ ζῶσαν, ἀλλ' ὀνείρασιν ὅμοια πάσχουσαν. (Pag. 1105. 24)

«Az igazságnak és a való szemléletének vágyát senki a törekvők közül az életben teljesen ki nem elégítheti, mert az ész mintegy a test *homályja* és *köde* által megzavartan használhatja; tehát mint a madarak, a lángoló lelkek, fölfelé törnek, mintegy készen a testből kirepülni. Ez a törek-

vés teszi a lélek útját a halandóság köréből ama fényes haza felé simává és könnyűvé a bölcsesség által a halál gondolatával foglalkozva; így tehát valami tökéletes igazi jó dolognak tekintem a halált, a valódi életnek, a melyet fog élni majd a lélek, mely itten nem *ébren* él, hanem mindig *álmodik*.»

Epikuros csodálatos tévedésének tartja *Plutarkhos*, hogy *jónak* tartja a *rossztól* való menekülést és nem *rossznak* a *jóktól* való megfosztatást. Értekezését e szavakkal végzi: εἰς στενόν τι κομιδῆ (egyáltalán: omnino) καὶ αὐδὲ καθαρὸν τὸ ἐπὶ τῇ σαρκὶ τῆς ψυχῆς χαῖρον συνέστειλε, καὶ κατέβαλε τὴν φύσιν, ὡς μείζον ἀγαθὸν τοῦ τὸ κακὸν φέρειν οὐδὲν ἔχουσιν: «Mert egyáltalán valami *korlátozott* és éppen nem tiszta körre szorítja a *lélek* gyönyörét, ki a *testre* szorítja és *lealacsonyítja* valódi természetét, mintha annak *magasabb* célja nem volna, mint *kerülni a bajt*».

Caro Plutarkhos fejtegetéséhez a következő gondolatot fűzi: «Az életnek csak *egy valóban fölszabadító* elmélete van, mely megment a halál *lealázó* felelmetől: az, mely a véges életnek czélul egy *nagy* tárgyat tűz ki, mondhatnám *végtelen* tárgyat, akár egy-egy *örök* eszme iránti föláldozó hódolatot, akár *erkölcsi* személyiségünknek a megpróbáltatások által való kiképzését, akár az emberiség *haladását*, a szegény emberi nem *megváltását* tévelygéseiből és nyomoraiból, akár a *sírontúli* nagy *reményt*, szóval: oly tárgyat, mely az *emberi szellem méltóságához illik*: oly cél, mely megérdemli, hogy érte *éljünk* és hogy érte *meghaljunk*».

Guyau, kinek *Epikuros* moráljáról írott *koszorúzott* művével behatóbban fogok foglalkozni, hogy *Lucretius* költeményének alapeszméit kellő világításba helyezzem, a *hal-*

hatatlanságra nézve, mely ágát a *Epikuros* tanának ez-
úttal befejezem, szintén oda nyilatkozik (La morale d'Epikure
127. l.), hogy *lehet* reményünk, hogy az ember nem *vesztí*
el, mint egy *hajótörött*, mindazt a *belső* gazdagságot, me-
lyet felhalmozott, hanem úgy kel át az enyészet örvényén.
hogy *magával viszi* a nemes *gondolatok* és nemes *aspi-*
ratiók világát, melyet magának *megteremtett*. Igen, végzi
Guyau szép fejtegetését: «az *én*-nek, mely eléggé *kiter-*
jeszté belvilágát, *joga* van arra, hogy ne *veszszen* el».

Hegedüs István.

FÜGGŐ KÉRDÉSEK AZ ÁLLAM ÉS EGYHÁZ ÚJABB VISZONYÁBAN.

Az állam és egyház viszonyának különböző alakulásai sohasem voltak merő esetlegességek, hanem minden időben a társadalom erkölcsi és anyagi feltételeiből sarjadztak ki. Ennek a kölcsönösségnek benső természetét, összefüggését és egymásra hatását nem mindig ismerték föl helyesen a politika bölcselei. A mit nem láttak, az az, hogy valahányszor e két nagy historiai organismus egyikének alapjai változtak vagy módosultak, kölcsönviszonyuk is atalakuláson ment át, s a régi formák, melyek egy bizonyos időben jóknak és megfelelőeknek találtattak, újaknak engedtek helyet. De ha ez így van, ebből viszont önként következik, hogy a változás mindazon folyamatai, melyek a culturharczok időnkénti kitöréseiben mutatják az állam és egyház küzdelmét, nem csupán egyoldalú túlkapásokban, hanem az általános politikai eszmék mély forrongásában birják magyarázatukat.

A theokratia világeszménye, a pápaság évszázados küzdelmei a világi hatalommal a suprematiáért, abból indultak ki, hogy az ember földöntúli céljai fontosabbak földi céljainál s e szerint az azokat megszabó törvényeket is elsőség illeti meg a világi törvényhozás felett. Ez a gondolat vonul végig a pápák bulláin s az egyházatyák és kanonisták iratain, Aquinoi Tamástól Bellarminig. 'Az egyház a lélek, az állam a test; amaz a gondolat, emez meg a tett. És összehasonli-

tották az egyházat a nappal, az arannyal, a világi hatalmat viszont a holddal, az ólommal, hogy kimutassák ennek alárendeltségi viszonyát a pápai hatalommal szemben. Az egyház és állam eme függőségi viszonyukban való felfogása értelmében nem volt érvényes oly világi törvény, mely az egyház jogaiba ütközött; a pápa volt illetékes bírása az államhatalom minden intézkedéseinek, s ha a császár vagy fejedelem nem engedelmességet Róma intelmének, a pápa nyílt ellenszegülésre hívhatta fel alattvalóit, s megtagadtathatta velök az engedelmességet.

Bizonyos, hogy az egyház nélkül a birtokegyenlőtlenség romboló befolyása a germán világra barbárságot, vagy a zsellérség nagy tömegeinek szolgaságát vonta volna maga után. Az állam világi politikája nyilvánvalólag erre irányult. Az emberi család tagjainak pénzösszeg szerint való becslése, a vérdíjnak a birtok terjedelméhez mért kiszabása, ugyanily szempontok szerinti mérlegelése az eskü bizonyító erejének, mindez az egyház ellensúlyozása nélkül, nyers materialismusra vezetett volna. Az egyháznak köszönhetni, hogy első ízben adott a föld munkásának pihenő napot és magántulajdont, hogy erkölcsi nimbust kölcsönzött a házasságnak és hogy az angolszász aera végeig lépésről lépésre a nő helyzetének magánjogi felszabadításán munkált. Ő adott impulsust a könyörületesség gyakorlására, hajlékot és élelmet a szegénynek és vándornak a kolostorokban, szervezte és megteremtette a felsőbb oktatást, lendületet szerzett az iparnak. És ne feledjük, hogy a vakbuzgóság felgyújtott máglyái és rémes kínzó szereik is, melyek a sötét századok megdöbbentő tanulságait örökítették meg, voltaképen legtöbbször csak a világi politika hatalmi eszközeül felhasznált egyház tényei voltak, az önkény és zsarnokság szolgálatában.

Nagy Károly birodalma akkor omlott össze, mikor V. Károly lemondása után I. Ferdinánd fejére tette a császári

koronát a szentszék megkérdése nélkül. A katolikus világeszme megbukott, az egyházállam phantasmagoriája szétfeszített s a protestantismus által szétdarabolt Európa politikai és vallási egysége romjain új alakulásoknak képződtek csirái. Az állam és egyház viszonyának kérdése további fejlődésében csak két irányt vehetett. tudniillik vagy az egyház teljes alárendeltetésének irányát az állam alá, vagy pedig mindkettőnek teljes különválását.

A nantesi edictum az állam eszméjének teljes diadalát jelentette az egyház felett, kiegészítve a gallicanismus programjával, mely míg a közhatalmat kiragadta az egyház kezéből s a zsinatnak a pápa feletti állását decretálta, ugyanakkor a pápai rendeleteket is a királyi placet jóváhagyása alá helyezte. IV. Henrik egy örökidőkre szóló edictum perpetuummal szilárdította meg az állam egységét az egyház kettéválasztása árán; ez volt az első chartája Európában a vallási szabadelvűségnek.

A hitújítás azonban nem azért szabadította fel a fejedelmeket a pápai suprematia alól, hogy az egyházat az államtól elválassza, hanem hogy magukat a fejedelmeket is protestans papákká tegye. Ha eddig az állam az egyház céljaira szolgáló eszköz volt, úgy most a vallás lőn az államcél eszközüvé. A protestantismus a fejedelmeket megmentette az egyház uralmától, de csak azért, hogy ezek államegyházat octroyáljanak népeikre. Az egyházállam egysége helyére az államegyház egysége lépett a keresztyén-germán államban. A protestans állam szabaddá tette az emberi gondolkodást, de csak úgy, ha e gondolkodás köréből maga az állam kizárva marad. Föloldotta a valláskritika békóit, de lenyűgözve hagyta magának az államnak kritikáját. A «cujus regio ejus religio» tana, a confessionalis állam szűk látköre nem volt egyéb, mint a világi kormány és az orthodoxia fegyverszövevénye, mely a társadalmi rend megóvására létesült a nagy ráz-

kódások közepette. Az apapismus, a megfordított pápaság lehetetlenségét azonban fényesen igazolták az események, mikor a reactio kész eszközeül kínálkozott egyházakat megfosztották a felvilágosult emberek előtt minden prestige-től s ezzel a szabadelvű demokratiát nyíltan az atheismus karjair közé hajtották.

A keresztyén-germán állam tehát nem oldhatta meg feladatát, mert az a keresztyénség, melyre támaszkodott, nem a valódi keresztyénség volt, s mert az emberi jogok szentebbek minden államelvnel. Ez az állameszme a porosz diplomatia elfajzása volt, oly czéllal, hogy az állampolgárok fölébredt politikai reményeit egy új vallási speculatio által neutralizálja. A mit akart, a mire törekedett, nem volt egyéb, mint a szabadelvűség felülkerekedett áramlatainak a mysticismus egy neme által való orvoslása. Modern formába akarta önteni a középkori vallási hitet, láthatatlanul mediaevizálni törekedett az új korszellemet, s ez nem sikerült neki, mert benső ellenmondásai sokkal flagrantsabbak voltak, semhogy tartósan leplezhették volna az alatta rejlő hypokrizist, mely az egyháztól állami orthodoxiát követelt, s a burokratia mértéktelen kiterjesztése által az egyházi administratio terére, az uralkodó államelv szolgálatába hajtotta a családéletet.

Bebizonyult, hogy az állam és egyház szövetsége minden formájában veszélyes utópia. Királyság és papság, világi és egyházi hatalom egy kézben tartósan nem egyesíthető. Nem csupán a keresztyén állambölceselet alaptanai zárják ki ez egyeztetést, de kizárják a történelmi civilisatiók százados tanulságai és a despotismus elrettentő példái is. Még ott is, a hol az államegyház eszméje a nemzeti egyház történelmi organismusában öltött szerencsésebb alakot, magában hordta a culturharcz csiráit, mely csak a pillanatot várta, a melyben egész erővel kitörjön, mint ezt mutatják a legújabban nálunk is minden irányban megindult valláspolitikai mozgalmak.

Ebben a mozgalomban kétségkívül nagy és erős visszahatása volt azoknak az eszméknek is, melyek az utóbbi évszázadokban a művelt nyugatot foglalkoztatták. A francia katholicismus politikai szereplésében 1871 óta, tudjuk, jelentékeny válságok állottak be. Franciaország a leveretés nehéz napjaiban, megpróbáltatásainak súlya alatt a conservatív eszmékben keresett menedéket, mivel a conservatívok már 30 év óta nem bírván befolyással az ügyek vezetésére, az utóbbi idők végzetes és gyászos tévedéseiben sem voltak részesek. Ámde a conservatív párt és a katholicismus egygyé voltak forrva, s így történt, hogy az 1871-iki assemblée jelentékeny többsége állt a katolikusok részén s a katolikus ügy nem csekély eredményeket vivott ki kezdetben a többségre támaszkodva. Különösen a közoktatásügyi politikában igyekezett a katolikus szellem megint szilárd állást teremteni magának, s ezt sikerült is elérnie azáltal, hogy püspökeit bevitte az egyetemi főtanácsba s elnyerte azt a jogot, hogy saját facultásokat állíthasson fel s tudományos képesítéseket és fokozatokat osztogathasson. Már-már nagy és elhatározó diadalok küszöbén látta magát a katholicismus, főkép midőn *MacMahon* marsall 1877. május 16-án feloszlattván a kamarát, conservatív cabinetet hívott össze; de a szolgálatok, melyeket a reactio ügyének tett, erős ellenszenvet hívtak ki a köztársaságiak részéről, kik aztán, mikor újra többségre jutottak, egyenesen támadólag léptek fel a katolikusok ellen.

Ez időtől fogva a felekezeti harc többé nem a dogmák, hanem az állami túlsúly fölött foly a két táborban. A katolikusok nemcsak kiváltságaikban, de egyenesen jogaikban érezve magukat megtámadva, a német Reichstag centrum-pártját vették mintául, s nem riadtak vissza a sajtó és a szentszék segélyül hívásától. Csak a merev dogmatista létére is rendkívüli politikai eszélylyel bíró XIII. Leo pápaságra jutása óta váltott a francia *ecclesia militans* magatartása bizo-

nyos mérsékeltőbb allűröket, szemben a jelenlegi alkotmány-formával. Legelső püspökei, ha formasierint nem csatlakoztak is egyik párthoz sem, de legalább távortartották magukat a politikai küzdtértől s átengedték annak kétes dicsőségét a világi elemeknek.

S hogy ezzel az egyház mitsem vesztett, nagyon könnyű lenne kimutatni. *Taine* kiemelte az «Origines de la France contemporaine» című nagyhírű munkájában, hogy a forradalomkori Franciaország zöme, a legfelforgatóbb reformok idejében is, közepette a convent garázdálkodásainak s az És vallása theosophikus orgiáinak, mily naivúl bigott maradt szokásaiban és meggyőződéseiben. És ez a tünemény ma is meglepi Franciaország egyházi és állami intézményeinek tanulmányozóját. Tényleg ma Franciaországban, daczára a polgári házasságnak és polgári temetésnek, igen kevés esetben látjuk az egyházi szertartásszerűséget teljesen mellőzve.

Viszont a német protestans theologia legújabb elvont iránya igaz, csak a szobatudósok szűk körének van szánva. s érintetlen hagyta a nemzet vallásos meggyőződését. Bizonyos felületes, conventionalis erkölcsiség máza pótolja a való-lási elvek és lelkiismereti fegyelmezetség hiányát. s a nagy nemzeti cultus chauvinistikus ápolása az egyetlen eszmény, mely a lelkek magasabb aspiratióinak tápúl szolgál. a nemzeti nagyság, a történeti és katonai dicsőség büszke önérzetében. A mit a római szent birodalom soha meg nem tudott való-sítani, azt megvalósítva látjuk most Luther egy fia által — ez a reformatio nagy diadala és dicsősége. De, hogy e diadal maradandó lehessen, ahhoz az is kell, hogy ugyanaz az erkölcsi öntudat, mely a reformatiót létrehozta, lelkesitse és hassa át a győzelem nagy művét is.

De bár a szilárdabb egyházi intézmények, a szabato-sabbban formulázott dogmák hiányoznak is ma a nagy német

nemzet vallási életében: azért nem lehet mondani, hogy az egyházi prestige erősen szenvedett volna. Ékesen czáfolják meg e föltevést a meztelen számok. Hamburgban, hol legtöbb a megkereszteletlen gyermekek száma: ezeknek contingentíája 1885-ben nem tett ki többet 37-nél 10.000 közül. Berlinben pedig csak öt esett 10.000-re; míg az egész német birodalomban *egy*. Poroszországban magában 14 % a protestans felekezeteknél, 16 % a katolikusok közt. Tény, hogy már az 1871-iki népszámlálásnál 16.980-ra szaporodott azoknak száma, kik egyik felekezethez sem tartozónak vallották magukat. 1880-ban pedig már 30.249 volt ilyen, azonban 1885-ben hirtelen ismét 11.075-re süllyedt le számuk.

A mi az egyházi kötések számát illeti, az Poroszországban 1885-ben 90 %-ot tett; ebből vegyes házasság volt 12 %, még pedig az esetek 38 %-ában a férj volt protestans s a nő katolikus. Nem mutat ingadozást az egyházi statisztika az 1887. évben, sem az egyházi temetkezések tekintetében (230.689), sem az áldozások és bérnialások számában (293.593, összesen 5,745.771 lélekkel), csak az új házasságra lépő elvált hitvestársak száma árul el gyarapodást (1047). Végre 2798 személy tért át protestáns hitre, ebből 2023-an katolikus hitre tértek, kilencz lett zsidó és 1333 más felekezet tagja.

Nálunk az 1848-iki III. t.-cz. 21. §-a az ő felségének fentartott jogokat az egyházzal szemben is ministeri ellenőrzés alá helyezte. Ez volt az a nagy közjogi vívmány, mely a katolikus államvallás büszke épületét első ízben rázta meg alapjában. De a mi ebben az átalakulásban a második lépést jelentette volna, a mi az állam és egyház megváltozott viszonyában a katolikus önrendelkezést felszabadította volna az állam nyúgei alól: a katolikus autonomia kérdése megoldatlanul húzódott végig az egymást felváltó kormányrendszerek hosszú során, s nem talált megoldásra a jelenlegi

nagy reform-actio megindulása előtt sem, holott annak legelső, legmúlhatatlanabb és legszorosabb előfeltételét képezi.

Törvényalkotásunk újabb iránya makacson kitért azon nagyfontosságú kérdések megoldása elől, melyeket az egyházak természetes fejlődése magával hozott. Még a hol a jogélet mindennapi gyakorlati érdekei követelték is egyfelől az egyház és állam, másfelől az egyházaknak egymásközi viszonya sürgős rendezését, rendesen megelekedtek részleges és incidentalis expediensekkel, melyek semmikép sem illettek bele a törvényhozás organikus egységébe. Pedig sehol sincs kevésbé helye az experimentationak, az esetről esetre való kormányzásnak, mint azokban a nagy elvi kérdésekben, melyek az egyházak historiai szervezeteit mozgatják. Csak ezzel magyarázható, hogy az elkeresztelesi kérdés lavinája egész görgetegét indította meg a reformkérdések sorozatának, melyek egyenkint és együttvéve az egyházak legvitalisabb érdekeit, sőt fennállásuknak valódi alapjait érintik.

Első felelős kormányunk, bár iskolai czelokra korlátlan pénzügyi meghatalmazással ruházva fel, összetett kezekkel nézte a mint Székesfehérváron, Gyöngyösön, Egerben, Nagyváradon, Ó-Budán stb. a papok nemcsak a szószékről insultáltak azokat, a kik gyermekeiket állami intézetekbe merészelték küldeni, de sőt mindenféle csócseléket bátorítottak az állami iskolák és tanítóik megtámadására. Mindehhez még, mikor Eötvös a zsidó-congressus határozatainak végrehajtására erővel akarta kényszeríteni a zsidó hitközségeket: maga Deák volt az, a ki ezért megtámadta. De mikor a katholicus congressus jött nyílt ellentétbe a törvényekkel: ez ellen senki sem mert felszólalni.

Elközelegtek aztán a vatikáni zsinat napjai. A «clerus clericum non decimat» közmondása ezúttal is valónak bizonyult be. A magyar püspöki karból egyedül Strossmayer diakovári püspök tartott ki a vatikáni zsinat kisebbsége mel-

lett, s ez a körülmény eldöntötte a vatikáni ellenzék népszerűségének kérdését a magyar közvélemény szemében. Jekelfalussy székesfehérvári püspök, nem gondolva a placetum helyreállításával, első hirdette ki az egyház életébe mélyen belevágó csalhatatlansági dogmát, harangzúgás és mozsárdurrogás közt. Egy április 22-én eziránt hozzáintézett interpellatióra Pauler azzal felelt, hogy nincs hivatalos tudomása a dologról, egyébiránt előde már 1870. aug. 9-én szigorúan eltiltotta a pápai bullák kihirdetését a kormány előzetes engedélye nélkül, a mint hogy a ministerium — mondá — el van tökélve, fentartani az elévülhetlennek és érvényesnek ismert placetumot.

Mindhiába; a magyar főpapi kar megkezdzte gyászos elvonulását a caudiumi iga alatt s egymásután hódolt meg az inerrabilitásnak. Június végeig már 13-an küldték el Rómába irataikat a famozus «sacrificio del intelletto»-val. Szeptember 8-án Simor primás latin nyelven fogalmazott, nyolcz ivre terjedő encyclicát tett közzé, melyben vállalkozott annak okirati bizonyítására, hogy Magyarországon a pápai tévmentességet már a XIII. század óta *mindig hitték*.

Ennek daczára a magyar episcopatusnak Eötvös által összehívott első conferentiája nyiltan kijelentette, hogy azon újításoknak, melyeket a korszellem az iskolaügy rendezésében s az egyház és iskola közötti kölcsönös viszony szabályozásában parancsolólag követel, nemcsak ellen nem szegül, de sőt azokat kitelhetőleg hajlandó is támogatni, mihelyt garantiákat lát arra nézve, hogy az iskolák secularisatiója az egyház vallási céljait gátolni nem fogja. A mi a polgári házasságot illeti, el lön határozva, hogy nem vágnak elébe az országgyűlés határozatainak, bár hangsúlyozást nyert az is, hogy a catholicismus ily intézményt jóvá nem hagyhat, különösen azért sem, mert a szükségbeli polgári házasság, melyről egyedül volt még szó, Magyarországon előreláthatólag

csak a papiron fog mindig maradni. Különben ekkor még mindebben a katolikus egyház teljes méltányossággal helyezkedett a «tolerari posse» álláspontjára, s nem perhorrescálta a világi elem befogadását sem az egyházi kormányzatba, mivel épp ebben látta leghathatósabb eszközét annak, hogy a fenyegetően terjedő indifferentismus szelleme mielőbb megtöressék.

És ebben volt is politikai bölcsesség. Különösen a mi a polgári házasságot illeti, nagyon sokan kimutatták s köztük első sorban Friedberg, hogy egyházi házasságkötés, mint olyan, még a XVI. században sem létezett, hanem létezett csupán a házasságnak egyházi megerősítése. Az az átmenet az egyháznak a házasságról szóló tanában, mely az esketést a házasság létrejövetele döntő és lényeges momentumaként állítja oda. Voltaképen csak a XVIII. század fejleménye, a canonisták egyoldalú magyarázata alapján. És bár már előbb a tridentinai zsinat határozatai a katolikus jogfejlődésnek oly zárókövet képezték a házassági törvényhozás terén, mely egyöntetű rendszerbe kapcsolta össze a katolikus egyház elveit a házasságot illetőleg, de viszont azt is tudjuk, hogy ennek közvetlen oka éppen a világi közvélemény erélyes sürgetése volt. oly szószólókkal, mint Erasmus, kik a «consensus facit nuptias» elve alapján kötött házasságok rettentő lazaságának szigorúbb formaszertűséggel iparkodtak gátat vetni.

Más oldalról ismét a protestantismus házasságfogalma nem annyira annak szentségi jellegére vonatkozó nézetében tért el az egyház felfogásától, mint inkább a coelibatus és az egyházi biráskodás elvetésében. A reformatio józan szelleme hamar átlátta azt az ellenmondást, mely a házasság szentségi jellege és a papi nőtlenség között létezik; ez intézmény isteni eredete és ennek daczára a papi rendnek abból való kizáratása között oly élesen merült föl, s éppen ezért két rést talált maga előtt, melyen át támadását sikerrel vezet-

hette az egyházi orthodoxia ellen, t. i. egyfelől abban, hogy hangsúlyozásával a házasság világi, vagy inkább közömbös — adiophoron — természetének, azt a polgári élet rendeltetéséhez közelebb hozza; másfelől és ugyanakkor, hogy a papi coelibatus nyílt kárhóztatásával a házasság ethikai lényegét jobban kidomborítsa.

Világos, hogy ebben nincs semmi ellenmondás, a fordulat teljesen megfelelt az eszmék tisztázásának, s a közepkori állam szükségképeni átalakulásának a hűbéri és hierarchikus rendszerből nemzeti állammá. A mi addig a házasságot elvonta az állam ön-souverainitásából folyó rendezése alól, az nem egyéb volt, mint az állam és egyház merev szembehelyezése, mely az államnak az egyház spiritualis létkörével szemben bizonyos alárendelt, szentségtelen, sőt vétkes szerepet supponált. A protestantismus felfogásában ellenben az egyház és állam közeledvén egymáshoz, lassankint az állam fogalmát is áthatotta az erkölcsiség magasabb eszménye, erkölcsi célokat nyert, s ekkép a házasság, mint lényegesen ethikai intézmény sem maradhatott hatáskörén kívül, s habár nagyrésztben kiszolgáltatta is az egyházak gondozásának, de nem úgy, mint egy rajta kívül álló, vele ellentétes életkörnek, hanem mint saját lénye ethikai megtestesülésének, a polgárosulás azon nagy célközösségében, mely az államot és egyházat egyesítette. De ha kétségtelen is, hogy az egyház a házassági törvényhozást csak mint az állam mandatiusa gyakorolta: viszont az is bizonyos, hogy a házasság kötelező polgári megkötése abban az alakban, melyben az nemcsak az állam nyilvántartási céljainak szolgáló expediens mértékére reducálva, hanem mint a házasság érvényes létrejöttét eldöntő momentum jelenik meg, kapcsolatban a házasságjog állami rendezésével — nyílt bevallása annak, hogy a világi hatalom szakítani készül azzal a szövetséggel, mely az állam és egyház, mint történelmi organismusok között évszázadok

óta fennállott s el van határozva a maga feladatai körét teljes praecisítással vonni ki, működéseik összefutó vonalait szigorúan elkülönözni.

Tagadhatatlan, hogy sehol sem mehetett végbe a házasság eme végleges laicisálása nagy és erős ellenállás nélkül. Magában Poroszországban azon idő óta, melyben (1849. decz. 15-én) Bismarck ezekkel az erélyes szavakkal utasította vissza a polgári házasság első tervezetét, hogy »reméli — úgymond — elég soká fog élni, hogy lássa korszakunk boldokkal terhelt hajóját szétroncsolódni a keresztyén egyház köszirtjén» — nem kevesebbszer, mint háromszor történt kísérlet a polgári házasság behozására, különböző eredménnyel fogadva az alsóháztól, de mindannyiszor következetesen visszautasítva az urak házából — 1859-ben, 1861-ben és 1869-ben. Végre 1873-ban a kormány újlag beterjesztette a polgári házasságról szóló törvényjavaslatot. De bár dr. Falk a házasság polgári formáját már elfogadott német területek statisztikájából mutatta ki, hogy a vallási érdekek mitsem szenvednek a dolgok új rendjétől: nem kevesebb, mint 1666 kérvény érkezett be 150.000 aláírással oly célból, hogy a polgári házasság mellőztessék.

Bismarck jól látott akkor, mikor rámutatott, hogy a javaslat valódi indoka az állam és a katolikus egyház közötti conflictus, s célja a felekezet papjaitól elvonni minden beavatkozást az államnak tisztán polgári ügyeibe. Jellemző azonban, hogy még a porosz administratio hasonlíthatlan fölénye mellett is mily gondot okozott az anyakönyvek polgári vezetése, úgy, hogy az első tervezet szükségesnek látta egyenesen megengedni egyházi személyek kiegészítő választását oly községekben, melyekben alkalmas egyén nehezen volna található.

A mélyreható fordulat, melyen az egyház és állam közötti viszony alakulása utóbbi években keresztülment,

tulajdonképen nálunk is ebben áll; ez az az irány, melyben törvényhozásunk újabb aerája lényegesen eltér a József-féle patens korában uralkodott eszméktől. Mert a patens, habár az egyházi közegekben csupa állami tisztviselőket látott, kiket az elébök tartozó házasságkötéseknél való közreműködésre egyenesen kötelezett, s kiktől elvárta hogy e közreműködésnél az egyházi törvényektől el fognak tekinteni, azért a házasságkötés egyházi formáját sértetlenül fentartotta. A házassági jog polgári alapokon való szabályozását csupán abban foganatosította, hogy a kihirdetések alól való fölmentés jogát a politikai hatóságok hatáskörébe utalta, a házassági anyakönyvek vezetését állami rendszabályok alá helyezte s végül a házassági bíraskodást világi bíróságokra bizta. Az így létrejött jogegység csak a házasság megszűnése kérdésében ágazott ismét ketté, fenmaradván a katolikusokra nézve a házasság felbonthatlansága, szemben a nem katolikusok házassága felbonthatóságával.

Az 1790/91-iki törvényhozás megfelelt a felébredt nemzeti szellem szabadság-aspirációinak, szemben a rideg febronianismus egyoldalú túlkapásaival: de nem felelt meg azoknak a követelményeknek, melyek a modern jogállamra való átmenetben a judicatura szempontjából kerültek a nemzeti consolidatio nagy munkája elé. Nagy és végzetes tévedése volt mindíg a jogfolytonosság nevében vívott harczoknak, a nemzet politikai jogainak minden palladiumát az 1790/91-iki alkotások garantiájában keresni, melyek a házassági ügyekben az állami szabályozás eszméjét elejtve, sikertelenül akarták biztosítani az egyházak paritását.

Ez a sikertelenség volt az oka, hogy ma már egészen más értelemben találja az egyház maga előtt az államhatalmat, mint a josephinismus fénykorában. Egészen más szempontok ma már azok, melyeket az állam a jogegység érdekében latba vet, s az ellentétek többé nem a békés compromissum

jelszavában lelik fel természetes megoldásukat, hanem az állam és egyház teljes elkülönítésében egymástól.

Kérdés azonban, vajjon hajlandó-e az állam az ebből folyó consequentiákat egész terjedelmökben kivonni?

A «vallások szabad gyakorlata» cím alatt beterjesztett javaslat már címében is félre nem érthetőleg mutatja azt a szerény reductiót, hová az általános vallásszabadság nagy liberalis jelszava törpült. A mit mond, az tökéletes «*contradictio in adjecto*», mert hiszen abban senki sem kételkedik, hogy Magyarországon az államjogi értelemben vett vallásoknak, mint ilyeneknek, gyakorlata eddig is szabad volt; erre nézve semmi újabb törvényes biztosítékra szükség nincs, a nem államjogi értelemben vett vallásokra nézve pedig a javaslat semmi elvi kijelentést nem tartalmaz. A lényeges nem az, hogy a már bevett vagy beveendő, elismert vagy elismerendő vallásoknak szabad gyakorlatát az állam mily módon biztosítja, hanem hogy mily módon hozza összhangzatba a lelkiismeret szabadságát a fennálló vallásrendszerekkel, mily módon és mily feltételek alatt adja meg azoknak a szervezkedés szabadságát. Egyszóval, nem a policialis, hanem a közjogi és alkotmánypolitikai szempont a fődolog.

A bökkenő azonban ott van, hogy szoros logikai elemzésében véve a bevett vallások rendszere sem egyéb, mint megosztott államvallás, a privilegizált vallások egész csoportjának felruházása az állami kiváltság tekintélyével, a rendszer minden fogyatkozásának, minden hátrányának fokozott birtokában.

Nem nevezhetjük szerencsés gondolatnak a receptionalis rendszer contemplált kibővítését egyfelől a zsidó vallás receptiójával, s ugyanakkor úgynevezett szabad vallásgyakorlat statuálását az állam által előre kivont körben, előleges jóváhagyás és engedélyezés mellett. A közjogi jelleggel nem bíró magán vallásos testületeknek engedélyezése az állam által felállított korlátok közt, hitcikkelyeiknek kötelező bemuta-

tása mellett, könnyen elképzelhetőleg semmi egyéb az eddigi bevett vallásrendszernél, súlyosbitva ezeknek explicite kifejezett inferioritásával a bevett uralkodó felekezetekkel szemben.

Mert hát miben áll lényege a vallási és cultus-célokra való társulási és gyülekezési jog szükséges corollariumának? Abban, hogy a közönséges törvények keretében szabadon alakúlhassanak vallási társulatok és tehessék mindazt, a mi céljaiknak megfelelőnek látszik. Ez pedig főleg két pontban nyer gyakorlati jelentőséget, először: hogy belső szervezőket, alapszabályaikat maguk állapíthassák meg s azokat tetszésük szerint módosíthassák; azután, hogy vezetőiket legjobb belátásuk szerint választhassák meg. Oly gyülekezet, melynek szabályait és kormányzó közegeit idegen hatóság szabja elő és jelöli ki, nem rendelkezik független autonóm étellel. Oly cauteláknak és preventiv intézkedéseknek, melyek kormányengedélytől tesznek függővé bizonyos egyházi cselekményeket, sem semminemű placetnek vagy exequaturának, vagy az állam beavatkozásának az egyház belügyeibe, az egyházi tisztségek betöltésébe stb. nincs helye általános vallás-szabadság keretében. Mindaddig, míg az egyház, mint vallásos testület, s annak tagjai, mint polgárok, mások jogait nem sértik, a közbiztonságot nem veszélyeztetik, addig az államnak semmi joga sincs a beavatkozásra, habár kétségtelen, hogy ha egy egyházi statutum összeütközésbe jön az állam köztörvényeivel, akkor az el nem ismerhető; és hasonló módon, ha egy egyházi tisztségre való kijelölés veszélyeztetné a közrendet, ugyanazok a törvények módot nyújtanak az államnak az esetben is közbelépni s megvédeni saját érdekeit.

Erre nézve nem szükség még a felekezetnélküliség törvénybe iktatása sem, mert hisz itt nem egyesek lelkiismereti jogai igénylik az állam oltalmát, a közhatalom nem az egyházaknak a lelkekre «pro foro interno» gyakorolt erkölcsi kényszerébe avatkozik bele, hanem az egyházaknak, mint

testületeknek a polgári társadalom összeségével szemben, mindkettő közviszonyai tekintetében fenforgó elválasztó határvonalait szabja ki, figyelem nélkül az egyesnek az egyházi életkörön belül elfoglalt helyzetére. Az állam és egyház viszonya helyes rendezésénél tehát az egyén nem a maga abstract negativ jogviszonyai tárgyaként jó tekintetbe, hanem mint egy concret történelmi organismus megtestesülése, mint egy adott kapcsolat kiegészítő része, s a haladó fejlődés tény-sorozatának egy határozott positiv eredménye. Ezt az eredményt vizsgálni s az embert már rendeltetése szerint mint vallásos lényt fogni fel, oly axioma, melyet az állam és egyház legteljesebb elkülönzése rendszerében sem szabadna szem elől téveszteni, mert tényleg a vallástalan, sőt az indifferens állam is sokkal tökéletlenebb kibontakozást jelent az egyház és állam összekuszált és egymásba fonódó létköreiből, mint a vallási eszmétől inspirált állam.

Várnai Sándor.

MOSSO AZ ELFÁRADÁSRÓL.

— Első közlemény. —

Mosso A., a turini egyetemen a physiologia tanára, rendkívül érdekes és tanulságos könyvet irt az elfáradásról. E művében épp úgy, mint előzőleg kiadott munkáiban, különösen pedig «*A félelem*»-ről írott dolgozatában, a népszerűsítés legszerencsésebb formájában ismerteti meg a nagy közönséget a physiologia mai állásával és az évek hosszú során át gyűjtött kísérleteivel. A szigorú megfigyelések mély tudományossággal, szellemes ötletekkel párosulva és vonzólag előadva ellenállhatatlanul lebilincselik az olvasó figyelmét s az ismeretek egész halmazával gyarapítják tudását.

Uralkodó szempontja majdnem kizárólag a physiologia; a lelki tüneteményeket csak annyiban vizsgálja, a mennyiben az organismus functiójával összefüggenek, de azért nagy haszonnal olvashatja az orthodox psychologus is és a fölhozott experimentumok eredményéből lehetetlen tanulságot nem merítenie. Mély psychologiai elemzéseket, ismeretelméleti otthonosságot és szigorú deductiót több helyen nem találunk ugyan e munkában, sőt némely helyen oly hypothesisekre támaszkodik a szerző, melyek a tudomány által még részleteikben sem nyertek eddig megerősítést, de az árnyoldalak eltűnnek a munka előnyei mellett, melyek között nem utolsó helyen említendő az, hogy a nagy közönséget a legkedvesebb modorban vezeti be a physiologia mai otthonába.

Mindjárt az első fejezet, mely a madarak vándorlásáról és a postagalambokról szól, bizonyosságot tesz a tapasztalatokból és pedig lehetőleg a saját észleleteiből kiinduló tudós nagy megfigyelő képességéről, mesteri leírásairól, vonzó előadásáról.

Először is azon tapasztalatait írja le, miket akkor szerzett,

midőn az egyik év márczius végén a tengerparton tartózkodott, hogy az Afrikából Olaszországba érkező fürjek fáradságát tanulmányozza. E fejezetben beszél a fürjek és általán a madarak kimerüléséről a hosszú vándorútban; előadja kísérleteit, miket postagalambokon végzett; beszél ezek betanításáról, a tájékozási érzék hiányairól a fiatal galamboknál, miközben bájosan rajzolja a galamboknak költészettel teljes családi életét. Megfigyelőképességét ragyogtatja a madarak repülésének leírásában; érdekes adatokat közöl a repülés közben kifejtett erőről, majd az állatok erejét hasonlítja össze, miközben azt a régi igazságot mutatja be új kísérletek alapján, mely szerint minél kisebb az állat, aránylag annál erősebb. Ezután a legszebb áthidalással a rovarok röptülésére és a méhek elfáradására tér át. Közli physiologiai kísérleteit, miket a Bolognából Turinba repült galambokon végzett. Majd a vadkacsák vándorlásairól közölt adatokkal tartja fenn a figyelem fokozását, vázolja a vándorutakat és ez utaktól eltérő madaraknak, az úgynevezett tévedt vagy késői vendégeknek úti kényeit, és a fejezet végén meghatóan rajzolja azon szerencsétlen munkásoknak sorsát, kiknek ezrei évente Piemontból Svájcba vagy Franciaországba vándorolnak és kiknek szomorú sorsát a szent-bernhardi kolostor mellett levő halottas-kamra iszonyú látványainak leírásával tárja elénk.

A második fejezetben a *mozgásról szóló tan történetéről* beszél. Véleménye szerint a mozgás mechanismusának alapfőltételei, melyek a modern' physiologiának basisát alkotják, egy nápolyi orvosnál, az 1680. évben elhalt *Borelli*-nek *De motu animalium* című művében vannak letéve. E tudós egyike volt azon hatalmas szellemeknek, kik a renaissancenak jelleget adtak. Sokoldalúságát számtalan lelet és fölfedezés bizonyítja az anatómiában, physikában és astronomiában; emellett korának egyik kedvenc költője is volt. Mosso szerint ő adott először tudományos alapot a physiologiának, ennek körébe vonván a matematikát, chemiát és kísérleti természettant, mert szerinte «a természetben észlelhető összes életnyilatkozatok az anatómián, matematikán és physikán alapulnak». A modern sensualismus eredetét az ő említett munkájában kell keresnünk.

Azon alapfogalmakat is, melyek a modern physiologust az elfáradás tanulmányozásánál vezetik, jobbára megtaláljuk e munkában, mely az idegek szerkezetéről, az izmok összehúzódását

eszközölő és kísérő körülményekről, az önkéntes, továbbá a megszokás és az associatio által reflexcselekedetökké vált mozgásokról meglepő igazságokat tartalmaz. Egyik-másik physiologiai tény mai napság sem lehetne praecisebben kifejezni; más, mai napság is még nehéz problémát érintő tételei annyira megközelítik az igazságot, hogy nem lehet csodálkozásunkat elfojtanunk, különösen ha meggondoljuk, hogy e tudósnek még nem állott rendelkezésére a mikroskop. A reflexmozgásokról föllálitott tétele majdnem a szavakban is megegyezik Darwin és H. Spencer idevágó véleményével. Mosso lendületes előadásban mutatja be e tudósnek biographiai adatait, kit kalandos életsorsa egy kaszárnya kicsinyes köréből a *Padri scolopi*-k kolostorába, a halottas-ágyba vezeté. Krisztina svéd királyné, a szépművészetek és tudományok bálványozója és előmozdítója jelentékeny összeggel támogatta *De motu animalium* című munkájának megírásában és első kötetének kiadásában. A *Padri scolopi*-k kiadták a tudós halála után a második kötetet. «Fölötte ritka dolog, kiált fel Mosso, hogy ily munkát, mely a legtisztább materialismussal van telve, egy kolostorban szerkeszteni lehetett és éppen a második kötet olvasásánál, melyben az összes életnyilatkozatok a mechanika tanának legmélyebb átértésével magyarázthatnak meg, és mely homlokegyenest ellenkezik a vitalismus tanával és a naiv lélek-hívéssel, — e kötetnél lehetetlen elnyomni csodálkozásunkat és majdnem kép telenségnek tartjuk, hogy ily munka megjelenésén jámbor szerzetesek fáradoztak.»

Borelli Alfons egy kolostor szerény czellájában halt meg: a tudományban versenytársa *Stenson Miklós*, korának nagy anatomusa és physiologusa azonban püspök és pápai helynök volt és a szent ember hírében állott. A XVII. század legszebb physiologiai eredményei e tudós nevéhez fűződnek. Így ő volt az első, ki az állati és az emberi izmok azonosságát kétségbevonhatatlanul bebizonyította; ő foglalkozott először azon tünetekkel, melyek előállnak, ha a lábakba vért ömlesztő nagy arteriát leköjtjük; tanulmányozta a testtől elválasztott szív mozgásait s az izmok rágásánál létesülő elváltozásokat. Sokat köszönünk neki abból, a mit napjainkban az izmok belső alkatáról tudunk. Elődeivel szemben azon szigorú és kérlelhetetlen kritikája jellemzi őt, melylyel mindazon tanokat megtámadja, melyek nem alapulnak lelkiismeretesen észlelt tényeken.

Ezek után Stenson, Redi, Malpighi, Borelli, Bellini korának tudományos és irodalmi viszonyait rajzolja. Látható örömmel vázolja, hogy a toskánai fejedelmek miként vettek részt e korban a tudományos, a művészeti és a szépirodalmi mozgalmakban. Leveleztek Európa leghíresebb philosophusaival és íróival. Gyakran maguk körébe gyűjték a hazai tudósokat, sőt a pisai egyetem tantermét is fölkeresék, hogy jelen legyenek a kísérleti physika és a vivisectio előadásain. II. Ferdinand nagyherczeg p. o. igen sokszor megnézte a pisai egyetem tanárainak kísérletezéseit; ő volt az, ki a Kopenhágában született *Stenson*-t is udvarához tudta bilincselni. Mosso nagy, de jellemzetes vonásokban rajzolja e tudós és szent életű ember sorsát, ki nemcsak mint physiologus, hanem mint zoologus és geologus is halhatatlan munkákat írt; ő vetette meg p. o. az alapot a krystallographia törvényeihez is. *E kor hírneves tudósai* — jegyzi meg Mosso — *abban különböznek mindenekelőtt a jelenlegiektől, hogy szélesebb körű ismeretekkel és azon adománynyal bírtak, hogy képesek voltak művelni a tudományok legkülönbözőbb ágait.*

A III. fejezet e kérdéssel foglalkozik: honnan származik az izmoknak és az agynak ereje? A gépeknél ismerjük a mozgásokát. A malomkerék mozgásának p. o. legközelebbi oka a patak, távolabbi oka pedig a nap melege, mely a tengerekből a vizet fölszívja, felhökké sűríti, melyek eső alakjába a hegyekre lehullva mint patakok és folyók ömlenek alá. A zsebórát a rugó hozza mozgásba és azon energia, mely elvesz, midőn a kerekek forognak, hogy az időt mutassák, egyenlő azzal, mely megkívántatik az óra föllúzására. De mi tevékenykedik karunkban, midőn valamely ellenállást legyőzünk vagy valamely munkát végzünk? Mi használtatik föl az agyban, midőn gondolkodunk? Mielőtt e kérdésekre felelhetnénk, az energia megmaradásának törvényeit kell átértenünk. Ismerteti tehát Mosso *Mayer Robertnak*, és *Helmholtz Hermannnak* elvét az energia fenmaradásáról, melyet a század legnagyobb fölfedezésének nevez.

E fejezetben mutatja be leginkább azon sajátját, mely szerint a legmélyebb tudományos dolgokat népszerűen, közérthetően és világosan tudja előadni. A physikának azon tételét, hogy bizonyos mennyiségű hőt megfelelő munkává tudunk átválttatni és hogy ezt viszont az előbbi mennyiségű hővé tudjuk visszavarázsolni, vagyis a hőnek mozgássá és a mozgásnak hővé való átválttatásáról, a feszültségi vagyis a potentialis energiáról,

az energiának megméréséről és azon tételről, hogy a természet egészében levő cselekvőképes erőmennyiségek összege, a természetben előjövő mindennemű változások daczára örökké és változatlanul ugyanaz marad és hogy minden változás a természetben csak abban áll, hogy a munkaerő alakját és helyét változtatja, a nélkül, hogy mennyiségét megváltoztatná: e tétélekről szóló tanokat a köznapi életben közelfekvő példákön, a mindenki által észlelhető természettüneményeken mutatja be.

Következő fejtegetése annak kimutatása, hogy *a természetben minden egy egységes erőforrásból táplálkozik és ez a nap melege*. A víz párolgásánál, felhőkké alakulásánál, a felhőket kergető szeleknél ott találjuk a mozgató okot, a nap melegét. Az eső, a hó, a patakok és folyók, az olvadó gletserek különböző módon adják vissza azt az összes energiát, melyet a naptól kölcsönöztek. *De mi melegíti testünket és mi teszi képessé, hogy mozgásokat eszközöljön?* E kérdésre adott feleletek rövid története után idézi *Mayer R.* «Die organische Bewegung in ihrem Zusammenhange mit dem Stoffwechsel» című értekezését, mely szerint a nap, emberi fogalmak szerint, kimeríthetetlen forrása a physikai erőnek. A földre ömlő ez erő, az önmagát állandóan feszítő rugó, mely a földi tevékenységnek mozgásait eszközli. A föld, a feléje hullámzó fényt megragadja és az összes erők legmozgékonyabbikát, merev formába önti, bezárja. Az organismusok ugyanis a napfényt magukba fölveszik és ez erő fölhasználásával a chemiai differentia folytonosan folyamatban levő egész tömegét hozzák létre. Ez organismusok a növények; e reservirok, melyekben a rőppenő napsugarak megrögzítettnek és melyekhez az emberi nem physikai léte elválaszthatatlanul kapcsolva van. A növények fölveszik az erőt, a fényt és előhoznak egy másik erőt: a chemiai differentiát. A növények tevékenysége által összegyűjtött physikai erőt az állatok használják föl céljaikra. Az állatok folyton magukba szedik a növényországból származó éghető anyagokat, hogy ezeket a levegő élenyével újra összekössék. Ez eljárásukkal parallel halad működésük: a mechanikai eredmények előhozása, a mozgás eredtetése. A chemiai erő tehát, mely a fölvelt tápláló eszközökben és a belehelt élenyben van, forrása a két erőnyilatkozásnak, a mozgásnak és a melegnek, és az állat által producált physikai erők összege egyenlő nagyságú az egyidejűleg történő chemiai processus nagyságával.

Valóban — mondja Mosso — minden élet a napnak gyermeke. Az életet adó napfény sugarai a növénylevelek chlorophyll-jába behatolva, ott chemiai folyamatot idéznek elő és így a napfény potentialis ereje mintegy elszenderedik és nyugodtan ott lappang a levelekben, a magocskákban, a fehérjés substantiákban, melyek a növénysejtekben képződnek. E substantiákat fölhasználják a növényevő állatok, melyek testében a növényi részek újra megtalálják az élelyt, melytől a növényi szervezetben megfosztattak, és midőn az életműködés folytán az élely újra összeköttetésbe lép a szénnel, az energia, mely elszunnyadni látszott, újra fölébresztetik és melegség és mechanikai munka áll elő. A növényevő állatok vérmelegségüket a növényektől fölszitt napmelegtől kapják. Azok a substantiák, miket ez állatok az izmokban, agyban és belső részekben fölhalmoztak, hogy mozgási erővé átalakítsák: ismét más, erősebb állatok zsákmányává lesznek, mielőtt az előbbi állatoknak idejük lenne az anyagokat értékesíteni, miket most már az erősebbek használnak fel és alakítanak át hővé és mozgássá.

Az átalakulásnak fogalma már azelőtt is szerepelt a tudományban, de csak Mayer és Helmholtz óta tudjuk biztosan, hogy a mechanikai mozgások minden faja a nap melegének átalakulása, és hogy az akarat képes ugyan az izmokban szunnyadó erőt fölébresztetni és tevékenységbe hozni, de semmiféle újat sem képes teremteni. Az emberek és állatok az organismusukba fölvetett anyagot átalakíthatják és az erőket, melyek a természetben már megvannak, átváltoztathatják, de újat nem képesek létrehozni. «A világmindenség — mondja Helmholtz — e törvény szerint az energia készletével van fölruházva, mely a természet-processus összes tarka változatai között se nem növekszik, se nem kisebbedik; mely készlet ugyan folyton változó tünetényalakokban nyilatkozik meg, de mint a materia öröktől fogva, örökké változatlan marad mennyiségében.»

Helmholtz e szavai után Mosso bebizonyítva látja azon tételét, hogy testünknek melege épp úgy, valamint az általunk véghezvitt mindennemű mozgás csak a naptól kiinduló energia átalakulásainak köszönhető.

A physiologia — mondja továbbá Mosso — épp úgy mint a chemia, a physika és az összes tudományok két alaptételen nyugszanak, melyek az Ariadne fonalát képezik reánk nézve az

ismeretlen világában. Az egyik az anyagmegmaradás elve, mely szerint a természetben misem vesz el és mi új sem teremődik. A másik az energia fönmaradásának törvénye.

E két törvényt akarja követni Mosso az úgynevezett lelki tüneményeknél is. Ez álláspontból szakít azon hypothesisokkal, mely szerint áthidalhatatlan ür van az emberi és az állati lélek között és a mely szerint a vakösztöntől vezetett állatban semmi sincs, a mi tökélyesülve és észrevétlenül, fokozatosan növekedve végre értelemmé fejlődhetnék. Hivatkozik *Romanes* munkájában közölt megfigyelések egész tömegére, melyek szerint a lelki érvényesülések szakadatlan lánczolatot alkotnak, mely bár szétágazik, de sehol meg nem törik, s melynek kezdete a legalsóbb állatoknál, vége az embernél van, és mely észleletek szerint értelmünk elementaris képessége eredetét azon jelenségekben bírja, miket a legegyszerűbb élőlények idegrendszere tár előnkbe.

Antonio *Rosmini* psychologiája felsorolja az összes ismert philosophusoknak nézeteit a lélek természetéről és e szavakkal fejezi be érdekes összeállítását: Mily sok éjjelezésbe, mily sok erőlködésbe és a vizsgálatok mily sokaságába kerültek e nézetek a legmagasabb és legnemesebb szellemeknek és mégsem juthattak megegyezésre; igazán el lehetne mondani, hogy az igazság egyesíti az embereket, a tudomány azonban meghasonlásba hozza őket egymással.

Nem a tudomány választ el bennünket, kiált föl Mosso, hanem azon mohó sietség, melylyel a természettől elélnke tárt minden kérdést és talányt megfejteni akarunk, valamint hiányos kritikánk is: e mellett a vak és föltétlen hívés oly hypothesisokban, melyek nem a tapasztalásban bírnak alapjukat.

A modern physiologia eredményeinek és feladatának vázolására térve át az orthodox psychologiával szemben constatálja, hogy a physiologia a psychikai jelenségeket agytevékenységnek tartja s röviden, de erőteljesen domborítja ki azon okokat, melyek szerint az energia fenmaradásának törvényét az agyra is alkalmazza. Igaz ugyan, hogy ha egy physiologustól azt követelnék, hogy megczáfolhatatlan bizonyítékot adjon arra nézve, mely szerint az agyfunctiót nem oly valami hozza létre, mely nem függ össze sem a testtel, sem az anyaggal, — adós maradna a felelettel. De ha az agyban lefolyó jelenségeket a többi természet-tüneménnyel összehasonlítja, kénytelen azon nézethez csatlakozni,

mely szerint az agy is alá van vetve az energia fenmaradási törvényének. Sőt e nézet valószínűsége oly nagy, hogy a bizonyossággal határos.

Ezután az agyműködésnél előjövő chemiai processusokról szól. Az első, ki az életet chemiai processusnak tekintette *Lavoisier* volt és e tételt megerősítette minden haladás a physiologiában. A legkisebb ideginger chemiai változásokat idéz elő az izmokban és ezzel izomrángást hoz létre. Hogy mily hatalmasan nyilatkoznak a chemiai jelenségek az agyban, azt már azon állandóságából is következtethetni, melylyel bizonyos jelenségek nyomai abban megmaradnak; némely benyomás az egész életen át kitörölhetetlen, mások igen lassan mosódnak el. E jelenségeknél egyrészt változást szenvedtek az izomrostokban előforduló fehérje-substantiák, másrészt az inger lelki processust szült mechanikai tünemény helyett és ez más módon nyilatkozik a tudat terén. Hogy a chemiai bomlások az agyban hatalmasabban működnek, mint az izmokban, azt különböző kísérletekkel mutatja be. Általán igen sok kísérletezéssel tanulmányozta a vértől megfosztott izmok állapotait és az agy vérszegénysége folytán előállott tüneményeket. Kiválóan alkalmas eszközüül szolgált neki Bertino nevű munkás arra, hogy a vérkeringést az agyban és általán azon változásokat tanulmányozza, miket az agytevékenység szenved a megkevesebített vérkeringésnél. E munkás homlokán a háztetőről leeső cserép 2 centimeter nagy lyukat ejtett, mely mintegy készitve látszott arra, hogy a koponyába beletekintsünk. Mosso igen szellemes, könyvében le is rajzolt szerszámot talált ki, melyet a lyukra alkalmazott, hogy az agyban történő vérkeringésnek a fölhevülések, félelem, izgalmakozta változatait graphikus táblázatokban előállítsa. Kiválóan érdekes az a kísérlete, midőn Bertino nyakán a két ütőérnek, a karotidáknak gyöngéd megnyomása által az agytól a vért elvonta. Mosso közli az agyban e közben végbemenő pulsationak a jelzett szerszám által leirt graphikus vonalait és a kísérletezés tüneményeit. Őt másodpercze a vérelvonás után Bertinot görcsös rángatódzások lepték meg, halott-halvány lett, szemeit fölfelé fordítá és eszméletlen állapotba jutott. Mosso ezen és más kísérletek alapján azt találta, hogy az agyat oly szervnek kell tekintenünk, mely tevékenységéhez a leggyorsabb anyagváltozást kívánja meg. Egy izom még 20 percz múlva is mozog a vérkeringés megszakítása után, de az agykéreg sejt-

jeiben oly gyorsan történik a változás, hogy már 6—7 másodperc alatt megszűnik az öntudat. Bertinonál továbbá nem is az agyba vezető valamennyi ér, hanem csak a karotidák nyomattak össze, tehát az agyba ömlő vérmennyiségnek csak egy része tartatott vissza, és ime már ez is elégséges volt arra, hogy öntudatlan állapotot hozzon létre.

A negyedik fejezet a fáradság általános és különös jeleivel foglalkozik. Először az ideginger tovahaladásának sebességére vonatkozó mérésekről szól. Megemlíti, hogy a mozgató idegek másodpercenként 30 méter sebességgel, az érzőidegek pedig 20 méter sebességgel szállítják tova az ingereket és impulsusokat. E fejezet is népszerűen van írva, a nélkül, hogy hézagos, vagy felületes lenne; a népszerűen előadott tételek elárulják, hogy száz, meg száz kísérlet és mély tudományos vizsgálódás képezik alapjukat. Népies irányának és közérdekű előadásmódjának ismertetésére álljon itt az a bekezdés, melylyel az idegek vezetési gyorsaságát az olvasó emlékezőtehetségébe bevési. Vegyük föl p. o. — így szól Mosso, — hogy Bartholdy szabadságszobra a new-yorki kikötőben egyszerre megelevenednék valamely csuda folytán. A nyugtalan vérű, praktikus amerikaiak e hölgyet, kit a francziáktól kaptak ajándékba, csakhamar visszaküldenék, mint olyant, kit semmire sem használhatnának, még a kikötő őrzésére sem, mert lassú lefolyamlásúak lennének érzelmei és mozgásai. Mivel ugyanis a szobor 42 méter magas, — föltéve, hogy oly idegekkel és gerinczagygyal bír mint az ember, — ha lábát megérintenők körülbelül 4 másodpercig kellene várunk, míg errefetéről és mozgásáról jelt adna.

Az inger haladási sebességének meghatározása, Helmholtz e nagy fölfedezése megnyitotta az utat az izomösszehúzódások és izomrángások tanulmányozásához is és e tekintetben Helmholtz egy készüléket szerkesztett, a *myographot*, mely p. o. az elektro-áram által ingerelt izom összehúzódásait graphikusan lerajzolta és mely egyszersmind arról is számot adott, hogy p. o. egy ideg vagy izom megérintése és a reá következő mozgás, rángás között a másodpercznek mily töredéke mulik el. Mosso foglalkozik e myograph tökélyesítésére irányzott törekvésekkel. *Marey* francia tudósnak végre sikerült úgy tökélyesíteni a myographot, hogy az valamely izom összes contractióit egészen a kimerülésig, egymásfölé volt képes írni és ebből le lehet

olvasni azon változásokat, mik az izomösszehúzódásokban a fáradtság következtében előállanak, mivel a graphikus vonalok azon mértékben változnak, a mint az izom elfárad.

A myographot a fáradtság tanulmányozására különösen *Kronecker* használta fel és a lipcei laboratóriumban végzett e nemű kísérletezései érlelték meg Mossóban is a vágyat, hogy a fáradtság tanulmányozásával foglalkozzék. *Kronecker*-nek — ki kísérleteit jobbra békákon végezte — sikerült a többi testrészek-től megfosztott izomnak 1000, sőt 1500 contractioját, egyiket a másik fölé föliratni, a legnagyobb pontossággal. A rángások magassága a fáradtsági fokkal kisebbedik és pedig szabályosan a teljes elenyészésig. *Kronecker* egyszersmind megmutatta azon individualis különbségeket is, mik épp úgy a békáknál, mint a melegvérűeknél mutatkoznak a fáradtsággal szemben való ellenállóképességet illetőleg. Vannak kuttyák, melyek már 150 összehúzódás után nem reagálnak és izmaik ingerelt állapotban alig észrevehető összehúzódást mutatnak, míg más kuttyák hasonló viszonyok között 1500 contractióra is képesek, mielőtt erejük végleg kimerülne.

Mossot nemcsak methodusának exactsága, kísérleteinek pontossága jellemzi, hanem azon tulajdonsága is, hogy ha valamely tüneményt tanulmányozni akar, az erre szükséges és igen beváló eszközöket nagy leleményességgel föl is találja. Így szerkesztette az izomerő tanulmányozására a munkamérőt, az ergographot, melyet könyvében lerajzol, s melynek célja az, hogy pontosan megmérje az emberi izmoknak munkáját és azon ingadozásokat, miket az elfáradás ezen izmok munkája közben létrehoz. Az eddigi erőmérők (dynamometer) segélyével jobbra csak a test egyéb részeitől elválasztott békaizmot tanulmányozták, de e praeparátumnál nem lehet az izmok normal tevékenységét visszaállítani és egy oly embernek tevékenységét utánózni, ki mechanikai munkát végez. A dynamometerrel véghezvitt többi kísérletezéseknél pedig az egyes izmokat nem lehetett elkülönözni a többitől, a minék az lett következménye, hogy a többszöri összehúzódásnál az izmok fölválta tevékenykedtek és az elfáradásnál majd az egyik, majd a másik izom lépett közbe, melynek ereje még nem volt teljesen kimerítve. Mosso ergographja kiválóan alkalmas arra, hogy egy izmot annyira isolaljon, hogy a többi ne segíthesse munkája közben főleg akkor, ha elfárad:

másrészt e szerszám igen jól, mintegy leszögezve tartja az izom egyik végét, míg a másik vége, szabadon működve, összehúzó-dásait följegyezheti. E készülékkel azután meg lehet mutatni, hogy kezünk középső ujjá hányszor képes és mily magasságba fölemelni összehúzó-dásai folytán egy bizonyos súlyt, míg ki nem merül, vagyis, hogy mily munkát képes az ujj végezni. A közép-ujj hajlítóizmait az illető egyén egy egyszerű inga vagy metronom tactusa szerint huzza össze. Az ujj összehúzó-dásait és azt a magasságot, a meddig a súlyt minden egyes összehúzó-dás fölemeli az ergographhoz kapcsolt írókészülék graphikus táblázatban, műszóval élve az «elfáradási görbevonalak»-ban szemlélteti. A vonalak magassága mindinkább kisebbik, végre a fáradtság miatt az izmoknak nincs erejük a súlyt fölemelni és ekkor a jelzés elmarad. Ha az egyes összehúzó-dások által leirt vonalak csúcspontjait összekötjük, kapjuk az «elfáradási görbe vonalat», mely a különböző egyének szerint különböző. Az egyik 46, a másik 38 contractiót képes csinálni; az egyik átlag 1,177 m. magasra képes emelni a súlyt, tehát ereje 3,531 kilogramm-meter munkát végez, míg a másik ugyanazon súlyt 0,596 m. magasra emelve 1,788 kilogramm-meter munkát teljesít.

Az egyiknél az elfáradási görbe vonalak kezdetben majdnem ugyanazon magasságban vannak, de azután rohamosan kisebbednek, a másiknál kezdetben erősebben esnek, mint később. Az ergograph által följegyzett elfáradási vonalak tehát megismertetik azon karakteristikus különbséget, melyet az emberek a munkában való kitartásban mutatnak; némelyek ugyanis hirtelen elfáradtnak érzik magukat és elalélnak, mások nagyobb kitartással használják föl erejüket és lassanként jutnak a teljes kimerülés állapotába. Szóval az ergograph fölírja egyéni életünk azon jellegző tulajdonságát, hogy mi módon fáradunk el. Életmód, éjjeli nyugalom, vigalmak, szellemi megerőltetés hatást gyakorolnak az elfáradási görbék alakulására; már az emésztési zavarok, vagy bármely mérték-telenség is nemcsak a contractiók számát, hanem jellegét is módosítja, sőt azon időtartamra is befolyást gyakorolnak, melyre a kifáradt izmoknak szükségük van, hogy előbbi erejüket visszanyerjék. A legkisebb zavaroknál nem elég a kimerítő munka után a fölfrissítésre a' rendes két óra, hanem több kívánatik a normalis görbe előidézésére. Jelentékeny erődifferentiát idéznek elő az évszakok változatai is. Megszokás által pedig — ha

p. o. egy egész hónapon át az ergographon ily contractiókat végzünk, az izomerőt annyira erősíthetjük, hogy kétszerannyi contractiót és kétszernél nagyobb kilogramm-meter munkát végezhetünk.

Mosso számos ábrában mutatja be az ergograph-fal a különböző egyéneken, különböző időben végzett kísérleteit.

Hogy a psychikai elemet kirekeszszé, mely az elfáradási görbét befolyásolhatná, az ujj hajlító izmait directe ingerelte; az izmokat az akarat résztvevése nélkül működtette. Az egyik bemutatott és mesterséges elfáradási görbének nevezhető rajzban az agy és az idegek elfáradása ki van zárva, mert az izmok contractióját az elektromos áram idézte elő. Meglepő itt a vonalak által föltüntetett azon szabályszerűség, hogy mint merül ki fokozatosan az izomerő, ha az izom az akarat nélkül működik. E kísérletek alapján Mosso azon következtetésre jut, hogy a psychikai factor kizárásával az elfáradás egyéni typusa nagyon kevésbé változik, és hogy a psychikai befolyás nagyon csekély a tünemény lefolyására, vagyis, hogy az elfáradás lényegileg a peripherikus föltételektől függ.

Az izom nem oly organum, mely rabszolgaként engedelmeskedik az idegek parancsainak, mert az utóbbiak az izmok energiáját semmiféle más módon ki nem meríthetik, csak azon módon, mely nekik sajátjuk, és mely akkor nyilatkozik, midőn az izom munkálkodik a nélkül, hogy az akarattól lenne izgatva.

Az ergograph-fal végzett kísérletek új és érdekes eredménye továbbá az, *hogy bizonyos elfáradási tünemények, melyek központi eredetűeknek látszottak, a peripheriában, nevezetesen az izmokban jönnek létre.*

Dr. Buday József.

I R O D A L O M.

A valóságérősről. Aesthetikai tanulmány az irodalom és művészetek köréből. Irta ifj. Mitrovics Gyula. Budapest, 1893.

E kis könyv nem szorítkozik éppen arra, a mit címében tárgyául megjelöl: a realismusra, vagy valóságérőre. A magyar szót, aesthetikai fogalomjelzőül, Beöthy Zsolt kezdte használni régiebb kritikáiban s elméleti dolgozataiban. Tőle vette a szerző, ki jelen első munkájának előszavában az ő tanítványának vallja magát. Még nincs elég írói gyakorlata; nyelve, előadásának módja kissé nehézkes s nem is mindenütt egyenlően és eléggé világos. De megfigyelő és gondolkodó képességéről, megfigyeléseinek és gondolatainak helyenkint rosszul szabott öltözete ellenére is, jó véleményt alkothatunk magunknak dolgozatából. Fejtegetéseiben mintegy párhuzamosan használja föl az elméleti következtetést s a gyakorlati tapasztalatot.

De mit fejteget? Az aesthetika alapvető problémáját, és mondhatni, három fő fogalmát: az eszmét, a jellemzést és az utánzást törekszik megvilágítani három nagy fejezetben. Tanítójának követője abban a tekintetben is, hogy elméleti fejtegetéseit át- meg átszővi irodalmi és művészeti alkotásokra való vonatkozásokkal, ezeknek az elmélet során feltűnő gondolatok megvilágítására szolgáló leírásával és elemzésével. Mintegy a Hettner szép-tani ideálja: az aesthetika és művészettörténet összeolvasztása lebeg szemei előtt.

Álláspontja az aesthetikai dualismus, még pedig úgy a szép valójára nézve, mint a kifejezés főmozzanatai tekintetében. Egyenlő súlyt fektet a tartalomra és alakra; az utóbbinak pedig jellemzettségére és valóságérőségére. Híve az úgynevezett real-idealismus-

nak, vagy aesthetikai középútnak. A megpendített, tárgyalásának körébe vont kérdéseket természetesen nem meríti ki, értekezésének szűk keretében nem is merítheti; de kétségkívül eszesen s bizonyos lelkességgel fejtegeti, mely művészeti tárgyalásoknál nem stultelen. Az aesthetikai és erkölcsi idealismus erősebben meghatotta érzését és gondolkodását mint a realismus, melynek inkább csak engedményeket hajlandó tenni. Talán gondolkodásának, vagy inkább lelkületének ez a vonása az oka, hogy, noha Fechnerre ismételtelen hivatkozik, nem használja fel az újabb physiologiának azokat az eredményeit sem, melyekkel álláspontját támogathatta volna.

Gondolkodásának ereje s aesthetikai fejtegetésekre való hivattottsága nem egy helyen tűnik ki értekezéséből, ennek még olyan részletei közt is, melyek olvasmányai visszhangjainak tetszenek. Ilyen, bármennyi szó fér is hozzá s bármennyire csak a felszínen marad is vele: a közvetetlen valóságnak, mint aesthetikai momentumnak fölvétele. Ilyen a madonna-typus eredete és kifejlődése elméletének, melyet tanára előadásából vett, eredeti és elmés összekapcsolása a valóságnak bizonyos jelenségeivel. Ilyen az *Ember tragédiája* alapgondolatának rövid és használható formulázása. (Adámnak már Fausttal való párhuzamba állítása nem éppen találó: a kettőt lényegében, művészi jelentőségében épp ez a különbség érteti meg, melyet a szerző nem akar észrevenni.) Zola csinált és hamis idealismusának visszatetsző termékével, az *Álom*-mal szemben is tiszta felfogás és helyes érzék vezetik.

Nem utolsó dolog s eleven, beható megfigyelésének becsületére válik, hogy műtárgyakat jól le tud írni. Így Willroider és Schorn müncheni *özönvíz*-képeinek igen szemléletes és helyes leírása éles szemről tanuskodik. A *Sixtus-madonna* leírásába kétségkívül csak tollhibából csúszott be egy értelemzavaró hiba: a Riegel-féle aesthetikai tengely a madonnának nem bal-, hanem jobblábát érinti. A mit Dürer *Ecce homo*-járól mond, nem mindenben helyes.

Különben a kis munka nem ment egyébe, kisebb-nagyobb tévedésektől sem, melyeknek egy részét talán a minden kritikán aluli nyomdai revisiónak kell betudnunk. De van közöttük olyan is, mely már a szerző lelkét látszik terhelni. Ilyen a Greguss rendszerének ismertetésébe becsúszott szarvashiba: a tartalmi és tárgyi szépség megkülönböztetése s az utóbbinak összevetése az

alaki szépséggel. A lelkünkhöz szóló gondolatnak s lelkünk állapotának párhuzamba hozatala a széppel és igazzal: alig érthető. Szintilyen a természettől való művészi eltéréseknek Fechner után adott magyarázata. De ne folytassuk ezeket s ne fektessünk kelleténél nagyobb súlyt egyes, kifejezésbeli pontatlanságokra sem.

Egészben a könyvecske örvendetes tudományos készütségs és kedv terméke.

k. f.

* * *

«*Mind.*» New Series. No. 7. 8. July, 1893. October, 1893.

I. *Az értekezések* közül említésre méltók: 1. Idealism and Epistemology. By Prof. Jones. — Prof. Jones e két cikkben Seth és társai ellen polemizál, kik Lotze nyomán a következő megkülönböztetést teszik: *a*) Van egy subjectiv világ az egyéneknek öntudatán belül; *b*) van egy trans-subjectiv világa a tényeknek, melyeket a gondolatok és képzetek képviselnek; *c*) és vannak gondolataink a realis tényekről. A subjectiv világról szól a psychologia, a trans-subjectiv világról szól az ontologia, a realis tényekre vonatkozó gondolatainkról szól az epistemologia. Értekező Hegel-féle álláspontot foglal el. Az idealismust oly elméletnek tartja, mely az universumot gondolkodó tevékenységnek képzei, oly tevékenységnek, mely e világon az emberben éri el legmagasabb alakját. Minthogy a valóság (realis) bennünk öntudatra jut, a subjectiv világ egyúttal trans-subjectiv világ, a philosophiának kezdete a metaphysika, melybe a psychologia és epistemologia beléolvastandó. — 2. Methods of inductiv inquiry. By Henry Laurie. Igen értelmes és figyelmet érdemlő cikk. Megbírálja Stuart Mill logikájának ismeretes módszer-szabályait, melyek szerint az inductiv gondolkodás eljár, t. i. a «megegyezés» (agreement), a «különbség» (difference), a «kettős megegyezés» (double agreement), a «kettős különbség» (double difference), a «maradékok» (residues), és az «együttjáró változásoknak» (concomitant variations) módszerét. Szerinte a módszertani szabályok, a mint azokat Stuart Mill formulázta, tarthatatlanok. Új formulázásokkal az inductiv tudományok módszerét egy lépéssel határozottan tovább viszi. — 3. Assimilation and association. By Dr. James Ward. Figyelemre méltó cikk, a mint az oly alapos psychologustól, mint Ward, csak várható. Igen elterjedt azon nézet, hogy a képzet-

kapcsolás (associatio) elméletével minden lelki tüneményt meg lehet magyarázni; író ezen nézetnek helytelenségét (illetőleg az elméletnek hiányos voltát) iparkodik kideríteni. — 4. On theories of light-sensation. By C. Z. Franklin. Mindenkinék ajánlható e cikknek elolvasása, ki a látásnak physiologiai folyamatai iránt érdeklődik. Az értekező szerint sem Helmholtz-nak, sem Heringnek elmélete a látásról el nem fogadható. Saját elméletét a következő pontokba foglalja össze: 1. A látás fejlődésének első foka csak a szürke színnek érzésében áll. 2. A fejlődés folyamában a szemben lévő szürke-tömecek (grey-molecules) szintömecekké (colour-molecules) különülnek el. 3. Ha valamely aether-rezgés hossza két alapszín-rezgés hossza közé esik, — természetesen, kék és zöld — akkor részben a kék, részben a zöld tömecek vesztik alkotó részeit, és az eredmény a kék és zöld keverékének érzete. 4. Ha a külső hatás mind a három színszubsztanciát egyforma erőben mozgatja, akkor a behatás érzete a szürkének érzete. 5. A retina legszélsőbb részeiben nem különült el a szürke-tömeccs a három színnek egyike tömeccsévé, ott mindig csak szürkét érzünk. 6. Ezen teoriával az utóképeket magyarázhatjuk meg a legmegfelelőbben.

II. *Discussions.* Recent developments of the doctrine of subconscious processes. By Helen Dendy. Az újabb időben nagy szerepe van a «kettős-, hármasszemélyiség»-nek, a «Doppel-Ich»-nek. Képzeltető, hogy az öntudat egy időpontban és egyszerre ketté szakad, képzeltető, hogy az öntudat az idők folyamában ketté szakad. Helen Dendy szerint sem az egyik, sem a másik tétel kellően nem állapítható meg. Survival of the fittest and sensation-areas. By J. Mc. Keen Cattell. Spencer egyik újabb értekezésében azt állítja, hogy a «natural-selection» nem képes megmagyarázni azt, hogy a bőrön a tapintó érzék nem fejlődött ki egyformán. Cattell először szemére veti Spencernek, hogy nem ismeri a legújabb német vizsgálatokat. Spencer azt gondolja, hogy a megkülönböztető képesség az «ideg-alkat»-nak fejlődöttségétől, az idegvégék sűrűségétől függ, a mi nem igaz, mert abba befoly az érdekeltség, a figyelem, a gyakorlottság. Spencer elméletét Weber adataira alapítja, melyek idejüket múlták. A «natural selection»-nel ez irányban is sokat lehet megmagyarázni, de a problema nem az, hogy a legalkalmasabb egyedek leginkább képesek magukat fentartani, mert ez magától érthető, hanem az, miképen *keletkeznek*: e jótékony variációk? s erre a darwinismus nem ad feleletet.

III. *Critical notices.* The evolution of Religion. By Edward Caird. Glasgow: James Maclehose and Sons, 1893. 2. Vols. A Hegel-féle philosophia szellemében írt mű. — 2. Die Grundbegriffe der Gegenwart von Rudolf Eucken. Leipzig: Veit et Comp., 1893. 1. kötet. A mű a mostan divatos philosophiai kifejezéseket tárgyalja, még pedig dicséretesen. — 3. La pathologie des émotions, études physiologiques et cliniques. Par Ch. Féré. Paris, F. Alcan, 1892. A műben a psychológiát úgy tárgyalja a szerző, mintha az a physiológiának egyik különös ága volna. Ő tehát inkább az érzelmek physiologiai okait és kísérő tünetényeit tárgyalja, de ebből a szempontból igen becses adatokat közöl. — 4. La psychologie des idées-forces. Par Alfred Fouillée. Paris, F. Alcan, 1893. 2. vols. A mű tulajdonképen teljes psychologia, melynek alapgondolatát az érzéki, érzelmi és vágyó folyamat oszthatatlansága képezi. A szellemi tevékenység csak célok felé való törekvés, akár tudatos akár nem. A szellemi tevékenységben a causae finales és efficientes összeesnek. A munkát bíráló dicséri. — 5. Philosophy and Political Economy in some of their Historical Relations. By James Bonar. A munkában nemzetgazdasági és philosophiai kérdések tárgyalatnak. Bíráló szerint Bonar nemcsak helyesen adja vissza a nemzetgazdaságtani írók nézeteit, hanem még eredeti új szempontokat is talál bennük. Inkább philosophiai természetű a műnek következő két része, mely a velünk született jogokról és az utilitarianismusról szól. — 6. Sociologia Criminale. Terza edizione. Enrico Ferri. Torino: Fratelli Bocca. A munka kiváló és eléggé méltányolt mű. Szerinte a bűncselekmények okait kell vizsgálni, ha azokat ismerjük, inkább áll módunkban, hogy a bűncselekmények számát kisebbsítsük. Az okok physiologiaiak, kosmikaiak, és társadalmiak. A büntetés aligha apasztja a bűnös cselekményeknek számát, a büntetés inkább társadalmi védekezés a bűnös ellen. — 7. L'Évolution intellectuelle et morale de l'enfant. Par G. Compayré. Paris: Hachette, 1893. 1. kötet. Szerző nézeteit és észrevételeit közli a gyermek lelkének fejlődéséről annak bevégzett negyedik évéig. Figyelembe veszi a teljes francia, angol és német irodalmat, mely e tárgyra vonatkozik. A munka tárgyának önálló felfogása által és alaposágánál fogva minden tekintetben figyelemre méltó.

IV. A «*New books*» című rovatban a rövidebben ismertett és figyelemre méltóbb művek a következők: Logic, Inductive

and Deductive. By William Minto. London: John Murray, 1893. 1. vol. — A Manuel of Ethics. By S. J. Mackenzie. London: W. A. Clive et Co., 1893. 1. vol. — Les luttes entre Sociétés Humaines et leurs phases successives. Par J. Noricow. Paris: F. Alcan, 1893. 1. vol. — Sociologie und Politik, Von Ludw. Gumplowitz. Leipzig: Duncker und Humblot, 1892. 1. Bd. — Commentar zu Kants Kritik der Reinen Vernunft. Von Dr. H. Vaihinger. Zweiter Bd. Stuttgart, Berlin, Leipzig: Union, Deutsche Verlagsgesellschaft, 1892. (Kitűnő mű.) — Les Applications de L'Anthropologie Criminelle. Cesare Lombroso. Paris: F. Alcan, 1892. — Theosophy or Psychological Religion. By F. Max Müller. London: Logmans, Green et Co. 1893. 1. vol. (Kiváló mű.) — L'Idiotie. Leçons etc. Par Jules Voisin. Paris: F. Alcan, 1893. 1. vol. — Les Lois Sociologiques, Par Guil. Greef. Paris: F. Alcan.

—r—ó.

* * *

«*Archives d'anthropologie criminelle de criminologie et de psychologie normale et pathologique. 15 novembre 1893.*»

Paul Aubry egy nálunk is időszerű kérdést vet föl e számban a büntettek nyilvánossága ragadós befolyásáról. («De l'influence contagieuse de la publicité des faits criminels.») Nyilvánosság alatt első sorban a hírlapok nyilvánosságát érti a szerző, ki bevezetésül fölemlíti, hogy a francia-porosz háború alatt a kitűnő francia publicista, Sarcey, a «Temps»-ben egy entrefilet indiscretiója útján adta tudtára a porosz törzskarnak a francia hadak tervbevett mozdulatát, s ez a pár sor Franciaországnak egy elvesztett ütközetbe került.

Nem áll a dolog máskép a büntettekkel. Krafft-Ebing beszéli, hogy egy kivégzés látása, egy gyilkossági eset közvetlen előadása gyakran elegendő, hogy ellenállhatlanul ébreszsze fel a vérontás szomját. Ennek illusztrálásául néhány tanulságos példát is hoz fel.

Egy nyolcz éves leány kísérletet tesz szülei meggyilkolására, miután elolvasott egy esetet, melyben valami asszonyról volt szó, ki egy férfit leszúrt. Paul Moreau pedig a következő érdekes tapasztalatot közli: «Mikor — úgymond — 1839-ben a Bicêtre-kórházat látogattam, az intézetbe Fieschi és Alibaud merényletei után számos oly elmebeteg vettek föl, kiket szintén királygyilkos gondolatok háborgattak».

Végtelenig lehetne nyújtani a veszélyes olvasmányok suggestiv hatása alatt megzavart, vagy kísértésbe jött egyének által elkövetett bűntettek sorozatát. Különösen az alkoholistáktól leszármasztott egyéneket tartja Aubry kiváltképen alkalmasoknak minden egészségtelen excitatióra, s ezek azok, kik nem képesek meghatárolni a végrehajtás elől.

A mi a nyilvánosság e szomorú túlhajtásában a sajtó szerepét illeti, annak megszüntetésére a cikkíró néhány practikus tanácsot ajánl. Az első volna egy oly törvény, mely megtiltsa a hírlapoknak, bizonyos fentartások mellett, a bűntettek és a gyilkos tettei és viselkedése körülményes leírását. De amellett, hogy ily törvényt nehéz volna hozni, ha egy állam kezdeményezné is, nem lenne hatása más államokban, Svájcban, Belgiumban, Németországban. Tehát nemzetközi törvényre volna szükség.

A svájci hírlapírók már pár évvel ezelőtt egyezsége jutottak egymásközt abban, hogy a bűnügyekről csak egész sommás referátát adnak. A «Morning Herald» pedig már 1838-ban teljesen elzárta hasábjait a bűntettek és elmebajok leírásától. De ez még nem elég — végzi Aubry — a példát mások is kell, hogy kövessék. Azt szokták mondani, hogy a sajtó orvosolni is tudja a sebeket, melyeket üt; de — jegyzi meg Aubry talpraesetten — azon kellene kezdeni, hogy ne is üssünk sebeket, melyeket orvosolni kellene.

Bertholon értekezik a következő cikkben a család formáiról északi Afrika őslakóinál az ókori írók és az újkori szokások alapján. Előre bocsátjuk, hogy már e folyóirat 1891. évi novemberi füzetében Lacassagne egész programot adott Tarde és Coreval egyetértőleg a büntető anthropologia azon új tanulmányairól, melyek a büntető archaeológiát ölelik föl, mint a jelenkori büntettes ismeretének szükséges kiegészítését.

Bertholon a lybiaiak családélete vázolásán kezdi a Herodotos által nyújtott adatok alapján, s kimutatja, hogy e népeknél az asszonyok közösek voltak. Nem laktak a férfiakkal, s a két nem nyilvánosan úgy látta egymást, mint az állatok szokták. A gyermekeket anyjok nevelte föl, s mihelyt felnöttek, elvezették őket egy gyűlésbe, melyet a férfiak három havonként szoktak tartani. Megállapították, hogy minden gyermeknek az az atyja, a kihez legjobban hasonlít.

A findanoknál nem csupán a két nem promiscuitása volt

uralkodó, de a nők közül azoknak volt legtöbb tekintélye, kiknek legtöbb férfival volt viszonyuk. Sőt mindegyiknél különös jelvény szolgált arra, hogy jelezze, kinek hány kedvese volt. Bizonyos börgyűrűkből álltak ezek, melyeket állandólag viseltek s melyeknek számát mindannyiszor szaporították, a hányszor férfival érintkeztek.

A Nasamonokról Herodotos azt írja, hogy mikor egy közülök megházasodott, mátkája az első éjen minden vendéget részesített kegyeiben és ezért mindenki megajándékozta valamivel. A házaset ezen communismusát több író is említi. Dio Cassius például a kelta Bretagneról tudja, hogy ott a nők közösek voltak s a gyermekek a törzs tulajdonát képezték.

De nézzünk újabb írókat s utazókat. Bell 1840-ből részletesen leírja a nők állapotát bizonyos cserkesz törzseknél. «Szeretövel bírni — mondja — nem tekintetett szégyennek, s a férfiek büszkék voltak, hogy feleségeiket más férfiak is szeretik.» Tavernier pedig így ír a cserkeszekről: «Minél több viszonya van egy nőnek, annál több tiszteletnek örvend. Ha czivódás támad a nők közt, kölcsönösen azzal sértegetik egymást, hogy szemökre lobbantják egymásnak, hogy annyi a gyermekök, hogy e miatt férjeiken kívül nem tarthatnak más szeretőt.» Csaknem szóról szóra ugyanezt írja Herodotos is a lybiai törzsekről.

A menyasszony prostituálása a nászéjen szintén ismeretes nem egy európai törzsnél. A baleari benszülötteknél a menyasszony első éjszakáját a vendégeknek tartotta fönn, s ezeknek sorra következését az életkor szabta meg. A férj következett legutoljára. A régi irlandiak is szentesítették a menyasszony prostituálását. Volkov szerint pedig hasonló szokások nyomait hagyták fenn régi népdalok a délszlávoknál is. Csakhogy Galicziában szerinte e jog egyetlen vőfélyre van korlátolva.

Áttér ezután Bertholon az amazon-mythos fejtegetésére Diodornál. «Lybiában több helyt szokás volt, hogy a harci szolgálatot meghatározott ideig nők végezték, szüzességök megőrzése mellett. Mikor a katonai szolgálattidő letelt, közeledtek a férfiakhoz, hogy gyermekeket kapjanak tőlük, hatósági és közhivatalokat vállaltak. Ellenben a férfiak minden idejüket otthon töltötték és csakis házi foglalatosságokban vettek részt. Lebetegedésök után az amazonok az újszülöttet a férfiakra bízták, kik azokat tejjel és koruknak megfelelő tápszerekkel tartották.»

Ehhez is találni analogiát újabb népeknél, Navarrában, Biscayában. Guipuzcoában e szokást «corivade»-nak nevezik s rhodusi Apollonius említést tesz a «corivade»-ról egy kaukázusi törzsnél, a tibaréneknél is. Az iberiaiaknál az örökség nem a fiúra, hanem a leányokra szállott, s mint Strabó megjegyzi, ezek kötelesek voltak fivéreiket ellátni. A nő Görögországban is, a leleg törzs vidékén, nagy tekintélynek örvendett. Polybius mondja, hogy a locriabelieknél minden nemesség a nőktől eredt, s csak azok tekintettek patriciusoknak, kik száz nőági házból eredtek. A Szarmata szittyák nőiről Hippokrates említi, hogy lovagoltak, ijaztak és háborúztak leánykorukban, s csak azután mentek férjhez, ha három ellenségüket megölték.

Az amazonok vallási szokásairól Strabo szolgáltat bőséges adatokat. Miután megemlíti, hogy a kaukázusi amazonok külön élnek, így folytatja: «Magányos életüket csak a tavasz két hónapján át szakítják meg, a mikor azon hegyesúcsra költöznek, mely területöket a Gargareabeliektől elválasztja s hová egy régi egyezés értelmében a Gargareabelieknek is meg kell jelenniök, hogy nagy pompával részt vegyenek a közös áldozaton s velök nemi érintkezésbe lépjenek, de csupán oly czélből, hogy gyermekeket nemzzenek, minek folytán a párok egyesülése választás nélkül, sötétben és taláalomra történik. Mihelyt teherbe ejtették őket, a Gargareabeliek elküldik maguktól, s a viszony gyümölcsei közül a leányokat az amazonok maguknál tartják, míg a fiúkat kivétel nélkül a Gargareabeliekhez viszik, hogy maguk közt neveljék.»

A jelenkorból Kovalevszky tud hasonló szokásról a kaukázusi Pschevia lakóinál, kik szintén minden évben megülik Tamora királynő fia, Lascha ünnepét. Ez alkalommal a nemek érintkezése egészen korlátlan. A hetaerismusnak ez a hagyománya oly idők maradványa lehet, mikor még állandó házassági viszony nemlétében, a nemek egymásközti viszonya ideiglenes jelleggel bírt, mely minden egyes esetben az exogenikus szabályok nem követeése mellett létesült.

Párhuzamot von azután Bertholon a Herodot és Diodor által leírt szokások s azoknak fenmaradt hagyományai közt. Kitér a házassági adásvevésre s a nőrablás számos törzsnél divatozó simulatiójára, mely különösen az afrikai hegyi törzseknél Bone és Tunis között gyakori. Érdekesen említi fel, hogy Tunisban és

Constantine vidékén, habár a menyasszony prostitúciója ma már csak névleges, a férj azon pillanatban, melyben menyasszonya ingét a jelenlevők közé dobja, lábát felesége jobb lábára fekteti s egy összeg pénzét csúsztat kezeibe.

Meglehetősen épen maradt fenn a matriarchatus intézménye is a tuaregeknél. Csupán az anyaméh az, a mely megneimesít. A gyermekek a nő családjához tartoznak. Egy rabszolga és egy nemes anya fia nemes lesz. Egy nemes férfi s egy rabszolganő fia rabszolga marad.

Következő cikkben *Lacassagne* a túlélés kérdésének, illetőleg a túlélés törvényszéki orvostani megállapításának egy érdekes esetét ismerteti a Marcon asszony és leánya esete kapcsán, kiket 1891 júliusában Saint-Etienne-ben kalapácsütésekkel gyilkoltak meg s az ennek folytán előállt magánjogi igények elbírálásánál egész fontosságában merült fel a kérdés: melyik élte túl az egymás utáni öröklésre hivatott áldozatok közül a másikat. Magát az egész esetet nem tartjuk ugyan e lap keretébe tartozónak, de mivel jogéletünkben alig ismerünk rá példát, hogy e kérdés fölmerült volna, közöljük az erre vonatkozó felfogásokat, a mint az elméletben tért foglaltak s nagyrészt ma is irányadók.

A XVII. század folyamán rendszeren vélelmekre alapították a *commoriansok* halálozási ideje megkülönböztetését. Egyfelől a természet rendes folyását vették kiindulópontul, mely azt akarja, hogy az apa és anya gyermekeit megelőzze a halálban; mások inkább humanitási szempontokra alapították véleményüket s akkép akartak minden egyes esetben határozni, hogy a kapzsi oldal-rokonok kizárásával, az apa, anya és hitestárs legyen előnyben a gyermek vagy a hitves örökségével szemben. A római jog is részletes intézkedés tárgyává tette azon egyének helyzetét, kik «naufragio, vel ruina, vel adgressu, vel quo alio modo simul» veszték el. Ezen szabályokat követve, a francia törvényhozás is több categoriáját vette föl a hasonló eseteknek törvénykönyvébe.

721. art.: Ha egymás utáni öröklésre hivatott több személy pusztul el ugyanazon eset folytán, a nélkül, hogy el lehetne dönteni, melyikök hunyt el előbb, a túlélés vélelmét ténybeli körülmények döntenek el, s ezek hiányában a kor vagy a nem.

721. art.: Ha azok, a kik együtt veszték el, tizenöt évesnél ifjabbak voltak, akkor az idősebbik vélelmezendő túlélőnek. Ha mindegyikök meghaladta a hatvan évet, akkor az ifjabbik

vélemezendő később elhalálozottak. Ha némelyek ifjabbak voltak tizenöt évesnél, mások idősebbek hatvan évesnél, ez esetben az előbbieket kell túlélőknek tekinteni.

722. art.: Ha a kik együtt pusztultak el, a tizenöt évet betöltötték, a hatvanat azonban el nem érték, úgy egyenlő kor esetében a férfi javára szól a vélelem, valamint akkor is, ha a korkülönbség nem terjed túl egy éven. Ha ugyanegy nemhez tartoztak, akkor a természet rendje szerinti vélelem jó alkalmazásba, tehát az ifjabb vélelmeztetik tovább életben levőnek az idősebbnél.

E theoretikus kiinduló pontoktól eltekintve, a jelen czikk további része annak bizonyítását tartja szem előtt, hogy igen sok esetben a törvényszéki orvosi vizsgálat képes tisztán tudományos pozitív alapon is eldönteni a halálozás elsőbbségét.

Három munka ismertetése képezi *Vialleton* tanulmánya tárgyát az átöröklés főbb elméleteiről. (Les principales theories de l'hérédité.) E három alapvető munka Weissmannak már általunk is ismertetett kitűnő tanulmányai, Geddes és Thomson új műve a nem evolutiójáról és Sansonnak szintén csak tavaly megjelent «Normalis és pathologikus átöröklés tana».

A tulajdonságok átöröklése történhetik egyik nemről ugyanazon nemre, vagy egyik nemről az ellenkező nemre. Utóbbi esetet nevezik keresztező átöröklésnek, a mivel néha kimagyarázni igyekeztek kiváló emberek fiainak közepes értelmiségét.

De észlelni lehet ezeken kívül néha oly eseteket is, mikor a leszármazók oly tulajdonságokat árulnak el, a melyenek addig nem voltak tapasztalhatók nemzőiknél. Ezek az esetek ösztönözték Lucast, egy külön erő, a magunkkal született hajlamok felvételére, mely új formákat teremt, s ez erő tanulmányának szentelte Zola «Pascal orvos» című regényét, melyben maga a hős jelképezi az új tant. E hypothesis azonban *Vialleton* elveti, mert az sokkal jobban kimagyarázható Weissmann teoriáiból.

Sorra tekintve a különböző elméleteket, az átöröklés mindeféle tana két alaptételre vezethető vissza: a *praeformatio* és az *epigenesis* alapeszméjére.

Tudjuk, miben áll a *praeformatio* gondolata. A XVIII. század természetvizsgálói csakis előhaladott korú embriókat véve tanulmány tárgyául, következésképp hitték magyarázhatni a fejlődés menetét. Azt hitték, hogy az embryo, még a legkisebb is, a tökéletes állat minden organumát magában tartalmazza észrevehetlen

parányiságban, s a fejlődés csupán a részek arányos gyarapodásában áll. Wolff azonban a múlt század végén kimutatta, hogy a csirke növése teljességgel nem a már megalakult részek gyarapodásában áll, hanem ellenkezőleg, a forma változásainak, az egyszerű organumok összetett organumokká való átalakulásának folyamatában. Például az emésztő-cső kezdetben nem az a finom cső, a mi később, hanem csak egy vékony lap, mely maga köré tekeredve, üres hengerré alakul. Tehát nincs praeformálva, hanem lassan-lassan, fokozatos változásokon át, epigenesis útján alakul meg. E nézet helyességét megerősítették a későbbi embryologiai kutatások is.

De kérdés most, vajjon egy organum epigenetikus fejlődés útján való előállása, nem-e éppen a pete anyaga egy részének időben és térben való növekedése folytán következik be. Mert ha igen, ez esetben ez megint csak azt jelentené, hogy a különböző organumok praeformálva vannak a pete különböző részeiben.

És csakugyan, Roux kísérletei azt látszottak bizonyítani, hogy a béka petéjének két első küllőzete megfelel a test jobb- és baloldalának. Ha egyiket megöljük, míg a másikat élni hagyjuk, ez utóbbi továbbfejlesztésével egy féllárvát kapunk, mely a test egyik oldalfelére látszik reducálva lenni. Chabry is hasonló eredményeket ért el Franciaországban ascidia-petéekkel, s abból azt következtette, hogy a küllőzet minden sejtje bizonyos részeket tartalmaz virtualiter, s halála azoknak visszahozhatlan elvesztését vonja magával, tehát az állat különböző részei praeformálva vannak a pete különböző részeiben.

Íme, itt új formában áll elénk a praeformatio tana, s hívei mindazok, kik lehetők tartják, hogy a fejlődés folyamán előálló minden organum már eleve a csirában foglaltatik, habár csak egy végtelen apró állományrészezske alakjában.

Ellenben az epigenesis a mellett foglal állást, hogy a test lassan-lassan képződik, egyik rész a másik után, de a legújabb rész nem tartalmaztatik okvetlen a megelőzőkben. E részben Roux és Chabry vizsgálódásaival egész ellenkező föltevésekre nyújtanak támpontot Driesch észleletei, ki bizonyos echinodermek petéinek két első küllőzetét szétválasztván, arra a meggyőződésre jutott, hogy továbbfejlesztésükben mindkettő nem egy fél lárvát hozott napvilágra, hanem egy egész lárvát, mely csak felényire redukált dimenzióiban különbözött a normalisoktól.

Egész általánosságban tehát két kategóriára lehet osztani az átöröklésre vonatkozó teoriákat. Némelyek az átöröklést bizonyos különös anyag átruházásában látják a nemzőkről a leszármazókra; mások azt egy erő vagy mozgás átruházásának tulajdonítják. Az előbbi kategóriába tartoznak 1. azok az elméletek, melyeket His kiválási elméleteknek hív, ezek Hippokrates tana és Darwin pangenesise; 2. a csirák felhalmozási elmélete; 3. Weismann csira-plasma elmélete.

Az utóbbi kategóriába szintén számos hypothesis sorakozik, de a melyeknek elégtelenségét nyilván kiünteti a század elején az embryologia által az úgynevezett *nisis formativusnak* adott hiányos magyarázat. Ez iránynak főképviselei: His, Pfluger és Haeckel.

A kiválási elméletek gyűjtőneve elé His azokat a különböző elméleteket foglalta, melyek a nemző elemeket úgy tekintik, mint a test minden részéből úgyszólván kivonatolás útján létrejött tényezőket, a melyek tehát mind e részeket magukban foglalják s azokat fejlődésük folyamán reproducálják. Ez az eszme igen régi. Már Hippokratesnél feltaláljuk, ki a nemző magot úgy tekinti, mint a test minden részéből képződött anyagot. Több ízben is föllevenítették, nevezetesen Buffon is a szervi moleculák elméletében; de legtipikusabb kifejezésre talált a darwini pangenesisben, mely szerint, mint tudjuk, a test minden része igen kicsiny testecskéket, úgynevezett gemmulákat bocsát ki, s ezek osztódás útján szaporodva, elhelyezkednek a nemzősejtekben. Később, a fejlődés fokán, e gemmulák mindenike ugyanolyan szervnek ad életet, a melyenből eredt. A test gemmuláinak a nemzősejtekben szüntelen kicserélése foly, úgy, hogy ez utóbbiak nem bírnak az egyén élete minden szakában ugyanazon gemmulákkal. Valóban, egy működése folytán módosult organum a nemzősejtekbe új és különböző gemmulákat bocsát, mint a milyeneket a módosulás előtt bocsátott, s ez fejt meg Darwin álláspontjáról azt, hogy szerzett tulajdonságok átörökölhettek.

Ezzel szemben a csira-felhalmozódás teoriája azt bizonyítja, hogy minden lény, mely élő testtől születik, valósággal egészen készen mintázva foglaltatott benne ez utóbbiban, mely csupán ideiglenes burkolatául szolgált s az újszülött lény maga is egymáson felhalmozva, mintegy felraktározva, hordja magában kész csira alakjában egész származékát, mely még csak ezután fog napvilágot

látni. Érdekes, hogy maga Cuvier annyira felfoghatatlannak tartotta a nemzés problémáját, hogy nem hitt az új teremtés lehetőségében s a csira-felhalmozódás tanához csatlakozott.

Csakhogy ez a theoria sem sokkal érthetőbb, s azonfelül ellenmondásban áll összes anatómiai ismereteinkkel. Weissmann érdeme, hogy mégis kulcsot szolgáltatott e rendszer megértéséhez, s összhangzatba igyekezett hozni azt legújabb anatómiai és histológiai adatainkkal.

Weissmann az élet tartama s az élet és halál feletti mély tudományos vizsgálódásokból indul ki, s azt a sarkételt állítja fel, hogy a közönséges látszat ellenére az élő anyag nem okvetlen halandó s nincs szükségkép alávétve a változó idő utáni enyészetnek. Valóban, habár látjuk is, hogy az élő lények legtöbbször elhal és teste elmúlik, de mégis léteznek bizonyos alsóbbrendű egyszéjtű lények, melyek csak a sexualis nemzés útján szaporodnak, mint például az amoebák, s ezért virtualis halhatatlansággal bíróknak tekinthetők. Fejlődésükben nincs semmi oly véghatár, mely a halálhoz volna hasonlítható, s új egyedek létrejötte sem jár a régiek elhalásával. A scissiparitás útján való osztódásban a két rész egyenlő, egyik sem korosabb vagy fiatalabb. Így az egyedeknek egy végtelen sora áll elő, melyek közül mindenik oly idős, mint maga a faj, mindegyik képes végtelen életre, folyvást kettéoszlik és sohasem hal meg.

Így az élő anyag, legegyszerűbb állapotában tekintve, tényleg halhatatlan. Ezt a gondolatot ragadja meg Weissmann, s erre mutat rá, mint a melyben keresnünk kell az átöröklési tünetek támaszpontját. Ennek az élő anyagnak Weissmann a csira-plasma nevet adja s helyét a sejt élete és fejlődése körül a *nuclein* vagy *chromatinban* jelöli ki.

S ez a hypothesis teljesen ki is állja a kritikát, mert minden azt mutatja, hogy valóban itt van a sejt életének és fejlődésének gőcse. Balbiani és Gruber próbát tettek bizonyos infusoriák darabokra vagdalásával, s azt tapasztalták, hogy ezek könnyen helyrepótolhatták és regenerálhatták testöknek gyakran jelentékeny részét, de csakis azokat, melyek a nucleint tartalmazták, más testrészt biztos halálnak nézett elébe. Sőt Boveri még tovább ment s egy ily petét megtermékenyített egy egész más fajhoz tartozó spermatozoiddal, s az eredmény egy lárva lett, mely kizárólag

a spermatozoidot szolgáltató faj jegyeit mutatta, s egyet sem az anyai faj lárvái vonásaiból.

Ígyde Weissmann még tovább elemzi a csira-plasma állományát, s úgy találja, hogy a nuclein bizonyos mennyiségű chromosomákból áll, melyek ismét még kisebb egységek összetételei, t. i. a Balbiani-féle mikrosomáknak. Weissmann még ezeket a mikrosomákat is determinansokra osztja fel, s végül a determinansok elemei gyanánt a biophorokat különbözteti meg. A biophor tehát a tulajdonképeni őselem, ugyanaz, a mi a vegytani testben a molecula s minden biophor megfelel azon tulajdonságok egyikének, melyek a sejtnak jellegét alkotják.

De nem kell azt hinni, hogy a csira-plasma minden determinansa egyaránt érvényesül, ellenkezőleg, van bizonyos számú determinans, mely mindig latens állapotban marad. Harczban állva egymással, csak a legerősebbek jutnak külső megnyilatkozásra az általok létrehozott organumban.

Egy barna férfi és szőke nő fia egyaránt bírja a sötét színű hajhagymák és a világos színűek determinansait, de azért hajzata legtöbb esetben csupán a két szín valamelyike lesz, mert az ellentétes determinansok legyűzettek a küzdelemben. Az atavismus minden ténye a determinansok bizonyos számának latens állapota mellett szól. Így mikor egy unoka nagyatyjára üt, világos, hogy a tulajdonságait meghatározó determinansok apja útján szálltak rá, holott ebben sohasem jutottak kifejezésre.

Az átöröklést Weissmann akkép magyarázza, hogy az élet kezdete óta a csira-plasmák egy csoportja félretétetik és egészben, sejtről sejtre menőleg átruháztatik a nemzősejtre, hol végleges elhelyezést nyer. E szerint az organismusban kétféle sejtek találhatók: somatikus vagy testsejtek és nemzősejtek; amazok már eredetileg enyészetnek szánva, emezek, melyek az átöröklés anyagát tartalmazzák, virtualiter halhatatlanok. Ezt a megkülönböztetést a somatikus és nemzősejtek közt közbevetőleg, különben már Weissmann előtt észrevette Owen, Haeckel, Brooks, Jäger, Galton, Nussbaum. Bard.

A megtermékenyített pete tehát csira-plasmáját két részre osztja. Egyike ezeknek, a Weissmann által korábban úgynevezett histo-plasma, a sejtek differentiólódása alapjául szolgál s a szervezetet képezi; a másik ellenben tartalékba helyeztetik a nemzősejtekben mindaddig, míg egy új egyed előállítására fel nem használtatik.

Az előadottakban Weissmann egyezik a múlt századi physiologisták nézeteivel, de teljes ellenlábasa lesz Darwinnak. Míg ugyanis Darwin a nemzősejtet az egész organismusból származtatja, Weissmann szerint ez azzal egyidejűleg keletkezik s ebben csak menedéket talál. Az ellentét a két tudós közt odáig terjed, hogy míg Darwin elfogadta az organismusnak élete alatt szerzett tulajdonságai átörökölhetését, s ezt a módosult organumokból eredő gemmuláknak a nemzés szerveiben való jelenlétéből magyarázta, addig Weissmann sokáig tagadta a szerzett tulajdonságok átöröklésének lehetőségét. Utolsó munkáiban azonban Weissmann is módosított nézetein, így elismeri, hogy a kérdésnél három esetet kell megkülönböztetni: 1. a csonkulásokat, 2. a gyakorlat által kifejtett tulajdonokat, 3. az életkörülmények által létrehívott módosításokat. Tulajdonkép csak a két első eset alá fogható tulajdonságok nem örökölhetők át; így a körülmételés által eltávolított praeputium mindig újra előtűnik.

Röviden átfutva az átöröklés többi teoriáját, His nézete abban culminál, hogy a szervezet minden fejlődése állandó törvényeknek alávetett gyarapodási folyamat eredménye. Ebben Pfluger is közeledik hozzá, a mennyiben az átöröklést a nemzők moleculái bizonyos rendezkedő csoportosulásának tudja be a leszármazók organismusában, azok eredeti hajlamai alapján; ő ezt a jegecedés folyamatával hasonlítja össze, mint ahogy egy oldatban, melybe egy jegeczet állítottunk, a már csoportosult részecskék saját elhelyezkedésük szerint vonzzák az oldat tömeceit. Viszont Haeckelnél az élő anyag végső eleme a plastidulnak nevezett tömecs, mely különös mozgási viszonynyal bír, mely egyszerre hullámzó és elágazó s az élettünemények alapját képezi. A plastidulák ezen mozgása vagy perigenesise megy át a csirába és szabja meg annak fejlődését.

Vége Geddes és Thomson eszméiben az a legérdekesebb, hogy ők távol attól, hogy a két nemet a megtermékenyítésnél csupa másodlagos formáknak tekintsék, mindkettőnek önálló és különös jelentőséget tulajdonítanak. A hímek kisebb nagyságú, activabb tulajdonságú, magasabb hőfokú, rövidebb életű formák, a nőneműek nagyobbak, szenvedőlegesebbek, conservatívabbak. A hímek *catabolikusok*, a nőneműek *anabolikusok*, azaz a hímeknél minden folyamat eredménye a protoplasmikus processus túlsúlva a rombolás (catabolismus) irányában, a nőnemnél pedig az ellenkező irányban, az alkotás (anabolismus) irányában. — *n — r.*

«Revue philosophique de la France et de l'étranger.
Nr. 1. Janvier 1894.»

A francia bölcselet tekintélyes folyóirata ez évi első számát *Fouillée* tanulmánya vezeti be «L'abus de l'inconnaissable et la reaction contra la science» cím alatt. Ebben különösen Lotze rendszerét bírálja a megismerhetetlenről s pálczát tör a philosophia azon törekvései felett, melyek az ismeretek körében meghatározott szerepet akarnak juttatni az immanens megismerhetlennek. Az okság — okoskodik Fouillée — csak a megismerhető tárgyak közötti kapocs, de nem lehet kapocs a tárgyak és egy megismerhetlen dolog közt. Azt, a mit Kant a kategoriáknak a transcendens megismerhetlenre való alkalmazásáról mond, annál helyénvalóbbnak találja Fouillée ezeknek az immanens megismerhetlenre való alkalmazásánál. Egyetlen categoria sem alkalmazható *in concreto* a megismerhetlenre. Kétségkívül nem lehet *in abstracto* kimutatni a fölfoghatatlan dolgok nem létezését definitio útján, mert minden bizonyításnak vagy elégséges megokolás, vagy pedig az ellenmondás elve alapján kell történnie; már pedig a csoda és mysterium éppen e két elv alóli kivételek. De még ha elfogadjuk is, hogy nem tudhatjuk, vajjon a logika és a tudomány egyeznek-e vagy nem a teljes valósággal, kénytelenek vagyunk, elméletben és gyakorlatban, mindarra nézve, a mi világunkban előadja magát, s a mit szabatosan gondolunk, a logikához és a tudományhoz tartani magunkat; máskülönbben nincs az az ábránd, melybe el ne merülhetnénk, nincs az a képtelen hit, melyhez ne ragaszkodhatnánk azon ürügy alatt, hogy talán lehetnek lények, sőt tünemények az értelem magyarázata nélkül, sőt annak ellenére.

E bevezetés után Fouillée nem habozik Lotze rendszerét a nagy bölcseleti decadence kezdetének nevezni. Lotze szerint ugyanis nincs jogunk azt mondani, hogy «mindennek oka van», mert például a világ létezése oly tény, melynek hiányzik oka, tehát méltán kérhető, hogy az okozatlan eredmény mért szorítkoznék csupán a világ eredetére, s mért ne volna lehető ennek fejlődése körében is minden vonalon? Másrészt ennek daczára arról akar meggyőzni Lotze, hogy rendszerében a természet törvényei nem szenvednek kivételeket, csupán a tények maguk, melyekre a törvények alkalmazást nyernek, olyanok, hogy nem

mindig származnak előzetes föltételekből, hanem vannak néha semmiből keletkezett tények is.

Lotzet követi gondolkodása rendszerében Renouvier neokantismusa is, csupán két új elvvel súlyosbitva. Az indeterminismus francia championja ugyanis csak tüneményeket ismer el és minden végtelent visszautasít. Úgyde ha Renouvier szerint — mondja Fouillée — csak phaenomenek vannak és törvények, melyek azonban szerinte nem egyebek, mint e phaenomenek állandó elvont formái, akkor hogyan lehetnek a törvényektől teljesen független tünemények is, és honnan támadhatnak? hogyan ütnék rést e phaenomenalis törvények ércfalazatán? El kell fogadnunk tehát bizonyos absolut tüneményeket, az okság törvényén kívül álló gyors és megfajthatlan jelenségeket, egyszóval a megismerhetetlenek megnyilatkoztatását, a tünemények első kezdeteit.

Így a neo-criticisták kénytelenek elismerni, hogy a szabadakarat nem csupán rejtély, hanem csoda. Rejtély, mert meghaladja ismeretünket; csoda, mert magában az ismeret világában valósul, felfüggesztvén annak törvényeit. Ez a megfajtó okok sorozatában támadó hézag, a megismerhető körébe tolakodó megismerhetlen.

Ha pedig azt mondjuk, hogy a mi változik és a mi új, az a szabad: akkor még abstractabban fejezve ki magunkat, azt kell mondanunk: a mi más, az szabad. S ennek a theoriának csiráját már Hume-nál megtaláljuk. A hatás — mondja ő — különböző az októl. De ha különböző, akkor csak tökéletlenül határozatatiük meg attól. A meghatározás tehát nem terjed ki a hatásnak nevezett egész tárgyra; szükség, hogy abban a determinatio és indeterminatio egymás mellett létezzék, mint ahogy egymás mellett létezik benne a különböző és a hasonló.

Fouillée szerint itt Hume csak a szavakkal játszik. Mert a determinatio épp úgy jelenthet *ex nihilo* előállást, mint egyszerűen egy változás előállítását valamely már létező és más okok hatása alatt módosult dologban. Kétségkívül egy jelenséget sohasem határoz meg teljesen egyetlen ok, hanem az okok összetétele, sőt még tovább menve, az okok egyetemessége. Merő sophisma tehát indeterminatiót látnunk azon a határon túl, a hol valamely állapotra valamely különös ok hatása kimerül. A golyót, melyet egy gyermek ujjai kilöknek, nem egészen a gyermek határozza meg. Vajjon azért a golyónál lehet indeterminismusról szó? Nem,

csupán más determinatiók is helyet fognak azon kívül, melyet a gyermek ujjai képviselnek.

És mégis, Hume paralogismusára egész metaphysikát építettek fel. Minden tüneménynek — mondják — kettős oldala van: oksági és abszolút. Azon oldalról, melyben másokhoz hasonlít, ok és okozat; azon oldalról, melyben különbözik és eltér, sem nem ok, sem nem okozat, hanem szabad. Egyenesen kimondva: az okviszony csak az azonosságot érinti, a *más*, a különböző, mivel sem nem ok, sem nem okozat, tehát abszolút.

Csakhogyan sajnos — fejt tovább Fouillée — ebben lappang a rendszer halálos ítélete is. Ugyanis, ha azonos azonost eredményez, akkor az okot az okozattól többé nem lehet megkülönböztetni, mert ez a megkülönböztetés valami különbözőt tételezne föl a kettő között. E szerint az elmélet szerint az, a mi okoz valamit, nem okoz semmi eltérőt attól, a mi már létezett; vagy egyszerűbben szólva: nem létezik sem eredmény, sem okozat.

Úgyde — vetik most ellen — létezik új és eltérő, tehát az újnak és eltérőnek nincs ható oka. Mire Fouillée azt feleli: ha nem volna új, éppen akkor nem volna szükség okra. Más szavakkal e nézet szószólói épp ott kezdik az indeterminatiót, a hol egy eredmény különbözik az októl, azaz épp ott, a hol az ok önmagától különböző eredményt determinálva nyilatkozik meg. Azonkívül hibásan nevezik szabadságnak a dolgok eltérő tulajdonságait, például azt, hogy egyik napsugár kék, míg a másik vörös. Ki bihetné el, hogy mindaz, a mi különbözik, egyszerre abszolút és szabad is? Tény, hogy nem adhatunk számot magunknak a dolgok különbözőségi eleméről, épp oly kevésbé, mint létezésükről: de ez távolról sem szolgáltathat ürügyet a szabadság föl-tételezésére. Egyébiránt e felfogás szerint az, a mi szabad, semmiből sem eredhetvén és semmit nem eredményezhetvén, nem lenne egyéb, mint az abszolút meddség.

Végső következtetéseiben Fouillée annak a meggyőződésének ad kifejezést, hogy az indeterminista philosophia jelenlegi irányzata lényegileg átmeneti és múló elkalandozása a racionalismus vagy intellectualismus túlhajtása elleni jogos visszahatásnak, melyek a matematikai fatalismus egy nemére vezettek. Nem szükség kétségbevonni sem a tudás értékét, sem pedig a tudáson túl egy megjelölhetlen határvonal problematikus lehetőségét, mely reánk nézve mindörökké x fog maradni. De ez a meghatároz-

hatlan, föltéve, hogy létezik, csak transcendens lehet, és az is kell hogy maradjon. Immanens értéket tulajdonítani neki, mely gyanússá tehetné az értelem tekintélye körében, ez az, a mit sem a tudósok, sem a bölcsek nem fogadhatnak el a nélkül, hogy le ne kelljen ugyanakkor mondaniok úgy a tudományról, mint a philosophiáról. Midőn azt hiszszük, hogy ezzel egy új idealismus és a szabadság új felfogása útját egyengetjük, voltaképen csak a nyers materialismus és egy új fatalismus útját egyengetjük, mert semmi sincs, a mi a régiek «ἔλθ»-jéhez, «ἄπειρον»-ához, «αναγκη»-jához közelebb esnék, mint egy vak, megismerhetlen, észszerűtlen erő föltételezése.

Dugas a «hamis emlékezés»-re (Observations sur la fausse mémoire) tesz észrevételeket Lelande theoriája alapján. Helyreigazítja Lewes ez iránti tévedéseit, mikor következőleg magyarázza az ál-emlékezetet. «Megtörténik idegen földön, hogy egy ösvény vagy folyam hirtelen kanyarodása oly tájat mutat elénk, melyről úgy tetszik, mintha valamikor láttuk volna. Bemutatkozva valaki előtt, úgy érezzük, mintha már találkoztunk volna vele. Ha egy könyvben új gondolatokat olvasunk, úgy áll előttünk, mintha már rég ismernők azokat.» *Dugas* megjegyzi e példákra, hogy az itt jelzett megtévedés csak fél illusio, melyet az utána-gondolkozás eloszlat. Ellenben az ál-emlékezés teljes illusio, a mit a világ minden érve sem képes megingatni. A megzavarodás részleges tévedés, s így könnyen kimagyarázható és fölvilágosítható, holott az ál-emlékezet tökéletes tévedés, mely érthetetlen az illető előtt, s melyet a reflexio ki nem corrigálhat.

Kérdés, hogy az ál-emlékezet pathologikus állapot-e? *Dugas* ezt nem hiszi, valamint Lelande sem. Az egyének, kiknél tapasztalta, rendes ítélőképességűek, sőt néha kivételes értelmiséggel bírók. De szerinte igenis átöröklés tárgyát képezheti a hamis emlékezet, mint egy ízben két nővérnél, majd egy fivérnél és egy nővérnél, végre egyszer unokatestvéreknél észlelte. Egy esetben szinhallással járt együtt, máskor hallucinációkkal. Úgy látszik — teszi hozzá — mindig idegességgel van egybekötve s a korrallal együtt csökken.

Megkülönbözteti *Dugas* az ál-emlékezet teljes vagy nem teljes, továbbá előérzetes vagy a nélküli alakját. Az elsőt pillanatnyi szórakozással magyarázza, melyet a figyelem hirtelen fölébredése követ. Legyen az egy táj, melyre rátekinünk, a nélkül, hogy látnók; ingadozó képe lelkünkbe hat, a nélkül, hogy nyo-

mot hagyna benne. De nem létezik teljes feledés. Minden lelki állapot, legyen bár még oly gyöngye és észrevétlen, újra fölleveledhetik és pedig fokozott intensivitással.

Tegyük fel, hogy a lélek felocsúdik ellanyhultságából. A tájat, melyet előbb láttunk, a nélkül, hogy felfogtuk volna, most felfogjuk és pedig felfogjuk azzal a különös sensatióval, hogy már láttuk. Az emlékezet feltámad a tudhatatlan homályból s eloszlatja e homályt. A viszonyosság és hasonlóság az első perceptio közt, mely az emlékezet tárgya s a jelenlegi közt, mely az előbbinek megnyújtása, magyarázatát adják a hamis emlékezetnek. A két észrevétel egymás mellé kerül, a nélkül, hogy összeolvadhatna, innen az emlékezet, mely az észrevétel, és az észrevétel, mely az emlékezet benyomását kelti.

Meg kell emlékeznünk *Lévy-Brühl* tanulmányáról is, mely Jacobi és a spinozismus viszonyát tárgyalja, főleg az előbbi iratai alapján. Spinozát tudvalevőleg sokáig félreismerték, míg aztán a XVIII-ik század vége táján egyszerre az elsőrangú metaphysikusok sorába emelkedett. Ennek a fordulatnak, mely 1775 körül következett be, egyik legfőbb tényezője Jacobi volt. Az ő polemikája Mendelssohnnal és Lessing spinozismusa fölött, volt az, a mi a figyelmet a nagy holland bölcész rendszerére első ízben fölhívta.

Spinoza rendszere a reactio első lépését jelentette azon «népszerű» philosophiai irányzat ellen, mely a francia bölcészek és Locke eszméiből táplálkozott, s melynek szerény ambíciója az volt, hogy érthető, világos és népszerű legyen. A mit azonban Goethe is legbámulatosabbnak tart a spinosizmusban, az az a mód, a mint benne a természet isteninek van proclamálva és bemutatva. Isten nyilatkozik benne mindenütt, «etiam in herbis et lapidibus».

A Herder-, Jacobi, Goethe-féle új német generatio többé nem elégedett meg az avult rationalismussal; érezte annak ürességét s mélyebb és tartalmasabb philosophiát követelt. E követelménynek Kant készült eleget tenni. De a tiszta ész kritikája csak 1781-ben jelent meg s a hátralevő tizenegy év alatt Kant mitsem írt. Ezt az időközt töltötte be Németországon Spinoza, s az ébredező német metaphysikai szellem egész sóvársággal vetette magát Spinoza Ethikájára, mely hirtelen, mint egy isteni kijelentés hatott.

Jacobi volt az első, a ki nyíltan kijelentette: «csak két philosophia lehetséges: a Platóé és a Spinozáé; válaszszon ki-ki őszintén e kettő közül». Ő teljes őszinteséggel Spinozát választotta, épp úgy, mint Goethe is. «Tagadom — írta Jacobi a még mindig habozó Herdernek — hogy a végokok és a ható okok rendszere közt valami közvetítő rendszer lehessen, mely minden emberre nézve érthető. Az értelem és az akarat, ha nem a legelső és a legmagasabb, akkor csak alárendelt erő, csak rugó és nem motor, csak egy gépezet, a mely leszerelhető és a melynek szerkezete leleplezhető. Mechanismus alatt értem a tisztán ható okok minden láncolatát, mely *ipso facto* szükségképeni láncolat, éppen úgy, mint ahogy a szükségképeni *ipso facto* gépies.»

Mendelssohn kezdetben azzal akarta legfegyverezni Jacobit, hogy illetéktelen dilettánskodást vetett szemére. De a Spinoza tanáról írt levelek megjelenése után ez többé nem volt lehetséges. Jacobi philosophiáját meg lehetett czáfolni, ki lehetett gúnyolni, de ignorálni nem lehetett. Fontosságát mutatták a nyomában támadt élénk felszólalások. Jacobi első helyre küzdte fel magát az írók közt, kik mindennap szaporodó számmal izentek hadat az uralkodó philosophiai szellemnek, annak szemére hányták laposságát és megjósolták közel végét.

A mi Goethét illeti, ő nem osztotta egészen Jacobi nézeteit. Ő nem fogadhatta el azt, hogy a természet ellenkezzék Istennel. Éppen az ellenkezőt hitte, s ezért nem járult hozzá Jacobi magyarázatához. A spinozismus előtte egész más egyéb, mint abstract mechanismus, s mindenesetre többet ér annál, a mivel Jacobi akarta helyettesíteni. Ő épp oly atheista, mint Spinoza, s nem riad vissza sem a szótól, sem a lényegtől.

Mindent összevéve, Jacobi, mikor feltámasztani segített a spinozismust, halálos csapást mért a Németországon uralkodó philosophiai szellemre. És ebben helyesen számított. Az összehasonlítás lesújtó volt Mendelssohnra és barátaira. De nem vette észre, hogy ő reá nézve is. Spinoza rehabilitálva lett; ebben Jacobi elérte célját; de midőn Spinozát saját elmélete támogatására akarta felhasználni: különös fölcserélésével a szerepeknek, inkább az ő tanai szolgáltak a spinozismus megerősítésére.

Nagyérdekű polemia fejezi be az önálló cikkek sorozatát *Lech alas* és *Delboeuf* közt a «hasonló világok problémája» fölött. 1893. június 3-án olvasta föl Delboeuf a polemia kinduló pont-

jául vett értekezését a belga királyi akadémiában ily czimmel: «Megamikros, vagyis a világegyetem dimenziói arányos reductiójának észszerű eredményei». Azóta e tanulmány az Alcan-féle kiadványok közt is megjelent, s meleg plaidoyert szolgáltat a valóságos tér és a geometriai tér különbsége és a világegyetem dimenzióinak abszolút jellege javára.

Szemben ezzel Lechallas így állítja fel a megoldandó tételt. Ha valakit megfigyelő helyzetbe képzelünk egy oly világban, mely a mienktől csak méreteiben különbözik, minden méret arányos módon viszonyulva a mienkkel, s ha hozzáteszszük, hogy e világban a mozgás természete ugyanaz, a mi a mienkben: akkor ez a világ nemcsak nem fog különbözni a szemléltre nézve a mienktől, sem geometriai, sem kinematikai szempontból, de sőt dinamikai tekintetben is azonos lesz. A két első tekintetben kételyről nem is lehet szó, mert hiszen a hosszméretek ugyanazok maradnak, a szögek sem változtak, sőt a gyorsaság értéke sem, mert éppen az maradt, a mi bizonyos hosszúságok változhatlan értéke. Ha már most figyelembe vesszük, hogy a tömeg mérete és fogalma, valamint minden erőteni törvény meghatározása, kizárólag a mozgás vizsgálatából folyik a világegyetemben; ebből az következik, hogy ezek is azonosak lesznek a megfigyelőre nézve a mieinkkel, minthogy minden nagyság és gyorsaság mérete ugyanaz maradt.

Daczára e kétségbevonhatlan igazságoknak, Delboeuf mégis egészen ellenkező eredményekre jut. Így szerinte a súly éppen félakkora lenne egy a mienknél félszerte kisebb átmérőjű planétán, úgy hogy egy liter víz például, melynek térfogata megfelelné egy földi liter $\frac{1}{8}$ -ának, csak $\frac{1}{16}$ kilogrammot nyomna. Másfelől a méter csak 50 centiméternek felelné meg a mi számításunk szerint, tehát a kilogramm-méter a mienknek csak $\frac{1}{32}$ részét tenné. Ámde — teszi hozzá Delboeuf — az ottani lakosok ereje, mely arányosan viszonylik izmaik tömegéhez, $\frac{1}{8}$ résznyire van reducálva, miből következik, hogy a mienket négyszeresen meghaladó munkát volnának képesek végezni.

Ez az argumentatio Lechallas szerint föltételezi, hogy bizonyos térfogatú szén elégetése ugyanazon melegmennyiséget idéznél elő a két világban, ha egyenlő mértékkel mérjük, a mi kétségtelen is, föltéve, hogy a testek belső alkata nem szenvedett változást, de nem úgy akkor, ha az atomok vagy moleculák nyolcz-

szorta lettek számosabbak, tömegeik és kölcsönös távolságaik változásával. Ez esetben magától érthető, hogy az $\frac{1}{2}$ viszonynak reductiója a kifejlett meleget $\frac{1}{32}$ -re kell hogy csökkentse, mert ez a meleg a szén- és éleny-atomok által elvesztett élő erőnek tulajdonítandó. Már pedig az élő erő eme két tényezőjének tömege $\frac{1}{8}$ -ra van reducálva s a sebesség négyzete $\frac{1}{4}$ -re, mivel minden mozgás föltételezhetőleg felénnyel csökkentette gyorsaságát.

Delboeuf tévedését Lechallas annak tulajdonítja, hogy ő a kisebbített testeket ugyanazon anyagból összetetteknek gondolja, azaz olyanoknak, melyeknek elemei nem kisebbítettek, hanem csak szám szerint reducáltak. Pedig nyilvánvaló, hogy ha egy, a mieinknek mindenben megfelelő világot képzelünk, úgy ezt a testet alkotó tömecekre is alkalmaznunk kell, nem csupán a testek külső burkolatára.

— n — r.

AZ ALKOTMÁNYPOLITIKA KÖRÉBŐL.

— Második közlemény. —

III.

A jogállam akadályai a jelenkor államéletében.

Jogállam és culturállam: oly jelszók ezek, a melyeknek alig állhat már ma komoly politikus ellent az elméletben. Sőt magában a gyakorlati politikában is ezen jelszók alatt küzd ma már — úgyszólván pártkülönbségre való tekintet nélkül — Európaszerte csaknem mindenki, a ki csak nem áll alatta a modern politikai műveltség átlagos színvonalának. Másfelől azonban annyiszor lettek már e jelszók hangoztatva, a nélkül, hogy szemlátomást siker követte volna azokat a törvényhozási és kormányzati politikában, miszerint hidegen kezdi már-már hagyni e két jelszó a közélet tevékenykedő szellemeit nem egy európai államban. Az ajkak még mozognak, de csak a samanismus bizonyos gépies imádságát végeztetik vajmi gyakran, midőn a parlamenti viták hevében magukból a dörgő ékesszólás apostropháló hangján e jelszókat ki-kibocsátják; az eredmény a legtöbb esetben mindössze is csak az, hogy nem áll velök szembe senki, a ki fenhargon merné odakiáltani nekik, hogy «Nincs igazatok! Sem a jogállam, sem a culturállam eszméje nem érdemli meg azt a fáradságot, hogy érette lelkesüljünk!» — Ezt, az

igaz, nem meri ma már kimondani, nyíltan, ünnepélyesen senki, — a mint, hogy az egyházi szónokoknak sem támadja meg senki az intelmét, midőn ezek most is csak úgy, mint évszázadok óta, folyton csak azt hangoztatják, hogy «Tegyétek a jót és kerüljétek a rosszat!» Bizony-bizony a legtöbb politikus nem találja érdekfeszítőbbnek azért azokat, mint ez utóbbiakat. És mi okozza az elmék ezen elfanyalodását ama két nagy jelszó irányában?

Részint az, hogy vajmi sokan nem bírnak még sem a jogállam, sem a culturállam kellő fogalmával, és mégis folyton ajkaikon hordják azokat szónoki, vagy pedig a tolluk hegyén publicistikai czélokból; részint meg az, hogy mentül alaposabb fogalommal bír valamely politikus akár a jogállamról, akár a culturállamról, és mind amannak, mind emennek követelményei felől, annál jelentékenyebbekül fogja szükségkép fölismerni e követelmények komoly mérvekben kielégítésének akadályait még a jelenkor államéletében.

De hát foglalkozzunk először csak a jogállam keresztülvitelének nehézségeivel.

A *jogállam* ismérvei a következők:¹

1. egy az állam kötelékébe tartozó összes emberi lényekkel (honosok, tágabb értelemben állampolgárok, helyesebben államalattvalók = «Staatsangehörige») szemben minden irányban következetesen *egységes jogrend*, a melynek

¹ Sem *Gneist* (Der Rechtsstaat), sem *Boutmy*, *Hauriou*, *Alfred Fouillée* vagy *Dacey*, *Greene*, *Argyll herceg* nem fejtették ki ezen ismérvek rendszerét a maga teljességében. és még kevésbé rakták a résuméjüket teljesen átlátszó, egységes formulába. Ugyanez áll *Luigi Palma*, *Pierantoni*, *Orlando* stb. olasz államjogtudósokról, valamint Spanyolország jelenleg élő, legkiválóbb államjogtudósáról, Don *Adolfo Posadáról* is. (Tratado de Derecho Politico-Teoria del Estado. Madrid, 1893.) A jogállam elméletének kicsiráztatására, eltekintve *Bodin* tapogatózásaitól, *Fichte* («Das Ephorat») adta meg az első termékenyítő lökést; ő tőle nyerte az eszmét *Beer* szinte úgy, mint *Bähr* is holmi

azonban nem szabad nem írott jogban, szokásjogban gyökeresnie, hanem *írott jog, törvények* által kell lehetőleg minden részletében és ugyan oly értelemben megszabva lennie, miszerint senki valamit tenni, vagy valaminek megtevésétől tartózkodni másként ne, hanem csak törvény alapján kényszeríthessék az államhatalom által;

2. a *törvények uralma* ezen egységes jogrend alapján. az államélet összes hatalmi és munkakörében, tehát úgy államjogi, mint magánjogi vonatkozásokban, alkotmányjogi biztosíték által minden hatalmi tényezővel szemben lehetőleg kijátszhatatlanul körülsánczolva; és

3. hogy a *törvények ezen uralmának* alapján minden jogsérelem, tehát minden *államjogi* sérelem szintúgy, mint minden *magánjogi* sérelem kivétel nélkül és haladéktalanul megtalálja a *jogorvoslást* valamely *független bíróságnál*, és ugyan oly értelemben, hogy az e független bíróság által hozott ítélet, nyomban és föltartóztatlanul, bárkivel szemben is (az állam kötelékébe tartozókat érve) végrehajthassék.

De ha ezek a *valódi jogállam* ismérvei: ugyan talán elég van téve a jogállam követelményeinek, ha csakis a *közigazgatásilag okozott magánjogi* stb. sérelmek, no meg legfelebb az úgynevezett *állampolgári egyéni alapjogok* — a személyes szabadság, lelkiismeretszabadság, gondolatszabadság, szólásszabadság, választói jog, szabad költözködhetségi jog, egyesülési, társulási, gyülekezési jog stb. — helyzetetnek

kezdeményezésekre; ezen idő óta a németek írtak e tárgyról legtöbbet; de ha *Sarwey, Pistorius* mélyebbre ható logikával tárgyalják is e kérdést a *közigazgatási bíráskodás* és a *ministeri felelősség* kérdésében mint akár az olaszok, akár a francziák vagy angolok: a *«jogállam»* eszméjének egész birodalmát a német államjogtanárok, úgy látszik, már csak azért sem igen merik kritikailag fölkarolni, mert különben a saját hazájuk alkotmányjogi helyzetét is nagyon keményen meg kellene kritizálniok. Ezt pedig nem igen lehet kivánni egy hivatalos állásban lévő jogtudóstól.

független bíróságok oltalma alá, miként ez nemcsak földrészünk legelőrehaladottabb államaiban, de már Ausztriában is történik, a mióta ezen még annyira fiatal alkotmányos monarchiában úgy egy *legfőbb közigazgatási bíróság*, mint egy *«Reichsgericht»* kiegészítő tényezőit képezik az államszervezetnek?

Mindez elengedhetlen föltétele ugyan a jogállamnak; közigazgatási bíráskodás nélkül, és az állampolgári egyéni alapjogok bírói oltalma nélkül jogállam nem is képzelhető. Ámde mindez még egymagában nem tesz valamely államot a szó mai értelmében — egészen jogállammá.

A törvények oltalma alá kell helyezettetnie magának az államjognak is, még pedig az államhatalom összes tényezőivel szemben. Ez értelemben is nevezetes eredményeket hozott ugyan már létre a modern alkotmánypolitika a művelt világ számos államában. Az *illetékességi összeütközések* fölötti döntésre hivatott *bíróság* — pl. a porosz Competenzgerichtshof — a *budget-törvény* behozatala, az *állami számszék* fölállítása, valamint a vád alá helyezett felelős ministerek fölött ítelkező *államtörvényszék*, tüzetes *ministeri felelőségi* törvénnyel kapcsolatban — mind oly intézmények, a melyek az államjog területére irányulnak, a törvények uralmának megalapítására és biztosítására. A tetőpontját a törvények államjogi uralma azonban csak oly államban éri el, a melynek alkotmányjoga, illetőleg alaptörvénye szerint még a törvényhozási actusokat is megsemmisítheti egy független bíróság az *alkotmányellenesség* czimén, pl. az Északamerikai Egyesült-Államok¹ szövetséges köztársaságában a *«Supreme Court»*; ez természetesen csakis oly köztársaságokban történhetik, a melyekben az alkotmányjog alapelveit *rendszeres*

¹ Most már «United States of America». — Az eredeti rendelkezést a *«Supreme Court»*-ra nézve a *«Constitution»* Art. III. Section II-je foglalja magában.

alkotmányjogi alaptörvény foglalja magában, mint pl. éppen az Egyesült-Államokban; mert hisz valamely rendes törvényhozási actusnak alkotmányellenes voltát független bíróság csakis ily rendszeres alkotmányjogi alaptörvényből ismerheti föl, és csakis ily alaptörvény szabványainak alkalmazásával ítélkezhetik fölötte; azonfölül szükséges, hogy az ily alaptörvényű állam *köztársaság* is legyen; mert *monarchiában*, még ha bír is ez ily rendszeres alkotmányjogi alaptörvény-nyel, az örökös, *feleletre nem vonható* államfő felségi jogköre már feszélyezve lenne egy ily alkotmányjogi bíróság illetékessége által: nevezetesen az uralkodó *szentesítési joga* — a mely nélkül pedig monarchia nem képzelhető — megszűnnék azonnal monarchikus *felsőjog* lenni, mihelyt egy független bíróság megsemmisíthetne egy oly rendes törvényhozási actust, a melyhez különben maga az uralkodó hajlandó lenne hozzájárulni a szentesítési jog gyakorlása által. Ez értelemben nem is létezik monarchiában oly független bíróság, a melyet említett illetékességi jogkör tekintetében az Egyesült-Államok *«Supreme Court»*-jához lehetne hasonlítani. Az összes modern monarchiák közül *Portugallia* az, a mely némi lépést tett ugyan ezen irány felé a maga alkotmányában, de ez is csak odáig mehetett el, hogy a maga alaptörvényében kimondja, hogy *«bármely alkotmányellenes actust jogositva vannak megsemmisíteni a rendes törvényhozások»*.¹ Történelmileg fejlett alkotmányú monarchiákban azonban nem is lehet gondolni egy ily államjogi illetékességű független bíróság fölállítására; mert hiszen ilyen monarchiákban nem létező az alkotmányjog alapelveit magában foglaló rendszeres alaptörvény és ennek folytán nem lévén alkotmányjogi keret, a *melyen belül* a rendes törvény-

¹ Carta Constitucional art. 144. H. l. ezt Art. 145. bev. és 1. §. meg 28. §. H. l. ezt Tavares de Medeiros művével a portugall államjogról a Marquardsen-féle *«Das öffentliche Recht»* cz. gyűjteményben.

hozási actusoknak mozogniok kell, egy ilyen független bíróság, még ha föllállítatnék is, nem lenne képes semmiféle, formailag illetékesen és szabályszerűleg létrejött rendes törvényhozási actusra ráolvasni az *alkotmányellenességet*: miután a történelmileg fejlett államokban egyáltalában csakis egymással teljesen egyenrangú, bármely perczben ugyanazon úton, a melyen létrejöttek, szabadon megváltoztatható, *egyszerű törvények* képezik a szokásjoggal együttleg *magát az alkotmányt*, és így egyetlenegy törvényt sem lehet alkotmányellenesnek tekinteni, mihelyt az országgyűlés által elfogadott és az uralkodó által szentesítve lett. Ezért teljes joggal mondhatja az angol államjogi fölfogás, hogy a *parliament* (beleértve a szentesítő királyt is) mindent képes megtenni, csak fiúból nem képes leányt csinálni.¹

Tehát nagyon messze állnak még az európai monarchiák ma még attól, hogy alkotmánypolitikusaik, törvényhozásaik az Egyesült-Államok alkotmányjogi biráskodásának utánzásában kereshetnék a törvények uralmának megszilárdítását és ennek révén a modern jogállam kiépítését az egész vonalon. Vajmi sok a teendő még a legelőrehaladottabb szárazföldi monarchiákban is és ugyancsak a végre is, hogy a jogállam legelemibb követelményei kielégíthetessenek.

¹ Magyarországnak, mint történelmileg fejlett monarchiának, szintén nincsen rendszeres alaptörvénye; a legfontosabb alkotmányjogi tartalmú köztörvény is, tehát az Arany-bulla szintűgy, mint az 1723-iki, 1790/1-iki és az 1848-iki törvényczikkek is, bármely országgyűlés által egyszerű törvényhozási actussal szabadon és ugyan bármely perczben szintűgy jogérvényesen megváltoztathatók, illetőleg eltörölhetők, mint akár azon törvényeink, melyek a szlavoniai nyusztadóról vagy a nemzeti színházról alkottattak. Ugyanez áll az 1867-iki XII. törvényczikk mindazon rendelkezéseiről is, melyek nem esnek az Ausztriával kötött *nemzetközi szerződés* jellegével bíró jogkeretbe. Ez utóbbi rendelkezések *egyoldalú* megváltoztatását is azonban nem annyira magyar államjogi szabványok, mint *politikai* tekintetek teszik lehetővé.

Ott lehet a közigazgatási biráskodás, ott az állampolgári egyéni alapjogok birói oltalma, az illetékességi összeütközések eseteiben való független biráskodás, az államszámszék, a zárszámadások ellenőrzési joga, a ministeri felelősség: mindezek — miként fönnebb hangsúlyoztam — *elengedhetlen* követelményei ugyan a jogállamnak; ámde egymagukban véve mindez intézmények csak egy jókora nagy darabját képesek létrehozni, föntartani és biztosítani a jogállamnak, nem pedig a jogállamot magát. Hogy ez, a *jogállam*, mint ilyen, csakugyan létrejöhessen, és ugyan ne csak a formalismus értelmében, de a maga minden irányban áldásthozó megtestesülésében: ide mindenekelőtt szükséges, hogy mentől előbb elháríttassanak azon akadályok, melyek a valódi jogállam alapföltételének, az *egységes jogrendnek* létrejövetelét, megszilárdulását és érvényesülhetését ez idő szerint még, többé-kevésbé valamennyi szárazföldi monarchiában, a szó szoros értelmében meggátolják.

Ezen akadályok közt azok állanak az első vonalon, a melyek úgy az *állampolgári jogegyenlőséget*, mint a *törvények tartalmának* minden körben való megértését teszik ez idő szerint még Európa különböző államaiban lehetetlenné.

Az *egységes jogrend* teljes állampolgári jogegyenlőség nélkül, a papiron könnyen kimondható ugyan, de a gyakorlati kivitelben merő képtelenség. A saját hazájok előjogokban, külön jogokban, kiváltságokban, szabadalmakban bármely csekély mérvben is, de még mindig leledző alkotmányú államának jogtudósai, az igaz, az *egységes jogrend* fogalmát kénytelenek hivatalos állásuknál fogva — akként értelmezni, hogy az egységes jogrend fogalma nem szenved csorbát, habár az államalattvalók egyik-másik része — a nemzet rendi tagoltsága folytán — egy vagy más tekintetben külön törvények alá van is helyezve; nézetök, vagy tán helyesebben, az ő kényszerű nyilatkozataik szerint ez egyre megy,

csak birói oltalom alá legyen minden jog, még az ily különjog, előjog, kiváltság, szabadalom is helyezve. Hisz némely német államjogtudósok annyira mennek ezen buzgalmukban, hogy a középkori keresztyén-germán hűbéri államokban is képesek fölfedezni a jogállamot, tekintettel egyfelől az államjognak a magánjoggal való akkori synkrasiájára, másfelől pedig a pfalz-gróf stb. hagyományos jogkörére. Komoly beszámítás alá eső államtudós azonban csak mosolyoghatni fog az ilyen fejtegetések fölött; mert komoly beszámítás alá eső államtudós tisztában van azzal, hogy a rendi tagozat már magában véve kizárja az állampolgári társadalom mindazon föltételeit és követelményeit, a melyek bevalása nélkül a jogrend egységéről nem is lehet beszélni. Merő játszás ez a szavak félremagyarázható értelmével; tudakos erőszakoskodás, a mely lehetetlenné teszi a fogalmak tisztázását. Köszönöm én azt az egységes jogrendet, a melynek értelmében az egyik rend kötelekébe tartozó államalattvaló csak egy pár ökörnek vagy tinónak az átlagos vételárában marasztaltathatik el biróilag büntetésképen, még ha meg is ölte a másik rend kötelekébe tartozó alattvalóját ugyanazon államnak, és ugyanilyen csekély bírságban csak azért, mert hát ezen másik rendbeli államalattvaló véletlenül csak az ő jobbágya volt! Vagy ha a kivallatás, meg a testi büntetés alól csak a felsőbb rendek kötelekébe tartozók vannak fölmentve. Vagy ha sem katonatisztet, sem papot nem lehet rendes bíróság elé állítani, sem felsőbb iskolákra nem bocsátathatik, csak a nemes ember fia! Ha más styben tartozik a polgár is, meg a paraszt is a maga házát építeni, másfajta bútorzatot tartozik tartani, és más szövetű, más szabású ruhában tartozik járni a polgár is, meg a paraszt is, mint a nemes, és ha még az alsónemesnek — mint mi mondanók: köznemesnek — sem szabad mindazon jogokat élveznie az államban, a melyek a «jogrend szerint» a főnemeseket megilletik. Nem jogrend ez, a mi a Német nemzet-

beli római szentbirodalomban, Aragoniában és Lengyelországban fönnállott, hanem jogrendcskék mozaikja, a melyet egy egész leélt világ, az állatiasból fölfelé törekvő emberiségnek évszázadai választanak el az egységes jogrend meghamisíthatlan fogalmától.

Ismételve hangsúlyozom, állampolgári jogegyenlőség nélkül egységes jogrend nem képzelhető. Ha azonban alaposan végig tanulmányozzuk az európai államok tényleges államjogi állapotait: akkor azon eredményre jutunk, hogy az állampolgári jogegyenlőség jórészt még csak a papíron van meg nem egy európai állam «Alaptörvényé»-ben, mint oly általános szabály, a melynek nagy számú, nemkevésbé törvény által biztosított kivételei majd csakhogynem merő díszbábuvá torzítják el azt, vagy legalább is fájdalmasan csonkává teszik azt a gyakorlatban.

Ide tartoznak mindenekelőtt az alaptörvény vagy alkotmányjogi tartalmú köztörvény által proclamált jogegyenlőségi jogrendnek mindazon parekbasisai, a melyeken a *Militarismus* sarkallik még ez idő szerint földrészünk számos államában. Két nagy vonatkozásban válnak érezhetőkké ennek a szükséges rossznak a következményei a jogállam kiépítésére nézve Európaszerte. Elsőben is a hadsereg kötelékében állókra nézve a *katonai büntető-törvénykönyv* anachronistikus, mert a mai kor humanus szelleméhez egyáltalán nem illő rendelkezései által és azután szemben az állampolgárság, illetőleg az államalattvalók összessége minden egyéb elemével szemben azon különjogok, helyesebben lapangó előjogok, kiváltságok, szabadalmak által, a melyeket egy vagy más államban az érvényben levő jogrend-mozaik alapján a katonaság és ennek egyes tagjai számára mindezeideig-óraig leküzdhetlennek látszó szívóssággal képes föntartani a hatalom.

Csak rajongók, kik nem vetnek számot az európai

viszonyokkal, képesek az állandó hadsereg intézményének amerikai stylbeni átalakításának mielőbbi lehetősége felől ábrándozni, sőt már maga, a hadseregek solidaris leszállíthatásába, az általános lefegyverezés minél előbb várható lehetőségébe vetett hit sem egyéb merő agyrémszerű illúzió, és — tartunk tőle az is marad még a legközelebbi emberöltők folyamában. Egyfelől a nemzeti államalakulások történelmileg folyamatban levő, és a szellemi művelődés folytonos terjedése által egyre jelentékenyebb mérvekben nyilatkozó fejlődési menetének még meg nem oldott problémái: Elsass-Lothringen, Konstantinápoly és környékének birtoka, kapcsolatban földrészünk két legnagyobb művelt nemzetének áldatlan katonai versengésével, — másfelől a socialdemokratizmus, communismus, nihilizmus és anarchizmus egyre fenyegetőbb mérveket öltő térfoglalásai; végül az autokratizmus létküzdelme az Oroszbirodalom politikailag még éretlen iszonyú néptömegeinek milliói közepette: mindez elég arra, hogy lehetetlenné tegyék még jó időre az európai nagyobb államok állandó hadseregeinek komolyan számottevő leszállítását és az általános védkötelezettségen alapuló védrendszerek valóban modern szellembeni átalakítását. Ámde szükségkép következik-e mindebből, hogy a védrendszer elengedhetlen követelményét, a *katonai fegyelmet* csakis oly katonai büntető-törvénykönyvek és eljárás alapján lehessen biztosítani, mint a minők földrészünk nem egy nagy államában, még ma a XIX. század végén is tényleg érvényben vannak? Katonai büntető-törvénykönyvek és eljárás alapján, a melyek egyfelől kiegyenlíthetlen ellentétben állanak az emberi méltósággal, másfelől pedig valóságos, negatívóját képezik a *jogállamnak*? Hogy a katonai fegyelem nincs veszélyeztetve korszerűbb katonai jogszolgáltatás mellett sem: élő példa erre a *bajor* állam, a melynek katonai büntető-törvénykönyve hasonlíthatlanul közelebb áll a modern állam-

eszméhez, a század szelleméhez, mint akár a Németbirodalom legfegyvelmezettebb államé, a *poroszé*, vagy az osztrák-magyar monarchiáé.

De nem kevésbé gátolja a jogrend megegyesülését az a sajnálatraméltólag szabadalmazott, kiváltságolt helyzet is, a melyben van bármely fegyvert viselő közkatoná, altiszt és katonatiszt az összes többi állampolgárokkal szemben. A *statusquo* hívei azt mondják, hogy ezen változtatni nem lehet, mert hát a *katonai becsület* kívánja ezt így. Valóban kemény leczke ez mindazoknak, a kik azt hirdetik, hogy a jogállam már testté vált mindenütt, a hol már életbe van léptetve a — közigazgatási biráskodás!

Hisz azt nem vonja senki kétségbe, hogy közigazgatási biráskodás nélkül nincs jogállam; életbe is kell léptetni a közigazgatási biráskodást nálunk is, elhalaszthatlanul, minél előbb. Ámde mit jelenthet a hordereje — a szónak mind quantitativ, mind qualitativ értelmében — mindazon jogsérelmeknek, melyeket a közigazgatási biráskodás által pl. minálunk *most még* jogorvosolni lehet, az egyes állampolgárokra nézve azon jogrendellenes helyzetükhöz képest, a melyekbe a fegyvertelen, békés állampolgárok évről évre a fegyvertviselő egyes közkatonák, egyes altisztek, sőt egyes katonatisztek szabadalmazottnak nevezhetők, mert még az életveszélyes megsebesülés, sőt halált okozó tettegesség eseteiben is szerfölött enyhe büntetéssel, pár havi szobafogsággal stb. sujtott támadása, vagy mondjuk önvédekezése folytán juthatnak? Ne hozzunk föl concret eseteket, ügyis ismeri azokat minden hírlapolvasó. Elég ráutalni a katonai vérengzésekre szabott büntetéseknek megdöbbenőleg csekély voltára, hogy belássuk, miszerint képtelenség a *jogállam* megtestesíthetésében hinni ott, hol a *militarismus* e kinövésai a jogrend-mozaik védelme alatt még mindig lehetségesek.

Pedig nincs szüksége a militarismus e kinövésének

dédelgetésére sem a hazának, sem a trónnak. Angliában 1745, illetőleg 1768 óta köztudomásúlag nem szobafogsággal sújtják, de halálra ítélik a hadsereg azon tagját, a ki békés állampolgárnak az életét kioltja, és ugyan még akkor is, ha felsőbb, de törvénytelen rendelet alapján, saját fölöttes tisztjének parancsszavára durrantja rá a lőfegyverét védtelen állampolgárokra, a mint ezt elkezdve a mult századbeli jury-verdictektől le egész a *Wellington* herczeg tábornagy miniszterelnöksége alatti esetig minden idevágó birói ítélet bizonyítja. Vajjon azért a *törvények uralmának* katonát és fegyvertelen állampolgárt egyaránt, *teljesen egyenlő méroben* kötelező ezen teljesebmenése miatt talán kevésbbé hősileg küzdött és kevésbbé fényes diadalokat aratott a haza és trón szolgálatában az angol hadsereg — Seringapatnamnál és Badajoznál, Salamancánál, Vitorianál és Waterloónál, — Almánál és Inkjermannál — a csatatéren? Avagy talán annyira meglazult a fegyelme, hogy veszélyeztette az állami jogrendet, az uralkodóház tekintélyét?

A modern jogállam legcsúfondárosabb irrisiója, a *párbajmania* is szoros oktani összefüggésben áll a legtöbb szárazföldi államban a militarismus kinövésével. Nem a *«katonai becsület»* hagyományosán dívó fogalma szülte ezt a párbajmaniót Európaszerte, az bizonyos; de az is tagadhatatlan, hogy alig lehet megszüntetni e bajt ott, hol a militarismus törvényhozásilag érintetlen hatalmi tényező és a katonaság számára *más* jogrend áll fönn, mint egyéb államalattvalókra nézve. És ez igen természetes; ha a katonatiszt kénytelen vagy agyonvágni, vagy leszúrni, vagy lelőni mindazokat, a kik az ő *«katonai becsületét»* tudva nem tudva, valamikép érzékenyebben érintik, és ha agyon is vágta, ha le is szúrta, vagy le is lőtte e jogczímen a lehet egészen tájékozatlan, fegyvertelen állampolgárt, még ez esetben is csak *nehány havi szobafogsággal* büntetetik az ő *saját* illetékes bírósága által

a főnálló katonai büntető-törvénykönyv alapján: hát akkor a nem-katona *«gentleman»*-ekre nézve, a szárazföldi fölfogás szerint, nem marad hátra más, mint megverekedni — lehet, élethalálra — a katonatiszttal stb., még ha az összeszólalkozás indokául nem is áll egyéb a háttérben, mint holmi véletlen tyúkszemrelépés az utcasarkon, vagy véletlen összeütődés a táncsteremben. Miután pedig az általános védkötelezettség czímén az egész felnőtt férfinemzedék a *«katonai becsület»* ezen fogalmának uralma alá kerül, és másfelől a *nőnevelés* végeredménye ma még csak oda megy ki, hogy az anyák, hitvestársak, testvérek, jegyesek szívfájdalma egy vagy más nő előtt gyakran hasonlíthatatlanul kevesebbet számít, mint az a *«nőies»* követelmény, hogy valaki érték vagy miattok megverekedjék: önként következik a párbajmania folytonos terjedése, és ha nem áll be a XIX. század végén társadalmunkban az ököljog uralma újból: úgy ezt bizonyára nem államintézményeinknek, mint inkább azon körülménynek köszönhetjük, hogy a katonatisztek túlnyomó számban sokkal fölvilágosultabb és jobbenevelésű emberek, semhogy ezen manianak, a hol csak tehetik, maguk is a higgadtabb lovagiasságot ne vetnék ellenébe. Ez éppen a szerencse egynémely állam társadalmára nézve még manapság. Hogy is ne, midőn nem egy állam birái közt is akadnak Európaszerte még olyanok, a kik maguk is párbajoznak és vagy nem merik, vagy nem is akarják sem a kihívókra, sem a párbajozókra a büntető-törvénykönyv amúgy is jellemzőleg gyengéd rendelkezései közül az aránylag szigorúbb büntetési mérveket rászabni, nehogy a *«társadalmi fölfogással»* szemben *«lovagiatlan»* embereknek, házasodásra, udvarlásra egyiránt képtelen egyéneknek tartassanak. *Deák Ferencz* a 40-es években nem sokat foglalkozott még a *közigazgatási bíráskodás* eszméjével, de mindenesetre erős tudatával bírt már annak, hogy a *jogállam a párbajszabadsággal*, vagy a mi egyre megy, a *párbaj enyhe büntetésével* éppen oly

kevéssé fér össze, mint a militarizmussal és egy parlamenti összeszólalkozása alkalmából maga is levonta e fölfogásából a consequentiákat; megtehetette ezt egészen bátran, a nélkül, hogy a *«társadalmi fölfogás»* ezért lehetetlenné tette volna őt nemzetére nézve. Vajjon azóta kibékült talán a párbajozás eszméjével a jogállam fogalma? Valóban alig van valami, a mi annyira képtelenné tenné a *bensőségteljes törvénytiszteletre*, és így tehát a valódi jogállam egyik alapföltételére az elméket és a sziveket, mintha az emberek azt látják, hogy a jogszolgáltatás hivatott közegei egyszerűen *nem merik* alkalmazni, holmi előítéletek miatt, az érvényben levő büntetőtörvény szigorúbb §-ait sem a kihívókra, sem a párbajozókra.

De hát mit is lehetne tenni a *jogállam* ezen akadályának elhárítására? Kérdezik azok, a kik jól tudják, hogy a társadalmi fölfogás kijózanodásától egymagában még mindig nem lehet várni kellő eredményt a szárazföld államaiban. Hangsúlyozom, hogy a *szárazföld* államaiban: mert Angliában, a hol többé a párbajozás nem akadályozhatja a jogállam teljes kiépítését, mert maga a párbajozás vált ott már lehetetlenné — mondom — Angliában azt a mozgalmat, a mely a párbaj megszüntetésére vezetett, éppen fönt, a társadalom tetőzetén indították meg, tehát oly körökben, a melyek a szárazföldön a párbajozást rendszerint még a törvényalkotás alkalmából is dédelgetni szokták. (Angliában azt a főurat stb. nem eresztik oda az udvarhoz, a ki párbajozik; a szárazföldön pedig igen sok helyütt azokat nem, a kik nem párbajoznak, mert tiszteletben kívánják tartani a párbajt tiltó törvényt, a melyre az uralkodó szintén megesküdt.) Igen, tehát mit lehetne tenni, szemben a párbaj többé-kevésbbé lappangó szabadságával a jogállam érdekében?

Mindaddig nem lehet kiírtani a párbajt, míg a törvény, a jogszolgáltatás nem képes *teljes elégtételt* szolgáltatni a

megsértett becsületnek. Ezt mondják mindazok, kik a hagyományos nézeteket osztják. Ezt hangoztatta az osztrák honvédelmi minister, gr. *Weltersheimb* is, valóban nemes hangon tartott beszédében április 19-én a Reichsrath képviselőházában. Mihelyt ennek a törvényes elégtételadásnak biztos módját kitalálják, azonnal vége lesz a párbajnak; ettől a percztől fogva azután halállal kell majd büntetni mint gyilkost, azt, a ki a párbajt keresi; ezt az állapotot azonban csak maga a társadalom idézheti elő. Mindenesetre örvendetes tudomásul vehetik a korszerű haladás barátai gr. *Weltersheimb*nak ezen fölvilágosult szellemű beszédét, már csak azért is, hogy magas rangfokú közöshadseregbeli tábornok léteire nem állította, mint eddig szokták, éles ellentétbe a katonai becsületet az állampolgári becsülettel; de mit ő megszívlelésre ajánl, az tényleges állapotaink között nem egyéb circulus vitiosusnál. Kigazodni ebből csak nagy törvényhozási rendelkezéssel lehet. Az egyik, hogy nemcsak a *rágalmazás*, de a *becsületsértés* is valóban szigorú büntetéssel sujtassék, tehát ne pénzbírsággal vagy rövid huzamú fogházbüntetéssel, de *börtönnel*, esetleg *több évi fegyházzal*, kivált ha a becsületsértő *tiszteséges nők becsületében* gázol, vagy pedig valakinek egész életére kiható ártalmat okozhat becsületsértő nyilatkozataival, tettlegeskedésével. Ha az arczulütést nem 5, 10 vagy 20 frtnyi pénzbírsággal büntetik, ha a nőt becsületében sértőt nem néhány heti fogsággal büntetik, hanem mind emezt, mind amazt 2—3 évi fegyházzal, hozzá 5—10 évi hivatalvesztéssel: hát akkor azonnal több mint fele el fog esni Európaszerte a párbajra indokot szolgáltató mozzanatoknak.

A másik pedig az, hogy komoly képzettségű, köztisztviselőben álló legalább 50 éves családapákból alakítandó állandó *becsületbíróságok* elé utasítandók azon esetek, a melyekben a törvény kivételesen a párbajt megengedhetné (pl. *házasságtörés*, stb. eseteiben), de ily esetekben is a pár-

baj tettesei csak akkor nem lennének üldözendők, ha az *ily becsületbiróság* az ügy elbírálása után a párbaj jogosultsága mellett nyilatkozott; *minden egyéb esetekben* azonban úgy a párbajra kihívók, mint az azt elfogadók, valamint a segédek is (ez utóbbiak, ha a párbaj létrejöttét megakadályozni nem tudták), szigorú börtönbüntetéssel, a párbajozók pedig súlyos testi sértés eseteiben fegyházzal, 20 évi hivatalvesztéssel, halál esetében életfogytiglani fegyházzal lennének büntetendők. Ezenkívül tartoznának a megsebesült, illetőleg az elhalt párbajozó-társ özvegyének, árváinak, esetleg szüleinek, munkaképtelen testvéreinek kellő anyagi kárpótlással.

Mindhasztalan! mondják erre a hagyományos nézetek emberei. Megpróbálták már századok előtt is, meg azóta is a legszigorúbb büntetéssel sujtani a párbajozókat; föl is akasztattak, vagy le is nyakasztattak, még pedig főurakat, nemeseket párbajozás miatt már Franciaországon is, másutt is: és ime a párbaj ma jobban dühöng Franciaországon is, még egyebütt is, mint emberöltők előtt.

Hangzatos ellenérv, de nincs annak semmiféle belértéke. Csak oly embereknek imponálhat, a kik nem bírnak kellő alkotmánytörténelmi és egyáltalán történelmi képzettséggel. Szakavatott gondolkodók tudják, hogy azokban a századokban, a melyek folyamában egyes francia királyok *halálbüntetést* szabtak a párbajozókra: ennek elrettentő hatása már csak azért sem lehetett, kivált a főnemesekre, mert sem *törvényelötti egyenlőség*, sem mindenkit, egyenlő büntett vagy vétség fejében egyenlően sujtó jogszolgáltatás még nem létezett, — kivált Franciaországon, hol a laza erkölcsű udvari életben egy kis női cselszövény esetről esetre bármely jogszolgáltatási actust is képes volt meghíúsítani, vagy legalább végeredményében teljesen ártalmatlanná tenni, legjobb esetben királyi *megkegyelmezés* alakjában. Nem lehetett meg a kivánt eredménye még a *«Preussisches Landrecht»* által

a párbajozókra szabott súlyos, sőt becstelenítő büntetések proclamálásának sem, mert habár a XVII. és XVIII. században *Poroszországon* már hasonlíthatlanul jobb volt a büntető igazságszolgáltatás, mint a VII., VIII., IX. Károly, vagy XIII., XIV. Lajos *Franciaországban*: a régibb porosz királyok mégis saját maguk hiúsították meg a párbaj ellen alkotott törvények várvavárt hatását, a midőn merő kasztszerű előszeretetből a fő- és alsóbb nemesek hagyományos szokásai, előítéletei iránt, meg azután a *katonai önbecsérzettől* is sarkalva, oly nagyszámú esetekben *kegyelmeztek* meg a párbajozásért bíróilag már elítélteknek, hogy a különben ugyancsak törvénytisztletben felnőtt porosz alattvalók, látva e megkegyelmezések tömeges eseteit, többé nem rettegni tanulták a párbajokat tiltó törvényeket, de egyszerűen kinevetni. Egészen más eredményök lenne azonban a párbajozókra kivétel nélkül *súlyos és politikailag disqualificáló* törvényeknek — kapcsolatban a *becsületsértésre* kiszabott, hasonlólag súlyos büntetésekkel — a jelenkorban minden oly államban, a melyben komolyan veszik a *gyakorlatban* is a *törvényelőtti egyenlőséget* és a hol erkölcsileg elég bátrak a fejedelem felelős tanácsosai és egyúttal eléggé czéltudatosan elhatározottak arra, hogy a fejedelmet a bíróilag elítelt párbajozók *megkegyelmezésétől* visszatartsák, kivéve oly, amúgy is nagyon is ritkán előforduló eseteket, a melyekben valamelyes *igazán erkölcsi* indok csakugyan enyhíteni látszik a párbaj által elkövetett törvénybontás büntetőjogi beszámíthatóságát. *Belgiumban* most ez irányban kezdeményeznek a kamarák.

Hanem persze, a hol nincs meg sem a komoly szándék, sem az önfeláldozásra is kész erkölcsi bátorság az intéző körökben a párbajozás megszüntetésére, illetőleg komoly korlátozására: ott azután marad minden a régiben a *megkegyelmezési jog* védőszárnyai alatt és elégségesnek hiszik annak

emeletését, hogy hisz «*már a múlt századokban is*» megpróbálták a legszigorúbb büntető-törvények alkotását, életbe-
léptetését a párbajozás ellen és a párbajt mégsem lehetett
kiirtani!

Valóban, az ember nem tudja, hogy az ilyen alkotmány-
történelmi ismeretkörrel fölszerelt államférfiúi beszédek fölött
épüljön-e jobban a *jogállam* őszinte barátja, vagy pedig azon
bírói ítéletek indokolása fölött, a melyek tekintettel a «*tár-
dalmi fölfogásra*», a párbajokat jóval enyhébben büntetik,
mint a hogy büntetik azt a vadászembert, a ki lelövi vélet-
lenül a szomszédjának ökrét, lovát vagy szamarát, de a váltság-
díjt nem képes érte kellő határidőig pontosan lefizetni!

«*Társadalmi fölfogás*»-sal védekezni, a bírói székblől
a párbajozók mellett: ez valóban nem kevésbé nyomatékos
eljárás lehet a «*jogállam*» követelményeivel szemben, mint
a mennyire beválhatnék enyhítő körülményül a *házasság-
törést* elkövetett vádlottra nézve az, hogy «hiszen világszerte
szokás és *társadalmilag* nagyrabecsült élvezet csinos fiatal
nőkkel szerelmeskedésbe bocsátkozni». Ez is *társadalmi föl-
fogás*, még pedig a szónak legelterjedtebb értelmében.

A militarismuson, melyet azonban a fönnálló nemzet-
közi viszonyok miatt egyelőre megszüntetni nem, csak eny-
híteni lehetne, és ennek szükségképeni folyományán, a pár-
bajnak fölülről való dédelgetésén kívül a legjelentékenyebb
csorbát az egységessé válhatandott jogrenden azon parek-
basisok képezik, melyeket a *rendi tagozat* természete, vagyis
egyfelől a nemesség előjogai, kiváltságai, szabadalmai; más-
felől az *egyház*-, illetőleg államegyházhhoz tartozó *papságéi*
fejlesztettek ki Európaszerte a keresztyén-germán századok
folyamában. Ezekről, mint a *jogállam* akadályairól itt tüze-
tesebben fölösleges volna említést tenni. Hisz mindkét irány-
ban kellő tájékoztatást nyújthat már egy egész nagy iroda-
lom, a melynek óriási fölszaporodottsága már magában véve

is tanuskodhatik az e kérdések körül buzgólkodó közérdeklődésről; hazánkban az utóbbi rovatba tartozó kérdések pedig még azonfölül a szényegen levő egyházpolitikai törvényjavaslatok fölött lefolyt parlamenti vitában oly fényes megvilágítást nyertek, hogy mi magyarokúl hazafias önérzettel hivatkozhatunk rá a külföld legelőrehaladottabb nemzetei előtt is.

Mindezek által azonban éppen nincsenek még kimerítve azon akadályok, melyek a jogállam megtestesülését gátolják. Sok minden tartozik még ebbe a rovatba, elkezdve a legmagasabb természetű mozzanatoktól le egészen a börtönügyi reformig, sőt le egészen a bérkocsik, magánfogatok sebes hajtása és a szájkosár nélkül csatangoló ebek tulajdonosai ellen hozandó rendszabályokig. A *portugall* állam alaptörvényének¹ megalkotói nem tartották nem méltónak alkotmányhozói tisztjökhöz még azt is beleiktatni a «*Carta constitucional*»-ba, hogy «a börtönök egészségesek, tiszták és jól szellőztetettek legyenek, és hogy külön osztályokkal bírnak az elítéltek különböző kategóriái számára az általuk elkövetett bűntettek és vétségek különböző természete szerint». Nem egy jogtudós mosolygott már ezen paragraphuson, gúnyolódva kérdezgetvén, hogy mit keres ez egy alkotmánylevélben? Pedig nincs e fölött mit mosolyogni: mert éppen az *alkotmánypolitika* föladata lehetőleg minden irányban kijelölni már magában az alkotmánylevélben azon alapokat, a melyekre azután a rendes törvényhozás ráépíthesse a jogállamot. Azt pedig, hogy a börtönök egészséges, tiszta, jól szellőzött volta és a bűntettek, vétségek természetének megfelelő beosztása bensőleg egybefügg a jogállam követelményeivel, ezt csak a *jogtechnikusok* fogják kétségbevonhatni legfőlebb: gondolkodó jogtudósok és államtudósok azonnal meg fogják érteni a belső összefüggést a személyszabadsággal,

¹ Carta constitucional Art. 145. §. 20.

illetőleg a testi épség és egészség megővésére irányuló jogával minden valóban szabad állam alattvalóinak és így magával a jogállammal is.

Sok minden tartozik a *jogállam* követelményei körébe, a mire az egyszerű jogtechnikusok egyelőre nem is gondolnak. Itt nem sorolhatjuk föl mind e követelményeket: csak hangsúlyozzuk, hogy eredményteljes módozata nélkül a *törvények kihirdetésének és megismertetésének* jórészt szükegkép kárba vész mindazon fáradság, melyet a jogállam érve-nyreemelésére fordítunk. De erről más alkalommal.¹

¹ Főnt a szövegben csak eredménylegesen igyekeztem méltatni a jogállam akadályainak egynémelyikét, kapcsolatban a szőnyegen levő korkérdésekkel. Mindezek megértésére azonban mellőzhetlennek tartom itt a vonal alatt jelezni nemsokára megjelenendő német művemből, az *«Elemente der Politik»* javított, kibővített és teljes kiadásából a következő meghatározásokat, a melyek alapján mozognak fönti fejtegetéseim is.

Az állam fogalmának meghatározása, szemben a *Funck-Brentano* legújabb műve által is jelzett e téren való idiosynkrasiával. (*Funck-Brentano* annyira el van keseredve az *állam* fogalmának eddigi meghatározásai elégtelensége fölött, hogy hajlandó *Bodin* meghatározását többre becslni mindazon meghatározásoknál, melyeket a jelenkor irányadó államtudósai megkísérlettek). Az én elméletem szerint az állam meghatározása (az *«Elemente der Politik»* szövege szerint) a következő: *«Unter Gesellschaft verstehen wir die naturwüchsige Gesamtheit von menschlichen Individuen, welche kraft ihrer Lebensbedürfnisse unmittelbar oder mittelbar stets auf Einander angewiesen sind und welche demgemäss mit Einander in stetigem Verkehr stehen oder doch mit Einander in Berührung kommen, um ihre Lebensbedürfnisse befriedigen, materielle und geistige Güter erwerben, vermehren, verfeinern oder austauschen zu können. Unter Staat verstehen wir die rechtlich keiner menschlichen Herrschaft untergeordnete — d. i. «souveraine» — Herrschaft zielbewusst organisirter und in einen einheitlichen Rechtsverband vereinigtter menschlicher Einrichtungen über die gesammten Individuen der Gesellschaft innerhalb bestimmter, nach allen Richtungen hin continuirlicher geographischer Grenzen — d. i. auf dem «Staatsgebiet» — der sich diese selbe Gesellschaft freiwillig oder infolge einer Zwangslage ausdrücklich oder stillschweigend unter-*

geordnet hat und sich wohl auch seit dem Zeitpunkte der ersten Unterordnung — «*Staatsgründung*» — unausgesetzt unterordnet, um für sich, kraft dieser ihrer Unterordnung eine von dieser Herrschaft emanirende Rechtsordnung, sowohl inneren als äusseren Störungen gegenüber, durch eigene Organe — «*Staatsorgane*» — nöthigenfalls unter Anwendung physischen Zwanges aufrechtzuerhalten, und auf Grundlage dieser Rechtsordnung die Lebensinteressen der einzelnen Individuen, welche nunmehr als «*Staatsangehörige*» — in Folge jener Unterordnung in ihren *Staatsverband* gehören, sowie das allgemeine Wohl der Gesamtheit all dieser Individuen — «*Gemeinwohl*» — wahren und befördern zu können.»

Ez tehát az én elméletem szerint az *állam*. Annak tudományos megértésére, hogy mi a *jogállam* — «*Rechtsstaat*» — okvetlen szükséges kidomborítani az egész államformatani schemát, mely nálam a következő:

«Mit Bezug auf die gesellschaftliche Bedeutung der Gesamtheit all jener Staatsangehörigen, welche der Regel nach stets den maassgebenden Einfluss sowohl auf die Bestellung und Zusammensetzung der in höchster Instanz entscheidenden Organe der Staatsgewalt als auf die Richtung der Gesetzgebung auszuüben von Staatsrechtswegen befugt sind und auch thatsächlich ausüben, sind die Staaten der Culturvölker der weissen Menschenrace entweder *Aristokratien* (Adelsherrschaften) oder *Timokratien*, oder *reine Demokratien* (Massenherrschaften nach der blossen Kopfzahl), oder *Cultur-Demokratien* (Herrschaft der geistigen Bildung auf Grundlage der staatsbürgerlichen Rechtsgleichheit), oder aber *Mischformen*, in denen entweder sämtliche oder doch einige der die soeben angeführten Staatsformen beherrschenden Principien gleichsam mit einander im Gleichgewicht stehend, in dieser oder jener Beziehung zur Geltung gelangen, ohne jedoch, dass dabei irgend ein Princip bereits über die übrigen schon in nächster Zukunft Übergewicht zu gewinnen scheinen würde.»

«Mit Bezug auf den Rechtskreis, mit welchem in einem Staat die Verfassung das höchste Organ der Staatsgewalt — *Staatsoberhaupt*, richtiger *Staatshaupt* — zur Ausübung von Souverainitätsrechten — *Hoheitsrechte* — insbesondere zur Ausübung des *Gesetzgebungsrechts* ausdrücklich oder stillschweigend befugt, und zugleich mit Bezug auf die staatsrechtlichen Bedingungen, unter welchen die Besetzung der vacant gewordenen Stelle dieses Staatshauptes rechtsgiltig erfolgt, sind die Staaten entweder *Erbherrschaften* oder *Freistaaten*. Die *Erbherr-*

schaften sind wiederum *Monarchien* oder *erbliche Geschlechterherrschaften*, die *Freistaaten* sind *Republiken* oder aber *monarchisch zugespitzte Freistaaten.* *

«Mit Bezug auf jene grossen Interessenkreise, innerhalb welcher die Gesamtheit oder doch die überwiegende Mehrheit der Staatsangehörigen ihre Lebensaufgaben durch das Staatsleben wohl in erster Linie befriedigt oder doch gedeckt zu sehen von Gesellschaftswegen angewiesen ist, sind die Staaten: 1. *Patriarchalische Staaten*; 2. *Lagerstaaten*; 3. *Ackerbaustaaten*; 4. *Handelsstaaten*; 5. *Industriestaaten* und 6. *Culturstaaten*, wozu dann in der Zukunft wohl noch 7. die *Brotstaaten* kommen dürften.»

Mindezen államformák keretén belül marad tehát az én elméletemben még a *jogállam*; ez («*Rechtsstaat*») csakis a következő államformatani nézpont-keretben nyeri meg nálam a maga jogosultságát (és nem koordinálva a «*Culturstaat*»-tal): «Mit Bezug auf den Rechtsschutz, den das Staatsrecht irgend eines concreten Staats gegenüber dem ämtlichen Verfahren der verschiedenen Staatsorgane sowohl den einzelnen Staatsangehörigen und den einzelnen Staatsorganen selbst als dem Volke gewährt, sind die Staaten: 1. *Polizeistaaten*, oder 2. *Rechtsstaaten*. Letztere sind wiederum: a) *Rechtsstaaten* bloss mit einem Rechtsschutz für *Privatrechte* und *individuelle (persönliche)* Rechte staatsrechtlicher Natur, d. i. für *Staatsbürgerrechte* oder b) *Verfassungsrechtsstaaten* oder aber c) *Mischformen*.

Mindezen eltérések a szokott államformatani beosztástól föltétlenül megengedik azonban, hogy a *jogállam* meghatározása nálam (különösen az a) pontot illetőleg) teljesen egybevágjon a «*Rechtsstaat*» azon meghatározásával, mely főleg *Gneist* fejtegetéseinek alapján jelenleg mint elfogadott dívik az államtudományban, aminthogy ez a főnebbiekől a szakavatottak előtt mindjárt első pillanatra be fog világítani.

Schvarcz Gyula.

LUCRETIUS CARUS.

— Második közlemény. —

IV.

Epikuros tanának mélyre ható ismertetését adja Guyau. E mű felhasználja az összes meglevő forrásokat, még a Volumina Herculaniensia-t is belevéve. A Vezuv által elhorított és a múlt évszázadban felfedezett és kiásott Herculanium romjai közt talált Philodemos töredékeinek is felhasználásával írta meg Guyau kiválóan becses könyvét. Rómára Epikuros nagy hatással volt. Az első philosoph írók epikureisták voltak: Amafinius, Rabirius és Catius. Lucretius korában tehát az újság ingerével és a közhangulat csábjával bírt e tan. Hogy mennyire becsülték a rómaiak, bizonyítja az, hogy még Marcus Aurelius is tanszéket állít e tan hirdetésére. Rómában a Kr. e. és Kr. u. első évszázak a stoicismus és epicureismus közti heves tusák közt folytak le. És jellemző, hogy az udvari körök, az előkelők világnézete az Epikuroséhoz hajolt, az oppositíót a stoikusok alkották, mint azt Martha a Caesarok alatti oppositíóról írott tanulmányában kimutatja.

A mai utilismus forrása Epikuros. «Mután Epikuros — mondja Guyau — évszázakat átél, a kérdés ismételten fölvetetik visszhangot költve visszhang után a legnagyobb szellemeknél és napjainkig eljutva feleletet kíván.»

És mik e kérdések? Erkölcös vagy ösztön vezérel? Erény-e vagy a gyönyör? Epikuros kiindulási pontján szakított Platóval és Aristotelel. Ugyanis ezek az igazat keresték, hogy levonhassák belőle a jót, Epikuros a jót keresi, mielőtt az igazat kutatná.

O apertam et simplicem et directam viam! «Óh be nyílt, milyen egyszerű s egyenes út!» kiált föl Cicero gúnyosan. (De fin. I. 18.) Epikuros már abban is eltért elődeitől, hogy egyszerű, a józan ész által felfogható nyelven adta elő nézeteit. Az élet czélja az első és főkérdés. Ezért ír περί τέλους, mire Chrysippos περί τελῶν-nal felel.

Így lett az ethikai vizsgálatok súlya a célra vetve; mint Cicero is «de finibus honorum et malorum» ír.

És mi e cél? ἡδονή. Erre maga a természet utal. «Ea (natura) quid percipit aut quid indicat quo aut petat aut fugiat aliquid, praeter voluptatem et dolorem? (Cic. de fin. I. IX. 30.) «Mert ő (a természet) mire tanít, vagy mit hirdet, mire törekszik, vagy mitől menekszik inkább a gyönyörön és fájdalman kívül?»

A tudás alapja az érzéklés. καὶ γὰρ ἐπίνοιαί πᾶσαι ἀπὸ τῶν αἰσθησέων γεγόνασιν — «mert minden fogalmunk az érzéklésből született». A mi a stoikus bölcsészethen oly fontos szerepet játszik, a πρόληψις, náluk nem a fogalom, náluk a képzetek emléke: Diog. Laért. μνήμη τοῦ καλλάκις ἔξωθεν φανέντος: «a gyakori külbenyomásnak emléke». Az αἴσθησις az alap. Erre kimondják: αἴσθησιν δεῖ ἔχειν καὶ σάρκινον εἶναι καὶ φανεῖται ἡδονὴ ἀγαθόν:¹ «mert érzéklésnek testinek kell lenni a gyönyörnek, mely az egyedüli jó». Épp azért a gyönyör ἀρχὴ καὶ τέλος τοῦ μακαρίως ζῆν: «kezdetek és célja a boldog életnek» és ὡς κανόνι τῷ πάθει πᾶν ἀγαθόν

¹ Plutarkh. adv. Colotem. 1122 a.

κρίνομεν: ¹ «mert a szenvedés az a zsinórmérték, a mely után ítéljük meg a jót.»

Egyetemes eszmékre nézve Epikuros így nyilatkozik: ² τιμητέον τὸ καλὸν καὶ τὰς ἀρετὰς καὶ τοιαυτὸτροπα, ἐὰν ἡδονῆν παρασκευάζῃ, ἐὰν δὲ μὴ παρασκευάζῃ, χαίρειν ἑατέον, — «a szépet és az erényeket s az eféle dolgokat becsülnünk kell, ha gyönyört szereznek, ha pedig nem szereznek, akkor ne törődjünk velök».

De azért nem marad a pusztá gyönyörnél. Állandósítja a φρόνησις által. Nem hedonista; mint Aristippos — a μακαριότης-ra törekszik és első eszköz erre: a bölcelet. Gyönyörűen inti Menoikeust, hozzá intézett levelében: μήτε νέος τις ὦν μελλέτω φιλοσοφεῖν, μήτε γέρων ὑπάρχων κοπιᾷτω φιλοσοφεῖν. — «Az ifjú se késsék bölcselkedni, az öreg se fáradjon ki a bölcselkedésben». (Diog. Laërt. X. 122.)

De mint az orvosi tudományhoz az egészségért fordulunk, a bölcelet is csak az élet gyönyörének eszköze. Míg Sokrates előtt az értelem az istenség részese, Epikuros szerint: «detractis de homine sensibus nihil reliqui est». (De fin. I., IX. 30.) — «ha az emberből az érzékeket kiveszszük, mi sem marad hátra».

Metrodorus határozottan formulázza a epicureismus vég-czélját: περὶ γαστέρα ὁ κατὰ φύσιν βαδίζων λόγος τὴν ἄπασαν ἔχει σπουδὴν, — «a természetbölcselők szerinti okoskodás minden igyekezetét voltaképen a gyomorban összpontosítja». Ezért adja Horatius Catius szájába az Epikuros bölcseségeképen egy inyencz étrendjét. (Sermonum lib. II. 4.)

De épp itt van a fordulópont: Epikur exoterikus (hogyan ad normam Pythagoreorum szóljak) tanítványai e külső élvezetnél megállottak. Epikuros határozottan tanította, hogy a

¹ Diog. L. X. 128., 129.

² Athenaeus XII. 67.

boldogság a gyönyörtől különbözik. A *ἡδονή* a perczyi gyönyör, a *μακαριότης* a részleges gyönyörök összege. A mult és jövő mozzanatának fölvételével megteremté Epikuros az utilismus elvét. Míg Aristippos szerint a kellemesnek nincsenek fokai, Epikuros szerint vannak gyönyörök, melyeket fájdalom követ. Epikuros azt tanítá, hogy az ilyeneken túlteszszük magunkat. Cicero (De fin. I., XIV. 47. 48.) szellemesen fejezi ki e gondolatot: qui suum indicium retinent, ne voluptate quidem victi faciunt, quod sentiunt, non esse faciendum, ii voluptatem maximam adipiscuntur praetermittenda voluptate, — «A kik helyes ítéletüket megtartják, még a gyönyör által sem bíratnak rá, hogy olyasmit tegyenek, mit nem kell tenniök; az ilyenek a legnagyobb gyönyört érik el épp a gyönyör mellőzésével».

Sőt odáig megy Epikuros, hogy tanítja: *χρόματα τῶ μὲν ἀγαθῷ κατά τινας χρόνους ὡς κακῷ, τῷ δὲ κακῷ τοῦτο πάλιν ὡς ἀγαθῷ*, — «olykor-olykor a jót rossznak tekintjük és megfordítva a rosszat jónak»; mert az értelem dolga: a *συμπερόντων καὶ ἀσυμπερόντων βλάβης*, — «mérlegelni a hasznost és kározt».

A bölcsesség célja a dolgokat úgy rendezni, hogy az élet boldogsága éressék el. Csak a vágyak közt kell különbséget tenni. A természeti vágyak csekély munkával kielégíthetők. Stob. serm. XVIII., 30. és Clem. Alex. Strom. III. p. 415. fordul elő Epikuros felől a röpszó: adjatok Epikuros-nak árpakenyeret és egy korsó vizet, — *καὶ τῷ Διὶ ὑπὲρ τῆς ἐὸδαμονίας διαγωνίζεσθαι*, — «és Zeussal sem cserél boldogság tekintetében».

Pedig a természeti vágy könnyen kielégíthető (*εὐπόριστος*), a *παρὰ κεντὴν δόξαν* (a hiú vélemény szerinti vágy) *εἰς ἄπειρον ἐκπιπτει* (a végtelenbe vész el), mit Guyau így fordít: s'évanouit dans l'infini.

Sokrates Aristippost hasonlítá a Danaidákhoz, kik hiában

akarják megtölteni a feneketlen hordót, a gyönyör kielégíthetetlen voltát jellemezvén ekképen. Epikuros Guyau elmés megjegyzése szerint a hordót «met à sec.» (kiszáritja). — Aristippostól abban is eltér, hogy a fájdalom és gyönyör közt középállapotot vem vesz föl, mert a középállapot az *ἀταραξία* maga a főgyönyör: τέλος εἶναι μήτε ἀλγεῖν κατὰ σῶμα, μήτε παράττεσθαι κατὰ ψυχὴν, — «cél, sem nem szenvedni testileg, sem meg nem zavartatni lelkileg». Diog. Laërtiusnál X. 136. olvasható: ἡ μὲν γὰρ ἀταραξία καὶ ἀπονία καταστηματαίαι εἰσιν ἴδιοναι, ἡ δὲ χαρὰ καὶ εὐφροσύνη κατὰ κίνησιν ἐνεργεῖα βλέπονται, — «mert a szenttelenség és a fájdalomtól ment állapot a lényegalkotó gyönyörök, a kedv és a vidámság változékonyak és a hatályosság tekintetében fokozatosak».

Guyau határozottan szembeszáll azokkal, kik Epikuros tana szerint csak tagadólagos gyönyört fogadnak el. Nem! A lelki élvezet felette áll a testinek, mert a jelen élvezetéhez csatolja a múlt élvezetét az emlékezet útján, és anticipálja a jövő élvezetét a képzelem útján. Cicero ezt a «De fin.» I. 17., 55-ben: permagna accessio-nak tekinti.

Az ataraxia főeszköze a tudás. A physika adja meg az ataraxiát és biztos hitet. A természet tüneményeinek megértése megment a babonától, melyről Cicero is azt mondja (De fin. I. 60.): «qua qui est imbutus, quietus esse nunquam potest. Ezért beszél Lucretius a vallás szoros lánczairól. E lánczokat érezte Epikuros fiatal korában, midőn anyjával, ki javas-asszony volt, körüljárt és olvasta neki a lustralis formulákat; Seneca szerint¹ Epikuros mondá: τῇ φιλοσοφίᾳ δουλεύειν ἐλευθερία ἐστίν, — «a philosophiának szolgálni — szabadság».

A természet ismerete útján megszabadulni a félelmektől és aggodalmaktól adja meg az ataraxiát.

¹ Epist. VIII.

A tömeg vallását a kegyelet egy nemével fogta fel; ő mondá, hogy: ἀσεβής οὐχ' ὁ τοῦς τῶν πολλῶν θεοῦς ἀναιρῶν, ἀλλ' ὁ τὰς τῶν πολλῶν δόξας θεοῖς προσάπτων,¹ — «Nem az az istentagadó, a ki a tömeg isteneit nem hiszi (megsemmisíti), hanem a ki a tömeg felfogását az istenekre alkalmazza».

A természet a maga megismertetésére csalhatatlan eszközt adott kezünkbe az érzékekben, melyek igazságra vezetnek. Plutarkhos szerint:² Ἐπικουρος πᾶσαν αἴσθησιν καὶ πᾶσαν φαντασίαν ἀληθῆ. τῶν δὲ δοξῶν τὰς μὲν ἀληθεῖς τὰς δὲ ψευδεῖς, — «Epikuros minden érzéklést és minden képzetet való igaznak mond; de a fogalmakról azt állítja, hogy némelyek igazak, némelyek tévesek».

Lucretius szóról szóra e véleményen van (IV. 476.):

invenies primis ab sensibus esse creatam
notitiam veri, neque sensus posse refelli.³

«Látni fogod, hogy az érzékek szülték a valónak
Első ismeretét, s hogy czáfolhatlan az érzék.»

Így lett Epikuros ura a természeti tünemények ismeretének, így tiporta el Lucretius emphatikus kifejezése szerint a religiót.

Epikuros bölcsészetének lelke: a szabadság. Valamint a természeti tünemények ismerete alapján fel akarta szabadítani a lelket a babona és vallás nyomása alól; tovább ment és a szabadságot átvitte a természetbe. Nem akarta úgy felszabadítani az embert az istenek uralma alól, hogy nagyobb szolgaságra: a végzet szolgaságára juttassa, melyet ἀπαρρατ-

¹ Diogenes Laërtius X. 12., 3.

² De placitis philosophorum 4., 9.

³ A latin szöveg és a sorok száma Bernays Jakab kiadása szerint (Lipcse, 1890. Teubner) a magyar fordítás Fábián Gábor szerint van idézve. . .
A kiadó.

τῆτος-nak (Horatiusnál; irreluctabile fatum) tartott. (Diog. Laërt. X. 134.)

Lucretius eltalálja mesterének gondolatát, midőn így szól:

principium quoddam, quod fati foedera rumpat,
 ex infinito ne causam causa sequatur,
 libera per terras unde haec animantibus exstat,
 unde est, haec, inquam, fatis avolsa potestas,
 per quam progredimur quo ducit quemque voluntas,
 declinamus item motus nec tempore certo
 nec regione loci certa, sed ubi ipsa tulit mens? ¹

«Oly mozgást, mi a végzetnek megszegje parancsát,
 Hogy ne következék ok az okra örökkön örökké:
 Honnan eredne a lelkes lények ama szabad és a
 Végzettől menten működő akaratjok e földön,
 Mely által kiki, a hova tetszik, kénye szerint megy,
 S mely által mozgást váltunk, nem rendes időben,
 Sem bizonyos tájon, hanem a mint ötlük eszünkbe?»

E ponton rendkívül nagy távolság, mondhatni szakadás van Demokritos és tanítványa: Epikuros közt. Mig az atom-tant átvette, a világ magyarázatát az atomra, mint utolsó elpusztíthatatlan, oszthatatlan, örök elemre vitte vissza, mint Demokritos: addig a πλῆθος és πάλμóς végzetes láncolata, melylyé vált Demokritosnak a világ, nem elégitette ki.

Demokritos szerint: πάντα κατ' ἀναγκὴν γίγνεσθαι, ² — «minden szükségképen jön létre». Epikuros az elemeket belső elhajlási képességgel, ellenállással ruházta föl. Lucretius éles elmével fogja föl mestere célzatát.

¹ De rerum nat. II. 254. és köv. l.

² Diog. Laërt. IX. 45.

Ugyanis így szól (II. 288.):

pondus enim prohibet ne plagis omnia fiant
externa, quasi vi: . . .

«A súly ugyan nem hágy mindent történni lökéstől
És külerő által: . . .»

Ha visszahatás nem volna, az atomok ugyanazon sebességgel rohanva hullanának az ürbe (II. 222.):

imbris uti guttae, caderent per inane profundum,
«Mint a záporcsepp, úgy hullana mind le az ürben.»

Még határozottabban szól a következő hely (II. 269.):

ut videas initum motus a corde creari.

«Íme tehát a mozgás kezdetit a szív okozza.»

Mintegy egybefoglalva mondja Lucretius (II. 284. s köv.):

quare in seminibus quoque idem fateare necessest,
esse aliam praeter plagas et pondera causam
motibus, unde haec est nobis innata potestas;
de nihilo quoniam fieri nil posse videmus.

«Szinte be kell azt vallanod a test magvainál is,
Hogy van más oka még, mint a súly és az ütődés,
Mozgásuknak, amért természetök íme tehetség;
Ám mivel ok nélkül mi sem eshetik, azt kiki látja.»

És miben nyilvánul e szabadság? — Az elhajlásban. — Sarkpontját fogta föl Lucretius mesterének a következő passzusban (II. 292., 293.):

id facit exiguum dinamen principiorum
nec regione loci certa nec tempora certo.

«Azt a testelemek piczi elhajlása okozza,
Nem bizonyos helyben, sem időszakban bizonyosban.»

Voltak, kik a szabadakarat tanának ez alakját Lucretiusnak tulajdonítván, előnyt találtak e tekintetben Epikuros felett. Lange (Gesch. des Materialismus I. 140.) egy bírálati megjegyzésben így szól: «Nehéz felfogni, hogy miként találhattak Lucretius e «szabadakarat-taná»-ban Epikuros fölött előnyt és miként magyarázhatták ezt az ő erőteljesebb erkölcsi jellemének javára.» Szerinte e tant Lucretius szintén mestertől vehette, de ebben csak a physikai elmélet következetlensége ül ki, mely éppen nem nyújt támaszt az erkölcsi felfogásnak. Ki behatol Lucretius illető passusaiba és összeveti azok értelmét Cicero «*De fato*» című művének illető passusával, más nézetre jut, arra t. i., hogy ha a clinamen lehetett is Epikuros tana, de Lucretiusnál úgy domborodik ki, hogy a világ morális haladásának kulcsává válik és a haladás elmélete le egész korunkig ebbe fogódzhatott.

Az atomok esését Demokritos különböző gyorsasággal történőnek fogja föl, a szerint, a mint azok könnyebbek vagy súlyosabbak. Epikuros a medium ellenállásában keresi forrását eme kosmos-alkotó elvnek. Aristoteles az űrt tagadja, benne a mozgást elképzelni nem bírja; Epikuros épp az űrben való mozgást tartja leggyorsabbnak. Lange az egyenlő sebességgel párhuzamosan eső atomok kitérését útból nem találja Epikuros töredékeiben megfejtve és állítja, hogy Lucretius merészen vágta ketté a csomót. Az elhajlás tanával metaphysikai elemet vitt bele a physikai tünetmények magyarázatába. Lange bírálatainak legérdekesebb része épp a Lucretius természettudományi felfogásának szembeállítására az újabb inductiv módszer sikerére támaszkodó felfogással. Míg Lucretius a magnetikus vonzás okát a vas-atomoknak a delejes emanatio következtében támadt ritkult légáram irányába törekvő mozgásában keresvén majdnem a physikai magyarázat volta képeni körében marad: a szabad esés nagy tünetményének magyarázatánál az egyes testek súlyában, ütődésében és

elhajlásában keresi a világalakulás fejtvényeinek alapokat. Íme az ellenmondás. Míg a magnetikus tünemény magyarázatánál a sympathia és antipathia metaphysikus elvét kizárta: a mechanikai tünemények magyarázatába beleviszi a szabadság eszméjét.

Úgyde nagy és merész lépést tett a mesterét híven követő tanítvány. Aristoteles teleologiai elve helyébe az esetleget és az esetleg révén a szabadságot vitte bele a világ tüneményeibe.

Cicero e fontos mozzanatot észreveszi, de annak teleologiai horderejét kicsinyli. Ugyanis «De fato» X. így szól: Epicurus declinatione atomi vitari fati necessitatem putat: Itaque tertius quidam motus exoritur extra pondus et plagam quum declinat atomus intervallo minimo, id appellat ἑλάχιστων, — «Epicurus az atom elhajlásával a végzet szükségképiségét kikerülhetni gondolta. E szerint egy harmadik mozgás támad a súly- és ütközési mozgáson kívül, midőn az atom piczi-piczi mértékben elhajol, ezt ἑλάχιστων-nak nevezi.» De később kicsinylően hozzáteszi («De fato» XX.):¹ qui (sc. Epicurus) aliter obsistere fato fatetur se non potuisse, nisi ad has commentitias declinationis confugisset, — «a ki (Epic.) bevallja, hogy másképen nem tud a végzetnek ellentállani, hacsak ehhez a költött elhajláshoz nem menekszik».

Úgyde ha a végtelen időt hozzáveszszük, nem oly nevetéses. Cicero szerint félt Epikuros, ha e vélelemhez nem fordul, nihil nobis liberum esset, — «bennünk semmi szabadság nincs».

Mély megjegyzést tesz e kérdésre vonatkozólag Guyau, melyet aláírok: «A tér végtelen, az atomok száma végtelen, az idő végtelenségben tárul fel előttünk (t. i. az epicureisták

¹ Fábán Gábor is utána mondja Cicero ez érvét a 257. jegyzetben, 45. lapon.

előtt); e három végtelenség mellett mi lehetetlen?» Hogy pedig e három végtelenségről komolyan gondolkodtak, bizonyítja felfogásuk az atomokról, melyeknek fogalmát szabatosan adja Stob. Eclog. Phys. pag. 306. ed. Heeren: ἀγέννητα, ἀίδια, ἀφθάρτα, οὔτε θρασυθῆναι θυνάμενα οὔτε διὰ πλάσμων ἐκ τῶν μερῶν λαβεῖν, οὔτ' ἀλλοιωθῆναι, — «Soh'ise születtek örökkévalók, romlatlanok, sem nem szétrombolhatók; sem útés útján egy részt belőlük elvenni, sem őket megváltoztatni nem lehet».

A világok többségét is hitték. Lucretiusnál olvassuk II. 1054. és köv.):

seminaque innumero numero summaque profunda
multimodis volitent aeterno percita motu,
hunc unum terrarum orbem caelumque creatum,
nil agere illa foris tot corpora materiai?

«S benne a testmagvak mérhetlen számú tömegben Szállongnak sokkép, örökös mozgásba hozatva:
Hát csak ez egy földgömb s ez az egy ég volna teremtve,
S annyi tömérdek elem mitsem mivelne körülök?»

Alább pedig ezeket mondja (II. 1075.):

esse alios aliis terrarum in partibus orbis,
et varias hominum gentis et saecta ferarum.

«Léteznek más tájakon is más földi világok,
Más embernek és meg más állatbeli fajták.»

Ugyanő elragadtatással látja, hogy a természet kutatása közben (III. 16., 17.):

diffugiunt animi terrores, moenia mundi
discedunt, totum video per inane geri res.

«Oszlanak a lélek félelmei és a világnak
Zárfala megnyílik; látom, mi miként foly az úrben.»

Cicero szintént állítja Epikuros híveiről (De fin. 1. VI. 21.): *innumerabiles mundi, qui et orientur et intereant quotidie*, — «a számtalan világok, melyek naponta származnak és elenyésznek».

Metrodorus így kiált föl: «Azt állítani, hogy csak egy világ van a végtelenben, annyi, mintha azt mondaná az ember, hogy egy nagy mező csak arra való, hogy egy kalászt hozzon létre». (Plut. de placitis philos. I. 5.)

Epikuros hívei a világok fejlődésének vehiculumául a szabadakaratot vették föl. Carneades, az új akadémia nevében hibáztatja Epikuros híveit, hogy ha elfogadták a spontaneitást, miért nem szorítottak csak az emberre. Igen, mert ekkor az emberi méltóságot a stoikusok módjára fogták volna föl. Carneadesnek igen fontos észrevétele olvasható e kérdésre vonatkozólag Cicerónak «De fato» XI.-ben.

Carneades azt mondja, hogy nem kellett volna az epikureistáknak a költött vélelemhez folyamodni a szabadság megmentése érdekében, hanem ha már nem ismerik el, hogy minden okvetetlenül előző okból származik, mondják ki, hogy magának az atomnak természetében van, hogy súlyánál fogva mozog. Carneades fejtegetését Cicero így végzi: *Similiter ad animorum motus voluntarios non est requirenda externa causa: motus enim voluntarius eam naturam ipse in se continet, ut sit in nostra potestate, nobisque pareat, nec id sine causa, eius enim rei causa ipsa natura est.* -- «Éppen így a lelkek önkéntes akaratának megmagyarázására nem kell külső okot keresni, mert a benső mozgás e tulajdonságát magamagában hordja, úgy hogy a mi hatalmunkba esik, nekünk engedelmessé válik, és ezt nem ok nélkül teszi; ennek oka maga a természet».

E finom megkülönböztetés csak eltakarja a kérdést; mert a natura már determinatio. Lucretius éppen az externa vis-től óv. De azért nem a véletlen szeszélye uralkodik. A

szabályosság, bizonyos származási típusok öröklődnek. Jel-
lemző passusok (Lucretius I. 189.):

omnia quando
paulatim crescunt, ut par est semine certo
crescere, resque genus servant; . . .

«mert kicsinyenként
Nő fel minden tárgy, bizonyos magból, maga rendén,
S nőtte alatt megtartja nemét . . .»

Ugyancsak I. 203. és köv.:

si non materies quia rebus reddita certast
gignundis, e qua constat quid possit oriri?
«Hogyha a tárgyaknak nemződésökre kiszabva
Önn anyaguk nem volna, miből, bizonyos, mi eredhet?

E certa materies kizárja a véletlent és kizárja a csodát,
mely ellen Epikuros és hű tanítványa, Lucretius határozottan
fellép. A természet «alte terminus haerens»-e¹ (mélyen ki-
jelölt határa) teljesen fölöslegessé teszi az istenek beavat-
kozását a világ kormányzásába. És oly szilárdan foglal Epi-
kuros a szabadság mellett állást, hogy nem egy bizonyos
kezdetbeli időpontra teszi a clinamen-t, hanem e tehetséggel
fölruhazza a természetet, föl kivált az embert. Lucretius erő-
sen állítja (II. 259. és köv.):

declinamus item motus nec tempore certo
nec regione loci certa, sed ubi ipsa tulit mens?
«S mely által mozgást váltunk, nem rendes időben,
Sem bizonyos tájon, hanem a mint ötlük eszünkbe?

Még a szabadon eső test is elhajlik, csak (II. 250. sor):

quis est, qui possit cernere sensus?
«ki vehetné azt ki szemével?»

¹ De rerum natura I. 77. sor.

Az istenek hatalma felforgatná a természet rendjét, a spontaneitás ellenben kiegészíti és meggátolja, hogy a természet pusztá mechanizmussá váljék, mely a jobbra képtelen. (Guyau, 92. l.) Így vetik el Epikuros hívei a logikai következményeken nyugvó divinatiót, melyet a stoikusok elfogadtak. A stoikusoknak három dogmája volt: hittek a providentiában, a fatalitásban és a divinatióban. (Cicero: De natura deorum, I. 10.)

Diogenes Laërt. a kérdés lényegét érinti e szavaiban: *διὰ τὴν μὲν ἀναγκὴν ἀνυπεύθυνον εἶναι, τὴν δὲ τὴν ἄστανον, τὸ δὲ παρ' ἡμᾶς ἀδέσποτον, ὃ καὶ τὸ μέγιστον καὶ τὸ ἐναντίον παρακολουθεῖν πέφυκε.* — «Minthogy a szükség nem felelős, a sors állhatatlan, a mi tőlünk függ, annak nincs ura, ennek a legnagyobb is és a vele ellenkező is engedni kénytelen».

Tehát a szabadság felkölti bennünk a felelősség érzetét. Ennek alapján növekszik az emberi méltóság érzete. Epikuros Menoikeushoz írja: «úgy fogsz élni az emberek közt, mint isten, mert miben hasonlít halandóhoz az oly ember, ki halhatatlan javakat élvez?»

Íme az ἔγκλισις mély jelentősége, messzi hordereje. Plutarkhos a dolog lényegét mondja meg, midőn így szól: *χρὴ ἄτομον παρεγκλίναι ὅπως τὴν παρασταλθῆ καὶ τὸ ἐφ' ἡμῖν μὴ ἀπόληται.* — «az atomnak el kell hajolnia, hogy a végzet mellőztessék és a mi benső szabadságunk el ne vesszen». (De sollert. animi 7.)

Tehát a véletlennek kell megszületnie, hogy szabadságunk el ne vesszen. Mély észrevétele Guyaunak, hogy a bölcs, ki a végzettel, a hívő lélek, ki az istennel szemben lefegyverezve áll, a véletlennel szemben azonban szembeszáll. Erre tanít és buzdít is Epikuros. A szerencse csak lökést ad a boldogulásra, de a bölcs nincs alávetve. Metrodorus büszkén kiált fel: «Véletlen, hozzáférhetetlen vagyok támadással szemben, minden ajtót bezártam».

Epikurosnak tulajdonítják a mondást, hogy a bölcslet érje bármely sorsfordulat, még a Phalaris égő bikájában is szabad és független marad.

A bölcs ἀδέσποτος, isteni javakat élvez. Szabadság hatja át az összes létezést. Habozás nélkül aláírom — a nélkül, hogy egy laikus bölcselkedő elé vont korlátokat áthágnám — Guyau következő, mintegy összegező megjegyzését: «Vélelem, vélelem helyében, százszor jobb szeretjük az epikureista clinament, mint a köznapi szabadakaratot, melyet csak az ember számára tartottak fenn».

V.

Az Epikuros tanának legfontosabb tételét: a szabad-akarát kérdését bővebben fejtegettük, mert Lucretius világnézetének is sarkpontját képezi. Nemcsak a babona, nemcsak a religio, de azon legmélyebb sötétség ellen is, melyet az ember csak elképzelni bír, a halál félelme ellen is szabaddá akarja tenni Epikuros az akaratot.¹ És szabaddá akar tenni azon állítással, hogy: ὁ θάνατος οὐδέν πρὸς ἡμᾶς· τό γὰρ διαλυθὲν ἀναισθητεῖ· το δὲ ἀναισθητοῦν οὐδέν πρὸς ἡμᾶς, — «A halál ránk nézve semmi, mert a mi felbomlik, az érzéketlen lesz, a mi érzéketlen az ránk nézve semmi».

Muretus (M. Ant. Mureti Opera omnia ed. C. Henr. Frotscher. Lipsae, 1841. III. 256. l.) kimutatni véli, hogy Epikuros a dialektikában járatlan volt és éppen e helyet hozza föl bizonyítékul. Szerinte «abból, hogy az, a mi felbomlott, érzéketlen, nem következik, hogy maga a felbomlás nem érezhető».

Plutarkhos a Homerosról írott művében szintén állítja,

¹ Bain: The emotions and the will p. 62: the deepest midnight gloom. — A legmélyebb éjféλι sötétségnek nevezi a halál képzelmet.

hogy elhamarkodott és idétlen okoskodást követ Epikuros, mert elmulasztá a voltaképi lemmát, mely a következő: «a halál a lélek és test felbomlása».

Muretus nem ebben látja a főbotlást, hanem, hogy Epikuros nem tett különbséget a «felbomlott» és «felbomlás» fogalmai közt.

Fontos idézettel bizonyít, melyet Alexander Aphroditien-sisnek Aristoteles Topica-jához írott Commentárjaiból merit. Alex. Aphrodit. szóról szóra így ír:

«Éppen ilyen az Epikuros okoskodása a halálról. Ugyanis az előrebozsátott fő- és altételből, hogy t. i. a mi felbomlott, az nem érez, a mi érzéketlen, az nem tartozik reánk, nem következik, hogy a halál ránk nézve semmi, mint a hogy ő következett, hanem hogy az, a mi felbomlott, ránk nézve semmi; ánde a halál nem egy azzal, a mi felbomlott, mert a halál maga a felbomlás. A ki azt elfogadja is, hogy a mi felbomlott, az nem érez, nem fogadhatja el azt is, hogy a felbomlás úgy történik, hogy nem érezzük. Így kifogásolja Plutarkhos, hogy Epikuros nem tett különbséget az ἀλγοῦν és ἀλγεῖνόν közt, holott annak szenvedő, ennek cselekvő jelentése van.

E kérdésnek ethikai oldalát volt alkalmam megvilágítani. Itt e helyen csak Lucretius érveit sorolom föl, melyek III-ik könyvében olvashatók. Azon hóbeszédűség, azon emphatikus hang, melylyel e kérdést tárgyalja, bizonyítja, hogy Lucretius maga mily szép ábránd helyett fogadta el a kérlelhetetlen valóságot, melyet egyszersmind igazságnak vél. Creech, Wakefield, Lemaire Ágost 20—27 érvet számitanak, melyeknek lényege abban összpontosul, hogy a lélek a test alkatrésze és nem harmonia. Mielőtt a halhatatlanság hite elleni tusára indulna, határozottan így nyilatkozik (III. 94. és köv.):

Primum animum dico, mentem quam saepe vocamus,
in quo consilium vitae regimenque locatum est,

esse hominis partem nilo minus ac manus et pes
atque oculi partes animantis totius extant.

«Mondom először hát, hogy az elme, minek neve ész is,
Melyben az életnek székel kormányja, tanácsa,
Része az embernek szintűgy, valaminthogy a kéz s láb
És szemek is részeit teszik egy kész állati lénynek.»

Alább pedig (III. 130. és köv.):

quapropter quoniam est animi natura reperta
atque animae quasi pars hominis, redde harmoniai
nomen, ad organicos¹ alto delatum Heliconi;

«Hát mivel úgy leltük, hogy a lélek- s elmesajátság
Mintegy része az embernek: te a harmoniának
Vesd nevét el, melyet Helikon zengő ligetéből»

(sc. hoztak).

Animus és anima szoros összeköttetésben egységet alkot. A testi alkatelemek bomlása: a szétbomlást idézi elő a lelki tehetségekben is. A részleges halál: a teljes enyészetet idézi elő. E könyv 425. (Bernays) sorától kezdődnek az érvek.

1. *érv.* A lélek legparányibb elemekből áll, melyek mint oltári füst, melyet álmunkban látunk, oszlik el és tér vissza az őselemekbe. A test, mint finom folyadékot, tartá össze a lelket; ha összetörik az edény, többé össze nem tarthatja a levegő.

2. *érv.* A lélek a testtel együtt születik, együtt nő. A gyermekész izmosodik; az elaggult testtel tompul az elme (III. 455.):

ergo dissolui quoque convenit omnem animai
naturam, ceu fumus, in altis aëris auras;
quandoquidem gigni pariter pariterque videmus
crescere et, ut docui simul aevo fessa fatisci.

¹ *Organicus* alatt a zeneművészeket érti.

«És így a lélek egész lényének szinte a testtel
Szét kell oszlani, mint füstnek fent a levegőben,
Hogyha hasonlóan látjuk nemződni, hasonló
Nőni, s a mint mondtam, el is úgy korhadni idővel.»

3. *érv.* A mint a testnek van betegsége, a lélek is lehet beteg. A lélek megtévelyodik (III. 470., 471.):

quare animum quoque dissolui fateare necessest,
quandoquidem penetrant in eum contagia morbi:

«Bé kell hát vallnod, hogy a lélek szinte feloszlik,
Hogyha belé is béhat mételye a nyavalyának.»

4. *érv.* A bor ereje legyőzi a szellemet. A mi megzavarodhatik, elbódulhat; ha mélyebb ok hatol be belsejébe, elveszhet (III. 475 - 484.).

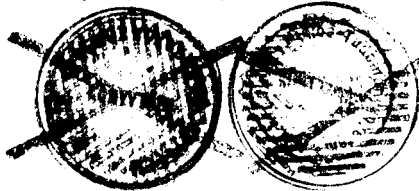
5. *érv.* Egy-egy nagy betegség, ha váratlanul lep meg, elvesztjük eszméletünket. Ha a baj elmúl, lassankint, mintegy tapogatózva, támolyogva tér a lélek önmagához (III. 504. és köv.):

haec igitur tantis ubi morbis corpore in ipso
iacentur miserisque modis distracta laborent,
cur eadem credis sine corpore in aëre aperto
cum validis ventis aetatem degere posse?

«Hogyha a testben már ezek ilyen nagy nyavalyákkal
Küzdenek s elváltan szánandó módra vesződnek:
Mint hiheted, hogy test nélkül, a szabad levegőben
Bírják életüket folytatni kemény viharok közt?»

6. *érv.* Vannak szerek, melyek gyógyítják, melyek a megzavart lelki alkatrészekbe rendet visznek be (III. 515. és köv.):

at neque transferri sibi partis nec tribui vult
immortale quod est quicquam neque defluere hilum:

nam quodcumque suis mutatum finibus exit,
continuo hoc mors est illius quod fuit ante.

«Úgyde nem engedi meg részeit átrakni, se toldni
A halhatlan lény s el sem hágy venni magából.
Mert mi határaiból átváltozva kilépett,
Annak ez a múlt létire nézve halála legottan.»

7. *érv.* Az ember rendre hal meg. Lehet látni (528. sor):

«tractim vestigia leti.»

Ha még egy központba gyűlne a haldoklónál a lélek,
bírna valószínűséggel, hogy egységét megőrzi, de rendre vész
el (III. 545.):

. . . et vitae minus et minus undique restat

«S az élet benne kifogy kicsinyenként.»

8. *érv.* Az érzékek bizonyos összefüggésben a testtel
végzik funkciójukat; a testtől elszakítva a szem nem lát, a
fül nem hall; így képezi a lélek a test részét: nélküle nem
létezik (III. 555.):

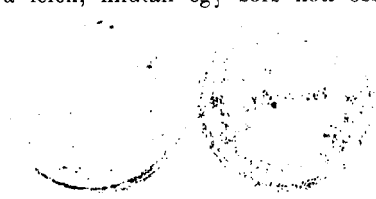
. . . quandoquidem conexu corpus adhaeret.

«Miután szorosan hozzáragad a test.»

Az ereket, izmokat áthatja; azok által él és működik.
Ha a test felbomlik (III. 574—578.):

. resolutio corporis omni
tegmine et eiectis extra vitalibus auris
dissolui sensus animi fateare necessessest
atque animam, quoniam coniunctast causa duobus.

«Ebből is átláthat, hogy róla a testi burok ha
Mind lefoszolt s szét lőn szóródva az életadó lég,
Szükségkép kell hogy feloszoljon a szellemi érzék
S a lélek, miután egy sors köti össze a kettőt.»

9. érv. A test rothadásnak indul, mihelyt a lélek elhagyja. Képzeltető-e ezen nagy bomlás a nélkül, hogy a vele összeforrt lélek is előbb szét ne bomlott volna, mielőtt a testet elhagyja?

10. érv. Némely nagy felindulás következtében ájulás áll be, halálos dermedtség fogja el a testet. Miért kétkedel hát, hogy a test hüvelyét elhagyván a lélek, egy perczig sem tud önállóan fenmaradni?

11. érv. Egy haldokló sem érzi, a mint lelke a testből ellebben (III. 610. és köv.):

..... quod si immortalis nostra foret mens,
non tam se moriens dissolvi conquereretur,
sed magis ire foras vestemque relinquere, ut anguis.

«..... s azután halhatlan az elme ha volna,
Hát a feloszlásért a haló úgy nem zúgolódnék,
Sőt hogy már menekül s mint kígyó, elveti bőrét,»
azon csak örülne.

12. érv. Ha a lélek halál martaléka nem lenne és a testen kívül is érezne: akkor a szem, orr, kéz, fül külön is éreznének, mi nem történik meg.

13. érv. Igen érdekes bizonyíték. Ha valami erőszak a testet két részre szakítná, pl. kaszás szekér metélné ketté, sodorná el egyes tagjait: a megmaradt rész még harczvágygal tovább harczolna, mintha kígyót metszünk el, az egyes részek vonaglva bár, de élnek (III. 662. és köv.):

omnibus esse igitur totas dicemus in illis
particulis animas? at ea ratione sequetur
unam animantem animas habuisse in corpore multas.

«Azt állítsuk-e, már, hogy a részecskébe' megannyi
Kész lélek rejlik? hiszen ebből folyni fog aztán,
Hogy több lelket birt légyen testében egy állat.»

14. érv. Születésünk előtti időre miért nem emlékszük a lélek, ha élt korábban is? Érv a metempsychosis ellen. Ellentétben áll Empedokles költeményének prologjával.

15. érv. Ha bevándorolna a lélek, mint kalitkában élne külön, és nem mondhatnók, hogy a testtel egyetemben nő fel. Az a belső szoros összeforrottság így képzelhető sem volna.

16. érv. Ha pedig azt vélné valaki, hogy a kívülről beszívárgott lélek a test részein elárad, akkor mint a táp nedve oszlik szét; ha szétoszlik, nem halhatatlan.

E két érvet egybefoglalva mondja (III. 709—10.):

quapropter neque natali privata videtur
esse die natura animae nec funeris experts.

«Látni tehát, hogy sem születésnapjától a lélek
Lényege nincs megfosztva, se hogy nem ment a haláltól.»

17. érv. Vagy hagyott hátra a tovaszálló lélek a testben magvakat; ha hagyott, akkor elveszíté egységét: megszlott, tehát enyészetnek indult; ha pedig egészen elszállt: miért támad a rothadó testben új élet: a férgek új serege? A lélek új testtel miért társulna, hogy az enyészet bajait érezze? De ha maguk csinálnának maguknak testet: hogy miképen egyesülnek ezzel: érthetetlen marad.

18. érv. Az egyes fajok sajátja miért marad az illető fajokhoz kötve: erőszakos az oroszlán, ravasz a róka, félénk, gyors a szarvas; mi elképzelhetetlen, ha nem együtt születik a lélek a testtel. Ha halhatatlan, akkor összezavarodhatnék a fajok megszabott rendje. Az az ellenvetés nem mentség, hogy a testtel való egyesülés után változik a lélek; mert ha változik, nem halhatatlan. Aztán miért nincs a gyermekben bölcs lélek? Az agg testéből miért vágyakozik ki? A bölcsből miért lesz buta? Miért éri el a szellemi erő is élte virágát a testével együtt?

19. *érv.* A szerelem kéje mikép képzelhető? A testetlen léleknek hogy képzelhető nemző ereje?

20. *érv.* Mint az aetherben nincs élőfa, tengervízben felhő, porondban hal: test nélkül nincs lélek. Hiszen, ha lehetne külön képzelni a lelket a testtől, akkor bármely testrészünkön is megfogannék és újból születnék. Már pedig bizonyos kijelölhető helyen lakozik az elme: kívül a testen nem képzelhető (III. 782. és köv.):

Denique in aethere non arbor, non aequore salso
nubes esse queunt, nec pisces vivere in arvis,
nec cruor in lignis neque saxis sucus inesse.
certum ac dispositum et ubi quicquid crescat et insit.
sic animi natura nequit sine corpore oriri
sola neque a nervis et sanguine longiter esse.

«Szóval, a mint nincs aetherben élőfa, se tenger
Sós vizében felhő, se hal a parlagba' nem élhet,
Sem fahasábban vér s köben nem csergedezik nedv,
Ámde ki van jól szabva, mi hol nőjön s vegyen állást:
Úgy a szellemnek test nélkül eredni magától
És az inaktól s vértől messzebb lenni lehetlen.»

21. *érv.* Mint sarkalatos elvet mondja ki (III. 798. és k.):

quippe etenim mortale aeterno iungere et una
consentire putare et fungi mutua posse
desiperest: . . .

«Mert mi halandó, kötni örökhez s hinni, hogy egygyütt
Érzeniek s közösen szenvedniek is lehető lesz,
Ostobaság; . . .»

22. *érv.* Minthogy két örökkévalóság van: a parányok romlatlan, szétbonthatatlan tömörsége és az úr, mely érintetlen és semmi csapást nem szenved; és e két elemen

kívül nincs hely, hová szállna egy harmadik essentia? (III. 814. és köv.):

sicuti summarum summast aeterna neque extra
quis locus est quo diffugiant neque corpora sunt quae
possint incidere et valida dissolvere plaga.

«Mint végnélküli a Mindenség s nincs kívülötte
Semmi hely, a hova fussanak; úgy test sem, mi reájok
Eshessék s őket szétzúzza erős rohamával.»

A lélek külön létezése nem fogadható el. Ezután ismételen felhozza, hogy a lélek nem ment a betegségektől, melyek az enyészetre működnek közre. A végeredményt így foglalja egybe (III. 828., 829.):

Nil igitur mors est ad nos neque pertinet hilum,
quandoquidem natura animi mortalis habetur.

«Semmi tehát a halál s cseppet sem tartozik az ránk,
Már miután tudjuk, hogy a szellem lénye halandó.»

A mint a mult csaták, küzdelmek, szenvedések nem érintenek, úgy közönyös lehet ránk nézve, mi előttünk volt, mik ezelőtt voltunk (III. 864. és köv.):

scire licet nobis nil esse in morte timendum,
nec miserum fieri qui non est posse, neque hilum
differe ante ullo fuerit iam tempore natus,
mortalem vitam mors cum immortalis ademit.

«Látni való, mitsem kell félnünk hát a haláltól;
Hogy nyomorú az nem leszen, a ki nem is lehet azzá;
És mindegy, ha nem is születénk vala, hogyha halandó
Éltünköt megfoszt vala már halhatlan enyészet.»

És csak azáltal válik irtózatossá a halál gondolata, mert magunk nem tudjuk érzéketleneknek elképzelni magunkat. Az öntudat:

. . . : neque enim se dividit illim
nec removel satis, a proiecto corpore, et illum
se fingit sensuque suo contaminat astans :

«éppen nem akar feloszolni

S a kivetett testtől nem egészen vesz bucsut és azt
Képzeli énjének s érzését adja reája.» (III. 879—881.)

Az alvilág az élet képeré van teremtvé.

De hát mi által reméli az életet tűrhetővé tenni? Saját-
ságos tant állít fel Epikuros. Állítja, hogy az emlékezet aka-
ratunktól függ és rossz napjainkban a mult örömeit felújít-
hatjuk. Volt alkalmunk Plutarkhos erőteljes érvelését e fel-
fogással szemben kimutatni, de van egy felette finom részlet,
melyre külön felhívom azok figyelmét, kik e fejtegetést idáig
némi érdekléssel követték. Van Lucretiusnál egy passus, mely-
nek mély psychikus háttere van, melyet csak a mester meg-
felelő gondolatai alapján érthetünk meg helyesen. E passus-
ban: A természet prosopopoeikus alakja így dorgálja a
telhetetlen embert (III. 931. és köv.):

quid tibi tanto operest, mortalis, quod nimis aegris
luctibus indulges? quid mortem congemis ac fles?
nam gratisne fuit tibi vita ante acta priorque,
et non omnia pertusum congesta quasi in vas
commoda perfluxere atque ingrata interiére:
cur non ut plenus vitae conviva recedis,
aequo animoque capis securam, stulte, quietem?

«Hát te halandó, mért vagy odáig, hogy magad oly mély
Búnak adod, vajjon mit sírsz-forrsz úgy a halálért?
Hisz ha lefolyt élted mindeddig kellemetes volt,
S nem folyt el minden java, mint hasadékos edénybe
Töltött nedv, hálátalanul kienyészve belőled:
Mért megelegült vendégképp nem mégysz tova tőle.
S nem térsz, balgatag a biztos nyugalomra szivessen?»

E képpel a költő az emberi szív örök szomjúságát festi, holott Epikuros azt tanítá, hogy nem az idő terjedelme, de annak belterjes mélysége teszi a gyönyört valódivá. Epikurosnek tulajdonítják a következő gondolatot: *ὁ ἄπειρος χρόνος ἔστιν ἔχει τὴν ἰσοδονίην καὶ ὁ πεπερασμένος ἐάν τις αὐτῆς τὰ πέρατα καταμετρήσῃ τῷ λογισμῷ* (Diog. Laërtius, X. 45.): «A végtelen idő és az átélt idő gyönyöre egyenértékűvé válik. ha valaki az idő határait gondolkodó eszével megméri, betölti.» Hova céloz e gondolat? A gyönyör nem az időtől függ. Az időt az okosság mérlegeli; így aztán az okos léleknek ugyanazon percz véghetetlen gyönyörnek lehet összefoglalója. Goethének van hasonló gondolata. Ő a perczet az örökkévalóság képviselőjének tartá. Tehát a futó percz, megállítva, az emlékezet végtelen tartalmával megtöltve: mélységes tartalmú lehet. Az újabb bölcsezszek közt Feuerbach egészíté ki és formulázta e gondolatot. Szerinte: «minden percz teljes és egész létezés, végtelen fontossággal bír, önmagában elegendő és saját valóságának határtalan affirmatiója.» Lucretius idézett hasonlatára emlékeztető képpel él Feuerbach: «Mind den perczben a halhatatlanság kelyhét üríted, mely mint az Oberon bűvös serlege szüntelen megtelik önmagával.» Még világosabbá teszi Feuerbach gondolatát az általa használt kép. Hallgatunk, élvezünk egy zenedarabot. A zenedarab a maga egységében okozza az isteni gyönyört; ki oly műveletlen, oly ἄμωσος, hogy antik kifejezést használjunk, ki azt kérdené meg: hány perczig tartott a zenedarab? Tehát a tartósságnak nem volt befolyása az élvezet értékére. Diog. Laërt. X. 126. mondja: valamint a bölcs nem a leggazdagabb, hanem a legizletesebb táplálékot választja: *οὔτω καὶ χρόνον οὐ τὸ μύκιστον, ἀλλὰ ἤδιστον καρπίζεσθαι* (úgy az időben is nem a leghosszabbat, hanem a legédesebbet használja fel).

De hol a vigasz, a gyógyszer, midőn ama melancholikus dal igazságát érezzük:

«Minden elmúl, a mi fényes
 Előbb minél fényesebb,
 Akkor múlt el minden édes,
 A mikor legédesebb.» (Moore.)

Habár nem pisithanatos, mint Hegesias, Epikuros nem fél a haláltól, sem nem óhajtja. Mint Seneca¹ mondja: *Malum est in necessitate vivere, sed in necessitate vivere necessitas nulla est*: «Rossz dolog kényszerűségből élni, de senki se kényszerít, hogy kényszerűségből éljünk.»

Epikuros hősiezen is viselte magát legutolsó idejében. Marcus Aurelius követendő példányul állítá föl «Gondolatai»-ban. La Rochefoucauld mondá: «*Le soleil ni la mort ne se peuvent regarder en face*» (sem a napnak, sem a halálnak nem lehet szemébe nézni). Epikuros és bölcsészete épp úgy erre szoktatott, valamint a stoikus secta. Úgy hogy mind a két secta Schoppenhauer gyönyörű gondolatát juttatja eszünkbe, mely így hangzik: «A halál a bölcsészet teeremtő-ihlet adója, Musagetese. Nélküle aligha bölcselkedett volna az ember.»

¹ Epist. 12., 10.

Hegedűs István.

AZ ANARCHISMUS ÉS EREDETE.

A múlt év végével a francia parlamentben lejátszó-dott merénylet, a pusztítás és öldöklésnek e műve egyfelől, a merénylet kivégeztetésében nyilvánuló büntető aktusa a fennálló rendnek az ellene törővel szemben másfelől, nem is valami kimagasló meglepetések már, csak egyes tünetei annak a folytonos harcznak, melyben a fennálló rend áll egy hatalmas méretekben kifejlődött s még folyton roham-léptekkel terjedő eszmével: az anarchia tanaival. Mióta első apostolai alapjait vetették, a tan hívóinak száma nem is sejthetőleg megsokasodott. Mert ma még ritkák azok a hívők, kik a cselekvés terére lépven, notoriusokká válnak; egy nyíltan föllépő mögött azonban ezrei vannak a társaknak, a kik osztják a «bajtárs» eszméit egész teljességükben, azokat a tanokat, melyeknek megvalósítása a megsemmisítő harc a fennálló gonosz rend ellen. Meg lesz-e védve a társadalmi rend egy-két merénylet megsemmisítésével? Az anarchikus eszmének terjedése minden repressiv rendszabályok ellenére tagadólag oldja meg e kérdést, a jövő nagy kérdéseinek egyik legsúlyosabbikát.

Tévedés volna az anarchikus erőszakosságok, rombolások munkájában csupán az elkövetett bűnt tekinteni s figyelmen kívül hagyni a gondolkodásnak azt az eltévelyedtségét, mételyezett voltát, mely a bűnt a bűntevő szemeiben teljesen igazolja, sőt szükségszerűvé teszi, mint az

«igazságszolgáltatás cselekedetét.» Hiszen a büntetőjog maga sem zárkózik el a gondolkodás útát vesztett működését figyelembe venni. Hát lássuk ezt az anarchikus eszmét önmagában, hogyan fejlődhetik, hogyan válik tanná, melynek aztán rendeltetése, tovább terjedni «a tettekben nyilvánuló propaganda» által.

L. bajtárs, a ki ma körülbelől harmincz esztendő, sem apját, sem anyját nem ismerte. Nagyapja nevelte föl és iskoláztatta. Jól tanult, sőt olyan heves vágy lepte meg az ismeretek után, hogy a kézimunka sehogyan sem volt kedvére. Egyedül a vallás taníthatta volna meg rezignálásra. De a mint a misén résztvett, énekelvén a kórusban, a vallást «csak a kulisszák mögött» látta. Az iskolából kilépve, egy fűrészmalomban kapott alkalmazást. Tizenegy órai munkájáért másfél francot kapott. Mert nem volt valami izmos testalkatú, csakhamar az üzlet összes embereinek a minde-nese lett. Kizsákmányolták minden módon, valóságos állati élet volt ez. Vajjon micsoda bünt követtünk el? kérdé magában, hogy ilyen kényszermunkára vagyunk kárhóztatva? És van egy semmittevő, parazita osztály, mely az ő munkáján hizik. A gazdag, a ki semmit sem produkál, bírja az egész földet. Mi az oka ennek az iszonyú egyenlőtlenségnek? Ez alatt pedig folyton tanulni akart tovább és tanult is. Volt egy találmánya: egy gázmotor-szerkezet, de pénz híján nem tudta értékesíteni. Ugyanez az ok tartotta vissza, hogy az orvosi tudományokban kiképezze magát. Így voltak ürügyei bőségesen, hogy intelligentiája által saját társadalmi helyzetén jóval fölülállónak képzelje magát. A tudvány egészen ittasulttá teszi. Meggyökeredzik benne a gondolat, hogy idejét jóval megelőzte és ha eszméit nem látja még elterjedve jobban, oka az, hogy a szűk agyak nem képesek azokat befogadni. Mikor az ember mindenütt csak rohamos haladást lát, hogyan maradhatna a társadalmi fejlődés hátra a többi

mögött? Abban a korban, mikor a tudományok megadták a lehetőséget, hogy boldog legyen. Forradalomnak kell jönni, mely semmivé fogja tenni az eléje emelt gátokat. Íme közép-typusa a szekta követőinek. Vannak közönséges gonosztevők köztük épp úgy, mint érzékeny emberek, a kiket az anarchizmusba képes hajtani egy oly látomány maga, hogy egy műhelyfőnök tettelesen bántalmaz egy fiatal tanonczgyereket, ez az egy tény elégséges lévén, hogy meggyűlöltesse vele «a tekintély és felsőbbség iszonyatosságát.» (P. Desjardius: L'Idée anarchiste, Revue polit. et littéraire LII.)

Azonban az eszmének még rendszereződnie kell. Oda kell állítani a boldogságot, mint általános emberi jogot, sőt egyedüli célját az életnek. Azt, hogy az ember természettől jó és képes a boldogságra. Az abszolút egyéni szabadságot, mint a boldogság feltételét. (Tedd, a mit akarsz — mondja a doktrina.) A külső vagyis társadalmi és a belső, vagyis erkölcsi korlátok mesterkéltség voltát, mi a szerencsétlenségnek és gonoszságnak egyedüli szülőoka. Végül az emberi természettel ellenkező korlátok felállításáért való felelősségnek amaz osztályra való háritása, mely a dolgok mai gonosz, mesterkéltség állásáért egyedül hibás és annak szükségszerűsége, hogy a múlttal szakítva, a társadalmi és erkölcsi korlátok végleges megsemmisítésével a dolgoknak egy egészen új rendje álljon elő, mely természetesen jó és boldogságot hozó, — egészíti ki a rendszerré váló anarchikus eszmét, mely a negatív (destruktív) és pozitív tanok egész sorozata. Megtagadása a tulajdonnak (A tulajdon rablás. Proudhon), a hazának (A haza csak egy szépen hangzó szó, semmi más. Grave.), az államnak és benne minden fensőbbség és tekintélynek (Sem Isten, sem felsőbbség. Blanqui). Másrészt állítása annak, hogy minden szervezet, bármily berendezés ellensége lévén a célnak, a társadalmi forradalomnak csak az lehet rendeltetése, hogy egy oly közületet teremtsen, melyben

az egyed nem lesz senkinek alárendelve, egyedül önnönmagának. A miből aztán az a két positiv tan következik, hogy mindenki azt tehet, a mit akar, és hogy minden mindenkié. Ezeknek az eszméknek megvalósítási ideje, mint egyik tanítójuk mondja, egy oly társadalmat fog mutatni, «melyben nem lesznek semmiféle tekintélyek, melyben az emberek a legtökéletesebb egyenlőségben fognak élni, a nélkül, hogy új előnyöket hoznának be az eldobottak helyébe; oly társadalmat, melyben ennek semmi joga, hatalma nem lesz az egyén fölött és melynek semmi esetben sem lesz az az egyén föléldozható azzal az ürügygel, hogy érdeke ellentétes az egyén érdekével».

Az egyéni szabadságnak lehető legnagyobb körű kiterjesztése, a társadalmi hatalomnak a lehető legszűkebb körre való szorítása, megsemmisítése alap- és közös vonása már a tan első apostolai elméleteinek. Ez eszme kivitelének módja, a rombolás, melyet a laikus felfogás az anarchikus tanok summázatának tekint, hasonló szükségszerűséggel állítatik elénk az első elmélethirdetők által, Proudhont még nem számíthatni alapítói közé, ő e tannak csak előfutára volt. De határozott formában lép már elénk az elmélet Bakunin, Stirner és Nietzsche műveiben. Bakunint a hegeli bölcsészet foglalja el kezdetben. Abból kiindulva folytatja bölcsészeti tanulmányait, melyek elméletéhez vezetik. Ő neki is, mint Schopenhauernek, az élet maga a rosszaság. Bakunin is positiv és negativ fölött értekezik, ez az a két sarkpont, melylyel mindent vonatkozásba hoz. A negativ a legfőbb jó, a positiv pedig minden bajoknak a kútfeje. Meg kellene változtatni a világot, mely mindenütt csak igazságtalanságot mutat; de nem lehet megváltoztatni szépszerével, hát romba kell dönteni. Az anarchistáknak nem voltak oly szigorú következetes doktrinair-jeik, mint a socialistáknak. Proudhon az egyén autonómiáját követelte ugyan szüntelen, de ezt

inkább eszköznek, mint czélnak kívánta tekinteni, inkább gazdasági ábrándjai megvalósítása föltételének, mint az emberi boldogság való alapjának. Kropotkin művei a naiv és szenvedélyesen kifakadó hangnak oly vegyülékei, hogy rendszerről nála szó nem lehet. (Paroles d'un révolté. Conquête du pain.) Az anarchikus doktrinák állandó továbbfejlődésének alapul azonban Stirner iratai szolgáltak. Voltaképen az anarchikus tanokat terjesztő iratok mind Stirner híres könyvéből táplálkoznak később (Der Einzige und sein Eigenthum, 1845.), legfeljebb rontva azon, homályosabbá téve, a mit ő oly hámulatos tisztasággal, logikával levezetett, mely tanoknak majdnem összeségét adja könyvének «Selbstgenuss» című fejezetében (330. old.). Stirner az anarchikus tanok egyik legradikálisabb képviselője. Az embernek joga lévén a legföltételebb szabadságra, nem vethető alá semmi korlátnak. Eszmeink csak zsarnokoskodnak felettünk. A jogok és kötelességek csak amulettek, miket a jámborok a szívük fölött hordanak. Egyedül az «én» souverain, mely előtt semmi más nem számít, állam, vallás, humanitárismus, mind semmivé válnak.

Az ilyen szavaknak: jog, kötelesség, morál, semmi értelme. Maga ez a szó: igazság sem jelent semmit. A gondolatok az «én» teremtett művei, valami igazságban hinni annyi, mint lemondani az «én»-ről. A szabadság eszméjét magát is csak az «én» istenítése érteti meg. Abban az arányban vagyok szabad, a mily arányban erős vagyok; csak az az igazi szabadság, melyet mi magunk veszünk magunknak. Stirner alapeszméje, úgy a mint ő azt kifejti, mely nem egyéb, mint annak állítása, hogy csak mint egyedek vagyunk. — hogy nem úgy kell magamat tekinteni, mint egy, a többiek mellett álló egyedet, hanem mint az egyetlen individuumot, mely nekem létezik, melyhez tartozik minden más, emberek és dolgok egyformán abban az arányban, melyben erőm

megengedi azokat hatalmamba keríteni vagy magaménak akarom őket, ez az alapgondolat mindenesetre egyike a legnehezebben érthető dolgoknak, de egyszer elfogadva, kérelhetlen, biztos logikával levezetve látjuk abból mind a többi tanokat.

Míg Stirner a souverain «én»-t tette philosophiája alapjává, Nietzsche inkább Schopenhauer-hez közeledett. A «Wille zum Leben» helyett azonban egy más alapvető formulát állít fel, a «Wille zur Macht»-ot. Ha könyve mégis mint a szabadság egyik legtúlzóbb védője tekintetik, oka az, hogy ő a legféktelenebb szabadságot reklamálja ugyan, de azért, hogy az uralomra képesebbek alávessék a többieket. Jog és kötelességnek, igazságnak és morálnak épp úgy semmi értelme sincs nála sem. Semmi sem igaz, szabad minden — mondja az előbbivel nagyjában megegyező fejtegetések után. Senki sem fejtette ki következetesebben a szabadság eszméjének azt a túlzott felfogását, mely visszhangzik a későbbi anarchista-írók műveiben, mint ez a két társadalom-philosoph; a szabadságnak ama szertelenségét, mely az egyik szerint a legitim despotismushoz vezet, másik szerint pedig a társadalmat egy banditavilággá változtatná.

A szabadság eszméjének téves, elcsavart felfogásából indultak ki mind az anarchikus elméletek. A szabadság eszméjének téves alapon, téves okoskodással szertelen kifejesztetése vezetett az anarchismushoz, éppúgy mint az egyenlőség eszméjének hasonló túlzása teremté meg a kommunista-elméletet. A szabadság nekik nem kötelességek összege, feltétele minden társadalmi haladásnak, hanem pusztán jog, élvezet. A polgári és politikai szabadság helyes értelemben korlátokat szab mindenkinek, a hatóság hatalmának épp úgy, mint az egyesek és a tömegének. Nem ez az áldozatokat követelő, emberi szenvedélyeinkkel ellenkező szabadság kell nekik, hanem az az abszolút, mely fenntartás nélkül azt teszi, a

mit akar. Mert ez szerintök a boldogság mellözhetlen feltétele.

Ki állította először, hogy az ember szabadnak születik, s mégis szolgaságban sinylődik, hogy ebből származik minden baj, mely létünket megmérgezi? Rousseau mondja, az összes anarchista apostolok tulajdonképeni kiindulási pontja, hogy az ember szabadnak születik és lánczokban van mindennütt. (Contrat social I. 1.) Rousseau mondja, hogy vissza kell térni a természeti állapothoz. Az anarchista írók nemkülönben hangoztatják, hogy csak a természet abszolút uralma, midőn az ember visszatért az állati ártatlansághoz, fogja meghozni a tökéletes szabadulást. Kropotkin herczeg könyve (Conquête du Pain) és Gravenak, a «Révolte» egyik főmunkatársának műve (La société au lendemain de la Révolution) elég képet ad arról, hogy néz ki a jövő anarchikus társadalma. Tabula rasa-t akarnak ők csinálni a mai társadalom összes megrontó tényezőinek helyén, de mégis megakarják hagyni a tudomány vívmányait. Nem kell tulajdon, nem kormányhatalom, de az ipar és tudományok haladásában azért nem szabad egy pillanatnyi megállapodásnak sem történni. Különös vegyítése a Rousseau-fele tanokhoz a saját okoskodásaiknak.

Társadalombölcselek igyekeznek kimutatni az anarchizmusnak társadalmilag kivihetetlenségét, erkölcsileg képtelenségét, belső ellenmondásait. Mindazáltal napról-napra növekszik a társadalom szerencsétleneinek, az eltévelyedetteknek és közönséges gonosztevőknek az a nagy, vegyes tábora, melynél rettenetesebb még nem fenyegette a társadalmat, mely új elméletével egész más értelmet adott az «anarchia» szónak. (Tudvalevő, hogy először ily értelemben Proudhon használja; a régi állambölcselek azt soha sem állították volna az önkormányzat végső fokig való megvalósításának, az emberiség előhaladása legutolsó fokozatának.) E táborral

szemben, mely a szenvedő emberiség megmentésére chi-maerákat és gyűlölséget nyújt csak, a másik rész igyekezik megmenteni a társadalmat. Számosak e mentés módozatai, de a legsikeresebb eljárásra kilátásuk azoknak lesz bizonyára, a kik nem idegenkednek annak megfontolásától, hogy vajjon az anarchismus, ha megvalósíthatlanságánál s ellenmondásainál fogva politikai elv nem lehet, csak egyszerű eltévelyedettsége-e a gondolkodásnak — nem egész társadalmi rendünknek, nemzetünknek szükségszerű folyománya-e? következése csak soknemű ellentétei s egyenlőtlenségeinek. Hogy egy akár forradalmi, akár anarchikus tábor keletkezessék — mondja egy politikai író — kell, hogy az anarchia előbb azoknak az embereknek életfeltételeiben kitört legyen, kik ezt a táborot alkotni fogják. (Funck-Brentano: La politique, p. 198.) De mily megnyugvással tekintsen a szemlélő a jövő fenyegető fejleményei felé, mikor a társadalmi test egyik legnagyobb ismerője maga is azt tanítja, hogy ennek a testnek bajai vajmi nehezen gyógyíthatók. «Ha egy társadalom egeseinél a tökéletlenségnek bizonyos foka meg van, bármily találékony eljárás sem fogja meggátolni, hogy ennek rossz következményei ne legyenek. Meg lehet változtatni ezeknek a káros következményeknek formáját, a helyet, hol kitörnek, de a bajtól szabadulni nem lehet.» (Herbert Spencer: Study of Sociology I.) Lehet-e várni, hogy megszabadul ettől, a társadalmi nagy forradalmat szóval, tettel előkészítő «társak» munkájától, a kiknek alapelve, hogy az ember szabadságra termett s ma mégis szolgaságban sínylik, s hogy az igazságtalansággal szemben a forradalomhoz kell appellálni, mert soha nem ment még végbe haladás békés evolútióval, mindig hirtelen támadt forradalom való-sította meg.

Dr. Balogh Arthur.

A CLASSICA-PHILOLOGIA MINT TÁRSADALOM-TUDOMÁNY.¹

Alig van tudomány, mely régibb keletkezéssel dicsekedhetnék, mely például minálunk a művelők nagyobb számát tüntethetné fel, s mely a nevelés rendszerét tekintve, nagyobb fontossággal bírna, mint a classica-philologia; de viszont alig van tudomány, mely oly kevéssé adott számot feladatának mivoltáról, oly kevéssé alapította volna meg igaz tudásának feltételeit. Tudom, hogy minden tudomány ez elengedhetetlen sine qua non-ját, ezt az empirikus tudástárgy fölé helyezett bölcseletet, melynek feladata a szakmunkásságnak methodusán és irányán kívül közvetve szükséges előismereteket szolgáltatni, sohasem tekintették, s főleg újabb időben nem tekintik különös fontosságúnak. Vagy ki molestálná a történetst a történetbölcsélettel? Ki követelné meg, hogy mielőtt történetírásához fog, tárgyának mivoltáról fogalmat alkosson, a történet tényeit factoraira bontsa fel, s egyszersmind azon ismeretekkel rendelkezék, a melyek functióinak megértéséhez szükségesek. A történetész nem philosophus, nem psychologus, sőt bár folyton társadalmi problémák megfejtesével kell foglal-

¹ Alább kifejtett nézeteim párisi tanulmányaim eredményei; nehez nem akként gondolkozni, mint a hogy a milieu maga ránk parancsolja. *Szerző.*

kozni, maga a társadalom-fogalom sem tartozik szükség-szerű tudós-conceptiói közé.

Mi a classica-philologia? Talán maga a classica-philologus jőne a legnagyobb zavarba, ha megkérdeznék tőle. A tudomány körén belül történetileg kifejlődött irányok egyikét vagy másikat mondaná annak. Rendkívül tanulságos Boeckh e kérdésre vonatkozó fejtegetéseit olvasni; a mit annak idején mondott, az manapság is igaz. Lesznek, kiknek a főtnevezett tudomány archaeologia, abban a megszokott modern értelemben, ismét kiknek nyelvtudomány, kiknek kritika, irodalomtörténet vagy a tágértelmű humaniorák. Boeckh maga történettudománynak mondja, s e felfogását azzal a korabeli sajátos philosophiával fejezi ki, mely a tényeket idealis természetökben, s nem realitásukban tünteti fel: a classica-philologia a «megismert megismerése».

Csak magam köré kell tekintenem, csak a franciaországi viszonyokat kell egy kissé mélyebb figyelemmel vizsgálnom, hogy az előbbi állítás e helyről is specialis bizonyítékot nyerjen. A szöveg-kritikát, a német tudósok e dédelgetett gyermekét, csak nehezen találjuk fel; megelégszik szerényen az École des hautes études két egyórás collegiumával, s még ekkor is oly gyenge támogatásban részesül, hogy például Tournier, a kinek conjecturáit különben a «fölösleges» epithonnal szokták nem ok nélkül német recensensei megtisztelni, három-négy ember előtt beszél; a Sorbonne conferentiái practicus előkészítők, a cours-ok fényes oratiók: a systematicus szövegkritikát mindkettő természeténél fogva kizárja.

De ha Franciaország tudományának ezzel a másutt praedomináló nagy hatalommal nem kell számot vetnie, ha ez bármely más felfogás monopoligényeit nem teszi kétséssé, az ellentétes irányok küzdelme azért meg van Franciaországban is. Az epigraphicával támogatott institutiók történetének s az «ideák» ismertetésének harcza ez; mindkettő

a valóságos philologia nevet arrogálja, egyik sem törődik vetélytársának eredményeivel; az előbbi Foucartban, a Collège de France kitűnő tanárában, a philologia legszámottevőbb tagjában talált vezérképviselőre, az utóbbit a Sorbonne tanárai, a coursok főkép dilettansoktól látogatott előadásain fejtegetik. Talán említenem sem kell, hogy e kikerülhetetlen dilettantismussal ellentétben az epigraphicus történetírás a leghatározottabb szakművelés körén belül marad; de nagyjában nem is emelkedik azontúl, a mit praegnans értelemben az alatt érteni szokás; a fixirozható materialis adatok képezik nemcsak közvetlen, de mondhatnók, egyedüli gondját. Franciaország különös viszonyaiból fejlődött ki, annak az inscriptiók lelethelyeivel való összeköttetéséből, Rómában és Athenben alapított szakiskoláitól támogatva; s az e téren kifejtett irodalmi munkásságnak a francia philologia sok szép eredményét köszönheti: az öreg mester mellett az újabb generatio számottevő tagjait mintha csak ez iránynyal kapcsolatban lehetne fölemlíteni.

Néhány magyarázó szót igényel az ideák ismertetése. Például Croiset előadásait veszem, a ki az idén az V. és IV. század vezérlő eszméit tárgyalja az athéni társadalomban. Téves volna azt feltételezni, hogy az itt hallott ideák története talán azzal helyezhető egy rangba, a mit nálunk «az ókori szellem» oktatásának neveznek, s a mi alatt tényleg semmit sem kell érteni; legalább tapasztalásból tudom, hogy róla azok adhatnak legkevésbé számot, a kik legtöbbet hordták szájokban. A Sorbonne előadásain a moralis és intellectualis képzetek evolutióját, a kutatástárgy e legmagasabb s legfontosabb részének történetét hallhatjuk; mindazt, a miért egyedül érdemes történetet írni és tanulni, s a mi az egyedül felhozható indokot szolgáltatja arra nézve, hogy a mult tényeit és egész historiáját emlékünkből tartsuk. A mily kifogástalan a kutatás ez objectuma, oly jogosult vele szemben a követett eljárás-

mód után kérdezni; realis eredményeit csak az utóbbinak appreciálása által mérlegelhetjük. Az ideák ismertetésének a történeti factumok és kapcsolatok összeségén kell nyugodnia; tényleg azokon nyugszik-e s a tudomány mai állapotát tekintve, csakugyan nyugodhatik-e rajtok?

Az epigraphikus irány az utóbbi kérdésre nemmel felel; én azt gondolom, hogy az évszázadokon keresztül folytatott minutiosus kutatás feljogosít kevésbbé pessimistának lenni; ha a tudás és érzés evolutióját nem az egyedül lehetséges elvek szerint tárgyalják, az ok nem az adatok hiányában, az ok a methodusban, a classica-philologia hiányos ismeretelméletében rejlik.

Az ideák ismertetése, még azon magas niveaun is, melyet Franciaországban elért, annak a kellemetlen veszedelemnek van kitéve, hogy régismert általánosságok szakadatlan sorozatává lesz, melynek legfölbbebb a nyelvbéli kifejezés, a szónoklat tours-jai képesek némi frisseséget kölcsönözni. A francziáknál, a nyelv nagy mestereinél, az ócskaság vagy trivialitás hibáját mégis valami compensálja. Ugyancsak ők hamarább juthatnak ahhoz a másik expedienshez, mely az adott historiai tényeken keresztül egy előre megconciált szempontot juttat érvényre, mely a tényeket ennek a specialis ideának kutatására használja fel, de mely a történetet nagyon könnyen tendentiosussá alakítja s itt gyakran azzá is teszi. Hibáitól eltekintve, e módot éppenséggel nem ítélni el; a végleges resultatumok fontos előkészítőjét kell benne látnunk; minden synthesist csak előzetes analysis útján érhetünk el, s a hol ismereteink az összes felfogására nem elegendők, még az ideák világában is a részek külön tárgyalásával kell a kezdetet megtenni. Smith legjobb példát szolgáltatott reá, midőn nemzetgazdaságtanában az egoismust, erkölcstanában az altruismust teszi kizárólagos principiumává. De a czél a synthesis marad, az az összetétel, a hol minden

ténykedésnek, institutumnak s az azok alapját képező érzelemnek és gondolatnak a maga adaequat helyét megtaláltuk, azon félreértések és hibák nélkül, melyeket az egyesnek különtárgyalása fontosságának természetes túlbecsülése folytán magával von.

Hosszasabban beszéltem a franczia philosophia ez irányáról; jeleztem hibáit, jeleztem a hibák okát. S az utóbbi egyenesen eredeti kérdésünkre terel vissza, hogy a feltüntetett ellentétek megfejtését s tévedéseik kimerítő magyarázatát egyformakép adjuk, mi a classica-philologia?

Hogy kutatástárgya a *multra* vonatkozik, az *evidens*; hogy ő maga ilyformán történettudomány, e szót a tágabb értelemben használva, a felett nem lehet semmi kétség; róla megalkotandó fogalmunkat is teljesen attól a felfogástól tettük függővé, a melylyel a történet mivoltát s a történetírás feladatát concipialjuk.

Boeckh-kel együtt az utóbbit a megismert megismerésének ítéljük? Bizonyára nem; magát a történet fogalmát hamisítanók meg vele, a mely ha öntudatos lények cselekvéseként tűnik is itt-ott elénk, még ez esetekben is a mult reproducált öntudatán kívül e subjectiv tényezővel nem adott objectiv magyarázatot igényel. Mit értünk tényleg történet alatt? A szóban rejlik saját magyarázata; ha a szokásos restrictiót alkalmazzuk reá: egyszerűen mindaz, a mi az *emberrel* activ vagy passiv szerepkörében történt, a mit érzett, gondolt, cselekedett és a mit vele tettek; s ugyanennek elmondása, megértetése a történetírás.

Mindjárt e definitióval kapcsolatban szükségszerűen a társadalom fogalmát kell bevezetnünk. Eltekintve attól az eléggé ismert és hitelesített ténytől, hogy a mit manapság nagyobb joggal egyéni *productum*nak mondhatunk, csak a társas együttlés tette lehetségessé, annak legeredetibb nyilvánulásaival különben is csupán azt a szükségszerű kapcsolatot

fejezzük ki, mely az embernek egymásra gyakorolt kölcsönhatását megmagyarázza, s mely így a történet megteremtője lesz. S azonkívül mi szolgáltatná tudományunk számára azt az elengedhetetlen egységet, mely nemcsak azért követelmény, hogy a mult szétszórt tényeit maga alá subsummálja, de egyszersemind e tények kiválogatásában a legfontosabb érték-meghatározó? Hozzátehetnők, hogy eleintén az egyedüli, midőn az individualis kiválóságok még nem képezhetnek ily-forma centrumot. A classica-philologia tényleg a görög és római társadalom története lesz, a hol teljesen eltekintek attól a kérdéstől, hogy a két különböző történet evolutiójának egy magasabb egységbe való foglalását miféle okok tehetik lehetőségessé.

A történettudomány természete már az eddig mondotakból is kellőkép kitűnik. Keretet teremt magának: e keret a társadalom; a realis tényeket mintegy sortirozásnak veti alá, fontosságuk szerint mérlegeli, egymás mellé és egymás fölé helyezi, de mindig e kereten belül s erre való tekintettel. A mult realis világán az abstractiónak egy bizonyos nemét hajtja végre; eltekint a mellékestől, esetlegestől annak az egységnek alapján, mely szintén a realis tünemények abstractiója s mindazt, a mi lényegesnek fönmarad, olyan organismussá fűzi együvé, a mely a társadalom organismusának megfelelő. Ez csakugyan a történettudomány idealis typusa; ilyennek kellene szükségkép lennie, hogy ha adaequat keletkezését objectumának, magának a társadalomnak első kifejlődésétől, midőn csak az összeségnek van még története, épp annyi idő választaná el, a mennyi szükséges, hogy a multat tárgyalhassuk: egyszerűen a társadalom idealis képmása, photographija; maga a külsőleg megnyilatkozó erkölcsi világ, miután a megismerés modificáló retortáján keresztülment. Ilyennek találjuk tényleg a tudomány mai színvonalán a történetírást, ilyen ennek ama specialis viszonyokra vonat-

kozó faja, a classica-philologia? Ha nem ilyenek találjuk, magában a társadalom evolutiójában fogjuk a magyarázatot reá megtalálni.

Nem a socialis fejlődés részletezéséről van itt szó, csupán egy markáns jellemvonásáról, mely a munkamegosztás elvében talál kifejezésre. A haladó társadalom e characteristicumának alapja rendkívül egyszerű; a növekvő emberszám növekvő igényeket támaszt, s ez minden téren az eredeti egység szétbontására vezet. Így oszlik meg a hatalom a maga inferens részeire, így látjuk a társadalmi munkát specificálódni. A mindennapi élet legbanálisabb tapasztalatai a fejlődés ez általános menetéhez példakul szolgálnak.

A tudomány első ízben nem mint a társadalmi tüne-mények összeségére irányuló törekvés jelentkezik, nem kell sok ideig az okok után kutatni. Az egyénileg jelentkező a primitiv ember előtt közvetlenebbül adott; a történet általános feljegyzéseit, inscriptióit megelőzve, ott találjuk a mondákban megőrzött egyéni hőstetteket. De a theoretikus hajlamok első megnyilatkozásánál csakugyan az egyes tudományok helyett az összeséget contempláló philosophiával van dolgunk. Persze e legabstractabb, egységet postuláló gondolkozás, a philosophia először nem a társadalom complicált tényeire, hanem a bizonyosabb s a rendezésezés nagyobb kilátásával kecsegtető objectiv világra, a külső természetre irányul; sőt az exact tudományokban tett első lépések is a társadalmi philosophia megalakulásának előfeltételei. De ha a fejlődés menetén a megalakulás lehetősége előáll, ez a sociologia csak épp oly összeséget tekintő egységes philosophia lesz, mint a hogy az exact tudományok a természethölcselet egységében adva voltak, s különéletök első stadiumában még mindig, ha nem organikusan összefűzött, de legalább egymás mellé rendezett egységet alkotnak.

A sokratesi sociológiával egy időben, sőt már azt meg-

előzőleg fejlődik ki a társadalmi történettudomány. Valóban a városalapítók első krónikásait, s a classikus aera nagy historikusait szempontjok általánossága jellemzi. Akár egy körvonalozott kis hely, akár egész Hellas, sőt az ismert világ történetét adják, a viszonyok összeségét tekintve teszik ezt. A sokratesi sociologia később egyéni erkölestanná alakul át s további fejlődésének nyomait csak Aristoteles Politikája hagyta reánk; a történettudomány a disciplinák végtelenségévé oszlik szét, a hol a biographikus, archaeologikus, irodalomtörténeti munkálatok az eredeti egység ugyanoly felbontását tüntetik elő, mint amott. S mindez elősegítve, vagy legalább is hasonló okokból előidézve, mint a socialis élet munkamegosztása, egységes functióinak szétदारabolása. A mit itt a növekvő emberszám, azt ott a növekvő tudástárgy teremtette meg eredményül.

Szükséges a classica-philologia történetét elmondani, hogy a fejlődés hasonló menetét mutassuk ki nála! Nem elegendő tudni, hogy a renaissance törekvéséből, mely nem kevesebbet foglalt magában, mint az egész ó-kor újólagos restituálását, az átéltnék újólagos átélését, a francia iskolának a tudnivalók összeségét felölelő polyhistorismusán keresztül és a mult század végén s a mienk elején fölvetett némely egységítő kísérletek után, tudományunk manapság a szétदारabolás azon stadiumába jutott, hol nemcsak minden szerzőnek, nemcsak munkának, de mintha azok minden gondolatának, minden mondatának is külön commentátorai lennének. Valóban nehéz a tudományos specialisságot látni s a srófkészítők classikus példájára nem gondolni. Nemcsak a lelki világ s ennek materialis feltételei között, de külön e két sphaera legközelebben s legösszefüggőbb tüneményei között is megszünt az összeköttetés.

Távol van tőlem az a félreértés, mely a bármely téren is előállott munkamegosztás előnyeit nem tudja appreciálni.

Annak szembeszökő érdemeit, éppen a classica-philológiát tekintve, joggal hangsúlyozhatjuk; épp itt sok olyat hozott az exact ismeretek körébe, a mi a nélkül örökre elveszett volna számukra. Hogy az egyéni önkénynek, a raffinált mesterkedésnek ezzel együtt épp oly tág tere nyílt, mint a fölösleges hangyaszorgalomnak, mely haszon nélkül tesz gyűjtő mániájának eleget, azt bizonyára lehetetlen annak be nem látnia, ki a classica-philologia munkálkodását csak némileg is figyelemmel kíséri; hol van az abstract idea, melyet holmi kedvencz czégér útján, például az állított vagy tagadott «hitelesség» aegise alatt philologusaink már el nem mondtak? De ne keressük ott a haszontalant, a hol a hasznosnak már csak azért is túlsúlyban kell lennie, mert tudásunk alapját e részlettanulmányok szolgáltatják. Amellett nemcsak a classica-philologia követi a munkamegosztás e túlhajtott elvét, de ugyanazon öntudatlan hajlandóságtól indítatva majdnem minden tudományunk, legalább is a történetiek; ha az ó-korral foglalkozó társadalmi tudomány jobban, az ok tárgyának sajátosságában rejlik. Megvan a szétdarabolásnak magyarázata, megvannak mentő körülményei, de justificálása nincs meg; s midőn az elkülönítés és specializálás helyett a phenomenák egységét s az azon alapuló egységes tárgyalást, az egységes classica-philológiát hangsúlyozom, ez nemcsak azért jogosult, mert minden exclusiv iránynak ellensúlyozóra van szüksége, s hogyha egyedül dominálja a teret, épp azt kell hangsúlyoznunk, a mit meg nem ad, sőt azt, a mit az ellentétek örök törvénye szerint egyenesen kizár. A két irány nem mint egyenjogosultságú rivalis áll szemben, hisz a postulált egység egyedül képes a specializálás inferens hibáit kicorrigálni, melyekben ez a czélt az eszközzel cseréli össze s a tudás fogalmát meghamisítja.

A classica-philologia czélját már is körülírtam, mint az ó-kor két classikus társadalmának teljes ismeretét.

Hogy ez általános tudást csak részlettanulmányainkkal érjük el, ez magán a célon keveset változtathat; hanem mindenki közeledhetik az ideálhoz, munkásságát nem kevésbé az ideál szem előtt tartásával végezheti.

Hát tényleg mindaz, a mit ezeken meg ezeken a legminutiosusabb fejtegetésekkel eredményként felmutatnak, nem e cél érdekében történik-e? S nem vállalkozik-e tényleg itt-ott a legkiválóbbak közül e részletek összegező feldolgozására? Az utóbbi ritka kivétel, s annál ritkább lesz az idők folyamában, mennél kevésbé számol a specialis kutatás azzal a körülménnyel, mely épp a végcél érdekében a válogatás nélküli, «minden» gondolatának természetes határokat szab. Igaz, a mult cselekedeteit, tényeit akarjuk megismerni, s mintha a mult-fogalom velök szemben minden érték meghatározást megszüntetne; mintha a manapság currans tudományos elvnek tényleg igaza volna: a tudós előtt semmi sem csekély; de a multat emberek teremtették, s mi, a jelen emberei, törekszünk ismerete után. A szemlélő és szemlélt közössége a mult történetében is szükségszerűvé teszi a differentiatio alkalmazását; a ki a multat a jelenért írja, külön szedi mindazt, a mi előttük lényeges; mondanom sem kell, hogy realis szempontunkból téves út, bármily önkénytelenül is jussunk itt-ott valamennyien reá; a ki a multat a maga realitásában kívánja felfogni, az egyedül jogosult törekvés, nem kevésbé válogat a mult fejlődésében, a mult emberei előtt lényeges között. A történet factumait, az írók szavait, egyszóval az összes hagyományt a végtelenségig lehet felbontani, külön-külön magyarázgatni, ha egyszer a részletezésre vállalkozunk; a tények elszigeteltségében csakugyan meg is szűnik a fontos vagy kevésbé fontos attributum; de a részletezőknek még akkor is, ha végeredményben az egység ideáljáért gondolnak fáradozni (és hányan gondolják?), be kell azt látniok, hogy munkásságukat e cél határolja körül, s hogy

önkéntelenül is, midőn az *elszigetelt*, a *különálló* összes felmutatni valójok, a czélt az eszközzel cserélik össze, mert az előbbi — még egyszer mondom — mindig az egység marad.

Ez imént leirt veszedelmes tévedést csak arra a másik általánosabb tévedésre lehet visszavezetni, mely a tudás concepciójának meghamisításában áll. Sohasem szabadna szem elől tévesztenünk, hogy a classica-philológiánál is társadalmi nyilatkozatokkal, a világ legcomplicáltabb tényeivel állunk szemben, hol minden tudomány ama fontos, majdnem egyedüli feladatát, az ok és okozat relatiójának feltüntetését a legnehezebb elérni. Igazságtalanság volna, ha valaki classica-philologusaink ezen egy bizonyos irányban tett fáradozásait kevésbe venné; de talán mondanom sem kell, hogy mindez egyszerűen az egyéni psychologia empiricus ismereteivel s majdnem exclusive a mult egyéni nyilatkozatait tekintve történt. Senki se kívánja tagadni azok érdemét, a kik mindazzal, a mit emberi elmeél csak kitünőt felmutathat, egy-egy költői gondolatot vagy egy-egy nagy államférfiú és hadvezér tettét a legtitkosabb egyéni rúgók feltüntetésével kívánták érthetővé tenni: ez bizonyára, a mennyivel tágabb teret nyit a merész és önkényes föltevéseknek, annyival «hálásabb» terrenum is; de mintha a történet tényeinek e közvetlenül adott kapcsolatai mellett azokat a kevésbbé feltünő összeköttetéseket is figyelembe kellene vennünk, melyek ismét a maguk részéről a mennyivel kevésbbé szemmeláthatóak, többnyire annál nagyobb tudományos bizonyossággal állapíthatók meg. Avagy, hogy a végtelen számban kínákozó példák közül csak egy tetszésszerintit válaszszak ki, tényleg kimerítettük egy államtvény ismeretét, ha szerzőjére s annak egyéni intencióira reducáltuk keletkezését s legfőljebb legszembetűnőbb eredményeivel számolunk be?

Magát a megalkotót, akár egyes, akár collectivum legyen

is, nem a múlt és jelen összes, vele érintkezésben levő fenomenái befolyásolták-e, s maga a törvény, a mint keletkezését a társadalmi okok gyakran kibontakozhatatlan összefüzdésének köszönheti, megalkotása után nem fogja-e szintén a társadalmi factorok szerepét átvenni, s a maga részéről is mindazon concretumokra, s ezek közvetítésével mindazon institutumokra messzemenő befolyását kiterjeszteni, a melyek vele contactusba léptek? A relatiók azzal a végtelenségével állunk szemben, a hol csakugyan gondolkozni és tennivaló elég marad örökkön történészeink számára, a kik a specializálás terén oly szívesen békülnek ki a végtelenség fogalmával.

A mint a kapcsolatok összeszövődése a társadalom minden nyilatkozatából egységet alkot, szerves egységet, a melynek, hogy képesen beszéljek, existentiája tartama alatt megvan centralis része, organumai, életfeltétele: úgy a társadalom maga is, egészében, egy ily felsőbb organumot képez. Ha előbb a classica-philológiától megköveteltük azt a tárgyalási módot, mely az összeségre tekintettel van, egyszerűen, a tudománynak definitiójából, mint az összes ókori nyilatkozatok ismertetéséből indulva ki, most ugyanazt a követelményt még nagyobb nyomatékkal kell hangsúlyoznunk, midőn a tudás-objectum maga is csak ilyforma tárgyalást tehet lehetségessé. Csakugyan classica-philológiánk, sőt bizonyos általánosítással mondhatnók összes történettudományunk, legradicalisabb hibája, hogy a történetet inorganikusnak, különvéve a maga részleteiben tárgyalhatónak tekinti. A mit az emberi test ismereténél, sőt az egyes ember lelki világának feltüntetésénél senki kétségbe nem von, hogy a szokásos kifejezés szerint «a részek az egész ismeretét feltételezik», hogy csupán az organikus egység felvétele tesz minden részlegest érthetővé, az nyomban feledett vagy kevésbe vett igazsággá lesz, ha az általánosabb társadalom egységéről van szó. E félreértés meg-

hamisítja tudásunkat, s azután a mennyivel nagyobb és fontosabb kapcsolatokat, összeköttetéseket hanyagol el, annál kevésbé képes a történetismeretet magát abba a tudás-sorozatba beleilleszteni, mely végcélként az élet megismerését tűzi feladatúl, a mint ugyancsak ebből veszi kölcsön tudományunk első ismereteit. Átlépném a határt, ha az összes humaniorák ez ideális törekvéséről beszélni akarnék; de a tudás conceptiójának igaz felfogása alkalmat szolgáltatathatott, hogy egy szót szóljak arról az utolsó desideratumnról, melyet a mindenütt lépcsőzetesen általánosodó tudás minden társadalom realis ismertetésétől, a classica-philosophiától is vég-eredményben elvár.

A mondottak után tudományunk eljárás módja nem lehet kétséges; nemcsak objectumának minden nyilatkozatát, de ezeket mint egységet öleli fel; s a practikus kivitelben a tárgy szükségszerű restringálása semmit sem változtat a principiumon: a nyilatkozatok bármely fajának tárgyalása épp oly egységet fog feltüntetni, mint az egészé, éppen azért a társadalom egységének szem előtt tartásával történik. Az irodalomtörténet — egy azok közül — ne legyen a factumok krónikája, de épp oly kevésbé egyéni aesthetika; az úgynevezett «államrégiségek» ne az állam institutióinak egyszerű vagy elégtelen magyarázatokkal adott egymásutánja. Tudományunk és a sociologia összeköttetését is világosan láthatjuk mindezekből. A sociologia a társadalmi nyilatkozatok philosophiája, s ha eddigi állításainkat nagyjában belőle merítettük, a részletekben is majd ez fogja körülírt kötelességünket útbagazítani. Methodust és előismereteket nyújt, mint értekezésem elején már is mondtam; a mint maga a statikus tények kapcsolatában és azok evolutiójában meríti ki tudástárgyát, a classica-philológiát is, minden realis ismeret-kölcsön mellett, azzal a két fogalommal teszi járatossá, melyekre manapság leginkább rászorul: a simultán jelentkezők össze-

köttetésével és a successivák épp oly gyakran elhanyagolt történeti fejlődésével. Könnyű volna kimutatni, hogy a mondottonon kívül az előbbi fogalom, a relatiók fogalma mennyire fontosabb az ó-kor problémáinak, mint a modern történet egyénibb társadalmának megértésénél; e pont megvilágítását máskorra hagyom. Egyelőre megelégszem azzal, ha a classica-philológiával kapcsolatban talán nem egész jogosulatlanul az egészet és egységet tettem szótárgyává a külön existenciáért küzdő részlettanulmányok ellenében.

Páris, 1894.

Dr. Hornyánszky Gyula

AZ IDŐ ELMÉLETE.

— Második közlemény. —

Nem tartom elfogadhatónak azt a Horwicz-tól javasolt pótlását eme, különben csak hypothetikus, fok-theoriának, mely szerint azt fogadjuk el a lélek fő ismertető jelének képzet és érzet között, vajjon önkényüleg meg lehet-e az illető *P* képet változtatni, vagy nem. Ha igen, úgy merő képzet, ha nem, valóságosérzet forogna fönn. (I. Th. u. o.) — Nem tagadom, hogy eme módszerrel az, a ki hallucinációkban szenved, sokszor eligazodhatik az iránt, vajjon pusztá káprázat-e, avagy valóság, a mit lát; csak azt hibáztatom, ha valaki ezt a módszert ott hozza fel, a hol egy általános, a normalis hangulatú lélek részéről minduntalan alkalmazásba vett módszer képezi a kérdés tárgyát. Az egészséges embernél a képzetek soha nem lesznek hasonlók bizonyára a valóságos érzethez olyannyira, hogy ilyen elbírálásmódhoz kellene folyamodnia, — s még kevésbbé fogadom el, hogy ahhoz tényleg folyamodnék, vagyis, hogy ezen az alapon ítélné meg, vajjon nyert-e valóságos érzetet, vagy nem.

Az eddigiek tanulságait ráalkalmazva az általános tagadó ítéletek keletkezésének kérdésére, azt kell elfogadnunk, hogy a midőn a szemlélő elől *A* benyomás elragadtatik, nála a világos, esetleg élénk tonustól színezett, szemlélő állapot helyett egy homályos, halvány, tonus nélkül szűkölködő lekiállapot áll be. A laikus, illetőleg a pszichologikus

okoskodás finomságaihoz hozzá nem szokott elme már most hajlandó volna oly módon szólni tovább a gondolatot, hogy «mihelyt a szemlélő egy új, az érzőtől ily határozottan különböző lelkiállapotba jutott, indítottnak érzi magát, a rajta végbement változást egy bizonyos, a külső helyzetre, a tárgyi világra vonatkozó ítéletben ki is fejezni, t. i. ebben: „*A* nem hat”. Ez pedig alapjában nem más, mint az általános tagadó ítélet». Ez az első tekintetre igen tetszetős és itt közvetlenül kínálkozó okoskodás azért nem helyes, mert az általános tagadó ítélet nem indulatszó, mely a mindannyiszor beálló lelkiállapotoknak volna egyszerű megnyilatkozása. Ez az ítélet: «*A* nem hat» nyilván a felismerését foglalja magában annak, hogy most olyan állapot állott be, a mikor az «*A* hat» ítélet nincsen helyén. A pszichikai tényálladéknak leírása tehát nem teljes, ha csak annyit ismerünk el, hogy a lélek akkor, a mikor általános tagadó ítéletet mond, más lelkiállapotban van, mint mikor a megfelelő állítót mondja, — hanem hozzá kell tennünk; a léleknek egyszerűsmind szeme előtt lebeg, emlékezetében él ama másik lelki állapot, s nem mivel most más állapotban *van*, hanem mivel állapotát másnak *találja*, azért határozza el magát egy, az előbbbitől különböző, az általános tagadó ítéletre. Állapotváltozást elszenvedni és e változásról tudomásának lenni két dolog. — Az érzet eltüntével e feltevésünk szerint két különböző emlék marad fenn. Az egyik az érzet qualitativ részeinek az emléke, melyeknek összesége adja a sajátlag ú. n. képzetet, a másik ez a *mellékgondolat*: «az általam így elgondolt qualitativ jegyekhez tulajdonkép más közérzet tartoznék, mint a milyet tényleg érzek». A szemlélőnek szóval a képzettársulás törvényénél fogva akkor, a mikor a kérdéses qualitativ jegyeket fejében tartja, eszébe jut az a közérzet, melylyel ama qualitativ jegyek össze voltak kapcsolva, s azt találja, hogy ez a közérzet most nem

jár együtt ama tényleg csak gondolt qualitativ jegyekkel. Közérzetnek nevezem itt, hogy egy szóba foglaljam össze, azokat az érzéseket, melyek az érzés fokából és tonusából állanak elő. Ezen tekintetben vesz észre a lélek változást akkor, mikor *A nincs*, — persze nem oly értelemben, mintha tudná, hogy az érzet tonus az, a miben nála változás állott elő, hanem észrevesz mindenesetre annyit, hogy most *valami* nem úgy van, mint volt annak előtte, bár nem tudja megmondani, hogy mi az, a minek a hiányát érzi.

Engedtessek meg ezt népszerűbben kifejezmem. Az elmére nézve kétféle állapot constatálható. Az egyik az, a mikor valamely érzetnek tényleges hatása alatt áll: ez az érző állapot; a másik az, a mikor az érzet nem hat, de az elme az érzetre gondol: ez a képzelő állapot. Mind a két állapotnak meg van, hogy úgy mondjam, a maga külön íze; ez az, a mit fönnebb közérzetnek neveztem. (Persze ennek nem az az értelme, hogy magának az állapotnak volna valami külön érzete, vagy a mint itt neveztem, íze, — hanem az, hogy mind a két állapotban érez más-más ízt, azaz közérzést a lélek; más-más íz van velök összekapcsolva és bélyegzi meg ez állapotokat.) Ez nagyon fontos dolog, mert a lélek tisztán ezen ízeknél fogva tudja ez állapotokat egymástól megkülönböztetni. Miért állítja az egyén, hogy *A* érzet, melyre gondol, tényleg nem hat reá? Felelet: azért, mert most nem érzi azt az ízt, melyről tudja, hogy mindig érzi, ha *A* érzetet hatásban levőnek mondja. Ha pedig észreveszi, hogy az az íz, melyet a képzelő állapotban érez, nem az, mint a melyik jellemzi az érző állapotot: vajjon nem az következik-e ebből, hogy a lélek visszaemlékszik az érző állapotnak ízére, vagyis, hogy ennek az íznek az emléke — mintegy utóíze — ő benne megmarad, ezzel méri, ezzel hasonlítja össze a képzelő állapot ízét, s így constatálja aztán a kettőnek különböző voltát.

Megjegyzendő itt, hogy ez a fejtegetés egyáltalán nem érinti azt a kérdést, vajjon akkor, mikor a lélek nem valamely egyszerű érzettől, hanem egy tárgytól nyilatkoztatja magát meghatottnak, — ez a tárgy, melyet mi mindenkor csak mint különös módon projiciált érzettömeget vagyunk képesek felfogni, mint ilyen, a mi szemlélő képességünkől függetlenül csakugyan jelen van-e vagy nincs? Ez metaphysikai kérdés, mely a mi fejtegetéseinkhez nem is tartozik. Én éppen csak azt a kérdést feszegettem, hogy miért nem mondjuk akkor is, hogy valami tárgy van előttünk, mikor csak gondolunk reá, és itt eldöntetlenül hagyom azt a kérdést, vajjon ennek az ítéletnek: «egy tárgy van előttem», van-e vagy nincs metaphysikai alapja és jogosultsága. Tény, hogy néha indítottunk érezzük magunkat arra, hogy egy tárgyat előttünk létezőnek mondjunk, — máskor meg, hogy annak ittlétét tagadjuk. S a kérdés csak az volt, mi indít minket e megkülönböztetésre? Erre csak a lélek érzelmevilágában lehet a feleletet keresni; de sohasem a tárgy természetében, objectiv tényálladékokban, szóval metaphysikai okokban, mert minden tárgy ránk nézve csak érzetscsoport, s minden ítéletnek indító oka csak érzet és képzet, mert az ítélet maga lelki functio.

A mi már most az általánosan tagadó ítélet megszületésének körülményeit illeti: bizonyos, hogy azt nem valami philosophiai okoskodás, a paradoxonok keresésének hajlama szülte meg, s nem egy távoleső, az adott jelennel *tényleg* össze nem függő *valami* képezhette az első illetén ítéletnek a tárgyát. Egy egészen concret alkalomnak, oknak kellett főnforognia, hogy az ember a távollevőt a maga beszédébe bevonja. Tudjuk, hogy az általános tagadó ítélet emlékezést kíván, vagyis az eltűnt érzeteknek képzet alakjában való megtartását. Már most milyenféle benyomások lehetnek azok, melyek a gyermek lelkét annyira be tudják

tölteni, hogy még távollétökben is visszagondol rájok? Mi lehet az, a minék ő a hiányát érzi? mert, hogy érzi, az mutatja, hogy ítéletében éppen a hiányát emeli ki ennek a valaminek. Nyilván nem más, mint a kellemes és kellemetlen érzettel járó benyomások, de semmi esetre sem azok, melyektől közömbösnek maradt; mert hisz a gyermekben a bár korán jelentkező elméleti érdeklődés még sincsen oly nagy fokú, hogy más, mint csak testi érzületét érdeklő benyomásokat tartson meg lelkeben akkor, mikor kívülről más jelenségek kínálóznak. Ezért én azt tartom, hogy a kellemes és kellemetlen az indító ok, mely egy, a külső világtól különböző belső világnak a megalkotását s ezzel párhuzamosan az adott világnak bizonyos ideálok szerint való mérlegelését előmozdítja, — mert ez, az ideálok szerint való megítélés, a szelleme az általános tagadó ítéletnek. Az első alkalom, melylyel a gyermek élvezete megszakadt, a mikor a kellemes benyomás elsiklott előtte, a nélkül, hogy élvezetével jóllakott volna, — az első alkalom, a mikor egy kínos benyomástól megszabadult. vetette meg belvilágának alapját, mert minden szándékos közreműködése nélkül megrögzik elméjében egy, a külső valóságtól különböző képe az élvezetnek avagy fájdalomnak, melyre visszagondol, s azt a jelennel összehasonlítja. Az eltűnt benyomásnak kellemes volta s hozzá képest a jelennek sivársága, — vagy akár megfordítva, a jelennek csillapító természete a szerencsésen eltávozott benyomások kínos voltához képest, szóval az egymást követő két benyomás érzetonusában nyilvánuló *ily határozott* különbség: ez okozza, hogy a gyermek megszűnjék a mindenkori adathoz ragaszkodni, és hogy elméjében egy kép, t. i. az élvezet vagy fájdalom kútforrásának képe megszilárduljon, hogy összehasonlításokat eszközöljön jelen és múlt állapota között, mely hasonlítását utóbb ezen ítéletben fejezi ki: «A nincs».

Valamint a gyermek eredetileg csak a kellemes természetű benyomásoknak a hiányát veszi észre, úgy a serdülő és a felnőtt ember egyebekét is, a mennyiben t. i. érdeklődik irántok, — megjegyezvén, hogy az érdeklődés is oly adatok felé szokott fordulni, melyeknek segítségével közvetlenül, avagy hosszabb-rövidebb úton valami kellemes érzetet sikerül megszerezni avagy kellemetlent eltávolítani. Tény, hogy csak olyasminek hiányát tartjuk constatalásra érdemesnek, a mi iránt érdeklődünk.

Íme a mult-ítéletről akartunk szólni, és csupa tagadó ítélet bonczolgatása lett belőle. Nem volt digressio. Mert tény, hogy mindaz, a mit a tagadó ítéletről mondtunk, ráért-hető a múlt-ítéletre is, melyről tudjuk, hogy csak a tekintetben különbözik a tagadótól, hogy minden múlt-ítéletet lehet tagadó jelen-ítélettel, de nem minden tagadó jelen-ítéletet a megfelelő múlt-ítélettel helyettesíteni. Nem minden «nincs» = «volt», de minden «volt» = «nincs», — a mit a magyar szóbeszéd, «volt, nincs» is elismer, mely nyilván azt akarja mondani: «volt = nincs». Azt a körülményt azonban, hogy a múlt-ítéletek helyébe tagadó jelen-ítéleteket lehet iktatni, itt munka-megtakarításra nem zsákmányolhatjuk ki. Mert először már az, hogy az emberiség *még sem* határozza rá magát a múlt-ítéleteknek egyszerű kiküszöbölésére, azaz, hogy nem mond a «volt»-ak helyébe egyszerűen «nincs»-et, már ez a körülmény is, egybevetve azzal, hogy nem minden *nincs* = *volt*, rámutat arra, hogy az emberiség valami több, illetőleg más értelmet érez a múlt-ítéletben, mint a mennyit a tagadóban. Kérdés, mi ez a több értelem, avagy általánosabban megfogalmazva, mi a teljes értelme a múlt-ítéletnek?

Erre a kérdésre, minthogy ez ítéletek jelenlegi tényleges értelmét csak úgy ismerhetjük meg igazán, ha annak fejlődése menetét is ismerjük, az összehasonlító nyelvtudo-

mány segítségével fogunk megfelelni, — miért is kénytelen lesz az olvasó, félretéve egy nagyon is indokolatlan berzenkedést a «philosophiai munkában nyelvtudomány!»-tól, egy darab időre ezen térre fáradni.

2. A múlt-ítélet értelme.

a) *Általánosságok és verbum substantiale.*

Semmi méltányos ember sem fogja azt várni, hogy az itt hirdetett vizsgálódás az összes meglévő nyelvekre terjeszkedjék ki, s én azt hiszem, eleget tettem a relativ teljesség követelményének, ha a nyelveknek Müller Miksától meghatározott három nagy köréből, t. i. a tőváltoztató, ragozó és egyszótagos nyelvek nagy sokaságából csak 1—1 családot, illetőleg individuumot mutatok be. A hajlító nyelvek sorából az *indogerman* nyelvcsaládot fogjuk vizsgálni, vagyis annak az ősnépnek nyelvét, melynek köréből egész mai nyugati műveltségünk kiindult, s mely népek szellemi gazdagsága azzal a reménnyel kecsegtet, hogy a nyelvalkotás terén s éppen idői kifejezések dolgában jelentőséges leletekre fogunk akadni. E nyelvcsaládból is csak azokat a nyelveket mutatjuk be, melyek könnyebben hozzáférhetők, és melyeknek grammatikai anyaga teljesen fel van dolgozva, milyen a görög, szanszkrit, német és latin, — másrészt meg egészen elmellőzzük a román nyelveket, melyek a latinból származván, semmiféle új, eredeti alakot az időkifejezésre nem fejlesztettek. Már maga a latin nyelv is, mint látni fogjuk, sok egészen jelentőségtelenné vált alakot használ a múlt-értelem kifejezésére, s a román nyelvekben ezeknek csak hangtanilag módosult formáit találjuk.¹ A ragozó nyelvcsaládok sorából hadd álljanak itt a hozzánk nemzetiségünknel fogva közel álló *ugor* nyelvek,² — s

¹ Ezt *Diez*: «Grammatik der Romanischen Sprachen» (Bonn 1869—72. III. kiad.) című munkája II-ik kötetének átkutatása alapján mondom. (L. a 143. laptól.)

² Ezt írtam ezelőtt öt évvel, a mikor az egyetlen számbaveendő forrásmunkának. *Budenz* «Ugor nyelvek összehasonlító alaktana» II. részének a megjelenését még vártam. Ma, hogy felejthetetlen érdemű hazai nyelvtudósunknak kora halála e reményemtől elütött, az ugor nyelvekre vonatkozó fejezetet kidolgozatlanul kényszerülök hagyni.

végül az egytagúak köréből a sok tekintetben tipikus *chinai* nyelv. E fejtegetés, ismétlem, egyáltalán nem lép fel a teljesség igényével, s inkább csak mutatványt akar adni a nyelvalkotó szellem műhelyéből. Mindazáltal meg kell jegyezni, hogy *e* nyelvcsaládok eljárásából következtetést lehet vonni általában *a* nyelveknek eljárása módjára időkifejezés tekintetében, — nem mintha azt szabadna következtetnünk, hogy az itt kialakított exponensek az összes többi nyelvek körében is elő fognak fordulni, hanem mert általános körvonalakban jelzik azt a módot, melyet a nyelvek az idői s különösen a múlt értelemnek kifejezésénél követnek. Erre t. i. más mód, mint az ilyen vagy amolyan *körülírás*, avagy a direkt, ezen és rokon czéloknek szolgáló *képzőelemmel való kifejezés* nem is lehetséges, s *e* módok mindegyikére a választott szűk körön belül is találunk elég mintát. Mondhatjuk tehát: *ex uno disce omnes!*

Itt mindenekelőtt tisztába kell jönnünk a pusztá létezés jelentő ú. n. segédigének (*verbum substantiale*) az értelmével, melyet a tagadó ítéletek typosának jelzésére idáig is sűrűn használtunk, s mely különösen az indogerman nyelvekben sok helyütt ott szerepel, a hol idői, különképen múlt-értelemet kell kifejezésre juttatni. *Okvetlen* szüksége van erre az ígére nemcsak az indogermán, de az ugor s előreláthatólag minden más nyelvnek is akkor, ha valamely névszó-jelzette tárgynak a jelenből a múltba történt átlépését akarja megértetni, de *tényleg* alkalmazza ott is, hol ige-jelzette cselekvésnek elmúlását (illetőleg elmúlt voltát) kell kifejezni (szűkebb körben az indogerman nyelvcsalád, tágabban az ugor), noha erre az értelemre mind a két nyelvcsalád közvetlenül az ige-gyökéren alkalmazott képző-elemeket, exponenseket fejlesztett ki. A tényálladék más szóval, röviden az, hogy mult-exponensét minden nyelv, — már t. i. a melyik illet egyáltalán kifejlesztett, — tisztán csakis igei fogalmak elmúlásának jelzésére használja (ott sem mindig), míg ellenben a névszói fogalmak elmúlását oly módon érteti meg, hogy ez exponensét egy, látszólag csak az illető alanynak *jelenlétét* kifejező ígéhez ragasztja, mert amaz exponensét kizárólag igék számára tartotta fenn. Ha az *ír* cselekvés megszűntét akarom valakinek tudtára adni, azt mondom egyszerűen: *«irt»*, de ha egy folt eltűnését akarom megértetni, kénytelen vagyok azt mondani: *«a folt itt volt»* vagy *«eltűnt»* sat. — Kérdés tehát, mennyiben rokon

egymással ez a kétféle múlt-kifejezés, s nem kell-e a «volt» szót, mely egyrészt, mint látjuk, főnévi fogalmak elmúlásának jelzésére való, másrészt meg, mint alább fogjuk látni, számos indogerman perfectiv igealaknak képezi lényeges alkotórészét, valami különös, tisztán csak az elmúlás tényének jelzésére rendelt szónak tekintenünk? A laikus ugyanis, valamint egyrészt hajlandó lesz, kiindulva a mai nyelvhasználatból, az «*A van*» alakú ítéletben a «van» igét tisztán a jelenlét kifejezőjének tekinteni: úgy másrészt a «volt» igét az elmúlás jelölésére teremtett szónak fogja tartani.

Itt először is meg kell jegyeznünk, hogy a «van» ige alapjában nem jelent jelenlétet, későbbi téves felfogások elkerülésére pedig ki kell emelnünk azt, hogy ezen igeének a gyökeréről — bármit jelentsen az, — csak oly kevés okunk van feltenni, hogy azt, a mit jelent, egy bizonyos időphasisra, pl. jelenre vagy múltra vonatkozólag jelentené, miként más ige-igéknek a jelentése sem fűződik *egy* bizonyos időphasishoz, hanem jelenti a maga tartalmát tisztán mint ilyet, minden időre való vonatkozás nélkül. Az idői vonatkozás járulékos elem szokott lenni az igeiken, melyet a nyelv soha a szónak eredeti értelmébe fel nem vesz, hanem mindenkor csak az eredeti szóalaknak bizonyos módosításai segítségével szokott kifejezni. Továbbá tudni kell, hogy a szóban forgó, ma már csak a pusztá elvont «létezés»-t jelentő *verbum substantiale*-t a nyelvtudomány kutatásai alapján oly igékkel kell közös eredetűnek tekinteni, melyek egyáltalán nem pusztá létezés, hanem a létezésnek egy egészen concreten fajtát, a «lakás»-t, «maradás»-t, «ülés»-t, «állás»-t stb. jelentik. A mi nevezetesen az indogermán lét-igét, első sorban a szanszkrit *bhū-* és *as-*gyökereket illeti, — melyeknek elsejét a nyelvtudósok a német «bin» és őslatin «fuo», valamint az újabb «fui», «futura» és «fore» igék alapszavának veszik, míg az utóbbi a latin és görög ἐσ-(ἐπι) és «eram», «sum» [= *esum*] igékben, valamint a német «sein» és «ist» igékben él, — e szanszkrit *bhū-*gyökre nézve megjegyezzük, hogy a görög φῦω (létrehozok) igével tartozik együvé,¹ valamint, hogy egy gót «wohnen» jelentésű igeének («bauan») is az alapszava. Az *as-*gyökre nézve

¹ *Curtius G.* a «fetus» «fecundus» és «futuo» szókat is származtatja belőle. (L. «Grundzüge der griechischen Etymologie» V-ik kiad. Leipzig 1879.)

pedig tudni kell, hogy azt a szanszkritban *ās* = *ül*ni is helyettesíti, s ezért *Bopp* valószínűnek tartja, hogy az *as*-ige ebből az *ülést* jelentő *ās*-ból származott. («Es ist nicht unwahrscheinlich, das das verb. subst. nur eine Kürzung der Wurzel *ās*-, sei, und das überhaupt in keiner Sprache der abstracte Begriff des Seins der ursprüngliche eines Verbum's sei.» L.: «Vergl. Gr.» II. kötet 509. §. Ugyancsak *Bopp* a «*war*», «*wäre*» (gót: «*vas*», «*vesjau*»)-féle alakokat a szanszkrit *vas* = «*lakni*» gyökérből származtatja, melynek praesense («*visa*») a gótban már «*bleiben*» jelentést vett fel. (U. o.) — Talán az sem éppen lehetetlenség, hogy az *as*-, *ās*- és *vas*-gyökek csak egymásnak a differenciálódásai, vagyis, hogy itt egy és ugyanaz a szó forog fön, különböző, egymásra könnyen visszavezethető alakokban, melyek idővel vettek fel különböző jelentéseket.

A magyar *val-vol*-igegyökérről tudjuk, hogy az ilyen concretebb jelentésekben is fordul elő, mint «*valakinek jó volta*» és «*arra való*». *Budenz* («Magyar-ugor összehasonlító szótár». Budapest 1873—81; lásd 592—3 lap) ez igét olyan concretebb jelentésű gyökerekkel veszi közös eredetűnek, milyen az ész: *ole* = *sein*, *bleiben*; | erza-mordvin: *ule* = *sein*, *verweilen*, *geschehen*; | vogul: *ol* = *sein*, *bleiben*, *verweilen*, *leben*; | kondai vogul: *ol* = *sein*, *bleiben*, *leben*, *wohnen*; | északi osztják: *ul*-, *vul*- = *sein*, *sich befinden*, *verweilen*; | irtisi osztják: *ul* = *sein*, *leben*; | lapp: *orro* = *esse*, *manere*; | finn-marki lapp: *orro* = *sein*, *sich aufhalten*.

Mindez, igaz, csak feltevés és nem bebizonyított igazság, de oly feltevés, melyet hangtani és az illető nyelvek közös eredetére valló másnemű bizonyítékok nagymértékben valószínűvé tesznek. A *lét*-ige eredeti jelentésére nézve pedig mindebből logikailag két lehetőség áll elő. Vagy eredetileg jelentett az ugor, illetőleg indogermán ősnyelv nekverb. subst.-ja, (tehát az az alak, mely mindegyik nyelvcsaládon belül a felhozott igék közös alapszavának tekintendő), puszta elvont létezés, s vette fel utóbb az illető származék-nyelvekben, vagy még talán az ősnyelv körén belül hol az egyik, hol a másik concretebb jelentést (mint a milyenek: *lakni*, *maradni*, *élni*), — vagy pedig eredetileg volt már magában az illető ősnyelvben valami ilyen concretebb jelentése ennek a verb. subst.-nak, s halványodott el több puszta elvont értelmű «*lét-igévé*». Alapjában mind a két feltevés megáll-

hatna, mert arra is találunk elég példát, hogy a szónak eredetileg általánosabb, tehát elvontabb jelentése a nyelvekben idővel szűkebbre szorul, s arra is, hogy eredeti concret jelentés-árnyalatok idővel feledésbe mennek, minek folytán a szó teljesen elvont értelművé lesz. A jelen esetben azonban csakis az utóbbi föltevést tarthatjuk valószínűnek, vagyis azt, hogy az indogerman, valamint az ugor s minden más nyelvcsaládnak ősi «lét-igéje» egészen concret dolgot, talán ülést, állást vagy hasonfélét jelentett. E mellett az szól, hogy nem philosophus elvonások, a valóság kérgéből mesterségesen kihántott, csak a philosopháló gondolkodásban megszülemlő sublimatiók szokták a még eredeti naivitásában leledző népszellemet elnevezések kifejlesztésére ingerelni, hanem, igenis, a külső világ gazdag színezetű, érzékeket foglalkoztató egész köre, az adott létezőnek érzékelhető viszonyai. Már most a pusztá *lét* mint ilyen csakugyan nem egyéb, mint egy elhalványult philosophus-fogalom. Bármerre tekintünk, pusztá *lét*-et bizonyára nem látunk sehol, de igenis lakást, ülést, állást stb. Ámbár a népszellemtől nem lehet megtagadni azt, hogy képes egy bizonyos relativ abstractionnak a magaslatára fölemelkedni, s nemcsak a szűken egyéninek, hanem a fajnak, az általánosan meglévőnek elnevezésére is szókat fejleszteni (mert hiszen minden egyes szava a nyelvnek egy-egy abstractio, a mennyiben több *használó* adatnak közös elnevezése), — de a tiszta lét fogalmát mégis oly magas, minden valóság-ízétől megfosztott philosophus abstractionnak tartom, hogy nem hiszem, miszerint a naiv ember ennek fogalmát magában megalakította volna. illetőleg, hogy ennek gondolata lelkét annyira meg tudta volna szállani, hogy indítottanak érezze magát az elnevezésére külön szót teremteni. Philosophus semmik elnevezésére a nyelv nem gyárt szókat, s tény, hogy a legtöbb helyütt, a hol úgy látszik, hogy valamely szónak csakugyan volna ilyen érzékelhetetlen jelentése, a nyelvtudománynak sikerül az illető szónak egy concretebb jelentését találnia, sőt ezt reá nézve eredetibbnek kimutatnia. Például idézhetnők erre a szintén az érthetelenségig jelentéstelelné fajult határozóknak és a magyar igekötőknek esetét.

Szóval a *verbum substantiale* a maga eredeti természete szerint nem kiváltságos ige a többihez képest, s nem jelent egyebet, mint «valás»-t, értvén ezen eredetileg lakást, vagy ülést stbf., s értvén ezt minden idői vonatkozás nélkül — épp úgy,

mint a hogy minden más ige, tesztem azt maga a *lakni*, jelent általában lak-ást, s nemcsak éppen jelenvaló lak-ást. E szerint az «*A* volt» alakú múlt-ítélet (hol *A* tudvalevőleg névszó) tulajdonkép azt jelenti, hogy *A*-nak «valás»-a mondjuk ülése, véget ért. Nincs tehát ez itéletben más elem, mely idői mozzanatot jelezne, mint az igeinek exponense, a *-t* betű, — s így látnivaló, hogy *semmi okunk sincsen a múlt-ítéleteket két osztályba soroznunk, a szerint, a mint igei avagy névszói fogalom képezi az elmúlás tárgyát.* Mert a nyelv ez utóbbi esetben is ennek a névszói fogalomnak egy bizonyos cselekvényét, t. i. valását (= ülését) jelzi megszűntnek. E szerint tehát az alábbiakban nem kell egyebet vizsgálnunk, mint amaz eljárásokat, melyekkel a nyelvek a múltságot az *igén* fejezik ki, vagyis, hogy miképen jelzik azt, hogy valamely *cselekvés* szűnt meg.

Ha a fent említett nyelvek múlt-exponenseit nézzük, nagy változatosságot látunk nemcsak a tekintetben, hogy némelyik nyelvcsalád tisztán körülírással, más hangzó-változtatással, ismét más raggal fejezi ki a múltságot, hanem a tekintetben is, hogy ugyanegy nyelv rendszeren egynél többet alkalmaz e különböző módok közül, továbbá, hogy több, eredetileg egyértékű alakot fejleszt a múlt-értelem kifejezésére, melyeket utóbb különféle árnyalatok jelzésére foglal le. Ez árnyalatok azonban, a mint egymásután kifejlődnek, úgy viszont le is kopnak, úgy, hogy a különböző nuance-oknak fentartott alakok utóbb ismét egészen egyértékűekké válnak, mint ezt *Bopp* többi között a szanszkrit sok perfectum-alakra vonatkozólag megjegyzi. (Vgl. Gr. II. 515. §.) Az is érdekes, hogy ez árnyalatok bizonyos tekintetben olyanok, mint a parasit-fejlemények, melyek idővel a törzs erejét felszívják s azt magát elcsenevéstetik. A szanszkritnak összes praeteritumai nevezetesen az imperfectumnak és aoristosnak vették fel a jelentéseit, vagyis jelentik a múltban folyónak képzett cselekvést, úgy hogy e praeteritumoknak eredeti rendeltetése — mely bizonyára nem lehetett más, mint megértetni egyszerűen azt, hogy nem folyó, hanem befejezett cselekvésről van szó — egészen feledésbe ment, annyira, hogy az idő-alakokban gazdag szanszkrit nyelv körülíráshoz kénytelen fordulni, ha valamely cselekvénynek befejezett voltát meg akarja értetni. (L. *Bopp* ib. 513. §.)

De nézzük a főalakokat egyenkint.

Posch Jenő.

MOSSO AZ ELFÁRADÁSRÓL.

— Második és befejező közlemény. —

Az V. fejezet az elfáradásnál képződő substantiákról szól.

Az összes életfunciók között a légzés az, mely az elfáradás folytán a legszembetűnőbben megváltozik. Mosso erre nézve számos köznapi példát hoz fel; ő maga Itália legerősebb evezősein tanulmányozta, hogy az erős izommegeeröltetés hogyan gyorsítja a légzést. Mi ennek az oka? Az egyik nézet szerint az izmok erősebb munkájánál azért lélegzünk gyorsabban, mert nagyobb mennyiségű élenyre van szükségünk. E nézet szerint a légzés gyorsulása a kovácsműhely fujtatójának gyorsabb munkájával hasonlítható össze; a fujtató is erősebb áramú élenyt ömleszt ki, hogy a szén jobban égjen. A másik nézet szerint az elfáradáskor azért lélegzünk gyorsabban, hogy a keletkezett szénsavat kihajtsuk. E nézet szerint a légzési szükséglet a színházi szellőztetéshez hasonlíthatjuk, a mit azért alkalmazunk, hogy eltávolítsuk a megromlott levegőt, a szénsavat, melynek egy bizonyos mértéken túl fölszaporodnia nem szabad.

Mosso számtalan és a figyelmet lebilincselő kísérlettel mutatja meg, hogy mindkét nézet helytelen. Az izmokban, idegközpontokban a szénsavon kívül még más anyagok is támadnak, melyek szükségessé teszik légzésünk funkciójának megváltozását. Közli *Helmholtznak*, *Du Bois-Reymondnak*, *Rankenak*, *Briegernek*, *Gautiernek* az izmok chemiájára vonatkozó kísérleteit, melyek föltárni igyekeznek azt, hogy mily átváltozásokon mennek keresztül a munkálkodó izmok. E kísérletek mind megegyeznek abban, hogy a substantia a működő izomban mérges, kivetni való salakot produkál.

Organismusunkban, a meddig élünk, folytonosan mér-

ges anyagok képződnek. E mérges anyagok egyike az élő sejtek fehérje anyagából származott és Gautier által a többi mérges anyagtól izolált «*Leukomaïne*» is. Szóval testünknek, pl. agyunknak sejtjei kártékony anyagokat választanak ki. Minél erősebb az agytevékenység, annál bővebb a sejteknek kiizzadása. A környezet, melyben élnek, ez által tisztátalanná tétetik; az anyagok a vérbe jutnak és így keringözve a más testrészek idegeivel és sejtjeivel is érintkeznek.

Ha a chemiai életprocessus folyamán a sejtekben képződött salakok a vérben fölhalmozódnak, fáradtaknak érezzük magunkat; ha a physiologiai határt túllépik — betegek leszünk. Mosso ismét számos kísérletével bizonyítja, hogy az elfáradt állat vére, más állatokba befecskendezve, abban az elfáradás charakteristikus jelenségeit idézi elő. Az a gondolat, hogy *az elfáradás a megmérgezés egyik neme* és hogy azon terményeknek tulajdonítható, melyek a sejtek chemiai átalakulása folytán állottak elő: nem új ugyan, de ez anyagok természetéről pontos adatokat mégsem mutathat föl a tudomány. Mosso ismerteti a kérdés mostani állását és néhány megfigyelést ad elő; a többek között a fejfájásnak is, midőn azt szokták mondani: «nehéz a fejem», — ez elfáradási tüneteknek okát szintén az idegsejtekben, az agy szellemi megerőltetése folytán képződött anyagoknak tulajdonítja. Az idegsejtek munkájából keletkezett salakok ugyanis tisztátalanná teszik a környezetet, melyben élnek. Valószínű, hogy a fáradtság csak az agy bizonyos területére van localisálva, mert sokszor látunk oly egyéneket, kik képtelenek már valamely ügygyel tovább foglalkozni, enyhülést találnak, ha figyelmüket másra fordítják. De a mérgezés mégis általános, mert mihelyt a nyomás az agyban jelentkezik, izomelfáradás, túlzott ingerlékenység, erélytelenség, szeszélyesség szokta kísérni, mely kedvetlenné teszi az embert.

Az emberek ellenálló képessége a szellemi kimerülést illetőleg igen különböző; ugyanilyen különbség van az emberek között az elfáradási productumokat illetőleg is. Az agy és az izmok elfáradására nézve az ellenálló képességet a gyakorlat és szokás rendkívül emeli. Bizonyos, hogy az agyműködés azokra, kik azt meg nem szokták, megerőltetőbb, mint az izmokkal való dolgozás. Erre vonatkozólag igen érdekesek azon adatok, miket Mosso fölkerésése a tisztak figyeltek meg az elfáradás tünetényeiről akkor, midőn a közkatonák írni és olvasni tanultak.

Majd azon állapotot írja le, melyet igen sok erőteljes, hatalmas izmú ember mutat, midőn szellemi munkára fogják. Bemutatja egyes concret példákön az agygyengesség symptomáit és a szellemi tevékenységre való képtelenség fokozódó jelentekését az előrehaladó korrál Fölszámlálja az elfáradás tünetménéneinek számos okát; bemutatja a neurasthenikusoknak, az ideggyöngéknek állapotát; érdekes példákön illusztrálja az *aprosexia* állapotát, midőn a beteg képtelen figyelmét egy bizonyos tárgyra fordítani; továbbá ugyancsak concret esetben tárja föl az idősziaki circuláló tébolyban szenvedők testi és szellemi állapotát is, annak bebizonyítására, hogy a gondolkodóképességet mint zavarják és fárasztják az agy táplálkozásában beállott változások és esetleg nemcsak az agyban, hanem másutt, pl. az *aprosexiánál*, sokszor az orrhártyában képződött gyluladások is.

A VI. fejezet a contracturáról és az izommerevedésről szól. E fejezet mintegy előkészítője a munka tulajdonképeni céljának, mely nem más, mint az agyelfáradás tanulmányozása. Az izmok elfáradásáról és a bennök előjövő változásokról csak annyiban beszél, a mennyiben ez szükséges az agyelfáradás megértéséhez.

Mindenekelőtt néhány fontos átváltozást ismertet meg, melyek az izmokban előfordulnak, hogy lássuk, vajjon az idegközpontokban előjövő változások hasonlítanak-e valamiben az izmok tevékenysége folytán létrejötttekhez.

Előadásmenete a következő:

Nyugalomban az ujj hajlítói izmai túlsúlyban vannak a feszítő izmok felett. A munka után az ujjak e természetes meghajlítása még erősebb, mivel az erős vagy állandó munka után az izom nem ernyed, nem gyengül el ismét teljesen; az izomösszehuzódás, izomrövidülés ez állapotát *contracturának* nevezik, melyet mindenki tapasztalhat magán, ha pl. a trapez rúdját megragadva, magát többször fölemeli, vagy erősen evez és azután karjait lebecsátja; kezeit behajlítva, összezsugorodva találja. E *contracturának* különböző fajjaival ismertet meg a szerző; beszél a *torticollis rheumatica*-ról, a fejbiccentő izom contracturájáról, az írási görcsökről, a contracturákról a hysterikusoknál, a katalapsiáról és leírja ezek tüneteit.

A *contractura* tünetménéneit bemutatja az ergographon, midőn a középső ujj hajlító izmait elektromos árammal izgatják szabályos

időközökben; a graphikus táblázatok azt mutatják, hogy a középső ujj a munka után nem ernyed el teljesen, hanem meggömbülve marad; megemlíti, hogy a contracturák legpraegnansabban a könnyen hevülő embernél nyilatkoznak, de a contracturát mégis oly jelenségnek tartja, mely független az idegrendszertől, mit az a tény is bizonyít, hogy először az organismustól megfosztott izmokon tanulmányozták a contracturát. A túlzott ingerlékenység nem minden tünetényét lehet az idegrendszernek rovására írni, mert ideges embereknél maguk az izmok is nagy ingerlékenységgel bírnak.

Mosso a contracturát egy pathologia jelenség kezdetének tekintti. Véleménye szerint a legjellegzőbb symptomája azon változásnak, melyet az izom a mértéktelen izgatás által szenved; következőleg a fáradság egyik fájának tekintti, mely fáradság az izmokban mindannyiszor előáll, valahányszor az izom nyugalomból tevékenységbe lép. Beható tárgyalás alá veszi a szemek elfáradását, megerőltetését a hosszas írás és az olvasás után; s e megerőltetését és abból származó betegségeket az úgynevezett alkalmazkodási szemizom contracturájának tekintti. A szem ez állapotának, elfáradásának önmagán is tapasztalt kísérő körülményeit, az alapul szolgáló physiologiai föltételeket, a gyermekek rövidlátására való hatásait mesteri vonásokkal rajzolja; fölemlíti a kedélyizgatottság hatását a szemizmok erős contractiójára, a minek az az eredménye, hogy a fölötte érzékeny emberek hirtelen rövidlátók lesznek. Például hozza fel azon ügyvédet, ki kétféle szemüveget hordott; beszéde elején a gyöngét, a beszéd hevében az erősebbet használta. Bemutatja a *Thomsen*-féle betegséget, mely abban nyilatkozik, hogy az illető a mozgás első mozzanatát, pl. a járásnál, táncznál az első lépést csak megerőltetéssel kezdheti meg.

Mosso nagy hasonlóságot lát az izmok contractiója és ezeknek a halálban való megmerevedése között. A hullamerevség és a physiologiai contractio közt levő hasonlatosság megmutatása végett a hullamerevség számos tünetényeit mutatja be.

A vérben folyékony fehérjetest van, mely a hő befolyása nélkül megszűnik, a mint a véredényekből kilép; az organismus szöveteiben még más, szintén folyékony fehérjetestek vannak, melyek megalusznak, ha az élet megszűnik. A hullamerevség a megalvás tüneténye. Némely állatok, pl. a sardinia, néhány pillanat alatt megmerevednek; a vér gyors átalakulásával az izmok

szöveiteiben levő substantia gyorsan megalszik. Más ellenállásra sokkal képesebb vérű állatok a halál után csak hosszú idő múlva merevednek meg. Kühne tanár észrevette, hogy a békák izmai hidegben igen lassan merevednek meg és egész a keménységig megfagyhatnak, a nélkül, hogy a fölengedésnél, hajlékonyságuk kárt szenvedne. Kühne számos békacozomból egy, opálszerűen csillámló folyadékot extrahált, mely a szoba levegőjében megaludt. E megaludt tömeget «*myosin*»-nek nevezte. Mások más melegvérű állatokból extrahálták a myosin-t. Mosso a fehérjetestek és következőleg izmaink összehuzódásra képes substantiáinak főtömegét myosinból állónak hiszi. Ily myosin támad az agyban is és okozza az agyelfáradást.

A hullamerevedés egyes tüneteinek és a szívmegeterevedés tanulmányozására fordított kísérletek megemlítése után az izmok normalis contractióját a hullamerevséggel hasonlítja össze.

Az izomtevékenység lényege abban áll, hogy az izomnak megvan azon sajátos ereje, melynélfogva momentan összehuzódhatik és közvetlenül azután eredeti hosszúságába visszatérhet. Figyelemre méltó azonban az a körülmény, hogy mindazon okok, melyek az izomnak ártanak, arra irányulnak, hogy azt a megrövidülés állapotában fentartsák. Erős elektromos izgatások, a fáradság és különböző mérgek, a vérkeringés megakasztása contracturát és merevedést idéznek elő. Meglepő tény, hogy egy organum functióját oly okok teszik erősebbé, melyek megölését előmozdítani hivatják. Ez alapon hasonlítható össze az izomösszehuzódás a halotti merevséggel. A különbség abban áll, hogy midőn az izomban a myosin megalvása történik, ez tüstént újra fölenged, hogy az izom ismét kiterjeszkedhetik. Hogy a megalvás miként idézi elő az izom összehuzódását, arra a tudomány mai állása még nem adott feleletet, valamint azon kérdésre sem, vajjon a halotti merevséget izmaink által véghezvitt utolsó összehuzódásnak, azaz utolsó életjelnek, vagy pedig a halál első jelének tekinthetjük-e?

A VII. fejezet a kimerülés törvényeivel foglalkozik, nagy szerepet juttatván itt is az ergograph-fal véghezvitt kísérleteknek. Főtörvényül azt állítja föl, hogy az a munka, melyet kifáradtan végeznünk, többet árt, mint a normalis viszonyok között végzett nagyobb munka. A fáradság nem növekszik arányosan a végzett munkával. Az ergograph kimutatja, hogy 30 contractiónál az első

15-ben sokkal nagyobb mechanikai munkatömeget végeznünk, mint az utolsóknban. Testünk nem gőzmozdony, mely minden kilogrammeter munkánál ugyanazon mennyiségű szénét fogyasztja el.

E fejezetnek kétségtelenül legérdekesebb része az, midőn beszerzett adatok alapján mutatja be a különbséget a szegény és a gazdag gyermekek kifejlődése között, és midőn szomorúan rámutat a mértéktelen megerőltetés folytán előállott kimerülésre, mely a caltanisettai újonczokat satnya testalkatúakká és a katonaságra képtelenné tette. Mosso a katonaállítás lesújtó adatait a végső kimerülésnek tulajdonítja, mely Itália egyes néptörzseit degenerálja. Rámutat arra az iszonyú, nyomorult állapotra, melyben Itália fenséges ege alatt Sziciliában van a munkás nép, különösen a szénbányákban. E fehér rabszolgák helyzetének Mosso által festett rajzát alig olvashajuk el az iszony felkiáltása nélkül, és e rajzból nagyon is megérthetjük a Sziciliában azóta kitört és napjainkban is dúló megrendítő harcokat.

A VIII. fejezet a figyelemről és physikai föltételeiről értekezik.

A figyelmezés psychikai tényét úgy mutatja be, mint a szellemi elfáradás beálltának egyik eszközét. Beszél az agyrészek részleges ébrenlétéről és partialis alvásáról, a figyelem folytán az organismusban előálló változásokról és hivatkozik a félelemről írt művében eszközölt kísérletekre, melyek megmutatják, hogy mint ömlik az agy felé a vér, ha valamiről gondolkodunk vagy valamire figyelünk.

Rajzolja azon változásokat, miket a légzés szenved a figyelem alatt, és azon hatásokat, miket a vérkeringés az idegrendszer tevékenységére gyakorol. A megfigyelés erős koncentrációja, megerőltetése és különösen a hypnotismust előidéző, úgynevezett váró, leső megfigyelés (expectant attention) folytán előállott jelenségek rajzolása közben, az olvasó szellemének megpihentetéseül, rajongó bámulattal mutatja be a sienai San Domenico-templomban levő és szent Katalin elragadtatását ábrázoló frescoképeket, melyek csodálatosan híuen állítják elénk a megfigyelést kísérő tüneteket és a megerőltetett megfigyelés hatásait.

Azután azt a mechanismust fejtegeti, melynek segítségével az agy egyes részeiben a tevékenység erősödik, más részekben pedig megfogyatkozik, mert szerinte a figyelemnél két különböző ténynyel van dolgunk: az egyik abban áll, hogy a belső kép-

zetek erősödnek, a másik pedig abban, hogy a külső benyomások megakadályoztatnak, nehogy tudatra jussanak. Mosso e helyen, a figyelemről már eddig is nagy számmal létező teoriákat még egygyel és pedig kétes értékűvel szaporítja, midőn *Bain, Sully, Lange* nyomán a figyelmet mozgási jelenségnek tartja. Szerinte a figyelem természete a mozgási tünetekkel szoros viszonyban van.

A nyálmirigyeknek, a gyomornak és hasnak mirigyeinél, ha kiválasztást kell végezniök, külön idegek vannak, melyek az élet-processust ezen szervekben erősítik és elősegítik. Valamint idegeink vannak, melyeknek hivatásuk a mirigyek kiválasztásáról gondoskodni, úgy valószínű, hogy az agyban is vannak idegek, melyek arra szolgálnak, hogy ezen organum sejteiben az életet mozgékonyabbá, élénkebbé tegyék és szítsák. Ha ez eszme igaznak bizonyul, akkor a figyelem reflex-mozgás és az idegek, melyeknek kötelességük lenne az agy egyes részeiben a sejteket erősebb munkára bírni, *figyelem-idegeknek* lennének nevezhetők.

A figyelem függését tárgyalva az anyagcserétől: számos körülményből mutatja meg, hogy az elfáradt agy képtelen figyelni. Érdekes megfigyeléseket ad elő a felolvasásoknál tapasztalható figyelem-kifáradásról. Majd az idegességnek a figyelemre való hatásáról, a figyelemgerjesztés eszközeiről és azon okokról beszél, melyek korunkban megeremtetették az operettek és a humor alkalmazását. Vizsgálja a figyelmet a megeröltetett séta, hosszas torna-, vívási és evezési gyakorlatok után. Hírneves turistáktól származott adatokból bizonyítja be, hogy a hegymászásnál mily mértékben fogy a megfigyelő képesség, és általán, hogy miként apasztja minden nagyobb izommegeröltetés a figyelmet és az emlékező tehetséget. Majd a figyelmetlenség legpraegnansabb symptomájáról, az ásitásról szóló tanulmányával bilincseli le a figyelmet. Az ásitást is az elfáradás és a gyengeség tünetei közé sorolja és az agy könnyű, futólagos vérszegénységének tartja. Vannak vérszegény és a nyúlt agy zavaraiiban szenvedő betegek, kik folyton ásitanak.

A megfigyelések gyorsaságának megméréséről szóló kísérletek bemutatása alkalmat ad Mossonak arra, hogy párhuzamot vonjon a déli és az északi néptörzsek között a figyelmezés gyorsaságát illetőleg, és a latin fajoknak adja e tekintetben az elsőbbséget.

A szellemi megerőltetésről szóló IX. fejezetben az emlékezés és öntudat tünetényeit igyekszik megmagyarázni a naturalista metaphysika álláspontjából. E fejezetnek kétségkívül legérdekesebb részei azok, melyek a szellemi kimerülés karakteristikus tüneteit, az elfáradás hatásait, a testi szervezetben előidézett zavarokat, a fejfájást, a szemek elfáradását, a hallucinációk föllépését a szellemi kifáradásnál, az idegesség tüneteit, a lehangoltságot és a fáradság által létrejött jellemátalakulást tárgyalják.

A X. fejezet főleg azzal foglalkozik, hogy a tanárok mily testi és lelki változatokat mutatnak az előadások megtartása előtt és után, és mily mértékben hat rájuk a vizsgálatok hosszú sora. Közli az egyes előadó tanárokon az ergograph segítségével eszközölt kísérleteket, melyek azt mutatják, hogy mily mértékben merültek ki az előadások alatt? Megvizsgálta egyes tanárok izomerejét, szívverését, hőfokát, légzését a fölolvadások és vizsgálatok előtt és után és az erre vonatkozó adatok mellett élvezetes szórakoztatás gyanánt beszél a fölolvadások különböző módjáról és egyes hírneves embereknek, szónokoknak és tanároknak a fölolvadások és beszédek tartásában követett szokásairól.

Mindezen észleletek és kísérletek egyaránt azt bizonyítják, *hogy az organismusban csak egy erőforrás van, és hogy az ideg- és izomsubstantiák bizonyos részeinek elfáradása a többinek cselekvőképességét is kisebbiti.*

Az agyfáradás kisebbiti az izmoknak erejét és e jelenséget a legpontosabban megmérhetjük az ergograph-fal. Vivási gyakorlat, tornázás és minden más izommegerőltetés a szellemi megerőltetés után, csak rontja a helyzetet.

Ezért physiologiai hiba, hogy a gyermekek tanóráit torna- gyakorlatokkal szakgatjuk meg azon hiszemben, hogy ezzel az agykimerülést kisebbitjük. Az organismusnak az intellectualis munka által meggyöngyült erejét csak azzal varázsoljuk vissza, ha nyugodtak maradunk és ha «kifogunk». Ha az idegrendszer agymegerőltetés után izommegerőltetésre kényszerítjük, — azt fogjuk találni, hogy az izmok kevésbbé munkabírók, és így az agymegerőltetést még egy másik megerőltetéssel is növeljük, mely az idegrendszerre szintén ártalmas. Az erők visszaállítására nézve a legjobb az, ha nyugalomban maradunk és szórakozunk, a gyermekekre nézve pedig az a legüdvösebb, ha a szabad levegőn játszanak és csatangolnak.

Az értelmi munka különböző methodusairól szóló XI. fejezet több kiváló tudós szellemi munkálkodásának különböző módjait adja elő; közli azon különbségeket, melyek az idegrendszer funkciójában reggel és estve észlelhetők; ennek kapcsán előadja az izomerők váltakozásait napközben. A láznak az agy tevékenységére gyakorolt hatásáról, a halál előtt a szellem fölcspillamlásáról, az éjjeli munkáról, a geniusről és a megerőltetésről, a kiváló művész- és író-geniek, tudósok és költők lelkének constructiójáról, a gondolatnak és a szónak összefüggéséről írott gondolatok nemcsak tanulságosak, hanem vonzóak is.

Sokat tanulhatnak a paedagogusok az utolsó a XII. fejezetből, melyben szerző főleg az iskolák köréből vett példákkal és tapasztalatokkal bizonyítja munkájának jelzett alapgondolatát, vagyis azt, hogy a testi munka épp oly kevésbé jelezi a lélek föllendítését, valamint a szellemi megerőltetés nem neveli a testnek erejét.

E fejezet a «túlterhelésről» szól és e tünetet világítja meg Giacomo Leopardi életével. Nagyon tanulságos benne — főleg tanférfiaknak — az a tanulmány, mely az agy megerőltetéséről szól az iskolában.

Befejezésül szerző még azon megerőltetésekről és túlterhelésekről beszél, miket a művészek és politikusok körében észleltek. Statisztikai adatokat közöl a tébolyról; a ministerek, képviselők szellemi túlterheléséről pedig leveleket, bizalmas értesítéseket közöl, előadván saját és más megbízható egyének, orvosok stb. észleleteit e tárgyban.

A munkát, mely J. Glinzer fordításában Hirzelnél németül is megjelent (Lipszeben), melegen ajánljuk.

Dr. Buday József.

IRODALOM.

La moral anglaise contemporaine. Moral de l'utilité et de l'évolution. Par M. Guyan. II. ed. Paris; 1885. XII. 432. — A review of the systems of ethics founded on the theory of evolution. By C. M. Williams. London; 1893. XV. 581.

Ismeretes tünemény a philosophia fejlődésében, hogy ismereteinknek egyes ágai, melyek eleinte a philosophia körében mint annak kiegészítő részei tárgyaltattak, tőle elválnak és pozitív tudományokká alakulnak, olyan tudományokká, melyeknek legfőbb tételeit mint igazakat és hebizonyítottakat általában elfogadják. Úgy hiszem, hogy nem csalatkozom, ha azt mondom, hogy ilyen pozitív tudományyá alakuló processusban van most a psychologia és ethika, hogy talán nem késő jövőben a psychológiát és ethikát oly pozitív szellemben fogják művelni és tanítani, mint most akár a természettant és vegytant. Ezt a processust vélem észrevehetni az ethikában és pedig a XIX. század angol utilitarianismusában és evolutionalismusában, mely utóbbi némi kapcsolatot állít fel az intuitio előbbi angol iskolájával. A fentebb említett két mű éppen az angol utilitarianismust és evolutionismust ismerteti és bírálja és ezen szempontból igen fontos olyanokra nézve, kik a mostani ethikai mozgalmakat akarják tanulmányozni.

Mindkét műnek belső szerkezete annyiban megegyező, hogy mindkét szerző a műnek első részében több angol ethikusnak nézeteit *tőle telhető hűséggel* kivonatolva adja elő, s a második részben azoknak bírálataiba bocsátkozik; a különbség csak az, hogy Guyan ellenkező ethikai állásponton van, mint a tőle megbírált angol írók, Williams pedig az evolutionismusnak hive és így a tárgyalt íróknak alapelveit mint helyeseket elfogadja.

Guyan a következő írókról emlékszik meg: Bentham, Owen, Mackintosh, James Mill, Stuart Mill, Grote, Bain, Bailey, Lewes, Sidgwick, Darwin, Spencer, Clifford, Barrat és Stephen. Ezek közt legrészletesebben foglalkozik Benthammal, Stuart Millel és Spencerrel; a bírálatban is leginkább e három említett íróval foglalkozik, bírálja pedig őket négy erkölcsi alapkérdés szempontjából, az ethikai módszer, ethikai cél, ethikai kötelesség és ethikai sanctio szempontjából. Guyan szerint az inductio ethika egyik alapnézete a következő: 1. a természet teremti és kormányozza az ést; 2. felemeli azt tapasztalatok által az érzéki tényről a gondolat magaslatára; 3. azt, minek lennie kell, abból származtatja, a mi van. Azon ethikai módszernek, melynek híve ő maga, ellenben egyik alaptétele az, hogy a látható természet még egy mysteriosus-féle elvvel pótlendő, mely a keresett valódiságnak mintegy végső szava. A valódiság egy bizonyos eszményre törekszik, melyben igazi magyarázatát leli (la réalité aspire vers un idéal, on elle trouve s a vrai explication, 201. l.). Az angolok a valódiságot a külső természetben keresik, mely a lelket formálja. Bain a lelkiismeretről ekképen szól: Azt állítom, hogy a lelkiismeret a külső kormánynak utánzása mi bennünk. (I maintain that Conscience is an imitation within ourselves of the government without us. B. Emotions and Will 3. kiad. 285. l.) Ellenkezőleg Guyan szerint a lelkiismeretnek alapja intelligentiánk, erkölcsi érzelmeink, *de kiválóképen jóakarattunk*. «Lelkiismeretünk és jó szívünk távol van attól, hogy másolat legyen, inkább maga a minta; szerinte alakítja az ember cselekvéseit. Erkölcsi érzelmeinkben találja principiumát a külső auctoritás, ez bizonyos tekintetben nem egyéb, mint „facsimiléje” ennek.» (252. l.) Ime a teljesen ellenkező szempontok. — Az erkölcsi célét illetőleg Bentham, úgy látszik, tisztán hedonistikus elveket vall, és ezeket a francia ismertető meggyőzően megczáfolja. Bárkicsoda foglalkozzék a hedonizmussal, mint erkölcsi alapelvel, igen ajánlhatom a munka ezen részét (213—254. l.) tanulmányozásul. Stuart Millnek czáfolgatása már nem annyira sikerült. Nézetem szerint még kevésbé sikerült Spencernek megczáfolása. Az író nem veszi kellően tekintetbe azt a különbséget, melyet Spencer a relativ és absolut erkölcsstan közt tesz. Az igaz, hogy a francia mű 1885-ből való, midőn Spencer erkölcsstanát részletesen még ki nem fejtette, de a fentebb említett különbséget Spencer a

«Social Staties»-ben évekkal azelőtt már eléggé kifejtette. Ha szerző ezen különbségét folyvást szem előtt tartotta volna, akkor észreveheti, hogy Spencer sokat aláír, a mit ő czáfolatúl hoz fel ellene, hogy tehát sokszor szélmalmok ellen küzd. Igen megfontolandó szavak, melyeket Courcelle-Seneuil mond: L'homme naissant pour vivre, la vie est sa fin. Par conséquent, ses actes peuvent être jugés bons ou mauvais selon qu'ils tendent à la conservation et à l'accroissement de la vie, on, au contraire, à la diminution et à la destruction de la vie dans l'humanité. La vie dans l'humanité sera donc le critérium du bien et du mal. E szavak képezik, mint látni fogjuk, Spencer absolut ethikájának alapeszméjét. A mi az erkölcsi kötelességérzetet illeti, a francia író nem méltányolja eléggé Stuart Mill tanát az indissoluble associations-ról. Guyan többször fősúlyt fektet azon érvre, melyet a (295. l.) is kifejez, hogy t. i. azon pillanatban, midőn kifejtettük, hogy az erkölcsi kötelességérzet, ilyen indissoluble association-en alapszik, ezen indissoluble association hatását meg is semmisítettük és az erkölcsi kötelességérzetet legalább gyöngítettük. Nem igaz! Éppen az az indissoluble association jelleme, hogy, bárha keletkezését theoretice megmagyaráztuk, az association practice mint *indissoluble* megmarad és hatásából, erejéből mitsem veszít. Guyan épp oly tarthatatlanoknak tartja az angolok tanait az erkölcsi sanctióról. Az angol bölcselek az erkölcsi érzelmek és elvek pszichologiai fejlődésére fordítják legfőbb figyelmüket és ilyen módon akarják az erkölcsi kötelességet és a sanctiót leszámaztatni, e kutatásokban a környezetre és különösen a társadalmi környezetre fordítják legfőbb figyelmüket, ők, hogy úgy szóljak, az erkölcsiségnek természettudományát pszichologiailag akarják létesíteni minden metaphysikai suppositio nélkül. Guyan ilyen metaphysikai suppositiot nélkülözhetetlennek tart. «Úgy látszik, hogy a következtetést a következő alakban állíthatnók fel: tiszta tudományos tények segítségével és minden metaphysikai hypothesis nélkül, csupán egyszerű tényekre, erkölcestant alapítani nehéz.» (371. k. l.) Mi legyen azon metaphysikai hypothesis, arra a következő tétel felel: «Azon fogalom (conception), melyet magamnak a külső jóról alkotok, változó lehet; az, melyet a jó akaratról alkotok, állandó (fixe). Vajjon az emberi akarat ilyen vagy amolyan módon nyilatkozik-e meg, oly kérdés, melynek semmi köze nincsen moralitásunkhoz, a lényeg az, hogy meg-

nyilatkozzék. Hogy akarjak, hogy erkölcsileg akarjak, hogy a többi emberek szintén képesek legyenek erkölcsileg akarni, szigorúan véve a dolgot, ez elég, a többi legalább másodrangú.» (389. l.). A francia író, úgy látszik, maga érezte, hogy ez vékony egy alap, melyre az erkölcsstan tágas épületét nem építheti fel, ő még egy legfőbb eszményt keres, mely felé az erkölcsi jóakarát az idők folyásában ösztönszerűleg törekszik: ezen legmagasabb eszmény nem egyéb, mint a tökéletesedésnek legnagyobb fokú fejlődése, «mert fejlődni, a tökéletességre törekedni, mi a legmagasabb szabadsággal egyenlő, ez lényegében annyit jelent, mint élni. Az élet és a moralitás mintegy merész synthesis által így átkarolva volnának.» (381. l.) Lám, mint alább látni fogjuk, mily közel járt Guyan Spencerhez ethikai nézeteiben. Jellemző Guyannak azon alapnézete, hogy ezen erkölcsi jóakarát, mely a tökéletesedésre törekszik, az emberben eredetileg már megvolt és megvan, és hogy a vadembereknél csak a külső akadályok miatt nem nyilatkozhatik meg tisztán, de hogy a műveltség fejlődésével ez akadályok mindinkább eltűnnek. Épp azért, mert a jóakarát eredetileg már megvan bennünk, erkölcsileg kötelezetteknek érezzük magunkat, ebben van az erkölcsiségnek sanctioja.

Égészen más alapon áll C. M. Williams fentebb említett műve. Az írók, kiknek erkölcsi nézeteit műveikből készült, lehető hű kivonatban közli, a következők: Darwin, Wallace, Haeckel, Spencer, Fiske, Rolph, Barrast, Stephen, Carneri, Höföding, Gizycki, Alexander, (Ree). Az írók ezen sorában nemcsak szigorúan vett bölcselők szerepelnek, hanem olyan férfiak is, kik inkább természet-tudósok, továbbá nemcsak angolok és amerikaiak vannak e névsorban képviselve, hanem németek is és egy dán író. Ezen írók közt a szigorúan vett természeti tudományok vívmányaiból indulnak ki Darwin, Wallace, Haeckel és némileg Rolph. Az ethikának alapját az állatok ösztönében, de sőt éppen a szervezet sejtjében keresik. Még a növénytől sem tagadhatjuk el, hogy van lelke, állítja Haeckel. Mind annak, mi érzékiséggel bírván behatásokra visszahat, van lelke, de sőt minden anyagnak van lelke; az antithesis az élettelen és élő anyag közt tarthatatlan. A mi az ethikát magát illeti, annak alapját az állatok társadalmi ösztönében találja. Ő már az állatok ösztönében véli észrevehetni az erkölcsi köteletségérzetnek csiráit, mely csira maga fejlődésnek eredménye. Egy másik csoportot képeznek Spencer, Herbert és

követői Fiske és Stephen; ez utóbbi a *Science of Ethics* című művében sok oly ethikai kérdést tárgyal Spencer szellemében, melyekről Spencer a maga munkájában csak mellékesen szól. Rendszeres, kidolgozott ethikákat találunk Spencer, Stephen, Höfding, és Gizycki műveiben.

Williams saját megjegyzéseit az előbbi írókhoz a következő címek alatt adja: 1. a fejlődés fogalma (concept); 2. az intelligentia és a cél (end); 3. az akarat; 4. a gondolatnak, érzésnek és akaratnak viszonya egymáshoz a fejlődés szempontjából; 5. az egoismus és altruismus a fejlődésben; 6. a lelkiismeret; 7. fajunknak erkölcsi fejlődése megvilágítva a történelem adatai által, (igen érdekes egy fejezet); 8. a fejlődésen alapuló ethikai vizsgálódásoknak eredménye; 9. az eszmény és elérésének útja, módja. Bárhol nyissuk fel Williams művét és olvassunk benne, az mindenütt érdekes, habár azt a hatást tette reám, mintha az ember többször a fáktól nem látná az erdőt. A műnek gazdag tartalmából csak pár fontosabb megjegyzést akarok kiválasztani. Úgy látszik, hogy Williams-re egyéb munkák közt Th. Fechnernek következő műve tett nagy hatást: *Einige Ideen zur Schöpfungsgeschichte der Organismen*, melyhez Petzoldnak és többeknek megjegyzései járulnak. Hogy kevés szóval éljek, mondja Fechner, az olyan állásoknak és mozgásoknak egymáshoz való viszonyait, melyek rendes időszakokban, azaz egyenlő időközökben visszatérnek, és melyek részecskéikben anyagi rendszert képeznek . . . állandó viszonyoknak nevezemi ilyen viszonyoknak egyik szélsőségeül tekintendők azon esetek, melyekben a részecskék vagy tömegek egymáshoz való viszonyukban nyugalomban vannak, — ezt abszolút stabilitásnak nevezhetnők; míg a részecskéknek vagy tömegeknek végtelen széjjelfutása mindenféle irányban az ellenkező szélsőséget képezhetné, — az abszolút instabilitást. Nem szólhatunk abszolút, hanem csak teljes stabilitásról oly esetekben, midőn mozgásnak ugyan van helye, ez azonban állandóan és teljesen egyenlő időközökben a részecskéknek vagy tömegeknek ugyanazon viszonyait hozza létre, akár ezeknek helyét vegyük tekintetbe, akár a mozgásnak sebességét és irányát, meg a sebességnek és iránynak változását . . . Az abszolút és teljes stabilitáshoz csatolható egy harmadik eset, t. i. a teljes stabilitáshoz való kisebb-nagyobb közeledés, — ezt megközelítő (approximate) stabilitásnak nevezhetnők, — például szolgál

hatnának naprendszerünk főbb testeit. Fechnernek a rendszerek stabilitásáról szóló ezen megkülönböztetéséhez hozzájárulhatnak Petzoldnak észrevételei a törekvésekről és azok összefutásáról (a tendenciákról és competiciókról), Erők, melyek egy és ugyanazon pontba összefutnak kompetálnak; a létért való harc az competiciónak csak egyes esete. Másrészt a törekvés épp oly kevésbé tűnhetik el, a megfelelő compensatio nélkül, a mint az az erőkkel nem eshetik meg, — akár erősítse, akár gyöngítse a törekvés a többieket, vagy sem. Az egy pontban összefutó törekvések megmaradásáról (conservation) való tétel az erőknek megmaradásáról szóló tételhez mint minősítő tétel járulhat. Midőn tehát a létérti harcnak hatását, vizsgáljuk a törekvéseket is számba kell venni; mindegyik megtartja teljes erejét az összetalálkozás után is, habár nincsen meg mindig a látszata. De nem mindenik törekvés fut össze egy pontba, csak néhányan, és ezek határozzák meg a fejlődés irányát. Mentül kevésbé szállanak szembe egymással e találkozó törekvések, annál kevésbé fog eredőjük iránya az alkotó törekvések irányától eltérni. A fentebbi tétellel, mely szerint az egymással szembeszálló törekvések maguk ugyan nem vesznek el, összetalálkozásuk után nem semmisülnek meg, csak látszatjuk nincsen, függ össze Du-Prelnek azon tétele, hogy a mechanikai erőknek minden rendszerében, ezek egymáshoz való alkalmazkodásának kell létesülnie az által, hogy az immanens ellentétek kiküszöböltetnek. Ime rövid vonásokban azon mód, miképen akarják a philosophusok és kivált a természettudósok az egyensúly és alkalmazkodás tanát mechanikai alapprincipiumoktól leszármaztatni és kimutatni, hogy ezek természeti alaptörvényeknek folyományai. Nos, az evolutionista ethika rendszerében is az egyensúlyról és alkalmazkodásról szóló tan nagy szerepet játszik; ezen rendszer szerint az ethikai tünemény a lapjában ugyanaz, csak bonyolultsága és az összehatóerők minősége szerint különbözik a fentebbi egyszerűbb tüneményektől. Világos, hogy ezen szempontból az evolutionista ethika rendszerének kifejtésében természettudományi alapokat keres.

Williams még egy tételre fektet nagy súlyt és nézetem szerint jogosan. Vannak, kik azt tartják, mintha az ember erkölcsi fejlődésében csak dispositióitól és a környezetétől függne, ő maga pedig az általános erkölcsiség fejlődésében csak passiv tényező volna, melyre ráhatások történnek, míg ő a maga részéről a kör-

nyezetre vissza nem hat és azt nem módosítja. Bain fentebb idézett szavai a lelkiismeretről igen megközelítik e felfogást. Ez egyoldalú felfogás; itt nemcsak hatásról kell szólni, hanem kölcsönhatásról, nem egy factorral van dolgunk, hanem kettővel. A természet-tanban is található ezen egyoldalú de megbocsájtható felfogást. Ha követ dobunk a levegőbe, azt mondjuk, hogy a föld vonzza, pedig azt kellene mondanunk, hogy nemcsak a föld vonzza a követ, *de a kő is vonzza a földet*; mert azonban a kő tömege oly elenyészőleg csekély a föld tömegéhez képest, a kő vonzását semmisnek vehetjük. Meglehet, hogy az erkölcsi életben is az egyes ember, mint factor, mely valamely nép erkölcsének kialakításában közreműködik, a másik factorhoz képest rendesen elenyészőleg csekély jelentőségű, de nem szabad azt semmisnek venni, de sőt néha-néha nagyon is észrevehető e factornak hatása is.

Egyoldalú, ferde felfogás Williams szerint azon nézet is, miszerint az elkövetett tett a jellemre visszahatni képes nem volna. A mint testileg, ha mozgást számtalanszor ismétlünk, ez automatikussá válik; a mint mindegyik mozgás a következőt, hábr csekély vagy észrevehetetlen fokban könnyíti; úgy minden elkövetett tett nyomot hagy a jellemben, az embert a tett elkövetésére — talán észre nem vehető módon, de mégis — hajlandóbbá teszi. Tetteink, így hivatkozik a szerző George Eliot szavaira, a gyermekekhez hasonlók, kiket nemzettünk. De sőt gyermekeket megfojthatunk, tetteket soha; nekik tönkre nem tehető életük van *mind saját öntudatunkban*, mind azon kívül. (518. l.) Ha tehát valaki jót, vagy rosszat tett, nemcsak azért felelős, hogy a környezetre hatott, hanem azért is, hogy saját jellemét a jó vagy rossz útra terelte. Az absolut erkölcsi követelményeknek megfelelő állapot sohasem fog beállni, azt csak megközelíthetjük; de minden időnek erkölcsi állapota az időkne kmegefelelő, az egyen-és alkalmazkodás tana szerint.

Legyen szabad ismertetésemet a következő rövid elmélkedéssel befejezni. Courcelle-Seneuil fentebb említett szavai Spencer etikájának alapeszméjét fejezik ki. Az eszményi ethika eszményi társadalmi életet és erkölcsileg eszményi embereket tételez fel. Kérdés, megírhatjuk-e ennek rajzát? Hadd éljek összehasonlítással, hogy gondolatomat tisztán kifejtsem, oly összehasonlítással, melyet Spencer a Social Staties-ben tesz. Jelenlegi társadalmi életünk a testnek pathologiai életével hasonlítható össze, ennek megfelelő

leg etlikai törekvésünknek arra kell irányulnia, hogy e pathologiai életet egészséges physiologiai életté fejlesszük. Abban a helyzetben vagyunk sokszor, hogy nem választhatjuk az abszolút jót, hanem a legkisebb rosszat, mely a jó felé vezet, mint a gyógyszer maga is nem abszolút jó valami, nem abszolút egészséges valami, hanem az egészséget czélozza. De másrészt ismernünk kell az abszolút társadalmi életet és annak megfelelő erkölcsi codexét, hogy hozzá, mint célunkhoz, közeledjünk. Ismerjük-e azt? Ha nem is találunk absolute egészséges embert, mégis sok egészséges embert látunk és így az ember physiologiailag egészséges életének rajzát megkísérelhetjük; de tehetjük-e ezt a társadalmi életre vonatkozólag is? Tapasztaltunk-e társadalmi életet, mely az eszményi állapotot még csak meg is közelítené, hogy arra támaszkodva, az eszményi társadalmi életnek rajzát megkísérelhessük és arra erkölcsi codexünket alapítsuk? Spencer talán érezhette e nehézséget és azért így veti fel a kérdést: miféle föltételeket kíván az élet, mint olyan, bármerre tekintsünk is? Ezeknek a feltételeknek consequentiáit vonván le és azokat az erkölcsi életre alkalmazván iparkodik ő erkölcsi codexét megállapítani. Mindenesetre azt látjuk, hogy Spencer az erkölcsant positiv alapokra akarja fektetni, és a tudományt magát positiv tudományyá tenni, de senki sem veheti szemére, hogy ezen törekvésével ideálok felé nem törekszik. Ki őt, mint nálunk megesett, a tisztán utilitarius bölcselőkkel egy kalap alá hozza, az vagy nem ismeri, vagy legfeljebb, mint mondani szokták, másod kézből ismeri.

Dr. Lechner László.

* * *

«Revue de droit public et de la science politique.»

Azóta, hogy a közjog is szigorú szakszerű művelés alá jutott és így szűnőben van az a felfogás, mely e körben az irodalmi munka feladatának pusztán a jogi szabályok leírását, illetve kivonatolását tekintette, a tudományos szint, a szomszédtól kérve kölesön: mindinkább érezhető volt hiánya az olyan folyóiratoknak, melyek főképp e szakmát szolgálva, annak érdekeit képviseljék, haladásra buzdítsanak, azt számon tartásuk és ellenőrizték.

A közjognál erre annál nagyobb szükség van, mert itt

százados mulasztásokat kell pótolni; számos, hogy úgy mondjuk, rossz szokástól elterelni és meggyőzni arról, hogy az államnak, mint jogi szervezetnek életét csak akkor fogjuk valóban megismerhetni, ha a közjogi irodalom is teljesíti kötelességét: az oda tartozó anyagot tudományos módszerrel, rendszeresen feldolgozza. A mondott irányban eddig is nagy érdemeket szerzett a *Laband* és *Stoerk* által szerkesztett «Archiv für öffentliches Recht», mely immár kilenczedik évfolyamban lát napvilágot; most pedig *Larnaude*, a párisi jogi karnál a közjog tanára, indította meg a fenti címet viselő havi folyóiratot és a munkatársak között ott találjuk leg-
többjét azoknak, a kik e téren névvel bírnak Franciaországban és még számosat a többi nemzetek írói közül. Nem szenved kétséget, hogy e vállalatra nagy feladatok várnak és pedig első sorban a francia közjogi irodalmat illetőleg, a melyet virágzóknak mondani éppen nem lehet. Mint ezt a szakma egyik leghivatottabb bírálója, *Boutmy*, az «Intsitut» tagja, a párisi közjogi-politikai iskola igazgatója megjegyezte (Études de droit Constitutionnel. 1888.), a francia államjogi ismeretek közül mutatkozott ugyan némi haladás a gyakorlati élet megvilágosító hatásával, de irodalmi művelését tekintve, Rossi könyve majdnem az egyedüli, mely azt rendszeresen és tudományosan tárgyalja; pedig e munka a harminczas évek végén tartott előadásokat foglalja magában. Az alkotmányok folytonos változása se elég időt, se a kedélyeknek elég nyugalmat nem engedett, hogy az államjog szabályai tárgyilagossá eszmecserében tisztázódjanak. Örökké a támadás és a megsemmisítés veszélyének kitéve, létért folyt a küzdelem, melyben inkább politikai momentumok szerepeltek. S mert állandóságát misem biztosítá, a tudósok inkább más disciplínákhoz fordultak, hol tehetségeiket a tartós sikerre több kilátással érvényesíthették. De e szakma nemcsak az irodalomban, hanem az oktatásban is el volt hanyagolva. Franciaországban tételeivel foglalkozni, hosszú időn keresztül egyet jelentett a szenvedélyek felkorbácsolásával. És az egymásra következő kormányok, majd valamely forradalmi terrorismusból, vagy az államesínyből kerülve ki, nem bírhattak külön okkal, hogy az államjogi viszonyok elemzését körül buzgólkodjanak. Még a legjobb indulatú tanítás is fokozhatta volna a viszályt, midőn újra és újra az intézményekre és azok eredetére hívja fel a figyelmet. A csend, a közöny biztosabb volt. Így történhetett azután, hogy csak a polgár-

királyság idejében, 1835-ben, szerveznek és akkor is csak a párisi jogi karnál egy katedrát, a már említett Rossi számára és az alapító okmány a hírneves Guizot minister által kiadva elismeri azokat a nehézségeket, a melyek e tárgy tanításával összekötte vannak. Az 1851-iki alkotmány pedig ezt az egy katedrát is megszünteti és az új köztársaság csak 1879-ben állítja vissza, valamint a közjog tanítását, a jogi oktatás kiegészítő részévé teszi általában.

Ezekből könnyen megérthető, hogy az új folyóirat támogatására első sorban is a francia irodalom szorul; de ha programjához hű marad, érdekessé válhat általában. Kitűzött célja az egyes tételek önálló tudományos kidolgozása mellett, a közjogi irodalom állását, az egyes irodalmakban elért eredményeket rendszeresen bemutatni: a mivel egyszersmind a különböző irányok, a jelentékenyebb művek bírálatos ismertetése van összekapcsolva és különösen e tekintetben óhajt lehetőleg teljeset nyújtani. A francia és az idegen irodalmak közt állandó eszmecserét tartva fön, rajta lesz, hogy az egyes nemzeteknél elért fejlődés a többire is kihathasson. Fejtegetései körébe az összes közjogi szakokat bevonja: az alkotmány- vagyis az államjogot, a közigazgatást, a pénzügyi jogot, a nemzetközi jogot; valamint az egyes alkotmányok érdekesebb intézményeinek ismertetését, a melyekkel eddig Franciaországban az angol és az észak-amerikai alkotmánytól eltekintve keveset foglalkoztak. Továbbá a közjogi intézményeket lehetőleg a maguk egészében, tehát politikai oldalukkal törekszik bemutatni, így az okokat, a melyek létrehozták és az eredményt, melyet elértek velök. Ezért figyelmét a parlamenti tárgyalásokra is kiterjeszti és beható tudósításokat ígér, lehetőleg tudományos modorban, a különböző államok közviszonyairól. — Mind e törekvésekhez csak a legjobb sikert kívánhatjuk.

Az első szám tartalma: *Larnaude*, Notre programme; *Dalla Volta*, La «Catenaccio» en Italie; *Ducrocq*, De la personnalité en France du Saint-Siège et des autres puissances étrangères; *Hauriou*, Dangers des monopoles des faits établis par occupation de la voie publique; *Barbier*, Des modifications apportées à la législation de la presse par la loi du 12 decembre 1893; *Despagnet*, Du role des Conseils d'États dans la naturalisation d'après la loi du 22 juillet 1893. Ezek után a francia, angol és spanyol közviszonyokról szóló fejtegetések következnek,

majd a belga államtudományi oktatás ismertetése és végre *Lar-naude, Merignhac, Faure, Brissaud, Wahl* és *Dareste* bírálatai zárják be a tartalmas füzetet.

N. E.

* * *

«*Mind.*» *January, 1894. New series. No. 9.*

I. Hegelianisme and its Critics: Prof. A. Seth. Felelet Jones-nak azon cikkeire, melyekben Jones Hegel-féle álláspontból az epistemologusok tételeit megtámadja. A vitakérdés lényege az, hogy az angol Neo-Hegelianusok szerint a gondolatok mint olyanok önállóan léteznek, s a gondolat azonos a léttel és vele egybeesik, míg az epistemologus A. Seth azt állítja, hogy a gondolat csak a *gondolkodóban* létezik, hogy a gondolatnak magának (per se) sem léteit, sem oki hatást nem tulajdoníthatunk. — II. Imitation: A Chapter in the Natural History of Consciousness: Prof. Mark Baldwin. Az utánzás mindenekelőtt egy sensori-motor visszahatás. Továbbá igen alapos azon feltevés, hogy minden visszaható szövet tudatos. A fejlődés ezen alapon csak úgy gondolható, hogy a visszahatás, mely a benyomás után következik, ennek utánzását (copy) fentartja, de sőt új utánzásokat képes teremteni. Ily módon benyomások szerveződnek bennünk, de sőt a benyomásoknak szervezetünkben való összeszővődése által lehetséges, hogy oly visszahatások nyilvánulnak, melyeket valamely benyomás *közvetlenül* nem okozott. Az utánzás M. Baldwin szerint egy «circular reaction», azaz, a visszahatás ismétli az ingert. Az ingereknek ezen ismétlésében, azon visszahatások, melyek kedvezők, többször ismétlődnek, mint azok, melyek kedvezőtlenek, míg ez utóbbiakat végképen kiszorítják. — III. Reflections Suggested by Psycho-physical Materialism: Prof. H. Laurie. A cikkíró azon nézet ellen küzd, mely szerint a lelki tünemény nem egyéb, mint az anyag tüneményeinek egy melléktüneménye (epi-phenomenon), vagy a mint mondani szokták: a gondolat az agynak funkciója. Ezen állítással szemben Laurie a következő tételeket állítja fel: Az anyag, mint olyan, nem gondolkodik, mint-hogy pedig dinamikai processusának eredménye a szellem, már a processusban kell szellemi mozzanatokat keresni, sőt nemcsak szellemi mozzanatokat kell keresni bennük, hanem a szellem ab initio az uralkodó elem bennük. Dualismussal van dolgunk az

agy functióiban (anyagi, szellemi mozzanatok), és soha nem fog sikerülni az anyagot a szellemre visszavezetni, vagy megfordítva. — IV. Prof. James' Theory of Emotion: D. Irons. Czikkiró szerint James elmélete a gerjedelemről a következő: Minden gerjedelem (emotion) elemek összegének eredője, és mindenik elemet egy már jól ismert physiologiai processus valamely neme okozza. (Each emotion is the resultant of a sum of elements, and each element is caused by a physiological process of a sort already well known). Azért vagyunk szomorúak, mert kiabálunk, azért haragosak, mert ütünk, azért szepegünk, mert remegünk. Szóval James szerint a gerjedelem csak azon testi változásoknak lelki tükröképe, melyek bizonyos gerjedelemmel járnak. James-nek ép most említett elmélete ellen szólal fel a czikkiró. — V. Discussions.

1. Prof. Ebbingshaus' Theory of Colour Vision: C. L. Franklin.

2. Unreasonable Action: H. R. Marshall. Sidgwick szerint is az akarattal elkövetett oktalan cselekedet ritka és több okra vezethető vissza. 1. A cselekvés elkövetésekor nem tudjuk öntudatosan, hogy akarati elhatározásunk erkölcsi elveinkkel összeütközik. Erkölcsi elveinket egyszerűen felejtettük. 2. Erkölcsi elvünket nem felejtjük, de nem ismerjük el, hogy a jelen esetre az alkalmazható: 3. vagy a cselekvő kételkedik még elveinek igazságában. 4. A cselekvő a cselekedet elkövetésekor magamagát ámitja. Marshall szerint mindez esetek visszavezethetők vagy arra, hogy lelki állapotainkat rosszul vagy hogy éppen nem elemeztük. Különböztet más a lelki állapot, ha a tettet elkövetjük, más, ha róluk utólag ítélünk. — VI. Critical Notices. 1. F. H. Bradley, Appearance and Reality. A Metaphysical Essay. London. Birálja James Ward. Hegeli szellemben és sok elmeélel, de bíráló szerint, nem teljes következetességgel írt mű. 2. H. Spencer, The Principles of Ethics. Bir. S. Alexander. 3. F. Pilon, L'année Philosophique. Bir. Carveth Read. Benne három essay fordul elő: 1. Schopenhauer metaphysikájának és a Pessimismusnak bírálata Renouviertől. Bíráló szerint Renouvier nem fogta fel mindig helyesen Schopenhauer eszméit 2. Essay a gerjedelmek természetéről, Dauriactól. Író küzd a gerjedelmek physiologiai magyarázata ellen, mint azt James megkísérelte. 3. Az idealismus fejlődésének története Pillontól. Bíráló szerint derék értekezés, mely leginkább Hobbes, Descartes, Malebranche, Burthogge és Locke tanaival foglalkozik. — VII. New Books. 1. Primitive Music: An

Inquiry into the origin and development of music, songs, instruments, dances and pantomimes of savage races. By Richard Wallaschek. London: Longmans, Green et Co. 1893. Pp. XI. 326. Ismertető szerint kiváló mű, mely a rhythmusnak fontosságát a zene eredetében és fejlődésében kellően kiemeli. 2. The Process of Argument. A Contribution to Logic. By Alfred Sidgwick. London: A. et C. Black, 1893. Pp. 235. Ismertető szerint szintén jeles mű.

— r—ó.

* * *

«*Archives d'anthropologie criminelle, de criminologie et de psychologie normale et pathologique.*» 1893. szept. 15.

Az «Athenaeum» múlt évi folyama utolsó számában megkezdettük Gauckler criminologiai fejtegetéseinek ismertetését; most utólag bár, be kell fejeznünk azt az «Archives» folytatólagos közleményének rövid reproducálásával. Kiemeltük e tanulmány nagy horderejét és uttörő irányát abban, hogy szerző az eddigi irányoktól eltérőleg, ebben nemcsak a büntettet, hanem a büntetést is, mint a társadalmi együttthatók közös és a büntett által földézett visszahatások folytán előállt eredményét tárgyalja. E visszahatások rendszerében az előző czikk az utilitarius, vagyis tisztán hasznossági visszahatásokkal foglalkozott, melyek közé szerző a büntett elleni óvó rendszabályokat, a javító nevelést s az utánczó elrettentését sorozta; míg most az inkább érzelmi és erkölcsi forrásokból eredő visszahatásokra fordítja figyelmét s ezek között legelső helyen az *idaszágérzetet* veszi bonczolás alá.

Ezt az igazságérzetet Gauckler minden büntettesnél kisebb-nagyobb mértékben feltalálja, legalább azoknál, kik megőrizték még őszinteségöket. Erre nézve idézi egy újabb francia sensatiós bűnpör hőse, Anastay nyilatkozatát, ki ezeket mondta volt: «Rajt kaptak, megfizetek». Majdnem ugyanezen szavakkal nyugtatta meg lelkiismeretét egy más nagy bűnös is, Meunier, mikor így szólt: «Úgy halok meg, mint egy ember, a ki megfizeti adóságát».

A jogérzet követelménye a büntetésben, hogy a büntett által okozott rossz szükségkép vonja maga után a büntetés által okozandó rosszat. Csakhogy a közvélemény ezt a követelményt két föltételnek rendeli alá: követeli ugyanis első sorban a bűnösöset, s a bűnösség okvetlen föltételezi a beszámíthatóságot.

A beszámíthatóság nem elegendő a bűnösséghez. Egy cselekmény elkövetése tudniillik nem von maga után büntetést, ha a cselekmény csupán a törvény materialis áthágásában áll. Kell, hogy erkölcsi fogyatkozást is mutasson. Egy megtámadott egyén gyilkosságot követ el, ha támadóját megöli; megsérti a törvényt, de azért mégsem bűnös és nem érdemel büntetést, mert tette nem ellenkezik az általános igazságérzettel.

Viszont a bűnösség föltételezi a beszámíthatóságot, a mi Gauckler szerint nem akarja azt jelenteni, hogy a beszámíthatóság szabadakarat nélkül nem létezik. Szerinte a szabadakarat bölcselmi és közönséges meghatározása közt különbség van. Midőn szabadakaratról szólnak, egyszerűen azt a szabadságot értjük, hogy választhatunk különböző módok közt s ez a szabadságunk nem tagadható. Beszámíthatóság alatt tehát csak azt vizsgáljuk, hogy megvan-e az elhatározásnak ez a szabadsága az egyén birtokában?

A kérdés beható vizsgálata után Gauckler azt a meggyőződést koczkaztatja, hogy az igazságérzet a büntetőjog terén, idővel lényeges természetében módosulhat és jöhet oly idő, midőn nem fogják kivánni, hogy a büntetés szükségképen rosszból álljon.

E nézete támogatására végig pillant a büntetés intézményének történeti kifejlődésén, melyet Ihering mély belátású szavaival jellemez: «A büntetés története állandó törlés» — az értelemnek folytonos diadala a nyers ösztön felett; hosszú századok törekvéseinek lassú munkája. Ma a büntetés alkalmazásának tere mind összébb-összébb szorul; sok jogellenes cselekmény a büntetőjog teréről a magánjog terére játszik át és csupán kártalanításnak enged helyet. A bűnösség és beszámíthatóság fogalma mind nagyobb fontosságra emelkedik s befolyásuk csökkenti a büntetés mértékét. Ugyanezen átalakulás nyomán halad a részvét és emberiség érzelmeinek térfoglalása a gyűlölet érzelme rovására. S ezt tükrözötteti vissza modern bűnvádi eljárásunk is.

Mert mit tesz ugyanis a közvád? Sajnálkozik az áldozaton, igyekszik fölébreszteni a részvétet iránta s ezzel a bosszú és megtorlás ösztöneit vinni harcuba. Sőt nem is habozik nyíltan appellálni az érzelmekre. Beszél a közmegtorlásról, a társadalom bosszújáról s iparkodik a lehető legjobban befeketíteni a vádlottat, s valódi szörnnyetegnek festeni le. Ellenben a védő szerepe

egészen megfordított. Feladata gáncsolni az áldozatot, hogy megfoszsa őt az érdekességtől, elfordítsa iránta a részvétet s így a boszú érzetét is. A rokonszenvet védenoze javára igyekszik fordítani. Így küzdenek az ellenkező érzelmek az egész vonalon egy bűnper lefolyásában.

Most átmegey Gauckler az érzelmek és ösztönök természetének közelebbi vizsgálatára, s foglalkozik mindenekelőtt a részvéttel. Ennek növekvő befolyását a legislatióra abban látja, hogy a büntető törvényhozás e században lényeges módosulásokon ment keresztül, melyek mind a büntetés enyhítésére vezettek. Érdekes vizsgálni e szempontból, mily változásokon ment át az előkészületi munkálatok folyamán a Bérenger-törvény, mely eredeti formájában csupán utilitarius tekintetektől volt inspirálva; arról volt szó t. i., hogy kikerültessek a börtönbüntetést azokkal, a kiket csak jobban elrontana, s másfelől fokozzák a törvény szigorát a szokásszerű büntetéssel szemben. És mi lett a törvény ez utóbbi részéből? Teljesen elejtették, mert nem tudták elszánni magukat arra, hogy elvegyék a bírák azon jogát, hogy az elnézést a végleteleg vihessék.

Ez az átalakulása a társadalmi felfogásnak bizonyos határig a statisztikában is észlelhető. Constatálható például a gyermekgyilkosságok eseteiben a fölmentések növekvő száma oly alkalmaknál, hol az összetalálkozó körülmények képesek az esküdteket megindítani. És Gauckler arról is biztosít, hogy Franciaországban évente sok büntettes kerüli ki a relegatiót, daczára a törvény imperatív jellegének. A relegatióról szóló törvény kihirdetését követő három év alatt a három hónapra vagy azon alóli időre szóló börtönbüntetések, tehát a relegatiót maga után nem vonó büntetések száma 5⁰/₀-kal emelkedett; holott az előző öt év alatt az emelkedés csak 2⁰/₀ volt.

Áttérve a büntettes gyűlölete érzésére, szerző kétségtelennek tartja, hogy a társadalom a tagjai közötti sympathiánál fogva osztja az áldozat boszúérzetét is. Ez a visszahatás részint abban nyilvánul, hogy a tömeg maga szolgáltat igazságot, habár ez ritka eset a civilizált társadalmakban, hol a szervezett hatalom mellett a tömeg érzelmei alig nyerhetnek közvetlen kielégítést; de gyakori az Egyesült-Államokban, az úgynevezett lyncheléseknél, a milyen Desjardins kimutatása szerint 1884-től 1889-ig 975 fordult elő, azaz évenként átlag 162. Ezek nem igazságszolgáltató

cselekmények, daczára, hogy néha oly látszattal veszik körül magukat, nem is egyszerű védelmi rendszabályok, mert legtöbbször már letartóztatott egyének az áldozatai, de mindenkéffélt a boszú művei, mint ezt a kínzások kegyetlensége sokszor tanúsítja, mikor például a népharag körülveszi halálkiáltások közt az elítéltet, vagy meg akarja elevenen nyúzni a fölmentetteket. Ilyen incidensekből támadtak a cincinnati-i vérengzések 1882-ben s a francia Antillákon előfordultak 1891-ben.

Ugyanez a jelentősége van annak is, Gauckler szerint, mikor a társadalom utólag teszi magáévá és szentesíti a jogos boszú vagy megtorlás tényét; tegyük fel: a midőn az esküdtszék fölmenti a felesége kedvesét megölt férjet, a bántalmazott becsületét megtorló férfit, a csábítóját vitriollal leöntő leányt. Ámbár szerintünk itt a jeles theorista nem egészen helyes nyomokon jár, mert ily esetekben a fölmentő ítélet nem a boszú jogosságából, hanem a szenvedély felháborodásának enyhítő körülményéből meríti jogcímét.

Érdekesen világítja meg végül Gauckler a félelem szerepét is a társadalom ítélkezésénél. A biztonságaért való rettegés ragadja a büntető társadalmat a legtöbb végre. Így büntetik némely normandiai esküdtszékek különös szigorral a nyulak lopását, ennek könnyűsége és gyakorisága miatt. Így születnek ismétlődő bűncselekmények folytán a rendkívüli szigorúságú verdictek, mint a hogy általában a francia legislatio a recidivisták részéről fenyegető veszély ellen egyszerre a relegatio radicalis orvosszerűre folyamodott.

Szemlélődései végén arra céloz Gauckler, hogy az új eszmék egyenesen azt követelik, hogy a társadalom maga kényszerítse a delinquent a cselekménye által okozott sérelem jóvátételére, és ne hagyja egyedül az áldozatokra annak rendes polgári úton való keresését. Meg kell fosztani a bűnös cselekményt minden csábjától, elvéve a bűnös minden reményét, hogy tetteiből valami hasznot húzhatna. Kétségkívül — mondja — az áldozat kárpótlására szentelendő munka hosszú éveinek kilátása fontos elriasztó eszközül fogna szolgálhatni, s ha ez eszmék tért foglalnak a társadalomban, elég visszaható erőt fognak kifejteni, hogy a törvényhozást a büntetések módosítására kényszerítsék.

Ottolenghi és *Carrara* egy következő cikkben a törvényeszi orvostan és pszichiatria szempontjából foglalkoznak egy új

jelenséggel, mely a két első lábujj nagyobb mozgathatóságában áll a büntetteseknél, epileptikusoknál és prostituáltaknál. Szokás folytán a láb a mozgathatóság igen nagy fokára képes fejlődni, mint azt Hans Virchow kimutatta a japáni kötél-tánczosoknál, Haeckel a khinai evezősöknél, a bengáliai takácsoknál és általában minden feketénél, kik az evezőt lábukkal fogják meg. Isidore Geoffroy Saint-Hilaire is számos példával mutatta ki, hogy az ember lába becses segédeszközzé válhatik. Broca közzétette egy Ledgewood nevű sajkáson tapasztalt észrevételeit, ki bár kezek nélkül született s csak egy lába volt, ez egy lábbal mindazt el tudta végezni, a mit mások kezeikkel végeznek. A szerzők is ismertek egy egyént Turinban, kinek karja nem lévén, lábait épp úgy tudta használni, mint kezeit. Azonfelül ugyanők kutatásaik folyamán valóságos prehensilitását tapasztalták a lábuk bűnös egyénekénél, kiknél a lábujjak közti távolság jelentékeny volt. Különösen egyikök, ki a foglalkozási nemek szemmel tartásával gyűjtötte adatait, több esetben észlelte a turini börtönben különböző foglalkozású egyénekénél az első és második lábujj távolságát. Nem minden alap nélkül tartják tehát az anthropologusok ezt a jelenséget a fajbeli inferioritás jegyének.

Úgy normalis, mint degenerált egyénekénél tett különböző észbevetések után Ottolenghi és Carrara is constatálják, hogy:

1. az első és második lábujj közötti szokatlan (8 milliméternyi és azon felüli) távolság nem a lábaikkal dolgozó munkások különös tulajdonsága;

2. nem is azoknak közös tulajdonsága, kik szokva vannak mezítláb járni; a mezítlábjárás legfeljebb túlozhatja a tünetet, de nem okozza azt;

3. ellenben határozottan atavikus tulajdonság, mely gyakoribb ugyan a nőnél, mint a férfinál, de leggyakoribb a degeneráltaknál s különösen idiotáknál, büntetteseknél, epileptikusoknál és prostituáltaknál, — s ebből a szempontból a törvényszéki pszichiátriára és orvostanra nézve jelentékeny fontosságú.

E fősorolt főbb czikkek után a törvényszéki orvostani rovatban *Berard* egy 13 éves gyilkos leány esetét tárgyalja, ki vele egykorú társnőjét elcsalva, nehány sou-jáért a folyóba lökte és a víz alá fulasztotta; *Gouzer* pedig a büntett szó értelmét taglalja a kritikai rovatban Hamon definitiójával szemben s kijelenti, hogy a büntett nem cselekmény, mint a hogy Hamon

értelmezi, hanem egy cselekményre alkalmazott minősítés. Maguknak a cselekményeknek önmagukban sem aesthetikai, sem erkölcsi, sem másnemű értékök nincs. Ehhez képest a büntett szó értelmét is csak a dolgok tulajdonságai, a subjectiv szempontok és objectiv körülmények tekintetbevételével véli megállapíthatónak.

—n—r.

* * *

«*Revue philosophique de la France et de l'étrangère.*
Février 1894.»

Pierre Janet «Histoire d'une idée fixe» czím alatt vázolja egy rögeszme egész kórképét, a mint ő előtte lefolyt, s phasisaiban a lélektani tudomány sok homályos kérdésére világot vet-het. Egy negyven éves nő képezi vizsgálódásainak tárgyát, kit Justine név alatt mutat be, s kit ezelőtt három évvel kezelt. A nő, kit férje 1890. év októberében vezetett a Salpetrière kórházba, a következő tüneteket mutatta: Nagy és erős, tömött fekete hajjal, tágra nyitott sötét szemekkel, vonásai nem volnának kellemetlenek, ha folytonos fintorok nem torzítanák. Arcza hol halálsápadt, hol piros foltokban ég, kezei reszketők, lépése bizonytalan. Mihelyt meg akarják vizsgálni, kezeibe temeti arczát és zokogásban tör ki: «Óh milyen borzasztó így élni! félek, félek!» — «Mitől fél?» — «*A cholérától!*» Ebben a szóban van kifejezve rögeszméje, a cholérától való félelme.

A patiens halálfélelmét, mint Janet kifejti, kétségkívül anyja foglalkozása idézte elő, a ki betegápolónó volt, s gyakran voit kénytelen halottakat temetni, sőt néha leányával is segít-tetett magának. Tizenkét éves korában Justine-re igen mély benyomást tett két choleras hulla látása. Elgondolkozva ment haza, s habár semmiről sem panaszkodott, nem kerülhette ki, hogy éveken át igen sokszor ne gondoljon a cholera áldozataira.

Következő évben beteges gondolkodásának új tápot adott egy kiállt könnyű typhus, s talán egy dohánygyárban végzett fáradságos és kevésbé hygienikus munka is. Justinet naponta többször is hideg izzadság verte ki s reszketegség fogta el, mit a cholera gondolatának lehetett tulajdonítani. Nemsokára férjhez ment egy derék munkáshoz, ki őszintén ragaszkodott hozzá, s ebben a helyzetében sötét tépelődései eleinte háttérbe szorultak, de nemsokára más rögeszméknek engedtek helyet.

Áldott állapotban levőnek hitte magát s több hónapon keresztül annak is látszott. Azonban senmi sem volt a dologban és Justinet ekkor más rögeszme lepte meg, a férje iránti gyűlölet, kitől minden áron válni akart, össze-vissza szaladgálta az ügyvédeket és bíróságokat, hogy házasságát felbontsák és ezer apró excentricitást követett el. Végre ápolás alá vették otthon, de egy influenza következtében a dolgok oly komolyakká fejlődtek, hogy a férj kénytelen volt nejét, mint elmebetegét, a Salpetriérebe adni.

A beteg tagadhatatlanul elmebeli zavarokat mutatott. Mindig szobájában ült, sírva és jajgatva, semmit sem dolgozott, nem beszélt s a hozzá beszélőket nem értette. Ha a choléráról kérdezték, zavarba jött, elhalványult vagy pirult, sírva fakadt s csak ilyen szavakkal válaszolt: «Nagyon félek tőle... és már régóta... nem tudom, miért... nem tudom, mitől félek...» Jobban nem tudta magát kifejezni; tagjai reszkettek, fogai vaczogtak, karjai védő mozdulatot tettek, teste hátravetődött, végre borzasztó kiáltásokban tört ki, szemei nyitva maradtak, mintha merőn tapadnának valamire, szája feltátva tajtékozott s nyála ajkain folyt le. Időről időre érthetlen kiáltásai közt e szavakat articulálta: «A cholera elvisz, segítség!» Lábaik görcs húzta össze, kékült, fuladozott, kihányta, a mit evett, sőt széke is elment. Ez a jelenet sokszor órákig tartott, utána a beteg lassankint magához jött, eszmélete visszatért, de tisztán nem tudott visszaemlékezni s a cholérának legcsekélyebb említésére újra elől kezdte.

Az értekező minde kórtünetek okait vizsgálva, constatálja, hogy az egész egy hysterikus roham jellegével bír. Csakhogy e közös elnevezés alá nagyon sok jelenséget lehet foglalni, a nélkül, hogy azok természetét is megmagyarázná. Az ember azt hinné, hogy e nő a rohamoknál nem bír öntudattal, mert fülébe kiálthatnak s nem felel, szürkálthatják, égethetik, nem reagál. Pedig a tudatosság folyamata nem szünetel, csakhogy a beteg elméje, egyetlen gondolattól eltöltve, képtelen azt felfogni. Ha például, midőn felkiált: «A cholera el akar vinni!» — figyelmezteti valaki: «Igen, a jobblábadat fogja» — akkor hirtelen visszahúzza jobb-lábat. Így aztán lassankint némi párbeszédbe lehet belevonni. «Hol az a cholera?» — kérdik, mire így felel: «Ott, ott ni, az az elkékült halál, lám, milyen bűdös!»

Most aztán áttér az értekező a részletesen leírt jelenségek

érdekes tudományos, és pragmatikus magyarázatára s az abból kivont fontos következtetésekre.

Hogyan küzdeni le egy ily arányokban meggyökerezett rögeszmét? Erre nézve, úgymond, különböző elmegyógytani eljárás vehető alkalmazásba. Az egyik az úgynevezett *subconsciens* rögeszmék föltevésén alapul. Szerző után Breuer és Freud is constatálták oly rögeszmék igen súlyos eseteit, melyeket a szenvedő nem bír kifejezni, sőt nem is tud róluk. Ily rögeszmék létezése csakis rohamok, vagy pedig álom, somnambulismus, subconsciens cselekmények és automatikus írás közben fedezhetők fel. Breuer és Freud tovább oda concludálnak, hogy e rögeszmék éppen azért veszélyesek, mert lappangók és nem nyernek elég precíz külső kifejezést. Gyógyulásukra elég volna, ha a rögeszmék külső kifejezését lehetőleg megkönnyítanők. Ha a beteg a somnambulismus alatt teljesen kivallja rögeszméjét, akkor meggyógyítható.

Ezen, habár kissé theoretikus okoskodásokhoz Janet is hozzájárul. Igaznak ismeri el, hogy ily patiensek somnambulismusaik alatt nagy könnyebbséget találnak abban, ha subconsciens rögeszméiket fölfedezhetik. De ez csak első része a feladatnak. A másodikat egy sokkal lassúbb, de csalhatatlanabb eljárás biztosítja. Azt mondja Janet: a rögeszmét ő úgy tekinti, mint a képzetek igen nagy számának synthesisét, összetételét. A helyett, hogy egészében támadnánk meg, sokkal biztosabb decomponálni, elemeire osztani. Nem egyéb ez, mint a therapeutika azon elvének alkalmazása, hogy: «*divide et impera*».

Már most a roham bizonyos elemei, pl. a görcsös összehúzódások vagy szaglási hallucinációk, a suggestio különböző módjaival aránylag könnyebben legyőzhetőek. Mások ellenben, így a látási hallucinációk, nehezebben támadhatóak meg; ezeken tehát helyettesítés útján próbált segíteni. Fokozatosan sikerült neki a hullák látományát átalakítani, azokat úgyszólván átöltöztetni úgy, hogy egy idő múlva a hullából egy khinai generális alakja lett, kit Justine a kiállításán látott, és többé nem rémített, hanem derülten komikus hatást tett.

Így alakult át lassankint a betegség is; a válságok ritkábbakká lettek s nem jártak többé hányással, csak néhány nevétséssel vegyes felkiáltással. Justine maga bevallotta: «Többé nem

félek úgy, mint előbb, már csak a *cholérára gondolok*, de erre folytonosan».

E megkülönböztetés fontosságát orvosi és pszichológiai szempontból méltán emeli ki Janet. Mert a roham maga, minden hallucinációival és életműködési zavaraiival, nem egyéb, mint egy gondolat túltengése, minden új pszichológiai elem nélkül. A betegség klinikus fejlődése is tehát a roham és az eszme közötti teljes azonosság mellett szól, miből következtethetni, hogy elég az elemeket megfosztani aránytalan megnövekedéseiktől s mindjárt visszanyerik eredeti alakjukat, mint egyszerű gondolat jelentkeznek.

Úgyde miben állt ez a gondolat Justinénél még, miután lényeges jegyei úgy elmosódtak? Csak egy utolsó és könnyen kiküszöbölhető elemből — felel reá Janet — és ez maga a *szó*. Valóban könnyű volt Janetnek constatalni, hogy mi szerepet játszott betege obszeióinál maga a nyelv. Ha gépiesen, mozdu-latlanul ült munkája mellett, ajkait mozgatva, néha érthetőleg kiejtette e szót: «cholera». Máskor, ha írón volt kezében, önkénytelenül leírta maga elé. Hogy elenyésztesse ezt az utolsó symptomát is, a megosztás és helyettesítés fentebb érintett módjához folyamodott. A «cholera» szót a khinai tábornok tulajdonneve gyanánt suggerálta a betegnek. Gépiesen leíratta vele az első szótagot: «cho-», azután szóösszetételekre vezette rá, pl. «cho-colade». Máskor ugyanazon szótaggal kezdődő különböző szavakat diktált tollába, utoljára mindezen automatikus gyakorlatok közben a beteg annyira megzavarodott, hogy nem egyszerűen fölkiáltott: «Melyik is az a szó, a melyik úgy kínozott? Már nyolcz nap óta keresem, de nem bírom összeszedni». Megfelelő foglalkoztatásával a beteg elméjének, a feledés idővel oly tökéletes lett, hogy az utolsó cholerajárvány alatt Justine már kíváncsian kérdezte: micsoda betegség az a cholera?

Ezzel azonban a kezelés még korántsem volt befejezve. A gyógyulást még mindig hátráltatta az elmekór therapeutikájának legfőbb akadályja, az úgynevezett *másodlagos rögeszmék* jelenléte. A cholera képzetét hiába irtotta ki Justine lelkéből az okszerű kezelés: a beteg a nélkül, hogy tudná miért, állhatatosan vonakodott tápszert venni magához; különösen nem akart gyümölcsöt, főzeléket enni, a mi kétségkívül a cholerától való rettegés következménye volt. A cholerától való félelem észre-

vétlenül más betegségek rögeszméjének adott helyet s ebben végig ment a pathologia egész sorozatán, most szívbaj, majd agybántalom rémképe gyötörte, vagy rák miatt akarta magát operáltatni.

Ehhez még mellékes rögeszmék járultak, melyek távoli összefüggésben sem álltak a choleraival. Vízbe akarta ölni magát, mert a víz csábította; ki akart ugrani az ablakon, mert a ház féloldalt hajlott; meg akarta fojtani kutyáját és felakasztani madarait; földhöz akarta vágni ételeit, vagy a belépők fejéhez. Nem akart kimenésnél kalapot tenni, nem akart inget változtatni, vagy ha kényszerítette férje, tiszta inget öltött előtte, de alig fordított hátat, már ledobta és fölvette szennyes ingét. Nem mert gyertyát gyújtani, nehogy felgyujtsa ruháját és a házat; nem akart bevásárolni a piacon, nehogy kísértetbe jöjjön lopni; nem volt rávehető, hogy takarítson és rendezkedjék a házban. Szóval egyetlen fixa idea helyett, mely húsz évig uralkodott fölötte, most egész sereg apró rögeszmébe esett.

Figyelemre méltó, hogy a rögeszmékkal milyen tünetek jártak együtt, a lelki élet kóros elváltozásai szempontjából. A figyelem teljes hiánya végkép megnehezítette Justine előtt a dolgok átértését. Olvasott a nélkül, hogy értette volna a mit olvasott, s ezt Janet az ily betegek jellemző symptomájának veszi. Éppen ezért nem ismerte föl a látogatására jött barátokat sem, s férjétől a leghétköznapibb tárgyak rendeltetését is megkérdezte.

A különböző érzékek anaesthesisét is tapasztalta ismertető a patientsnél; így teljes anaesthesisét a fájdalom iránt, a jobb-oldal analgesisét, a nyelv anaesthesisét, az ízlés, szaglás elvesztését, a hallás csökkenését, a látásbeli élesség $\frac{1}{3}$ -ra való reductióját, a látótér reductióját a jobbszemnél 70, a balszemnél 35-re. A látásbeli zavarokat Janet az *asthenopiának* tulajdonítja, hogy t. i. a beteg, ha merőn néz, vagy olvasni és az olvasottakat felfogni törekszik, csak rövid ideig bír tisztán látni; alig két percz múlva, szemében fájdalomról panaszkodik, épp úgy orra tövében is; előbb a bal-, majd a jobbszemébe is könnyek gyűlnek, mind kevesebbet-kevesebbet lát, végre teljes sötétségben találja magát. Mindehhez még diplopiát is észlelt Janet betegénél, azaz kettőzött látást; de, a mi a különösebb, nemcsak akkor, ha két szemmel nézett, hanem akkor is, ha csak

egy szeme volt nyitva. Az előbbi eset igen gyakori hysterikusoknál, s részben a látási tengelyek elhajlásának s pillanati strabismusnak tulajdonítható, de mélyebb oka a két szem által szolgáltatott különböző képek synthesisének, egybeolvadásának hiánya. A beteg t. i. elvonja az egyik szem által nyújtott képeket, öntudatmögötti (subconsciens) állapotban hagyja, s bár mindkét szeme nyitva van, tudatosan csak egyik szemével lát. Erről könnyű meggyőződni, teszi hozzá Janet, ha olvasás alatt függélyesen egy plajbászt tartunk szemei elé, mert látni fogjuk, hogy az akadályozni fogja bizonyos betűk olvasásában; holott, ha mindkét szemökkel látnának, az lehetetlen volna. A mi a második nemét illeti a diplopianak. erre nézve megjegyzi Janet, hogy már Perineaud csalódásnak jelentette ki. minthogy valóban optikai lehetetlenség is volna. A dolog úgy áll, hogy a beteg valósággal nem kettőzve, hanem csak zavarosan látja a szeme előtt nem kellő pontba helyezett tárgyakat.

Hosszú volna pontosan kísérni Janet részletes leírását a betegénél észlelt kóros szellemi tünetek általános jellegéről, melyekkel annak suggestibilitását és rögeszméit magyarázza, abban találva mindezen különös jelenségek kulcsát. hogy a rögeszmék csupán azért fejlődhetnek ki, mert elszigetelten fejlődnek s mert a test és lélek nem vesz részt minden folyamathál úgy, mint a normális embernél szokott. Még csak pár szót arról az eljárásról, melylyel Janet betegénél a pszichikai rendszeres kezelést keresztülvitte, s az értelmi synthesis, az akarat, ítélet és figyelem fejlesztését eredményesen kísérte meg.

Az elmekórosok értelmi foglalkoztatása kényes problema, s legtöbbször azt hiszik, hogy a túlszigázott agyvelőknek föltétlen pihenésre van szükségök, s azért tétlenségben hagyják vesztegelni. Mindez helyén is lehet — mondja Janet — a túlfeszített szellemi munka folytán előállott neurasthenia eseteiben, de nem a chronikus neurasthenikusoknál, kik évek óta semmivel sem foglalkoznak, s kikenél éppen az ellenkező módszert kell követni. De melyiket? Mert míg Legrand du Saulle a munkát a betegek szórakoztatása módjának tekinti s azt ajánlja, hogy lelkét változatos és érdekes látnivalókkal kössék le, a minek legjobb eszköze az utazás: addig Janet arról volt meggyőződve, hogy az új látványok tarka egymásutánisága inkább kifárasztja a patiens figyelmét, s ezért ő a munkát nem mint szórakozást,

hanem mint szellemi gymnastikát ajánlotta és követte is ez esetben, az értelem synthetizáló erejének fokozására. Így szoktatta hozzá betegét fokozatosan a figyelmes olvasásra, az olvasott néhány sor elmondására, egy kis összeadási műveletre stb., melyet óvatosan nyújtott ki egy félórára, majd egy egész órára, és így tovább, míg csak a lehetőleg teljes felépülés nem koronázta fáradozásait.

Bármily tanulságosnak tartjuk, lehetetlen kiterjeszkednünk a betegség oktani fejtegetésére is, melyet Janet czikke végén az öröklött és egyéni antecedentiák pontos egybevetésével tár elénk, rámutatva, mint a rögeszme keletkezésének valószínű okára, egy Justine által kiállott forrólázra, mely idegrendszerét először dülta fel: de a mi még érdekesebb, négy nemzedékre kiterjedő táblázatos kimutatásban adva példáját a család elsatnyulásának, a benne előforduló hysterikusok, epileptikusok, dipsomaniakusok, gonosztevők jelentékeny számának s különösen a gyermekek roppant halálozási arányának, kik közül három nemzedéken át 46-ból 34, tehát $74 \frac{0}{100}$ halt el három éves kora előtt.

«Az értelmi inertia és a legkisebb erőlkifejtés törvényéről» (L'inertie mentale et la loi du moindre effort) értekezik kiváló szellemességgel a hírneves olasz tudós, Ferrero, a ki Lombroso után, ki az inertia eszméjét első vitte be a pszichológiába, hogy kimagyarázza annak segélyével az emberrel veleszületett conservatismust, most e theoriának új alkalmazását tüzi ki czéljával.

Vannak tények, melyek arra mutatnak — körülbelől így hangzik Ferrero eszmemenete — hogy a testek ellenállásának physikai törvénye a szellemi életben is figyelemmel kísérhető. Az agynak is szüksége van külső mozgató erőre, hogy működésbe jöjjön és képzeteket, fogalmakat producáljon. A hypnotikus álomban pl. minden azt mutatja, hogy a gondolkozás teljesen szünetel, míg csak föl nem keltik suggestio útján. Akárhányszor kérdezik a hypnotizálttól: mire gondol? — a felelet ez: semmire. Ez tehát teljes inertia állapota, melynek a hypnotizált külső helyzete is teljesen megfelel. Sőt Strumpell jobbszeme és halfüle kivételével teljes anaesthesissel sujtott egyénnél is tapasztalta, hogy, ha érzéklő szerveit elzárták s így a külvilággal való minden érintkezéstől elszigetelték, hiába igyekezett kezei csapdosásával akusztikai érzetet előidézni, két-három percz múlva a

mozgás megszűnt, a lélegzés és érverés meglassult s minden lelki élet kialudt a mély álomba merült beteg agyában.

Binet azután vizsgálódásait a tulajdonképeni psychologia terére is kiterjesztve, azt találta, hogy ha hypnotizált egyéneknek verseket szavalt el s felébredésükkor megkérdezte, hogy emlékeznek-e a versekre: egyikök sem emlékezett; de ha később egy vörös korongot tartott elbök, ezzel ismét emlékezetükbe idézett néhány verstöredéket. Valószínűnek látja ezek után Ferrero, hogy a psychikai folyamatoknál az érzéklés functiója hasonlatos a physikai erőkhöz a vegyi összetételeknél, azaz: molecularis mozgató erőt közvetítve, az aggyal, mozgásba hozza az értelem inertiáját s lehetővé teszi a gondolkodás tüneményét. De valamint egy test nem maradhat folyton mozgásban, úgy az öntudat állapota is, erőátváltozás lévén, mihelyt elfogyasztotta az erő kezdő mennyiségét, eltűnik.

Szóval mindennemű képzet- és eszmetársításnak kezdőpontja valamely *sensatio*. Nem érezhetünk tetszésünk szerint újra valamely elmúlt örömet vagy fájdalmat; de oly helyek látása, melyeken ez érzéseket tapasztaltuk, újra feltámasztja azokat akarunk ellenére is. Egy ellenség iránt táplált haragunk, ki megbántott, idővel lecsillapul; de ha oly emberrel találkozunk, ki ahhoz hasonlít, önkénytelen ellenszenv támad bennünk ez utóbbi iránt is. Még jelesebben fejezi ezt ki Maudsey, midőn azt írja, hogy ha arczkifejezéseinkkel ingerültséget, csodálkozást vagy más emotiót akarunk kifejezni, az emotio maga is fölébred lelkünkben s nehéz lenne e pillanatban más emotiót éreznünk, mint azt, melyet arcunk kifejez. Ez az úgynevezett testkifejezés általi *suggestio*, melyre Braid hívta föl először a figyelmet.

Ugyanígy áll a dolog a gondolatokkal is; ezeket is utolsó elemzésben mindig érzéki behatások ébresztik fel. Ha elhaladunk egy hely előtt, melyen bizonyos eszme villant volt meg agyunkban, úgy sokszor az eszmére is visszaemlékezünk. Ha ujjainkkal érintjük a bogot, melyet zsebkendőnkön kötöttünk, eszünkbe ötlük az, a mit akkor gondoltunk, mikor a csomót kötöttük.

Hogyan történik mindez? A feleletet Münsterbergnek egy érdekes hypothesis ekkép magyarázza. Valahányszor az agy két idegcsomója egyszerre érintetik, valószínű, hogy a két pont közt kapcsolat jó létre, melyen át a két inger, melyek lényegileg csak molecularis mozgások, egymást ellensúlyozni igyekeznek. Ha azután

a két csomó egyike újból ingerlésbe jő, a moleculáris mozgás árama tovább terjeszkedik a régi összeköttetési úton, mint a legcsekélyebb ellentállás irányában.

Tehát az ember az inertia törvényénél fogva kívülről nyeri az impulsiót a lelki folyamatokhoz; de mihelyt az impulsiót megkapta, a legkisebb erő kifejtés törvénye szerint keresi a legcsekélyebb értelmi erő kifejtés útját. Az inertia törvénye a tudatos állapotok létrehívását szabályozza, a legkisebb erő kifejtés törvénye pedig azok működését.

Az ember — mondja Ferrero — nem szereti a munkát, sem az izommunkát, sem az értelmet. Ez már az emberi psychologia egyik tétele. Már a civilisatio kezdetén a munka egyértelmű volt a győtrelemmel. A zsidó *assab* szó munkát és kint egyaránt jelent, a görög *πενουαι* is annyi mint: dolgozni és szenvedni, s belőle származnak: *πεινα* (éhség), *πόνος* (szenvedés). Spencer is beismeri, hogy az emberek legnagyobb része csak azért dolgozik, mert kénytelen vele.

De az izommunkánál még legyőzhetlenebb borzadály tárgya a szellemi munka, melynek egyik legfontosabb tényezője, a figyelem, anormális állapot s nem tartós. Az organismus rohamos kimerülésével jár, mert az erőfeszítést fáradság követi, s a fáradságot tétlenség. Különös, hogy az emberek túlnyomó része oly kevésbé méltányolja a figyelmet, hogy — mint Richet megjegyezte — épp azokat nevezi *szórakozottaknak*, a kiknél a figyelem működése fokozottabb, azaz a lángelmű embereket, kiknek, gondolataikba elmerülve, nincs szemök és fülök egyéb iránt.

És az emberiség polgárosulási munkájában tényleg csak igen csekély rész a reflexiv és összpontosított figyelem eredménye, a többi mind külső *sensatio* és öntudatlan associatio hozta létre. Mint Espinas mondja: az őseMBER bumerangja, mely a cél után dobva, a hajtóhoz visszapattan, zavarba hozná mai tudósainkat. S mennyi időbe és erőfeszítésbe került oly vegyi processusok elméleti kimagyarázása, a milyeneket az emberiség a történelem emlékezte óta használ, pl. fémek, bor és tej készítésénél. A kertészet megelőzte a botanikát s Darwin is a tenyésztőktől kölcsönözte a fajkiválás elméletét. Más szavakkal: az eredmény mindig a körülményekből áll elő, az abstract gondolkodás segélye nélkül, s a gyakorlat mindig megelőzi az elméletet. Még ma is a matróz a levegőbe néz s csalhatatlanul látja ott a

jó vagy rossz idő jeleit; a sportsman néha épp oly jól ismeri a lovak psychológiáját, mint Romanes és Houzeau, pedig egyikök sem csinált soha methodikus meteorológiát vagy psychológiát. A nép közmondásai meg éppen oly igazságokat tartalmaznak néha a tömeg egyszerű, józan tapasztalatai alapján, miket a tudományosságnak csak nagy fáradsággal sikerül kimutatni. Így éppen Ferrero és Lombroso a közmondásokból, az asszonyi kor hosszabb tartamára vonatkozólag, oly törvényt tudtak meríteni, melyet a statisztikának sok idejébe került táblázataival és számaival tudományosan kimutatni. Ebben az okoskodásnak egy különös módjával állunk szemben, a mit Espinas öntudat mögötti (subconsciens) gondolkodásnak nevez, hol a figyelem és reflexio csak csekély szerepet játszik. Például a matrónál, ki az időt meg tudja jósolni, mindazon tudalmi állapotok közt, melyeket egy vihart megelőző tünetények szoktak producálni, azok fognak legállandóbban kapcsolatba jönni a vihar fogalmával, melyek legtöbb esetben megelőzik a vihart; holott más jelenségekkel, melyek hol előfordulnak, hol kimaradnak a viharból, a kapcsolat csak laza lesz. Ilyen fajta okoskodásokhoz igen csekély erő kifejtés igényeltetik, s azért méltán tartja Ferrero a mindennapi tapasztalati gondolkodás irányát a *legcsekélyebb erő kifejtés* törvényétől függőnek.

Végig kíséri azután az emberi intézmények kifejlődését ez elv világa mellett, s úgy véli, hogy mindezen intézmények voltaképen végtelen egyszerű lelemények complexumai a legcsekélyebb erő kifejtés irányában. A mai felelős ministeri kormányrendszerek szerinte nem egyebek, mint a régi uralkodók személyes szolgálatára rendelt tisztviselők állásaiból kifejlődött intézmények. Így nyert a régi Egyiptomban a király fő legyezőhordozója katonai fontosságot és vezéri rangot; így volt Franciaországban is a Merovingek alatt még a sénéchal és a kamarás a királyi ház szolgája s Angliában a négy legfőbb állami méltóság az ősidőkben a Hroegethegen vagy királyi ruhatárnok, a Horsthegn, vagy kovácsmester; a Disthegn, vagyis asztalnok és Byrele vagy Scenca, azaz italhordó voltak. Kétségtelen, hogy a bírói szervezet eredete is azon időkre vihető vissza, mikor a rövidséget szenvedett gyöngébb fél a törzsfőnökökhez folyamodott, hogy bizonyos ajándék mellett megoltalmazza, a mely gyakorlat később magukat a főnököket ösztönözte arra, hogy alattvalóik ügyeiben magukat

biróul feltolják, különböző haszon kilátásáért, melyekből idővel a perköltségek fejlettek ki. Sőt a köztisztviselők fizetésének eredetét is abban látja Ferrero, hogy kezdetben csak ajándékokat fogadtak el hasznos szolgálataikért, mely ajándékok utóbb kötelezőekké váltak s végre helyet adtak a rendszeres javalmazásnak; innen a hátramaradottabb népeknél, Oroszországban, Spanyolországban ma is még a köztisztviselők megvesztegethetősége.

Az emberi természet mindig a legegyszerűbb pszichológiai processusok, a legcsekélyebb erő alkalmazásából indul ki, mely reá nézve legkisebb megterheléssel jár, szellemi fejlődésében épp úgy, mint az anyagiban. Csakhogy a legkisebb erő kifejtés pszichológiai törvénye nem azonos mégsem a gazdasági élet hasonló törvényével, mely az eredmény maximumának az erő minimumával való elérhetését célozza. Emez az emberi munka vég-célját a munkamegtakarítás keresztülvitelével párhuzamosan akarja valósítani, míg a legkisebb erő kifejtés törvénye mindig a nehézségek elhárítására törekszik, habár a legcsekélyebb eredménnyel járna is az.

Tovább e füzet a «Revue générale»-ben néhány vallás-philosophiai és vallástörténelmi munka eredményével számol be; a physiologiai lélektani laboratorium mult két évi munkálatai folytatólagos sorában pedig Binet közli vizsgálódásait a behunyt szemmel játszó sakkjátékosok emlékezetéről, Németország egyik legtekintélyesebb championja, dr. Tarraschnak a hozzáintézett kérdőpontokra adott válaszai alapján. Ugyanő és Jaques *Passy* egy következő fejezetben azokat a felvilágosításokat is közlik, «A drámaírók pszichológiája» czímen, melyeket egy reánk nézve csak harmadrendű francia drámaíró, Cuvel, a drámaírás módszeréről fölszólításukra adott.

*

A márcziusi füzet *Sollier*-nek nagyfontosságú kutatásaival kezdődik, az érzéklés és az emótiók közötti viszonyról. (Recherches sur les rapports de la sensibilité et de l'émotion.) Bevezeteskép fölemlíti a tanulmány írója, hogy az emótiók valóban tudományos tanulmányozása mindössze tíz évvel ezelőtt kezdődött s a legjelentékenyebb és eredetibb két munka e szakban a dán Langé-é 1884-ből, s az amerikai William Jamesé 1885-ből. Mindkettő

különböző utakon. egymás tudta nélkül. majdnem ugyanazon eredményekre jutott s az eredmények e különös egyezése adja meg értékét elméleteiknek is. Mindkettő előtt az objectív érzéki jelenségek, melyek az emóciókat kísérik, nem csupán kifejezései, következményei ezeknek, mint addig hitték, sőt ellenkezőleg, alkotó elemei, ha ugyan nem okai. Vegyük el ezeket s az érzet eltűnik, s nem marad egyéb, mint a pusztá fogalom, a nyers észrevétel. Az emóció csupán reflexe, visszaverődése az öntudatban a vele kapcsolatos összes belső és külső jelenségeknek.

Ez a W. James álláspontja, ki lényegesen pszichológiai alapra helyezkedett. Lange igyekezett ez álláspontnak physiologikusabb támaszpontot nyújtani, kimutatván, hogy az emóciókat alkotó tünemények kétrendbeliek: vaso-motorok és motorok. Szerinte az előbbieket a lényegesek, s ezért theoriája vaso-motor theoria neve alatt vált ismertté.

Ez a tan meglepő megoldásra juttatja a pathológiai tények nagy számát, melyeket különben nehéz volna érteni a hysterikusoknál, melancholikusoknál, hypochondráknál s a lelki betegségek más nemeinél, hol az emotionabilitas nagy szerepet játszik, s azért Sollier kísérleti úton akart meggyőződni helyességéről s e kísérletek eredménye a jelen munka.

W. James thesisé czáfolhatlan bizonyítékául a teljes anaesthesia egy esetét kívánta, mely ekkép maga után vonná az emóciók teljes hiányát is. Ő azonban lehetetlennek tartotta ezt a próbát, mert — úgymond — minden érzéklés abszolút eltüntetése halállal járna. Sollier azonban egy közvetítő módozatot választott, mely lehetőleg megközelíti az óhajtott experimentumot. Ez abból áll, hogy előbb megsemmisítsen minden tudatos érzéklést s a különös érzékek (tapintás, látás, hallás, ízlés, szaglás) elhárítása nagyon könnyű. Egyéb érzéklések közt, melyek a szerves érzéki életet alkotják, megkülönböztetendők azok, melyek az életre nézve nélkülözhetlen, állandó és szabályos functiót teljesítő szervekből származnak, s az olyanok, a melyek szerveinek anaesthesia nem gátolja az életműködést, legalább nem gyors és az egyén életét kockáztató módon.

Az elsőkhöz tartoznak a légzés és vérkeringés által közvetített sensatiók, a másodikok közé az izomérzék és a ceneaesthetikus sensatiók gyűjtőneve alá foglalt érzéklések. Sollier tehát úgy győződött meg, hogy a sensatiók tudatát könnyű

elnyomni, ha nem figyelnek rá, s a speciális érzéklések elhárítatván az útból, a belső érzéklések pedig az öntudalmatlanra levén korlátolva, az érzéki élet tere oly határok közé szorul, melyek egészen megközelítik W. James eszményét.

Egy negyvennégy éves emberről van szó, kinek már gyermekkorától fogva neuropathikus rohamai voltak. Huszonkét éves korában élénk bánat folytán örvöngéstől kísért görcsrohamot állott ki. Huszonöt éves korában jelleme észrevétlenül megváltozott, alsó végtagjai fokozatosan gyöngültek s a legkisebb izgalomra reszketés fogta el. Ez állapot a következő tíz év alatt állandóan súlyosbodott. Harminczöt évre a Bicêtre-be került, hol általános gyöngeségén kívül tagjai reszketését s akadozó beszédet constatáltak nála. Midőn negyvenegy éves lett, lábszárai mellső felén anaesthesia tünetei voltak észlelhetők, majd ez anaesthesia lassankint kiterjedt a test minden részére s az érzéklés minden eszközére. Végre az egész izomszerkezet paresist szenvedett, ereje jelentékenyen csökkent, járni szinte nem tud, arcvonásai minden kifejezést nélkülöznek, beszéde lassú és akadozó. Tapintó érzéke egészen megszűnt, éppen úgy, mint a nyomásra való érzékenysége is; hőérzéke megszűnt, az analgesis teljes. a nyelv, az anus, a makk nyájkjai érzéketlenek minden izgatásra. épp úgy a gyomor is. Az izomérzék teljesen szünetel, éhséget, szomjúságot nem érez, látása gyöngült, hallása csaknem rendes, ízlése nincs. szaglása sem.

Ime most *Sollier* észleleteinek eredménye a betegen tett kísérleteiről, kinek szervi anaesthesise kiterjed a légzésre és a szívre is. «Tudom — szólott a beteg — hogy van szívem, de nem érzem verni, csak olykor, igen gyengén.» Lélegzését sem érzi és nem tudja. erősen vagy halkan lélegzik-e? «Nem érzem, hogy élek» — mondogatja, s betegsége első idejében többször megtörtént, hogy halottnak hitte magát. Ezt különben *Sollier* többször tapasztalta analgesisben és bél-anaesthesiaiben szenvedő betegeknel. Nem tudja, hogy alszik-e vagy ébren van? Majd mélyen alszik, majd meg álmatlan. «Nem úgy ébredek, mint más ember — mondotta orvosának — s mihelyt ébredek, az jut eszembe, hogy valami baj történt velem és szorongás fog el.» Vannak pillanatok, mikor senmire se gondol. Ha gondol, akkor háztartására, vagy az 1870-iki háborúra gondol, melyet végig küzdött. A körülötte járó-kelők rá nézve egész közönyösek. Nem

veszi észre, mit csinálnak. «Némelykor — mondja — úgy rémlik, mintha nem is volnának természetes emberek, hanem gépek.» Ezen látásbeli zavaraihoz teljesen hasonlók hallásbeli rendellenességei is. «Már nem hallok úgy, mint régen; fülemben zúg a hang, de nem hat fejembe.» Aproxixiája teljes és semmi iránt sem bír érdeklődni.

Semmi sem okoz neki örömet. «Nem szeretek senkit, de nem is gyűlölök.» Még azt sem tudja, örömet okozna-e felgyógyulása, legalább a kérdező erre vonatkozó biztatásai nem tesznek rá hatást. Az egyetlen dolog, a mi némi hatást tesz rá, nevének látogatása. Ha ő megjelen a küszöbön «mintha valaki gyomromba bökne — úgymond — de mihelyt látom, szeretném, ha távoznék».

Látó képzelete semmi és még feleségét sem tudja maga elé képzelni, ha nincs jelen. A teljes apathianak ez az állapota tehát meglehetősen megfelel W. James kívánalmainak.

Mindezek után Sollier a következő kérdéseket teszi fel, melyekre kísérletileg igyekszik a választ megadni.

1. Az emótiókat kísérő motor és vaso-motor tünetek tudatos perceptiójának elnyomása maga után vonja-e az emótiók elnyomását?

Midőn a peripherikus érzéklést elnyomjuk — mondja Sollier — a patiens bizonyos hidegséget érez. «Olyan hideget érzek mindenütt egyszerre — nyilatkoztatta ki Sollier betege — mintha az ujjaim meg volnának fagyva.» Ugyanakkor constatálható, hogy a peripherikus érzéklés elnyomása maga után vonja a mozdulatok teljes kizárását. Egy beteg, kire S. hivatkozik, abszolút anaesthesia állapotára ébredvén, nem mozdult, megmaradt eredeti helyzetében, a nélkül, hogy szeméit vagy fejét forgatta volna. Nem tudta, hogy ül-e vagy áll? «Ülnöm kell — úgymond — mert ülve voltam, mikor elaltatott. De hol vannak tagjaim? szeretném látni.»

A peripherikus anaesthesia ezen állapota tehát, mely teljes mértékben előidézhető, a mozdulatok föltétlen kimaradását, a tökéletes kataleptikus állapotot vonja maga után, úgy az ébredésnél, mint a hypnosis alatt.

Még érdekesebb világot vet a kérdésre a viscerális érzéklés elnyomása. «Mit érez?» — kérdi S. patiensét, miután megfosztotta bél-érezéklésétől. «Mintha egy hajón elaludtam volna. Mintha

a szivem fájna; azután nem gondolok többet vele. Mindegy. » «És sajnálja-e, ha vége szakad?» «Egyre megy. Csakhogy az ember sem boldog, sem boldogtalan nem lehet. Annyi, mintha egy növény volna.»

Egy más objectum felvilágosításaiból, ki szintén teljesen anaesthesiálva volt viscerális és peripherikus érzéklésében, S. a következő tapasztalatokat közli: «Úgy jó, mintha az ember beteg volna, az ember elhülegül, nem érez semmit. Még nyelvet sem éreztem és fáradságomba került önnek felelni. Nem éreztem fejemet többé. A mit mondott, az megütötte füleimet, de nem hatolt fejembe. Ha nem beszélt, mitsem éreztem többé és nem gondoltam semmire. Nem is éreztem, hogy élek.» Máskor meg ezeket mondotta: «Nem tudom még, lélegzek-e még? én nem érzem. Úgy jó, mintha meg volnék halva, pedig nem vagyok meghalva, mert hallom beszélni.»

Azután néhány vonással leírja S. az érzéklés visszatéréseinek jelenségeit. Ha a peripherikus érzéklést visszaidézik, a betegek következőket érznek:

«Minden tagom fáj — mondja a beteg. — Egy pillanatig úgy érzem, mintha megverték volna; össze vagyok törve. De mindez hamar elmúlik; lábaim is bizseregnek, karom azonban kevésbé. Legkellemetlenebb érzés van a fejemben, mely sokáig forr, mintha elektrizálnának.» Mikor pedig a bélérzékítés visszatér: «Gyomrom és oldalaim fájnak, ismét érzem szivem dobogását s lélegzetemet is. Kellemetlen, sőt kínos érzés. Ugyanekkor a fejem is nagyon fáj.»

Lássuk már most Sollier nyomán, mi történik, az emotiók tekintetében, ha minden érzéklést elnyomunk.

A beteg mély és érzéketlen hypnosisba merül, melyben a kísérlettevő graphikai fölvételt csinál lélegzetvételéről. Egyszerre tudtára adja, hogy apja meghalt. Tagjai nem mozdulnak, de mély belégzést vesz, mely a diagrammában nagy kitérést mutat a légzési vonalnál, hogy pár percz múlva ismét fölvegye rendes hullámzását.

«Mit érzett, mikor atyja haláláról értesítettem?» — kérdezi most S. a patientst. «Gyomromban, de különösen fejemben élénk lökést éreztem. Mint mikor valaki egy bútordarabba ütődik.» «S mikor elmúlt ez a benyomás, gondolt-e még atyja halálára?» «Nem, nem gondoltam többé rá.» «Tudja-e, hogy ha az ember

rossz ujságot hall, gyötrő fájdalmat érez? Mit érzett hát?» «Semmit, hiszen magamat sem éreztem.» «De az a lökés, melyet fejében és gyomrában érzett, milyen fájdalom volt, lelki-e vagy testi?» «Csak testi fájdalmat éreztem, de lelkit nem; hiszen mondom, hogy nem tudtam magamról.» «És mikor tudtára adtam, hogy a hír nem igaz, mit érezett?» «Kissé összeszorult a torokom, mint mikor valaki a nevetést visszatartja.»

Ugyanezt a kísérletet megtette S. akként, hogy kellemes emótiót igyekezett a betegben felkölteni, teljes érzéketlenség állapotában. Közölte vele, hogy egy sorsjegyével 100.000 frankot nyert. Gégéje kissé összehúzódott, mintha nevetés erőszakolná és mosoly derítette ábrázatát. A diagramma vonala erős, de kevésbé magas és hirtelen hullámvázásokat mutatott, mint előbb.

Főlébresztve, a következőkben adott felvilágosítást állapotáról: «Nevethetnékem jött, de örömet nem éreztem, sem semmi kellemest.» «Miért?» «Mert nem gondolkoztam, nem tudtam, hogy kellemes-e az, s így nem éreztem.» «Végre is, mit érzett a kellemes vagy fájdalmas hírek hallatára?» «A kellemetlen dolgok igen gyors rázkódást okoztak, a kellemesek úgy érkeztek fejembe, mint a hang a telephonon, csak hogy a benyomás még rövidebb volt. Nem tudom, hogy magyarazzam meg. Ha szomorú dolgot közöl, az jobban megráz, mintha nagyobb lyukakat ütne fejemen, mint a kellemesek.»

Ezután összehasonlítja Sollier a hypnotikus anaesthesiált és a hypnotikus érzéklő állapotban fölvevett légzési görbe hullámvázásait, vidám és szomorú benyomásokra. Tapasztalataiból azt az eredményt vonja ki, hogy ha egy lény érzéklési képességét elveszszük, az a lény többé nem képes emóciókra. Csakis a kísérlet első tárgyánál, kinél az anaesthesia kevésbé volt teljes, észlelt S. némely visszahatást a belek és az arc motorai tájékán, hol az anaesthesia tökéletlenebb volt, mert fenn kellett tartani a halló érzéket és az izmoknak a hang és articulált beszéd közvetítésére alkalmas mozgásait.

A második kérdés, melyet Sollier ezen alapvető kutatásaiban maga elé tűzött, az, hogy ha az emóciók az érzéklésekhez vannak kötve, minő rész illeti az emóciók létrejötté körül a peripherikus és a belérezéklést?

Csak röviden adjuk meg e kérdésre a feleletet, mely Sollier szerint abban áll, hogy az emóció tökéletesen a belérezéklés függ-

gése alatt áll, s nemcsak intensivitas szempontjából követi annak változásait, de az organismus azon pontjain helyezkedik is el, hol az többé-kevésbé megőrizve található. Tehát az emotiót csaknem kizárólag az a tudatos érzéklés alkotja, melylyel a bennünk történő béltünetekről birunk és egyes arányban áll a cenaesthesia állapotához. Az izomérzéklés folyamatai ebben csak csekély részt vesznek.

Harmadik kérdés: *Eltűnik-e az emotio, ha a testi folyamatok elnyomatnak, vagy ha az öntudat azokat fel nem fogja?* Más szavakkal az emotio a motricitás vagy az érzéklés körébe tartozik-e? Erre ismét Sollier válasza az, hogy az emotio mindig az érzékléshez és nem a mozgáshoz van kötve, s azzal egyes arányban áll, habár elismeri, hogy a mozgásnak is van bizonyos része az emotió létrehozásában s annak részleges megsemmisítése ennek létrejöttét is hátráltatja.

F. Paulhan *«La sanction morale»* cím alatt a büntető hatalom social-politikai és bölcséleti vonatkozásait, a büntetés ethikáját taglalja. Az erkölcsi sanctio célja büntetni vagy jutalmazni, de nem egy egyént, hanem egy elemet, egy hajlandóságot, egy vágyat, mely első sorban vétetik felelősnek valamely cselekményért, mely miatt beavatkozni szükség. Ez mindenesetre új és jogosult magyarázata a büntetés erkölcsi forrásának, habár tényleg ritkán érvényesülhet. Mondhatjuk ugyan például, hogy a társadalom, mely felelőssé tehető a büntettért, a mennyiben hozzájárult annak létrejöttéhez és a büntettes megteremtéséhez, nem marad büntetlen, így tehát maga ez a bűn, mint a társadalom helytelen szervezetének eredménye, sanctióvá válik. Sőt még a büntettes létezése is büntetés a társadalomra nézve, a megtorlás által követelt jelentékeny idő-, pénz- és erőáldozat, a gondok, a kockázatok mind erkölcsi sanctio gyanánt tekinthetők. Maga a büntett, az egyetemes károkért, melyeket okozhat, a biztonságihiány érzetéért, mely belőle ered, árthat az egész társadalmi együttlétnek.

Mi tehát a moralis sanctio? A moralis sanctiót egy egyén cselekményeinek következményei alkotják, a mennyiben e következmények akár magát az egyént érintik, ha a személyiség egészében felelős, akár pedig az ily cselekményeket elhatározó áramlatokat, és a mennyiben e következmények, szándékosan vagy nem, oly módon vannak egymás mellé rendelve és összefüggésbe

hozva, hogy magasabb systematizálását engedik meg annak az egésznek, a melynek egy egyén sanctiója alá tartozik.

A büntetésnek vagy jutalomnak egyetlen czélja és létokas a sanctio lényeges eleme, a rossz kiirtása vagy feltartóztatása. A gyönyörűség és a fájdalom inkább csak látható jelei a sanctiónak, nem annyira maga a sanctio, és nem is felelnek meg pontosan azon jó vagy rossz arányának, melyet bátorítani vagy büntetni kell. Ez állapotok különben mindenesetre egy alakuló vagy bomladozó szervezet symptomái, nem pedig egy kész szervezetéi. Tökéletes rendszeresség állapotában a sanctiót nem kísérné sem gyönyörűség, sem fájdalom, hanem csupán a szervezkedés fentartásában állna.

Tovább menve, miután az erkölcsi sanctiónak a felelős tényezőre kell irányulnia, tehát az előforduló esethez képest vagy az egész személyiségre, vagy az egyén elemeire kell alkalmazást találnia. Mivel egy erkölcsi személy különböző részei közt mindig van bizonyos solidaritás, a legtöbb esetben nem lehetne érni a felelős elemet máskép, mint ha az egyénre vagy egy más elemre hatunk. Minél rendszeresebb módon van az egyénhez kapcsolva a célbavett elem, annál inkább eredményezni fogja az egyénre gyakorolt sanctio az én elemeinek coordinálását s azoknak viszonti combinált befolyását a felelős elemre. annál igazságosabb lesz az egyén büntetése vagy jutalma s annál inkább a morális sanctio jellegével fog bírni. Ellenben, minél kevésbé van rendszeresen hozzákötve a személyiséghez az érni óhajtott elem, annál kisebb befolyással fog rá bírni az egész személyiség, annál kevésbé lesz igazságos a büntetés vagy jutalom. Ezen arányban fogják elveszíteni az erkölcsi sanctio jellegét is, hogy a társadalmi övrendszabály jellegét öltse fel, úgy, hogy inkább jövőbeli jogtalanságok elhárítására czélzó. semmint önmagukban igazságszolgáltató cselekményekké változnak át.

A pszichikai elemek teljes coordinációja és absolut incoordinációja, tisztán elméleti esetek lévén, semmi oly sanctio, mely a személyiséget éri, sem nem igazságos, sem nem igazságtalan egészen.

Hozzáteszi Paulhan, hogy a sanctio, valamint a felelősség általános szabályai épp úgy alkalmazhatók betegekre, elmebetegségekre, mint egészségesekre. A mennyiben ugyanis szellemiségök bizonyos részei, bizonyos hajlandóságai még némi coordinációt

nyújthatnak, az erkölcsi sanctio tárgyaiúl szolgálhatnak. Mindamellet el kell ismerni, hogy az esetek túlnyomó számában a sanctio ez esetben nem alkalmazható a személyiség egészére, s következőkép nincs helye a bíróságok közbejöttének. Az ily esetekben foganatosítandó rendszabályok óvó vagy védelmi tény jellegével bírnak, még rosszabb eshetőség elkerülésére számított igazságtalanságok, és megjegyzendő, hogy, ha nem is az elzárt személyre, de legalább a közvéleményre nézve egy tébolydába való elzárás kevésbbé és egész máskép érinti a személyiséget magát, mint a bebörtönzés. A sanctio, minthogy a felelősség mérve és a coordinatio szerint kell hogy szabályozódjék, teljes szigorával követel alkalmazást azon büntetteseknél, a kiket csak az altruista vagy erkölcsi érzelmek teljes hiánya folytán neveznek tébolyultaknak, ha máskülönb cselekményeik és érzelmeik coordinatiója szoros és állandó.

Jövő számban Paulhan folytatni fogja érdekes fejtegetéseit.

A «Revue critique» rovata Descartes két új méltánylóját mutatja be. kiknek egyike Brunetiére, a jeles kritikus és az Institut legújabb tagja. Taine kikiáltott utódja, «Études cartésiennes» című művével; a másik Fouillée, Descartesról írt tanulmányával.

A szemleirő, Bouillier, először Brunetiéret veszi elemzése alá, s meglepi az, hogy utóbbi a lét és gondolkodás azonosságában, a tudomány objectivitásában és mindenhatóságában találja Descartes philosophiájának lényegét. Szerinte Descartes azonosította ugyan önmagunkban a létet és a gondolkodást, de nem terjesztette ki ez azonosságot önmagunkon túl a világ-egyetemre, mert Descartes nem Hegel. Ellenben hallgatással mellőzi Brunetiére mindazt, a mit Descartesben hívei és ellenfelei egyformán mint rendszere lényeges alkatelemeit ismertek föl, a methodikai kételyt, a nyilvánvalóság kriteriumát, a lélek és test közötti különbséget, az anyag és az Isten létele bizonyítékait, az automatismust stb.

Azután Brunetiére szerint Descartes csak középszerű író, a methodikáról szóló értekezését csak kevesen olvasták s a cartesianusok száma nem nagy volt a XVII. század alatt. Styljáról is azt írja, hogy hosszadalmas, fárasztó, szín és relief nélkül való, árnyéklat nélküli, mindig ugyanegy mederben foly és semmi figyelmet ébresztő tulajdonsággal nem bír.

Ennek czáfolatául Bouillier idézi Voltairret, ki így írt Descartesról: «Descartes fényes és élénk képzelődéssel van megáldva, mely épp oly sajátságossá tette magánéletében, mint okoskodásában. Ez a képzelődő erő még bölcselmi munkáiban sem vonul háttérbe, sőt minden pillanatban elmés és tündöklő hasonlatokra vezet». Idézi még Nisard dicséretét is, Cousinról nem is szólva, a kit nem számít sem mint gondolkodót, sem mint író a jelen nemzedék belesprit-jei közé.

Nem több szerencsével ítéli meg Brunetiére a szemleíró véleménye szerint Descartes philosophiája befolyását sem a XVII. és XVIII. századra. Ellenben kimutatja, hogy Descartesnek már életében számos bámulója volt, kik halála után néhány évvel tetemeit Stockholmból Párisba szállíttatták s temetését akkora pompával rendezték, hogy még az udvar féltékenységét is felköltötték, úgy hogy ez megtiltotta, hogy a gyászbeszédet elmondják. Másrészt Sevigné asszony is résztvett salonjában a cartesianus vitákban, melyeket leányának is elbeszél. Épp úgy Madame de Sablé s Maine hercegnő seaux-i kis udvara. Egykorúak állítják, hogy Descartes előadásaira csak úgy tódult a hallgatóság, minden rendű és rangú, főpapok, abbék, orvosok, courtesane-ok, bölcselők, tanulók, uralkodók, vidékiek, külföldiek és hölgyek, kik az első sorban foglaltak helyet. Oly nagy volt a közönség csődülete, hogy a helyet előre le kellett foglalni.

Abban azonban Bouillier is egyetért Brunetiére-rel, hogy Krantz, Descartes aesthetikájában túlmegy a határon, mikor Boileau Ars poeticájában is Descartes nyomait véli fölfedezhetni: így a hármas egységre vonatkozó elméletnél. Fölhozza, hogy Bossuet a Módszerről írt értekezését a század minden más munkája fölébe helyezte, s maga is mélyen el volt telve cartesianismussal. Különbön hivatkozik Fouillée-ra is, ki szintén constatálja Brunetiére-rel szemben, hogy az «Isten és önmagunk ismerete», daczára a szent Ágostonból, szent Tamásból, sőt Aristotelesből vett idézeteknek, át van hatva Descartes philosophiájától. A mi Fénélon illeti, az «Értekezés Isten létéről» első része nem egyéb, mint legszebb, mondhatni drámai és lyrai körülírása a methodikus kételynek, a scepticismuson vett döntő diadalnak, s Isten lételének róla bírt fogalmunk által való bizonyításának.

Fouillée művének egy helyére vonatkozólag, mintha Descartes hat hónapon át tanulta volna a héber nyelvet, hogy a

Genesis igazi értelmébe behatoljon, megjegyzi Bouillier, hogy Descartes egyenesen megvetette az idegen nyelvek tanulmányozását, 'sőt Baillet beszéli, hogy midőn Utrechtben meglátogatta a híres Schurmann kisasszonyt s őt kedvencz tanulmányában, a szentírás zsidó szövegének tanulmányozásába elmélyedve találta, erősen elcsodálkozott, hogy ily jeles egyéniség ennyi időt fordít oly jelentőség nélkül való tanulmányokra.

Hibáztatja Fouilléet abban is, hogy Descartes-ot az evolutionalismus atyjának teszi meg. Nem elégedve meg azzal, hogy benne Darwin és Herbert Spencer elődjét látja, Schopenhauert is vissza akarja vezetni rá, s az Elmélekedésekben és a Methodusról szóló tanulmányban a «Welt als Wille und Vorstellung» előképét fedezi föl.

Alaposan elemezve találjuk a füzetben Durand munkáját is: «Le merveilleux scientifique». Durand három csoportba osztja azon forrásokat, melyekből az újabb tudományos occultismus merít; ezek: a Mesmerismus, a Braidismus és a Fario-Grimismus. A Mesmerismus mindazokat a tünetenyeket magában foglalja, melyek egy rosszul ismert és taláalomra elnevezett erőből erednek, milyenek az ecteinikus erő, psychikai erő, állati magnetismus, állati villamosság, biomagnetismus. Durand szerint a természet minden teste, legyen bár élő vagy élettelen, egy különös kisugárzással bir, mely más mint a fény, a meleg, a villamosság, a magnetismus, habár azokkal rokon.

Az embernek a világra és megfordítva a világnak az emberre gyakorolt titkos befolyását képező tünetek a Mesmerismusba tartoznak. Ide számítandó sok eset, kezdve az ásitás ragadóságától, némely ember észrevétlen jelenlétének félelmes vagy derítő hatásától, a varázsló vesszőtől és a kutató ingától, egész a betegségeknek a távolból való átruházásáig, a természetfölötti adományokig, a kézrátevés által való gyógyításig, a telepathiáig. Mert, mint Durand hiszi, a telepathikus phantomok sem merő képzelődések, sőt bizonyos esetekben, pl. a kísértetjelenésekben — úgymond — «az impulsiv gondolat magában a phantomban látszik székelni, melynek természetes organismusa, a tulajdonképeni test, többé nem létezik».

A Mesmerismus után Durand a Braidismust tanulmányozza, melyet Braid fedezett fel, s mely a látás és figyelem összpontosított ténye folytán bizonyos időn át oly sajátos physikai és

psychikai tünetek előidézésében áll, melyek az embert kivált-
képen alkalmassá teszik a Mesmerismus biomagnetikus behatása
elfogadására s a suggestio lelki állapotára. Ezt az állapotot
különben a látáson kívül más érzék fölizgatása is előidézheti.

Ámde Durand még tovább megy Braidnál, s meg van
győződve, hogy a figyelemnek egy pontra nézés által való con-
centrálása is maga után vonja a gondolat inertióját, s az értelmi
inertia ez állapotából ered az agynak bizonyos ideges congestiója,
melyet az idegerőfejlesztés és annak elfogyasztása közötti egyen-
súlynak a lelki működés hirtelen megszakadása következtében
előidézett fennakadása eredményez. Braid módszere e szerint az
idegerőnek túltengését és felhalmozódását vonja maga után, azon
lelki tétlenség következtében, mely a gondolkodás sűgára szűk
körre szorításának kifolyása egy egyszerű sensatio által, a melyre
a gondolkodás rögzítve van és a melybe burkolja magát.

A rejtélyes tünetmények harmadik kategoriájába sorozza a
Fario Grimismust, vagyis a kifejezett suggestiót, ideo-plastiát.
Egyéniségünk minden alkatelemeiben, úgy a psychologiaiakban,
mint a szervezetiesekben, impressionálható, azaz módosítható. Külön-
böző physikai és erkölcsi impressiók hatnak reánk, és pedig
minden physikai impressio, vonatkozzék bár akár az állati, akár
a szerves életre, lelki impressióval pótolható.

És hogyan helyettesítheti a lelki impressio a physikait?
Íme a válasz. Minden életfunctio impulsát egy eredeti motortól
nyeri, melynek székhelye egy külön idegközpont, mely az idegek
által érintkezik azon különböző erőkkkel, melyekkel viszonyban
áll. Ezt az idegszervet egy differentiator szerv egészíti ki, mely
védi az anormális befolyások ellen s megkönnyíti a rendes modi-
ficator hozzáférhetését. Így a szem a látás differentiatora. Ebből
következik, hogy minden erő, mely képes egy életfunctio ideg-
szervét impressionálni, már ezáltal ezen functio specifikus függé-
lékévé válik. Érthető tehát, hogy egy oly organoleptikus erő,
mely elég hajlékony és finom volna, hogy akaratunkhoz alkalmaz-
kodjék, s a nélkül, hogy a védőszerveket sértené, minden
elérni óhajtott módosítást létre tudna hozni s következképek
kipótolni bármely specialis erő hiányát — valóságos panacea
lenne. Ez a panacea pedig valóban létezik; nem egyéb az, mint
a psychikai impressio, mely képes a physikai impressiót pótolni.
Példának okáért az ízes testek hatása a szájra ugyanegy

időben egy vegetatív rendű és psychikai rendű módosítást hajt végre: amaz a nyálképzés, emez az íz érzete. A kifejttet elmélet szerint az ízességnek oly impressiója, mely közvetlenül a lélekre hatna minden ízes test közbejötté nélkül, a nyálkaelválasztó működés fölbresztésével járna. S tényleg ez is történik, a gastro-nom számtalan esetben tapasztalja, ha lelkében elképzeli egy menü gyönyöreit, hogy «a nyál a szájába gyül». Csakhogy arra nézve, hogy a psychikai impressio pótolhassa a normális physikai impressiót, hogy teljes erélyvel hathasson a megfelelő szervre, egy különös hajlandóság szükséges, mely kivételes esetekben maga is előfordul, legtöbbször azonban a Braid-féle eljárással mesterségesen idézhető elő.

Annak okát, hogy a suggestio néha nem hat elég erősen a lélekre, Durand ismét abban látja, hogy fölveszi, mikép az emberben több psychikai lény egyesül, több psychikai központ, sőt több lélek, melyek összejátszhatnak vagy külön-külön működhetnek, függetlenül egymástól, úgy hogy egyik nem is bír tudomással a másikról. A személyiség ezen megosztásának elmélete Durand szerint könnyebben megérteti a suggestio tüneteit.

Nem hagyhatjuk említés nélkül azon dolgozatokat, melyekben a füzet a nagy jelentőségre emelkedett psycho-physiologiai laboratorium 1892—93. évi munkálatai eredményeiről számol be folytatólag, Binet kitűnő tollából. Legközelebbi tárgya Binet nyomozásainak a gyermeki jellem alakulása, mely kérdésre vonatkozólag egy nevelésügyi szaklap hasábjain érdekes kérdőpontokat vetett föl, igen részletes utasításokkal, úgy hogy ezek becses útmutatásokkal szolgálhatnak bármely paedagogusnak, ki e fontos problémával behatóan foglalkozni kíván.

Binet kérdései a következő körülményekre vonatkoznak: a gyermek kora, neme, testi fejlődése (növés, súly, egészség, izomerő stb.), osztálya, a melybe jár és sorozata az osztályban, a tanítványok számával; továbbá jó vagy rossz emlékezőtehetsége, s ennek netaláni más különös iránya, értelmisége, felfogásának könnyősége, szorgalma, figyelőképességének foka; akarat és kitartás, magaviselet, megfigyelő tehetség, ítélőképesség, józan értelem, képzelőtehetség és inventio, bizonyos írásbeli feladványok alapján, melyek a gyermek alkotóerejének tág tért nyitnak. Következnek az egyes tanulmányok (zene, rajz, számtan, földrajz, irodalom) iránti különös hajlamok, végre az erkölcsi jellem,

az erkölcsi érzetek kifejlődésével, az igazság és igazságtalanság iránti érzék fokával, s ebben a keretben mindenkifölött a vérmérséklet, és pedig az érzékeny temperamentum (szomorú vagy komoly, nyugtalan, tartózkodó, félénk, gyáva, szelíd és gyöngéd, merengő, hallgatag), majd az activ temperamentum (vidám, bizalmas, közlékeny, merész és vállalkozó, bátor, durva, veszekedő, fecsegő, ellentmondó, testgyakorlatokat kedvelő, ügyes kezű); az apathikus temperamentum (henye, aluszékony, gondatlan). Figyelmeztet Binet az egoista vagy altruista érzelmek különböző fejlődésére is, a szerint, a mint a gyermek önző, irigy, érdekeső, szárazon közömbös, önhitt és nagyravágyó, vagy pedig áldozatkész, önzetlen, ragaszkodó, hű és szerény. A jellemképződés fokait ezekben a pontokban gondolta Binet megállapítandóknak: megfontolt, önmérséklő, határozott irányú és hajlamú, játékban követelő és zsarnoki, összeférhetetlen, gyakorlati érzékű, feleselni kész, vagy pedig ellenkezőleg végletes és ingatag, határozatlan, engedelmes és simulékony, alkalmazkodó és kevés gyakorlati érzékű.

Igen fontosnak jelzi a felhívás utoljára a gyermek jellemének néhány vonásban való összefoglalását.

Ilyen felhívások és kérdő enquete-ek egyes fölmerülő tudományos problémák megoldására az amerikaiaknál már is gyakorlatok s ez esetben az intézet különösen olyanokhoz fordul, kik már mindennapi érintkezéseiknél fogva mint családapák, nevelők stb. hivatva vannak kész anyagot szolgáltatni a gyermeki jellemképződés törvényeinek ismeretéhez.

Nem kevésbé érdekes és becses a psycho-physikai intézet munkálatai sorában az, a melyet a füzet jelen száma a szemfényvesztők psychológiájáról, továbbá a gyermekek látásbeli emlékezetének fejlődéséről tesz közzé. Utóbbi tárgyban Binet és Henri végeztek kutatásokat Páris tanintézeteiben több mint 1300 elemi és gymnasiumi növendéken 7—13 évesig. A gyermekeket négyenkint szólították az igazgató elé s a kísérlet mindeniknél 10—15 perczig tartott.

A kísérlet módja egy fehér papírra húzott vonal volt, melyet megmutattak a növendékeknek, kiknek aztán emlékezetből kellett a vonal hosszát visszaidézni.

De az emlékezet pontosságának helyes mértéke nem abban áll, hogy az emlékezetbeli hosszúságot a vonal valódi hosszúsá-

gával egybchasonlítsuk, hanem az összehasonlítást minden egyesnek emlékezeté és felfogási képessége között kell megtennünk, két elébe helyezett vonal egybevetése alapján. Lehet, hogy valaki két vonal összehasonlításában 1—2 centiméterrel téved, ha ugyanez akkor is téved, ha az egyik vonalat emlékezetből reprodukálja, akkor a tévedés nem az emlékezetnek, hanem az összehasonlításnak tulajdonítandó.

Az emlékezet és az összehasonlítás helyességének összmérésére a kísérletezőknek két mód állott rendelkezésökre: a szemmel való fölismerés és a kéz által való reproductio. Az előbbi eljárás abból áll, hogy emlékezetből megtaláljunk egy képen létező valamely hosszúságot, mely ott több más hosszúsággal elvegyülve fordul elő; az utóbbi pedig abban, hogy emlékezetből rajzoljunk le bizonyos idő múlva egy vonalat, a melyet azelőtt elénk mutattak.

A kísérletnél úgy jártak el, hogy valahányszor a gyermek nem találta el a vonalmintának megfelelő hosszát, följegyezték hibáját. Positiv volt a hiba, ha a reprodukált vonal hosszabbat tett ki az eredetinél és negativ az ellenkező esetben.

Az eredmények vizsgálatánál három korcsoportba osztották a növendékeket, elemi, közép és felső cursusaik szerint, két-két évnyi különbözettel. A próba eredményei arányosak voltak a gyermekek korához, az alsóbb osztályú tanulók sűrűbben követtek el tévedéseket, így a legalsó csoportba tartozók az esetek 73 $\frac{0}{6}$ -ában, a középsők 69 $\frac{0}{6}$, s a felsőbbek 50 $\frac{0}{6}$ -ában az eseteknek. A tévedések sűrűbben fordultak elő az emlékezet utáni reprodukálásnál, mint az összehasonlításnál vagy a közvetlen másolásnál, s általában erősebb hajlandóságot észleltek a kis vonalak megnyújtására, mint a hosszú vonalak megrövidítésére.

Egy megjelölt vonalhosszúság szemmel való felismerésénél több vonalcsoportban a tévedések 68 milliméter, 40 milliméter, 16, sőt 4 és 1·5 milliméter körül jártak. Határ ebben nem volt megállapítható, sem a németek által úgynevezett Indifferenzlänge a szemmértéknél, mely azonban ha létezik, az 1·5 milliméteren alul kell hogy legyen. Ellenben a kéz által történt reproductióknál ez a közömbösségi határ ki volt mutatható, a mennyiben a növendékek csak a 16 milliméteren felüli vonalakat reducálták, holott lefelé már az 1·5 és 4 milliméteres vonalakat is rövidítették.

—r—ó.

«*A nemzetközi jog története a legújabb időktől a westphali békéig, tekintettel Magyarország nemzetközi viszonyaira a középkorban. Irta dr. Csarada János, egyetemi rendk. ny. tanár. Budapest, 1894. Eggenberger-féle könyvkereskedés. Ára 3 frt 50 kr.*»

A tudós szerző volt tanítványának, József Ágost főhercegnek ajánlja 391 lapra terjedő könyvét, mely a nemzetközi jog történeti részére vonatkozó több évi szorgalmas kutatásainak gyümölcse, s első vagy bevezető részét képezendi nagyobb nemzetközi munkájának, mely további részében a jelenleg érvényben levő tételes nemzetközi jog rendszerét fogja tárgyalni nemcsak az iskolai, hanem a gyakorlati követelményekre való tekintettel is.

Ahhoz mindenesetre szó férhet, hogy vajjon helyes-e ez a sorrend és vajjon nem az általános tanfejtő résznek kellett volna-e megelőzni a jelen munkát. Azt hisszük, a nemzetközi jog tételes feldolgozása maga sem lehet el a folytonos történeti visszapillantások nélkül, melyek annak tulajdonképeni pozitív részét képezik s ily felosztás tervezete mellett a szerző vagy a következő kötetben lesz kénytelen ismételni magát, vagy pedig munkájának jelen részét hagyja befejezetlenül. Nem is szokásos tudunkkal éppen ezért a nemzetközi jog rendszerének tárgyalásánál az anyagnak ily kettéosztását tűzni ki célul.

De ha ettől eltekintünk, Csarada munkája már magában véve is becses gyarapodása nemzetközjogi irodalmunknak, és sok oly előnynyel bír viszont, a melyeket a szigorúbban systematikus feldolgozásoknál nélkülözni vagyunk kénytelenek. Ilyen éppen a történeti anyagnak gazdagabb kiaknázása s tanulságainak a nemzetközi jog mai jelentősége érdekében történő méltatása. Szemben azzal az elterjedt tudományos nézettel, hogy a nemzetközi jog eszméje csak az újabb kor vívmánya, ennek a vállalkozásnak köszönhetjük, hogy Csarada kimutatja, mily mértékben foglalkoztatta az emberi egység gondolata minden időben az emberek szellemét. Ennek bizonyítása gyanánt kalauzol végig a legősibb államszervezeteken, az ősnépek vendégjogán, melyben helyesen látja a nemzetközi intézmények első csiráját, a régi egyiptomi diplomatiái szerződéseken, a zsidók hadijogán, hogy a görög hegemoniák, az amphyktioni szövetség s a consuli intézmény antik formája, a proxenia első feltűnéséig vezessen, megmutassa a hatalmi egyensúly rendszerét az ó-korban s a rómaiak *jus gentium*-át,

jus fetiale-ját, *recuperatio*-ját beleilleszse a nemzetközi érintkezések történetének kifejlő rendszerébe.

Éppen úgy biztos szemmel ismeri föl szerző a középkori császári hatalom és a pápaság nemzetközi nagy jelentőségét. Valóban «a nyugati császárságban fejlődik ki — mint mondja — első alakzata a nemzetközi jogrendnek, és benne találjuk fel annak biztosítékát is. Az uralmi elv, mely Rómának a többi népekhez való viszonyát meghatározta, a nemzetközi jognak leg-sarkalatosabb elvét, a népek jogi önállóságának elismerését megtagadta. Ettől egészen különböző elven épült fel egy nemzetközi jogrend a keresztény nyugati császárságban.»

Mindezt, az eddig szokásos kézikönyvektől eltérőleg, terjedelmesen és széles alapon adja elő Csarada könyve, mely bevezetőleg egy fejezetben a nemzetközi jog alapvető fogalmait is összefogva tárgyalja; szól a nemzetközi jog felosztásáról, biztosítékairól, területi hatályáról és forrásairól. Ez utóbbiakról szólva, úgy tetszik, mintha a szerző a megérdemelnél nagyobb fontosságot tulajdonítana a nemzetközi szerződéseknek. Szerintünk a szerződés, eltekintve attól, hogy csak a szerződő feleknek szab törvényt, alig is bír más, mint ephemer jelleggel, tekintve a törvényhozói factor teljes hiányát létrejötténél, de mindenesetre csak egy ideiglenes egyezkedés hatályával ruházható fel jogszerűen, bár elismerjük teljes jelentőségét instructív és positiv jogi szempontokból.

Végül a nemzetközi jog irodalmára is vet egy tekintetet szerző, a melyet azonban első tekintetre is hiányosnak kell mondanunk. Egy szóval sem látjuk p. o. említve a VII. század elején élt Sevillai Izidort, ki pedig már a nemzetközi jog irodalmi megalapításának első kísérletét megtette, midőn a «*jus naturale*»-t, «*jus civile*»-t és a «*jus gentium*»-ot élesen szembeállítja, s utóbbit így határozza meg: «*Jus gentium est sedium occupatio, aedificatio, servitutes, munitio, bella, captivitates, servitutes, postliminia, foedera, paces, induciae, legatorum non violendorum religio, connubia inter alienigenas prohibita.*» Nem áll tehát az, hogy Izidor fejtegetései, melyek különben Gratian Decretumába is átmentek, mint Csarada állítja az utóbbiról, «kizárólag a harczigra vonatkoznának».

— V.

«*Jogfejlődés. Társadalom-bölcseleti tanulmány. Irta dr. Fényes Samu, ügyvéd. Ára 80 kr. Kassa, 1893. Maurer Adolf kiadása.*»

A jogbölcseleti tanulmányoknak nálunk parlagon heverő mezején számottevő kis munka ez, mely nyolcz íven taglalja a jog lényegét, határait, annak az erkölcshez való viszonyát stb. Bevezetésében némi túlzással megy ugyan neki a metaphysikusoknak, azt állítva, hogy ők a gondolkodás elemeit is rosszul alkalmazzák, pedig kevéssel lentebb ő is beismeri, hogy «a metaphysika az embert s vele minden organumot (!) statikájában veszi vizsgálat alá». Ez pedig teljesen jogosult álláspont, mert hiszen az élet folyama, a mit Fényes úgy fejez ki, hogy *az emberi és minden élő organismus dynamikája*, sem érthető meg másképen, mint egyidejű felfogásával a dolgok lényegiségének, az eredet és a cél momentumának. Ezen az álláspontján a szerzőnek nem segít semmit, hogy a jog fogalmának construálásánál is oly definitiókat vesz föl polemiája tárgyául, melyeket maga a metaphysikai jogbölcselet sem ismer el magáénak, p. o. hogy a jog: «megadása annak, a mi mást megillet». Sem Kant, sem Stahl, sem Krause nem abban találták a jog meghatározását, s így nagyon kevés értéke van, ha Fényes oly oldalról támadja meg a metaphysikát, a mely oldalról védelemre az legkevésbé szorul.

Viszont azt is tudni látszik Fényes, hogy azt sem tagadták soha a metaphysikusok, hogy a jog az emberi társasélet productuma, s hogy ennélfogva a hol emberi társaság nincs, ott jogról sem lehet szó. Fényes okoskodása csak ott válik alaposabbá, a hol kifejti, hogy a kényszer nem következménye csak, mint a metaphysikusok állítják, hanem egyenes feltétele a jognak. Mert igaz ugyan, hogy a jog jog marad, ha az állam nem képes is megvédeni, de «ebből nem az következik, hogy a jog valami absolut igazság, mely az államtól elvontan is képzelhető, hanem az állam természetes kötelességeinek sokszor nem képes megfelelni, és mi kötelességnek nem azt nevezzük, a mit tényleg megtesz az állam, hanem mit megtennie kell.»

Azonban hozzátehetjük, hogy ugyanezen tételből az sem foly szükséggkép, hogy «azért nem következménye a jognak a kényszer, mert igen sok esetben ez a kényszer nem valósítható. Mert mindazon esetekben, melyekben a jogkényszer megvaló-

sulása elé akadályok gördülnek, nemcsak a kényszer, hanem maga a jog is elveszti lényege tartalmát és a merő negatio terére szorul. Az állam tehát nem saját kényszerével valószínűsíti meg a jogot, mint egy, a jogtól idegen, azon kívül álló organismus, hanem éppen ellenkezőleg, az állam maga a legmagasabb kifejezése azon belső processusnak, mely a jog eszméjében önmaga megvalósulását lényegével azonos kényszer útján viszi keresztül.

Áttérve a jog fejlődésére, Fényes a jogtörténelem tanulságai fonalán tünteti fel a fejlődés kétségtelen jelenségeit, mindenekelőtt a tulajdon intézményét taglalva, azután az államjog és a büntetőjog terére kalandozva át. Ez utóbbi pontban arra a kockázatot állítja, hogy a büntetőjog csak állami jogvédelem vagy önvédelem volt mindenkor, de sohasem volt annak célja az igazság megvalósítása, vagy a megsértett világrend helyreállítása. Ily alakban természetesen ezt a tételt sem fogadhatjuk el, nem különösen azért, mert az állam, mint megjegyeztük Fényessel szemben, már önmagában bizonyos ethikai rend kifejezője s önvédelme alatt nem lehet mást érteni, mint ennek a felsőbb erkölcsi rendnek — legyen annak gondolata a jog, a közjó vagy az igazság — megvédelmezését. Különböztetve a fűzet mindenestre gondolkozó jogászra és bölcselőre vall, kinél csak azt hibáztatjuk, hogy mikor az evolutionálisms talajára áll, s kimutatja, hogy soha nem volt jogrend, mely örökérvényű igazságokon alapult, egyúttal nem ereszkedik mélyebben a lényeg változásainak állandó törvényei kutatásába.

* * *

A társadalmi gazdaságtan elemei. Irta dr. Földes Béla, a nemzetgazdaság és pénzügytan ny. rendes tanára a budapesti egyetemen. Budapest, 1893. Az Eggenberger-féle könyvkereskedés kiadása. Ára 4 frt 50 kr.

Kettős feladat megoldására vállalkozott e művében szerző; egyik: a társadalmi gazdaság jelenségeinek tudományos és önálló vizsgálata; másik: a gazdasági jelenségek vizsgálata hazai viszonyaink, gazdasági fejlődésünk jelenlegi és történeti alakulásának szemmel tartása.

Munkáját, melynek második része is nemsokára fog napvilágot látni, a szerző öt részre osztja, s ezekben egymásután

foglalkozik az alapvető fogalmakkal, ideértve a gazdaságtani eszmék fejlődésének főbb irányait, a társadalmi gazdaságtan egyes módszereit s a tulajdon elméletét, továbbá a termeléssel (munka és tőke), a forgalommal (pénz és ár), a jövedelem eloszlásával és a fogyasztás elméletével. A mi azonban legajánlatosabbá teszi e munkát a közgazdasági tanulmányok minden kedvelője előtt, az az, hogy e nagy lépésekkel haladó tudományág legújabb eredményei felhasználása mellett abban a magyar gazdaságtörténet eredeti felvilágosító példáival találkozunk, így a földjáradék meghatározásánál, az összehasonlító ártörténet köréből vett adatoknál stb. Sajnos, hogy ugyanezt nem mondhatjuk el Földes irályáról is, mely sok tekintetben nehézkes és magyartalan.

Módszere is inkább eclecticikus, ezért önálló, eredeti fel fogás helyett inkább az ellentétes irányok egyeztetésére hat, de ezekről aztán bő és teljes képet nyújt. A jelenleg uralkodó két nagy gazdasági áramlat között állva, Földes az individualismust épp oly jogosultnak ismeri el, mint a socialismust, de viszont nem habozik meggyőződésének nyílt kifejezést adni, hogy kizárólag alkalmazva, mindegyik igazságtalanságokhoz vezet. Nézete, hogy a tulajdonjog kinövéseit meg kell nyírítani, a törvényeket jobban áthatni társadalmi elemekkel, s oly szervezeteket szükség létesíteni, melyeken belől minden osztály, minden életkór saját létének és fejlődésének föltételeit megtalálja. Ezt tartja az egészséges társadalmi mozgalom célpontjául; de hogy mily utakon hiszi e célt megközelíthetőnek, arra nézve kevés ujjmutatást találunk Földes munkájában. Mindenesetre — jegyzi meg — «a socialismusnak arra kell szorítani legközelebbi feladatát, hogy a birtoktalan osztálynak is biztosítsa a cultura által követelt életfentartás minimumát és biztonságát». S ezt elérhetőnek látja rövidebb munkaidő, aggkor, betegség esetére való biztosítás által, melyek közül különösen az utóbbi kettőnek tulajdonít kiváló fontosságot.

Földes a társadalmi gazdaságtan kutatási eszközeinek megállapításában az inductiv módszer felé hajlik, habár ez szemmel láthatólag mindinkább elégtelennek bizonyul a társadalmi jelenségek való törvényei felismerésére, az okok és okozatok közötti összefüggés magyarázatára. Ha a gazdasági tudomány igazi úttörőinek példáiból kell következtetnünk, valóban lehet-e tagadni, hogy a legnagyobb szellemek: egy Smith, Ricardo, Mill, a

deductiónak köszönheték nagy sikereiket? És ha Földes mégis azt mondja, hogy «nincs oly magasröptű phantasia, nincs oly mély elme, mely az élet sokoldalúságát és az ezen sokoldalúságban érvényesülő általános irányokat apróra képes volna megalkotni», s hogy «egy jól megfigyelt ténynek gyakran több értéke van, mint köteteket megtöltő speculatióknak» — ebben talán igaza lehet, de viszont mi azt vethetjük ellen, hogy alig ismerünk nagy sociologiai igazságokat, melyek nem a deductiv természettudományi módszer hypothesisai alkalmazásából nyerték volna szilárd támaszpontjaikat. s még kevésbbé ismerünk olyanokat, melyeket a merő inductio eredményezett volna a társadalmi tünetények complicált viszonyulatai közepette. Meurgernek, Cairnesnek ez álláspontot igazoló meggyőző okoskodásait Földes is idézi, és — hozzátehetjük — legtávolabbról sem ingatja meg.

Nagy tudás és széles látkör nyilatkozik azonban ezúttal is e kiváló nemzetgazdaságtani írónk művében, a mellett, hogy a korunkat mozgó nagy gazdasági kérdések józan kritikáját nyújtja, így a szabadverseny, az uzsora stb. tanában. Érdekkel várjuk a következő részt is, a társadalmi gazdaságtan alkalmazott tanaival, a társadalomgazdaság és társadalompolitika számos függő kérdéseivel, melyeket Földes a bő tudományos apparatus daczára, bizonynyal a nagy közönség igényeihez is alkalmazkodva, vonzóan, érdekesen fog tudni előadni.

* * *

«*Kossuth és kora. Irta Hentaller Lajos. Budapest, 1894. Az Athenaeum-társulat kiadása.*»

A szabadságharcra vonatkozással bíró emlékek egyik legbuzgóbb gyűjtője és kutatója az, a ki a nemzeti gyász alkalmára Kossuth egy újabb életrajzával lép itt fel, némileg magasabb történetírói igényekkel, mint a melyek az eddigi, részben határozott ponyvairói célzattal piacra bocsátott vállalkozásokat jellemzik. Ez azonban nem azt jelenti még, hogy azért Hentaller műve is — bár a rendelkezésére levő adatok alapján (ideértve a szóbeli közléseket is) sok újat mond — teljesen kimerítő volna, sőt még azt sem, hogy a meglevő Kossuth-bibliographiát teljesen és mindenoldalulag kihasználná. Itt-ott éppenséggel tévedésektől sem ment; hogy p. o. többet ne idézzünk, könyve 314. lapján

az 1867-iki választásnál szerinte a német-üröghiek a volt kormányzót választották képviselőjükké, holott ez Kossuth Ferencz volt.

De igen sok elsőrendű fontosságú forrást Kossuth Lajos életrajzához nem is látszik ismerni Hentaller; így például nem ismeri Kossuth és Wesselényi levélváltását, melyeket Jakab Elek tett közzé K. Papp Miklós «Történeti Lapjai»-ban, s melyekben többek közt maga Kossuth részletesen is leírja Metternichkel való találkozását, a mire nézve pedig Hentaller azt jegyzimog, hogy «Kossuth erről sohasem írt». Nem csoda aztán, ha ily források ismerete híján Kossuthnak Landererrel való viszonyát sem tudja megvilágítani részletesen.

Épp olyan hiányos Kossuth álláspontjának objectív történeti megvilágítása a dunai confoederatio terve ügyében azon döntő fontosságú okmány ismerete nélkül, melyet maga Kossuth intézett e kérdésben Vukovich Sebőhöz, s melyet töredékes följegyzésben Rónay Jácint tartott fenn kézirat gyanánt tíz példányban nyomtatott naplótöredékeiben. Végre Kossuthnak az angol diplomatiához való viszonyát illetőleg is csak legújabb nagyfontosságú hivatalos okmányok láttak napvilágot Russel lord életrajzában, melyek Russel és Palmerston levélváltásában tüntetik föl Kossuth angolországi útjának diplomatiái háttérét és előzményeit. Mindezekről nem bír tudomással Hentaller; ellenben igen sok kőszamendemondának túlságos jelentőséget látszik tulajdonítani s azokat helyes kritikai mérlegelés nélkül komoly forrás gyanánt ezítálja.

Készséggel elismerjük, hogy Hentaller sok új és eredeti dolgot is felhasznál könyvében saját gyűjteményei alapján s ezért bár a fentjelzett okokból nem tekinthetjük munkáját rendszeres monographiának és kimerítő, végleges életrajznak, de ki ennek megírására egykor vállalkozni fog, annak mindenkor hasznos és nélkülözhetetlen anyagául fog szolgálni.

MONTESQUIEU ÉS ROUSSEAU.

— Első közlemény. —

I.

A XVIII. század politikai bölcsekedésének alapvonása: a szabadság eszméjének kifejtése; ¹ célja: a mult előítéletei, ódon hagyományai helyébe az emberi méltóságnak és jognak érvényesítése. Jellemzője a XVII. századdal szemben, mely a hagyományok hű ápolásának, a dolgok megállapított rendje változatlan megtartásának százada — a bizalmatlanság minden, a multból származó tan és elv iránt. Míg a XVII. század philosophjai meg vannak győződve, hogy a világ folyása a legkedvezőbb s azon nincsen semmi változtatni való, hacsak az nem, hogy a királyi hatalmat egy kissé emberségesebben gyakorolják: addig a XVIII. század éppen nincs megelegedve a dolgok rendjével, nem akar ismerni

¹ L. Robert v. *Mohl*: Die Geschichte und Literatur der Staatswissenschaften I., III. — *Bluntschli*: Gesch. des allg. Staatsrechts und der Politik. — *Raumer*: Ueber die geschichtliche Entwicklung der Begriffe von Recht, Staat und Politik. — *Vorländer*: Gesch. der philos. Moral, Rechts- und Staatslehre der Engländer und Franzosen. — *Janet*: Histoire de la science politique dans ses rapports avec la morale. — *J. Barthélemy-Saint-Hilaire*: Politique d'Aristote. (Préface.) — *Lerminier*: Introduction générale a l'histoire du droit. — *Caro*: La fin du dix-huitième siècle. — *Bardoux*: Les légistes et leur influence sur la société française. — *Saint Simon*: La liberté politique.

többé feltétlen tekintélyek által szentesített hitvallásokat, mindent kétkedéssel fogad, kritikai bonczkése alá vesz. Nem elégszik meg többé azzal, hogy a dolgoknak ilyen vagy amolyan rendje így volt sok éven át, hanem azt kutatja, hogy valóban úgy és nem másként kell-e lennie. S ha e kritikai munkájában téves, fellengző és veszélyes tanoknak lesz is itt-ott hirdetőjévé, philosophiájának megtisztult, átszűrődött eszméi egy merőben új társadalmi és állami rendnek lesznek megalkotói.

Helyesen állittatik, hogy mindaz, mit a XVIII. század a bölcselkedés és a tettek mezején fölmutatott, a jó és gonosz dolgoknak nagy vegyülékét tárja elénk, melyben a szükség-szerűvé vált rombolások mellett ott találunk sok hiábavaló, sajnálatraméltó pusztítást is. Ezért nem is lehet erről a valójában csak hetvennégy évre terjedő időszakról (1715—1789) valami egységes összhangzó véleményt mondanunk.

A kritikának, az oppositiónak azt a szellemét, mely betölti e nagy századot, s mely az idő folyásával csak mind erősebbé vált, tulajdonképen nem a bölcsészek teremtették meg; ez a szellem, ez az erő megvolt már a közérzésben s megnyilatkozott minden alakban. A századvég koripheusai: Voltaire, Rousseau és Diderot csak élesztgették, szították ezt a szellemet, a nélkül azonban, hogy egymagukban meg tudták volna azt teremteni. Igaz, nem a XVIII. század teremti meg az egyéni vizsgálódást és kritikát; megteremtették már más téren a korábbi idők. A XVI. században az egyéni vizsgálódásnak vetik alá a régi dogmákat a reformátorok, a XVII. században Bacon a természettudományokban, Descartes a philosophiában támadják meg a régi traditíókat s igyekeznek megszüntetni a tekintély régi hatalmát. De csak a XVIII. század általánosítja e rendszert, alávetvén annak az eddigi hitvallásnak és meggyőződésnek valamennyi tárgyát. A tettek terén kitört forradalmat megelőzte az eszmék forradalma és ez volt a valódi forradalom. Mert — mint J. Simon mondja —

az olyan forradalom, mely csak tényekben nyilatkozik, sem oly mélyreható, sem oly tartós eredményű, mint az eszmékben kitört forradalom.¹ Ennek a szellemi forradalomnak kifejezéseként az egész század philosophiájának alapeszméit és foglalatját az egyenlőségnek és szabadságnak az «Assemblée constituante» által alkotott codexe, a «Declaration des droits» adja.

Különös, hogy bár az irányeszméket Franciaország adja az egész század philosophiájának, magának a philosophiának magvai Angolországból plántáltattak át, a nélkül, hogy onnan közvetlenül elterjedtek volna. Mert nem Locke hatása döntő-e Montesquieu-re és Rousseau-ra egyaránt? Amannak a kormányzatról szóló műve ha nem is szüli, de sokban befolyásolja a törvények szelleméről és a társasági szerződésről szóló műveket. Hogy ez az átplántált bölcselkedés oly nagyon és rohamosan elterjedt, ez nemcsak a francia szellem fényes tulajdonainak, a francia szellem ama kiváló képességének, melylyel az új eszméket kifejteni mindig képes volt, hanem főleg e tanok demokratikus voltának volt köszönhető; annak, hogy ők fejtettek ki egy olyan philosophiai rendszert, melynek segélyével a régi kor avult hagyományait meg lehetett támadni és lerakni helyettök egy új rend alapjait.²

A XVIII. századnak szemére is vetik, hogy a mult hagyományait, még a legtiszteletreméltóbbakat is, kivétel nélkül csak megvetésnek tette ki. De ez a philosophia a társadalmi és állami rend eredménye volt, mely el akarta dobni a szolgálai mult minden hagyományát, mert a XV. Lajos alatti Franciaország a maga jognélküli, kiszípolozott népé-

¹ Idézett m. 25.

² *Toqueville*: Démocratie, II. partie, I. 11.

vel, a gyűlölt, privilegizált osztályokkal, csak a szolgaság országa volt.¹

A szellemi föllendülés, mely XIV. Lajos alatt kezdődött meg, XV. Lajos alatt éri el az emberi gondolkodás minden terén tetőpontját. Mindenki philosophiai czélokért küzd, saját elvei szerint iparkodván megváltoztatni a dolgok rendjét, útat törni az emberiség boldogulásának. A tudomány nem állott soha oly elismerésben, mint e korban; egyedül ad hatalmat, befolyást, előtte minden meghajol. A szellem koripheusai közt azonban mégis három név tűnik ki, melyeknek viselői legnagyobb hatást gyakoroltak a korra: Montesquieu, kit a későbbi idő sokkal inkább méltányolt, mint saját kortársai; Rousseau, ki legnagyobb befolyást gyakorolt a korra; és Voltaire, a század eszméinek leghívebb kifejezője, a «század dictatora», ki szellemének élénkségével és nagyságával egyaránt uralkodik. A század legnagyobb politikai philosophjai azonban Montesquieu és Rousseau; az «Esprit des lois» és a «Contrat social» a század szellemi forradalmának nagy eseményei.

Senki nem tagadja, hogy irányeszméikre, azok megvalósítási módjára, rendszerökre nézve épp úgy, mint hatásuk tekintetében nem egy és jelentékeny különbség van a század e két legnagyobb politikai írója közt. Különböző erővel és hévvel törnek eszméik megvalósítása felé, de mintegy természetyszerű mégis a kifejlés a «Lettres persanes»-ból az «Esprit des Lois»-ba és ebből tizennégy év múlva a «Contrat social»-ba.

Az államtudomány rég megállapította Montesquieu érényeit, a politikai szabadság elméletének felállítását, a tudományba a historiai — inductiv módszernek bevitele körül;

¹ *H. Passy*: Des formes de gouvernement et des lois qui les régissent. 263.

tevédeseit egész teljességükben azonban csak újabban tárták fel.¹ És a mint saját kora sem ítélte meg egyformán, úgy az államtudományban ma is meglehetősen különböző méltatásban részesül. Míg a kortársak egy része csak a csodálat hangját ismerte az «*Esprit des Lois*»-val szemben s a külföldön is mindenütt tekintélyként idézik, addig nem hiányoztak másfelől olyanok sem, kik íróját «*bel esprit*»-nél egyébnek nem tartották. Maga a század nagy bírálója, Voltaire, egyáltalán nem tartozik bámulói közé; hogy ócsárolhassa, képes őt elferdíteni. A kritikáknak és commentároknak oly végtelen sorozatát pedig még nem idézte elő politikai mű, mint a törvények szelleméről szóló. Ugyanez a helyzet ma is a Montesquieu méltatását illetőleg.² Hatását nemcsak a nagy történeti apparatusnak, melylyel művét kísérte, köszön-

¹ Montesquieu-re és az «*Esprit des Lois*»-ra nézve lásd még különösen: *Roscher*: Politik. — *Sorel*: Mont. — *U. a.*: *L'Europe et la révolution*. — *Laboulaye*: *Oeuvres compl. de M.* — *U. a.* *Études sur l'Esprit des Lois*. (*Revue de droit internat. et de législ. comp.* 1869.) — *Gimelle*: Mont. *L'Esprit des Lois — Son influence*. — *Vian*: *Histoire de M.* — *Destutt de Tracy*: *Commentaire sur L'Esprit d. l.* — *Comte*: *Traité de législation*. — *Schwarcz*: *Montesquieu's Erziehung zum Verfassungspolitiker* (a tübingeni «*Zeitschrift f. d. ges. Staatswissenschaft*» 1884. évi 3., 4. és 1886. évi 2. füzetében). — *U. a.*: *Mont. und die Verantwortlichkeit der Rätthe des Monarchen in England, Aragonien, Ungarn, Siebenbürgen u. Schweden (1189—1748)*. — *U. a.*: *Elemente d. Politik*. — *U. a.*: *Mont. elmélete a monarchiai államformáról*. — *Coucha*: *Az államhatalmak megoszlásának elvei*. — *U. a.*: *A kilenczvenes évek reformszméi és előzményeik*.

² Míg ugyanis honában csak a feltétlen bámulat és elismerés hangján szólnak még folyton a nagy szellemről, a politikai bölcseség mintaképeként tekintvén őt, addig nem hiányoznak éles kritikák sem, kimutatva az orákulumként tekintett író lényeges fogyatkozásait. Így Laboulaye, a M. összes műveinek nagytudományú kiadója, épp oly feltétlen bámulója, mint Vian, a M. akadémiai díjjal kitüntetett életírója, ki M.-nek «igaz» életrajzát és történetét véli adni idézett művé-

heté, hanem annak is, hogy egészen új perspectivákat tárt fel az emberek előtt. Ha kora nem értette meg teljesen, oka tartózkodó tónusa s a nem kis homályosság, burkoltság, melybe gyakran takarta gondolatait. Rá nézve is áll, a mi nem egy lángelmére: hogy teljes dicsőségében ragyogjon, meg kellett halnia. Tizennégy évvel az «*Esprit des Lois*» után jelenik meg a század másik nagy irata, a «*Contrat social*», még nagyobb feltűnést keltve, még nagyobb hullámokat verve az alapjaiban megrendült társadalomban. Rousseau politikájának kétségtelenül más a jelleme, mint a Montesquieu társadalmi és állami elveinek.¹ Ideálja az ősi ember, a természeti állapot. A dolgok mélyére, principiumára még csak ő igyekszik hatni igazán, élesen elválasztván a természetest mindattól, a mi csak emberi önkényes megegyezések eredménye. Igazságainak levezetésében, a traditio félredobásában aztán nem ismer határt. Soha még sejtelve sem volt — mondja J. Simon — a mérséklet erejéről.² Eldobni a hagyó-

ben («... un Montesquieu véritable». I. m. XVI.), de különben sok érdekes adatot tartalmazó művét elfogultan írta meg. Ellenben kemény kritika alá vonja főleg fogyatékos államformatánát, elégtelen összehasonlító alkotmánytörténeti ismereteit nemcsak itt-ott a német államtudományi irodalom, de különösen kitűnő hazai tudósunk, Schvarcz Gyula, idézett műveiben páratlan tudományos apparatussal mutatván ki mindama hiányokat M. elméletében, melyek előtt nemcsak honfitársai, hanem az oly alaposnak hirdetett német tudomány is (Bluntschli) szemet hunytak. Kétségtelen, hogy ma már, midőn a M. nymbusának nincs többé szükége arra, hogy az általa képviselt eszmék érdekében gondosan megóvassék minden elhomályosítástól, a tudománynak feladata a kritika szigorát alkalmazni a még oly megtámadhatlannak hitt nagyságra is.

¹ Rousseau-ra nézve l. *Saint-Marc-Girardin*: J. J. Rousseau, sa vie et ses ouvrages. — *Chuquet*: J. J. Rousseau. — *Brockerhoff*: J. J. Rousseau, s. Leben u. s. Wirken. — *Dcsuoïterres*: Voltaire et Rousseau. — *Venedey*: Machiavel, Mont. u. Rousseau.

² Id. m. 121.

mányt és visszatérni a természethez, mely nem más, mint vizsatérés a joghoz és szabadsághoz — íme philosophiájának foglalata.

Rousseau speculativ állam-philosoph, Montesquieu a tapasztalati, történeti irány követője. Az előbbinek radicalis politikáját hirdető, tanai csalhatatlanságában vakon bizakodó, követelő hangja messze eltér az utóbbinak tartózkodó, megfontolt, mérsékelt irányától. Hatásaikban sem egyformák. Az Anglia alkotmányáról szóló híres fejezetben letett hatalomosztási elmélet épp úgy elterjedt Franciaország határain túl is mindenütt, mint a «Contrat social» szerződési elmélete. Azon világot rázkódtató eseményekben azonban, melyek a század végét betöltik, a Rousseau befolyása érvényesül. Tronchet az Assemblée constituante-ban Rousseaunak az «état de nature» és «état de société» tekintetében felállított tanai által elragadtatva tagadja meg a tulajdon- és örökjogot s a végrendelkezést. Target és Thouret is egyenesen a Contrat social alapján állanak, midőn 1789. július 27-én és augusztus 1-én egy-egy Projet de déclarationnt nyújtanak be. Montesquieu nevét pedig ellenszenvvel emlegetik.¹

Rousseau nagy hatásának oka abban rejlett, hogy a socialis desorganisatio akkor már teljes volt. Egy minden jellem- és akaratnélküli fejedelem, a maitresse-gazdálkodás, mi mellett egy bármily kitünő és erélyes ministerium se lett volna képes érvényesülni s az udvar erkölcsstelensége a főhatalom minden tekintélyét aláásta; a financiák kimerülése, melyen az új adók már mitsen segítenek és a kormányzati önkény egyaránt tetőpontjukat érték el. Ily körülményekből önként következett egy oly mű nagy hatása, mely az elodázhatlan socialis reform szükségét hangoztatá.

Ha Montesquieu és Rousseau politikai bölcselkedése és

¹ L. Lanjuinais nyilatkozatát Bardoux id. m. 293.

hatása sokban elütő épp úgy, mint az irány, melyet képviseltek, mintegy szokássá vált őket a politikai tudományban antagonisták gyanánt állítani egymás mellé. Hogy Montesquieu nem conservatív és Rousseau nem demokratikus a szélsőségig, bizonyára nem állítható. Mégis tanaikban, irányaikban sokkal több a megegyező, közös vonás, ha politikai elméleteket egész részletességökben és tanaik forrásait vizsgáljuk, semhogy a szokássá vált szembeállítás valami nagyon indokolható volna. Sőt mivel a XVIII. század politikai elméletének közös alapvonása van, nem tűnhetik meglepőnek, ha épp főbb elveikben közelebbállóknak látjuk őket. Politikai elméletek közös vonásait forrásaik azonossága világítja meg.¹

¹ Montesquieu és Rousseau politikai elméletének egybevetését és annak kimutatását, hogy (épp úgy, miként az újabb államtudomány, Platót és Aristotelest illetőleg bebizonyítja) a XVIII. században a politikai bölcselkedésnek bizonyos egyetemes jellege észlelhető — *Laboulaye* adja «*Histoire de la science politique*»-jében (tome II. 465—477.), mely a «*Revue politique et littéraire*» (9. déc. 1871.) «*Comparaison des théories morales et sociales de M. et J. J. Rousseau*» című cikkének kivonatos lenyomata. E vázlatos egybevetés azonban csak a főbb elvekre vonatkozik, ennél fogva nem is lép fel a kérdés kimerítésének igényével.

Dr. Balogh Arthur.

LUCRETIUS CARUS.

— Harmadik és befejező közlemény. —

VI.

Még van egy fontos része az Epikuros nyomában oly merészen járó Lucretius művének, mely megérdemli az illő méltatást, mert abban Lucretius bőven és világosan fejté ki a haladás eszméjét. A «de rerum natura» V. könyve a leg-szebb eszméket tartalmazza a modern kor világnézetének egyik sarkalatos tételére: az emberi haladás dogmájára nézve. Az Epicuros tanulmányait Cicero szép kifejezése szerint *conspiratio amoris* fűzte egybe. És míg a szerelem, a házasság iránt ellenszenvvel viseltetnek: a barátság érzelmeit, az emberiség szempontjából művelik, felkarolják. Ciceronál olvassuk (*De fin.* I. XX. 65.): *At vero Epicurus una in domo et ea quidem angusta quam magnos quantaque amoris conspiratione consentientes tenuit amicorum greges!* — «De Epicuros egy házban és pedig nagyon szűkben mily sok és a szeretetnek minő benső egyetértésével egybefűzött barátokat tartott össze!» Philodemus töredékeiben olvassuk (*Volum. Hercul.* fr. 15., 72., 73. *περι παρρησίας*), hogy az őszinteség képezte barátságuk alapját. Bizonyos szövetségnek fogták föl. *De fin.* I., XX. 70-ben olvassuk Ciceronál: *Sunt autem, qui dicant foedus esse quoddam sapientium, ut ne minus quidem amicos, quam se ipsos diligant.* — «Vannak olyanok, a kik állítják,

hogy létezett a bölcsek között bizonyos szövetség, úgy hogy nem kevésbé szerették barátjaikat, mint önmagukat.»

A barátság mellett általában emberszeretetet hirdettek. Philodemos írja (Volum. Hercul.: περι ρητορικῆς col. 14.): οὐδὲ χρησιμῶν ἡγοῦμεθα τὴν πολιτικὴν δύναμιν αὐτὴν καθ' αὐτήν. — «Nem is tartják önmagáért a politikai hatalmat hasznosnak.»

A λάθραβιώσας elvét követte magánéletében Epikuros, ki Pythoklesnek írja: Akarsz gazdagodni? ne tégy semmit vagyondhoz, szállítsd alá vágyaidat. Ily visszavonulás, ily magány, ily otium volt Epikuros életnézete. Az ő társadalmi ideálja volt: egymással békében, zavartalan szövetségben élni. E szövetség a cultura vívmánya. E nélkül az emberek egymást falnák föl, mint farkasok (mint Hobbes mondá: homo homini lupus, non homo). A szövetség a fennálló rend iránti közös tiszteletet költi fel, az igazságtalanságot kerülni kell, a törvényeket teljesíteni és pedig Philodemos szerint (Volum. Hercul. col. 25.): μεθ' ἡδονῆς οὐ δεῖ ἀνάγκης, καὶ βεβαιοῦς, ἀλλ' οὐ σαλευομένως — «gyönyörűséggel és nem kényszer következtében, nyugodtan és minden háborgás nélkül.»

Epikuros bizik az emberiség jövőjében. Erőszakos morális elveknek fanatikus terjesztése nélkül reméli, hogy az emberek belátják a szövetség értékét és hasznát. Épp azért kerüli a politikai szenvedélyek tusa-terét, mert csak a békés egymás-melletti megférhetés előnyeinek felfogásától reméli a viszonyok javulását. E javulás bár lassan, megtörténik, mert az emberiség halad. Jellemző Epikuros levele Herodotoshoz (Diog. Laërt. X. 75.), mely a többek közt így hangzik: ἀλλὰ μὴν ὑποληπτέον καὶ τὴν τῶν ἀνθρώπων φύσιν πολλὰ καὶ παντοῖα ὑπὸ τῶν αὐτῆς περιστάτων πραγμάτων διδαχθῆναι τε καὶ ἀναγκασθῆναι· τὸν δὲ λογισμὸν τὰ ὑπὸ ταύτης παρεγγυηθέντα καὶ ὕστερον ἐπακριβοῦν· καὶ προσεξευρίσκειν ἐν μέν τισι, θάττον,

ἐν δὲ τισι, βραδύτερον· καὶ ἐν μὲν τισι κατὰ περιόδους καὶ χρόνους μειξοῦς ἀπὸ τῶν τοῦ ἀπειροῦ· ἐν δὲ τισι κατ' ἐλάττους. — «El kell fogadnunk, hogy az emberi természet sok mindenféle dologban a külvilág által nyer oktatást, vagy pedig a kényszerűség következtében, és az okosság a természet által adott tapasztalatokat későbbben tisztázza és újabb föltalálásokat eszközöl, némely dolgokban gyorsabban, másokban későbbben; a végtelenség titkaiból némely dolgokra nagyobb időszakokban, mások kisebb időszakokban jő reá.»

A haladás eszméjét e sorok változatosan fejezik ki. Guyau nézete, hogy a haladás eszméje hiányzott az ó-korban. Nyomára nem lehet találni, sem Sokratesnél, sem Platónál. Ez állítást nem tehetem magamévá, mert Plato eszmetana, maga evolútiót feltételez; etikájának szigorú és hajlíthatatlanul merev keresztülvitele az államban egy aberratio, de azt az igazságot rejti, hogy az állam nevelő intézmény. Abban már igaza van, hogy a sensualisták voltak, kik a dogmák stabilismusával szemben a haladás eszméjét hirdették: Demokritos, Epicuros, Locke, Condorcet, Baco. Megtalálható a haladás eszméje az ó-korban is; de bölcséleti rendszerrel szerves összeköttetésbe Lucretius hozza. És méltán különös mellőzésnek tartja Guyau, hogy sem Ritter, sem Zeller, sem Lange bölcsészettörténeti műveikben nem idézik Lucretiust, mint a haladás hirdetőjét. Hol kell Lucretius iránt nagyobb elismerés, mint Guyaué, ki pedig a morális eszmék történetében kiváló tekintély, midőn kimondja, hogy Lucretius művének V. könyve nagyon hasonlít a Condorcet «l'esquisse de progrès de l'esprit humain» (az emberi szellem haladásának vázlatá)-hoz.

Lássuk Lucretiusnak a haladás eszméjére vonatkozó passusait. Először is V. 922. és következő soraiban az ősemberek állapotát a vadállatokéhoz hasonlítja. Erősebb izomzattal bírtak, melegnek, hidegnek könnyebben ellenállt szervezetük, de teszi hozzá:

multaque per caelum solis volventia lustra
 volgivago vitam tractabant mare ferarum.
 nec robustus erat curvi moderator aratra
 quisquam, nec scibat ferro molirier arva
 nec nova defodere in terram virgulta neque altis,
 arboribus veteres decidere falcibu' ramos.
 quod sol atque imbres dederant, quod terra crearat
 sponte sua, satis id placabat pectora donum.

«S a napnak számos forgandó évein által
 Életüket tölték kóborló módra, vadakként.
 Nem vala még izmos vezetője a kajla ekének,
 Senki se tud vala még földet forgatni kapával,
 Sem pedig új csemetét ültetni gödörbe, se felnyúlt
 Fákról korhadozott ágat nyesdesni le késsel.
 Mit nap adott s az eső, mit a föld megterme magától,
 Gazdag ajándékkép kielégítette a vágyat.»

De távol volt attól, hogy aurea prima sata est aetas-
 féle meséket hirdessen. Az állatokkal, a természet környező
 veszélyeivel szemben fegyvertelenül álltak az ősemberek
 (V. 968. és köv.):

silvestria membra
 nuda dabant terra, nocturno tempore capti,
 circum se foliis ac frondibus involventes.

«És ha az éj őket meglepte, kemény tagaikkal
 Meztelenül földre terültek
 És magukat lombbal s galylyal takarák be körösded.»

Törvényt nem ismertek (V. 955. és köv.):

nec commune bonum poterant spectare neque ullis
 moribus inter se scibant nec legibus uti

«Nem vala közjéről se fogalmuk, semmi szokást, sem
 Törvényt egymás közt nem tudtak tartani semmit.»

Hányan veszték el úgy, hogy elevenen szétmarczangoltattak! De keserű iróniával teszi hozzá, hogy nem veszték el többen, mint most csatasorban egy ember parancsára, avagy a bőszen tengernek esve áldozatul.

Mikor először építettek kunyhókat, a nő a férfival házas frigyét kötött (V. 1012.):

tum genus humanum primum mollescere coepit.

«Akkor kezdte az emberi nem lágyúlni először.»

Az Epikuros által oly fontos viszonyoknak: a barátság-
nak, nagy szerepet juttat a haladásban (V. 1017. és köv):

tunc et amicitiam coeperunt iugere aventes
finitimi inter se nec laedere nec violari,
et pueros commendarunt muliebrique saeculum,
vocibus et gestu cum balbe significarent
imbecillorum esse equum misererier omnis.

«Kötni barátságot s nem bántani, sérteni egymást
Sint' ekkor kezdék; kik szomszédságba' lakának,
Gyermekeket és asszonyt egymás gondjába ajánltak
Hang s intés által, hebegő nyelvvvel kijelentvén,
Hogy könyörölni erőtleneken mindenkinek illő.»

Tehát az Epikuros-féle: συνθήκας παίσσθαι τὰς ὑπὲρ τοῦ μὴ βλάπτειν ἀλλήλους μὴδὲ βλάπτεσθαι, — «szövetségkötés a végett, hogy egymást ne bántsák, s ne hagyják magukat bántani.» Ez tartá fenn az emberiséget, különben egymás keze által pusztultak volna ki az emberek.

Azon megoldásról, melyet a nyelv eredetére nézve állít föl Lucretius, Guyau kijelenti, hogy könnyen beilleszthető volna Darwin és Spencer újabbkori nagy elméleteibe. Ugyanis éleselműséggel ír az állatok nyelvéről; megjegyzi tudniillik, hogy pl. az eb egészen más hangokat ad, mikor kölykeit nyaldossa és mikor a komondorok dühvel ugatnak, más han-

got ad, mikor elzárva, vaczkába megkötve szüköl. Így van különbség a lovak nyerítésében, a szárnyasok énekében, midőn különböző indulatok hatják át őket. Okoskodását így végzi (V. 1056—1088.):

ergo si varii sensus animalia cogunt,
muta tamen cum sint, varias emittere voces,
quanto mortalis magis aequumst tum potuisse
dissimilis alia atque alia res voce notare!

«Már ha az állatokat több érzés készletti szóltan Voltuk mellett is, más meg más hangokat adni: Mennyivel inkább kell vala tudni az emberi fajnak Más meg más dolgot más szóval jelzeni mindjárt?»

Mi a nézete? (V. 1039.):

proinde putare aliquem tum nomina distribuisse
rebus, et inde homines didicisse vocabula prima,
desiperest;

«Azt gondolni tehát, nevet a tárgyaknak egy ember Oszta s a többi az első szókat tőle tanulta, Ostobaság;»

Tehát a thesis helyett a physis elméletéhez hajlik. Határozottan kimondja (V. 1026.):

At varios linguae sonitus natura subegit
mittere, et utilitas expressit nomina rerum,
non alia longe ratione atque ipsa videtur
protrahere ad questum pueros infantia linguae.

«Természet készíté a nyelvet többnemű hangot Adni s a tárgyaknak szükség ejtette nevét ki, Majdnem azon módon, valamint a kisedet is, hogy Nyelvtetetlenség látszik jeladásra vezetni.»

A tűz-orzás mythosát is rationaliter értelmezi, mint ma már a Prometheus-legendát visszavihetni a tűznek az ősi-indiai vademberek módjára, két fa gyors dörzsölése útján történő keletkezésére vonatkozó őskori hagyományra; Lucretius is írja (V. 1094):

et ramosa tamen cum ventis pulsa vacillans
aestuat in ramos incumbens arboris arbor,
exprimitur validis extritus viribus ignis
et micat interdum flammai fervidus ardor,
mutua dum inter se rami stirpesque teruntur.

«Lám a nagyágú fa is, csapkodva szelektől, inogta
Közben fölhevül; ágai más fáeba verődvén,
Tűz nyomul imez erős surlás által ki belőlök;
Sőt olykor lobogó láng villan elő, ha az ágak
S törzsökök egymást kölcsönösen dörzsölgetik össze.»

A tűz művelődéstörténeti jelentőségét felfogja. Ezután azok, kik elmetehetségre nézve kiváltak, városokat alapítottak oltalmúl és menedékül. Földeket, harmokat megosztották. A természeti erő és szépség volt a döntő. Később az aranyat találták fel, mely a hősi kornak véget vetett. Megnyílt az ambitio szűk útja. Lucretius ettől elfordul (V. 1127.):

proinde sine in cassum defessi sanguine sudent,
angustum per iter luctantes ambitionis;

«Hagyd te magok közt küzdeni vért izzadva tehát a
Nagyratörés szűk útján hijában fáradozókat;»

Nem biztos többé a hatalmasok, a királyok magas állása (V. 1134.):

Ergo regibus occisis subversa iacebat
pristina maiestas soliorum et sceptrum superba,
et capitis summi praeclarum insigne cruentum

sub pedibus vulgi magnum lugebat honorem ;
nam cupide conculcatur nimis ante metutum.

«Majd megöletvén a fejedelmek, előbbeni fénye
Eltűnt a leomolt trónnak s a büszke jogarnak ;
És a magasztos fő tündöklő éke a köznép
Lába alatt, fölkellet díszét vérezve siratta ;
Mert mi előbb igenis félt volt, örömet letiporják.»

Negatív bizonyítékot lát a hatalmasok és kivált a nagyság útján bűnyomokon haladókat nyugtalan, lelki félelmeiktől és aggályoktól háborgatott életében a szövetség mellett, mely az embereket össze kell, hogy fűzze. Ezután előadja az istenek cultusának eredetét, a «timor fecit deos»-féle elmélet alapján. Így sóhajt föl (V. 1192.):

O genus infelix humanum, talia divis
cum tribuit facta atque iras adiunxit acerbas !
quantos tum gemitus ipsi sibi, quantaque nobis
vulnera, quas lacrimas peperere minoribus' nostris!

«Óh boldogtalan emberi nem! hogy az ilyeket isten
Műveinek veszi és még toldja kemény boszújával.
Mennyi keservet szerze magának, mily sebet ejtett
Rajtunk, mennyi sírást okozott gyerekinknek ez által!»

Mennyivel jobb a bölcs nyugalma (V. 1201.):

sed mage pacata posse omnia mente tueri.

«Sőt inkább: mindent nézhetni nyugottan.»

E részletekben Lucretius a vallás uralomra jutásában aberratiót lát. Szól azután a fegyverek feltalálásáról, melyek felválták az öklöt, a körmöt és a dorongot. Mintha csak a mai kor óriás haladását jellemezné az emberölés nemesebb fegyvereinek kitalálásában a következő versekben (V. 1303.):

sic aliđ ex alio peperit discordia tristis,
horribile humanis quod gentibus esset in armis,
inque dies belli terroribus addidit augmen.

«Így szüle egyből mást a gyászos visszavonás, mi
Rettenetes legyen a népeknek a hadviselésnél.
És iszonyait a háborúnak folyvást szaporítsa.»

Előadja a különböző kísérleteket, hogy bikákat, orosz-
lánokat mint akartak felhasználni harczi czélokra, de siker-
telenül. Ezután a ruha feltalálására tér. Nem hiányzik az
elharapózó fényűzés elleni kifakadás sem. A régi egyszerű
korral szembeállítja az újabb kort (V. 1421.):

tunc igitur pelles, nunc aurum et purpura curis
exercent hominum vitam belloque fatigant;
quo magis in nobis, ut opinor, culpa resedit.

«Akkor hát vadbőr, ma arany, meg bibor epeszti
Gonddal az embereket s fárasztja ki háboruk által,
S ezt még inkább kell bennünk vétkelni szerintem.»

Továbbat fájdalmasan mondja (V. 1428.):

ergo hominum genus in cassum frustra que laborat
semper et in curis consumit inanibus aevom,
nimirum, quia non cognovit quae sit habendi
finis et omnino quoad crescat vera voluptas.

«Így kínozza magát hiában az emberi nemzet
Szüntelen és így emészti hiú gondokban el éltét;
Mert a szerzésnek nem tudja kiszabni határát,
S nem főkép a valódi gyönyör hogy mennyire nőhet.»

Már tornyokat építnek, már tengereket szeldelnek. Min-
den rendre keletkezik. E gondolatot többször hangsúlyozza.
Így az V. 1336., 1445., 1453., 1452. (paulatim, pedetemtim,

minutatim). Mintegy összefoglalja az emberi nem haladását e könyvnek utolsó verseiben (V. 1446-tól végig):

Navigia atque agriculturas, moenia, leges,
 arma, vias, vestes, et cetera de genere horum,
 praemia, delicias quoque vitae funditus omnis,
 carmina, picturas, et daedala signa polire,
 usus et impigrae simul experientia mentis
 paulatim docuit pedetentim progredientis.
 sic unum quidquid paulatim protrahit aetas
 in medium ratioque in luminis erigit oras:
 namque alid ex alio clarescere conveniebat,
 artibus ad summum donec venere cacumen.

«És a hajózás, földmivelést, törvényeket, úgy az
 Építést, fegyvert, utakat, köntöst, még egyéb ily
 Hasznos dolgokat és úgy az élet kéjeit is mind,
 Milyen a költészet, festés, szobrászat — a mívelt
 ' Használattal s a tevékeny szellem vizsgálja figyelme
 Adta fokonként a halkkal haladóknak eszközre.
 Így az idő mindent lassanként hoz csak elő, míg
 Azt későbbben az ész azután tisztára kifejti;
 Mert egyebet másból láttak kikerülni eszközben
 A művészetnél, míg a főpoleczot elérte.»

Igaz, hogy a világ elenyészését tanítja Lucretius; sőt
 említi az emberi organismus hanyatlását, melylyel szemben
 Condorcet a határtalan tökélyesbülést vallja.

Lucretius eszméjének cosmogenikus részét Vergilius
 (Eclog. IV. és Aeneis VI.) morális részét Horatius fogadta
 el (Satir. I. 3., 99—112.). Seneca (Quest. nat. VIII.) hozzá-
 teszi: «Vannak mysteriumok, melyek nem leplezik le egy nap
 fátyolukat. Isis azon hívek számára tartja fenn leleplezését,
 kik megkérdezik. A természet nem árulja el egyszerre min-
 den titkát. Az igazság nem nyilatkozik meg és nem árulja

el magát minden szem előtt; szentélye legmélyén rejtőzik el; a mi századunk meglátja egy vonását, a jövő század a többieket.»

Guyau fölveti a kérdést, hogy ha megpendíték az ó-korban a haladás eszméjét, az miért nem fejlődött gyorsabban? Maga Epikurosz iskolája némi asketizmust, quietizmust kedvelt, mi ellensége a haladásnak. Aztán eszményíté az antik kor egyszerűségét.

Csak értelmi haladás történt, az erkölcsi hátramaradt. Aztán az ember a maga eszményét az isten-fogalomban összpontosítja. Az Epikurosz nyugodt, tétlen istenei az egyéni boldogság eszményei lehettek, de nem a haladás istenei.

A költőnek az istenekről alkotott felfogását kell ismeretnünk, mert a haladás eszméje: ez emberi eszményekhez természetes lánczolatban vezet. Igen; mert az istenek: eszményített emberek, kik a világművekben (metakozmosokban) örök boldogságban élnek. És épp itt érintek egy nevezetes kérdést. Lange («Gesch. des Materialismus» a franczia fordítás I. k. 93. lap) azt állítja, hogy Epikurosz az isteneknek csak azért hódolt, mert mint eszményeket tisztelte, kinek cultusa erősíté feléjük való törekvését; de az istenek léteiben nem hitt. Seneca is szemére lobbantja Epikurosznak hypocritaságát, hogy a tömeg vallásához simult, holott atheista (de benef. IV. 19.). Seneca támadása túlzás, mert a reánk maradt epikureista iratok határozottan azt mutatják, hogy Epikurosz hitt az istenek létezésében. Hiszen csak azt a tényt hozom fel, hogy irt a kegyességről. Philodemosnak pedig (Volum. Herc. col. 12., col. 14.) műve van «περὶ τῆς τῶν θεῶν εὐστοχοῦμένης διαγωγῆς κατὰ Ζήνωνα» (az isteneknek boldog életéről Zéno felfogása szerint), melyben még azt is állítja, hogy az istenek, ha nem is görögül, de a göröghöz hasonló nyelven beszélnek.

Epikuroszról tarták fenn az adomát, hogy mikor Diokles Zeus szobra előtt leborulva találta, így kiáltott fel: Minő

látvány! Soha inkább fel nem fogtam Zeus nagyságát, mint midőn előtte Epikurost leborulva láttam!

De mindez adomaszerű. Sensualis világnézetüknek elengedhetetlen corollariuma az istenek hívése. Hiszen még az álmot is röpkedő vázképek behatásának tulajdonítják. A hallucinatio világát is realis világnak fogják föl. Az istenek képzelete megvan, tehát istenek is vannak. A képvázak elmélete, melynek Lucretius művének 4-ik könyvét szenteli, kizárja azt a vélelmet, hogy Epikuros istenei csak költött istenek lennének. Nem. Epikuros hitt az Istenekben, sőt Guyau szerint: «alapjában Epikuros istenei nem mások, mint Görögországéi, kiknek Epikuros bölcselmi nevelést adott és a kikre a maga elveit ruházta át». Csak a teremtés, a gondviselés képzetétől fosztá meg őket. Lucretius hévvel küzd a teleologia ellen. Így a d. r. n. II. 165. és köv. soraiban kikel azok tévedései ellen, kik istenekre viszik vissza a dolgok eredetét. Habár — mondja — nem tudom az eredetet megmagyarázni, de magából a világ alkotásából lehet látni (II. 180., 181.):

nequaquam nobis divinitus esse creatam
naturam mundi, tanta stat praedita culpa.

«Hogy nincs istentől a világ számunkra teremtve,
Sőt hogy benne hibát bármennyit lelhet az ember».

Tehát a rossz teleologia bizonyítékát, e legerősebb támszlopot dönti meg a teremtés elméletének. Az istenekről így vélekedik (II. 646.):

omnis enim per se divom natura necessest
inmortali aevo summa cum pace fruatur
semota ab nostris rebus seiunctaque longe.

«Mert a mi nézi az isteneket: nekik hivatásuk
Fenséges békét élvezni örökkön örökké,
Emberi ügyektől végképen félrevonulva.»

Úgy látszik, a de natura deorum írni szándékában is volt, mint ez kitűnik a d. r. n. V. 153. és köv. sorairól:

quare etiam sedes quoque nostris sedibus esse
dissimiles debent, tenuest si corpu' deorum;
quae tibi posterius largo sermone probabo.

«Kell, lakuk is hát szinte különbözzék a mienktől
S annak, testöklöz képest kell lenni finomnak —
Mint neked ezt későbbben bővebben megmagyarázom.»

Azt éppen dőreségnek tartja, hogy az emberért alkotott a világ szép rendje.

Cicero «de natura deorum» című dialogusában, melyet 44-ben írt, Vellecius képviseli azon eszméket, melyeknek költői formába öntésében Lucretiust valószínűen kora halála gátolta meg; mert költői feldolgozásra bizonyára hálásabb tárgy volt az istenek természete, mint a természeti tünetnyek. érzéki csalódások magyarázása, az atom-tan száraz részletei, habár nem fogadható el teljesen Mommsen nézete, hogy «soha költő haláttalanabb tárgyra nem tékozolta életét és művészetét»,¹ mert az eddigi fejtegetésekből is kitűnik, hogy a természet titkaiba beható költő lélek fenséges gondolatok magaslatára emelkedék.

Rövid életpályája alatt, mely úgy látszik szomorú katartrófával végződött, ha a Hieronymus adatát, melyet a közép-

¹ Külön tanulmány tárgyául tekintem a d. r. n. szövegének történetét. A hermeneutika és kritika legérdekesebb combinatióira untalan ad tárgyat; de azt bátran merjük állítani, hogy jelen alakjában is hordozója ama költői világnézetnek, mely az Epikuros bölcsészetét a nyugtalan és zaklatott szív varázsigéjeként hirdeti. Valódi ἐπιφθῆ: varázslóversnek, melyet Horatius is keres leveleiben. Épp az teszi Lucretius világnézetét költőivé, hogy a világot egységes szempontból ítéli meg, és a meggyőződést a hit szemüvegén keresztül látja. Álláspontja rokon az Empedoklesével, kinek περὶ φύσεως című művéből a d. r. n. párhuzamba állítható.

korban kedvteléssel terjesztettek, hogy szerelmi varázsitaltól őrzöngésbe esett, és miután őrzöngésének intervallumaiban megírt néhány könyvet, melyeket később Cicero adott ki, öngyilkos kézzel oltá ki életét, nem is vesszük szó szerint igaznak. Művének igen érdekes és változatos története van, melynek méltatásába ez alkalommal nem bocsátkozunk. Úgy a «de rerum natura» kiadója iránt, mint az iránt, hogy e művet szerző a bevégeztség minő fokán hagyta hátra, gazdag polemikus irodalom fejtett ki, melynek végeredményeként elfogadható Munro nézete (Lucr. Cari d. r. n. libri sex., edited by H. A. Munro. Fourth edition 1886.), mely szerint Lucretius a két első könyvet bevégezve és kiadásra készen hagyta hátra az I. könyv néhány versén kívül. A III. és meglehetősen bevégezt; kevésbé kidolgozott a IV-ik, valamint a két utolsó. Munro Lachmannal szemben a kizáró zárjelek számát jelentékenyen lecsökkenté. A kiadó pedig nem *Quintus* Cicero, mint Lachmann véli, de *Marcus*.

VII.

Lange érinti a jelzett párhuzamot, de egybehasonlítást nem tesz. Kisértjük meg.

Hogy Lucretius Empedokles hasonló című művét tanulmányozta, hogy a hagyomány szerint az Aetna kráterén át az örök mindenséggel egyesülő bölcsészszel congenialitását érezte, azt elég elevenen bizonyítják azon sorok, melyeket e költő emlékének szentel.

A d. r. n. I. 716. és köv. soraiban olvasható:

«Az akragentumi Empedokles vala fő emezek közt,
A kit ama sziget éltete háromszegletetű földjén.
E hely, bár sokban látszik bámulni valónak
A föld népeinél és méltán látogatott is,

Mint gazdag vagyonú s nagy népességre hatalmas :
 Mégis alig bírt volt e férfiúnál derekabbat,
 Sem szentebb, se dicsőbb és kedvesb dolgot akármit.
 Isteni kebléből kelt versei mái napiglan.
 Hirdetik ezt, úgy adta elő szép fölfedezéseit,
 Mintha nem is lett volna halandó törzsből eredve.»

Helyesen emeli ki Mullach (frag. phil. graec. I. kötet poëseos philosophicae, Paris, 1875. XIV.), hogy Empedoklesnek Lucretius nemcsak: «sanctitatem integritatemque quam incredibilem carminum vim, et ipsa quae professus est decreta admirabatur», — Lucretius Empedoclesnek nemcsak szent. feddhetetlen jellemét bámulta, hanem verseinek hihetetlen erejét és az általa vallott tanokat». Empedokles idealis irányú bölcsészetének az atomistikával volt összefüggése; legalább Aristoteles-szel, Demokritos-szal és Leukipposzal hozza egybekötésbe. Nem a mi teendőnk Empedokles bölcsészeti nézeteit tisztázni, csak mint megállapított tényt hozzuk fel, hogy Pythagoraeus volt a lélek paeexistentiájának hívése alapján; Herakleitos híve volt a részeczekből eredtetés elvére nézve; és Eleata volt a világ egységes, eszményi felfogására nézve. Költeményének prologusa a pythagoreust árulja el. Siralom völgyének, vezeklés helyének tekinti a földet, a melyen az ember előéletének vezeklése végett vettetik. Az ember, mint hajótörött, Lucretiusnál is előfordul, de Lucretius a cultura szükségét, a szövetség természetes magyarázatát köti hozzá. Az eszmét, a képet vehette Empedoklestől, de a felfogás eredetisége által merőben átalakítá. Hasonlókép Empedoklestől vett képek az igazság keskeny mesgyéjére vonatkozóak. Empedokles «περὶ φύσεως» I. 35. és a következő soraiban írja :

«στεινωποὶ μὲν γὰρ παλάμαι κατὰ γῆα κέχθονται,
 πολλὰ δὲ δεῖν' ἔμπαια τὰτ' ἀμβλόνουσι μεγίμνας

παῦρον δὲ ζωῆς ἄβιον μέρος ἀθρήσαντες
 ὠκύμοροι καπνοῖο δίκην ἀρθέντες ἀπέπταν
 αὐτὸ μόνον πεισθέντες, ὅτω προσέκυρσεν ἕκαστος,
 πάντος ἔλαυνόμενοι.»

«Tagjainkkal keskeny úton törődünk és sok akadály gördül elénkbe, a melyek eltompítják törekvéseinket, látván, hogy e szegény életből minő kicsiny rész jutott nekünk, gyors halállal, a fölszálló füst módjára eltűnve enyészik el kiki, csak arra utalva, a mibe éppen belebotlott, minden felé hányatva, vetődve.»

Az érzéklés rövid és szűk látóköre a mindenség örök rejtélyeivel szemben vannak e sorokban kifejezve. E *παλάμη*, mint a tanulás, az ismeret útja többször fordul elő Lucretiusnál. Ő is azt mondja (d. r. n. II. 53—54.):

quid dubitas quin omni' sit haec rationi potestas?
 omnis cum in tenebris praesertim vita laboret.

«Kétled-e, hogy mindez nem egyéb, mint lelki szegénység?
 Tudva kivált, hogy egész éltünket nyomja sötét éj.»

Lucretius az érzékenek ez útját tartja az igazság útjának, Empedokles keresi az igazság nyomait a keskeny úton. Empedokles a *φιλότης* és *οσείκος* antagonismusára viszi vissza a dolgok létrejövését és azok felbomlását. Az elemek örök változásában maguk az elemek el nem pusztulnak:

καὶ φθίνει εἰς ἄλληλα καὶ αὔξεται οὐδ' ἀπολήγει

(π. φ. 91.)

«a dolgok elenyésznek, egymásban növekednek és soha meg szűnnek.»

Lucretius szintén hirdeti magának a *summae naturae* örökkévalóságát. Lucretius mintha csak kiírta volna Empedokles következő két sorát (π. φ. 102—103.):

ἐκ τοῦ γὰρ μὴ ἐόντος ἀμήχανόν ἐστι γενέσθαι
 τότε ἔόν ἐξόλλυσθαι ἀνίγυστον καὶ ἀπρηκτόν.

A nem létezőből lehetetlenség, hogy valami legyen, a létező pedig eredménytelenül és nyom nélkül el nem enyészik (Lucretius I. 150.):

nullam rem e nilo gigni divinitus unquam.

«Semmiből a végzet, hogy nem hoz elő soha semmit.»

Hasonló helyeket feltalálunk Pollenek fentebb idézett művében. Lucretius műszavairól (19. és következő lapokon) I. 156., 159., 180., 188., 205., 216., 237., 248., 266., 541., 542., 543., 544., 673., 674. stb., melyekben a *nil* a $\mu\grave{\eta}\ \delta\upsilon\nu$ fordítása és nem az $\omicron\upsilon\delta\delta\epsilon\nu$ -t jelenti. Azon emphatikus figyelmeztetések, melyeket Empedokles untalan hangoztat, hogy figyelmezzzen a dolgok lényegére, szintén előfordulnak Lucretiusnál. Metaphysikai álláspontját fejezi ki a következő két sor ($\pi. \varphi. 126$ — 127):

$\epsilon\nu\ \delta\epsilon\ \kappa\acute{\omicron}\tau\omega\ \delta\iota\acute{\alpha}\mu\omicron\rho\varphi\alpha\ \kappa\alpha\iota\ \acute{\alpha}\nu\theta\iota\gamma\alpha\ \pi\acute{\alpha}\nu\tau\alpha\ \pi\acute{\epsilon}\lambda\omicron\nu\tau\alpha\iota$

$\sigma\upsilon\nu\ \delta\prime\ \acute{\epsilon}\beta\eta\ \epsilon\nu\ \varphi\iota\lambda\acute{\omicron}\tau\eta\tau\iota\ \kappa\alpha\iota\ \acute{\alpha}\lambda\lambda\acute{\eta}\lambda\omicron\iota\sigma\iota\ \pi\omicron\theta\epsilon\iota\tau\alpha\iota,$

«Mert a viszályban minden idomtalanná és szétdaraboltta válik, a szeretethen pedig egyesül és egymáshoz vonzódik.»

Ezen uton származnak a szerves és szervetlen lények és az istenek is; tehát a providentia és teremtés elvét Empedokles is kizárja. Az egység a különféleségből és a különféleség az egységből keletkezik az $\acute{\epsilon}\rho\iota\varsigma$ és $\varphi\iota\lambda\acute{\omicron}\tau\eta\varsigma$ útján. Az Anaxagoras homoeomeriáját fogadja el Empedokles, melyet Lucretius olvasott a $\pi. \varphi.$ -nak reánk maradt töredék 262. és köv. sorairól. A homoeomeriával szemben elfoglalt álláspontját jelzi Lucretius a d. r. n. I. 830. és köv. sorai-ban, kivált az atomok és az inane létezésének tagadásán fordul meg a dolog. Empedoklesnél az egyes testrészek összevissza lebegnek az űrben, míg a hasonrészek megtalálják egymást. Empedokles e tanát a részecskék találkozásáról és

esetleges szervüléséről Ueberweg párhuzamba állítja Lamarck-Darwin descendenz-elméletével, csak hogy míg emez szerint az egyszerű formák successiv differentiálódása idézi elő a lények származását, az empedoklesi tan a heterogen elemek egyesülését hirdeti. Így az ős-elemek nagyon gyengék és romlékonyak. Lucretius épp az atomok irreductibilis voltát állítja. Annyi bizonyosnak látszik, hogy Lucretius az Empedokles egyes passusaival szemben polemizál. Érdekes Lucretius hódolata Venus iránt. Őt invocálja költeménye irásánál. Voss Izsák szerint: Lucretium sibi adversari, qui cum deos mortalia non curare affirmat, Venerem tamen invocet (Idézi Lachmann. Comment. p. 20.) Ez ellentmondást az epikus költeményeknek mintegy chablonszerű prooemium formája magyarázza meg.

De fel lehet találni Empedokles költeményében Aphrodite nagy szerepét az élő lények formálásában. Így a reánk maradt töredék 281—282. sorában olvasható:

«ὥς τὸτ' ἔπειτ' ἐδίγηε Κύπρις χθθόνα δῆρον ἐν ὕβρῳ
εἶδεα καὶ ποιῶσα θπῶ κυρὶ δῶκε κρατῶναι.»

«Így akkor aztán bő esővel a földet hosszasan megáztatta Küpris és az alakokat meggyúrván, a tűznek adta, hogy megsikkaszsa.»

A tűz átalakító erejét Herakleitostól vette Empedokles, de ez ellen érvel Lucr. I. 635. és köv. soraiban. A részekből keletkező lények közt csodaszörnyeket is említ Empedokles (π. φ. 313. és köv sor.):

πολλὰ μὲν ἀμφικρόσωπα καὶ ἀμφίστερν' ἐφύοντο
βουρενῆ ἀνδρόπρωρα τὰ δ' ἔμπαλιν ἐξασέτελλοο
ἀνδροφυῖ βού κρανα μεμίγμενα τῆ μὲν ἀπ ἀνδρῶν
τῆ δὲ γυναικοφυῖ τρυφεροῖς ἡσκήμενα γυίοις.

(π. φ. 313—316.)

Mert sok kétarcú, kétmellű, félig ember-, félig bikaalakú lényeket hoztak világra, másokat, melyek embertesten

ökörfőt hordtak, és férfi- és nőtestek buja egyesüléséből származott alakokat.»

Mintha csak e sorok ellen polemizálna Lucretius d. r. n. V. 875. és köv. soraiban:

Sed neque Centauri fuerunt, nec tempore in ullo
esse queunt duplici natura et corpora bino
ex alienigenis membris compacta, potestas
hinc illinc parilis quis non superesse potissit.

«Centaurok de se nem voltak, sem nem lehető, hogy
Bármikor is legyen ily kettős természetű, kettős
Testű, több idegen tagból álló tehetős lény;
Az, hogy erőt mindkét feliben nem bírhat egyenlőt,
Bármilyen csekély észszel könnyű átlátni ezekből.»

Empedokles szellemies felfogását az istenekről, kiknek nincs sem lába, sem térde, sem egyéb tagja:

ἀλλὰ φρήν ἰερήν καὶ ἀθέσφατος ἔπλετο μῶνον
φροντίσι κοσμον ἅπαντα καταύσσουσα θαῆσιν.

«Hanem az (istenség) szent értelem és kimondhatatlan bölcsesség. a mely gyors gondolatával az egész világot bejárja» — követi Lucretius is, mert szól az istenek sancta numina-járól; de az örök nyugalmaikat a világ gondjával nem engedi megzavartatni. E tekintetben Empedoklessel ellentétben áll. De a hol ellene is zendül a római lantja: az eszmemenet, a hév. a fenkölt szellem, mely az egész világot atkarolja és a dolgok mélyére akar hatolni: nyomon követi a siciliai költőt.

Van még egy részlet Lucretius művében, melynek prózában írt mintája örök időkre minta marad: ez az atticai dögvész leírása, mely művének utolsó 150 sorában olvasható, s mely erőteljes ecsetelés, megdöbbentő vonások mesterei összeállítása tekintetében a világgölkészlet legszebb darabjai közé sorakozik.

A pathologiai tünetények eleven megfigyelése és az aegestas linguae mellett is, mely ellen az I. 139 sorban panaszkodik, majdnem lefordíthatatlan tömötséggel való visszaadása, a pszichikus jelenségek észrevétele, a részvételtés bámulatos ereje, a melancholikus meghatottság, mely e rajzot átlengi: eredetiségre vallanak, de lelkes tanítványt is árulnak el. Kitől vette volna mástól, mint Thukydidestől, ki művének II. 48—53. hagyta ránk e dögvész rajzát. A moralításra tett bomlasztó hatás rajza az 53. fejezetben Lucretiusnál VI. 1227. és köv. soraiban található meg. Hasonló pestis leírások találhatók: Plut. Pericl. c. 34.; Verg. Geor. III. 470—566.; Ovid. Met. VII. 523—613.; Lucr. VI. 80—105.; Silius Italicus XIV. 580—617. A Vergilius rajzán a kedély meghatottsága érzik, még a szenvedő állatok iránti részvét is megragadó módon nyilvánul; de a moralis szempont mégis Thukydidesnél a legerősebb.

Lange Lucretius művének hatodik könyvét pathológiának nevezi és igen szép gondolattal jellemzi. «Talán — így szól — szándékosan végzi a költő a maga művét a halál hatalmának megragadó ecsetelésével, mint a hogy az életet gerjesztő istenasszonyhoz intézett fohászszal kezdé.»

Ily benyomások közt írta Lucretius a d. r. n.-t. A fizikai tünetények magyarázata kivált a negyedik és harmadik könyvben, tele naivságokkal, melyeknek részletezése külön értekezést adna ki, mi e különben is terjedelmes értekezést túlterhelné. Hogy a holdnak csak egyik fele fényes és azért fogy; hogy a napfogyatkozást az magyarázza meg, hogy a nap kimerül és elveszti olykor erejét, mikor hideg légáramlatok tolulnak elébe; hogy a nap lángjának irígy helyeken eloltják fényét, majd újra kigyújtják; hogy a nap kicsiny test, de kútfejét képezi a világ hóforrásának: hogy a földrengést a föld üregeibe tolult levegőáram okozza; hogy a meleg forrásának magyarázata a környéken létező számos hőmag, melyet az éjjeli hűs időben összetömöttető felszíne a földnek

a forrásba nyom; hogy a mágnes vonzó erejének oka abban rejlik, miszerint a mágnes anyagából tömérdek ősmag áramlik ki, ez kiszorítja a levegőt a vas és mágnes között, a vas részei utána áramlanak a megürült helyre: így vonzatnak és így vonzza a vasat a mágnes; hogy pedig más anyagot miért nem vonz, annak oka, hogy súlyosabbak a testek, semhogy mozduljanak, vagy könnyebbek és lazábbak, semhogy át ne engednék a mágneskő kiáramlott anyagát, ... de nem folytatom, mert az optika terén még naivabb dolgokat találunk. Mindegyre eszünkbe jut a Molière képzelt betegében az orvos elmélete, hogy azért altat a morphium, mert altató anyag van benne. Lucretius alaposan tanulmányozta a physikus bölcsészeket és a tünemények kimerítő magyarázata, bármily gyermetegnek is tűnjék fel a mai kor kifejlett tudományába és módszeres gondolkodásába bele nevelt gondolkodó előtt: a költő alapos tanulmányai csak tiszteletreméltók.

Mélyreható tanulmányait tükrözi vissza a nyelvezet is. A bölcselmi nyelv gazdagításában Ciceróval vetekedik. Maga így nyilatkozik (d. r. n. I. 136. és köv.):

«Jól tudom, a görögök mélységes fölfedezéseit
Mily terhes feladat versben előadni latinúl,
Főleg azért, mivel új szókkal kell tenni sokat ki,
A mi szegény nyelvünk, meg a tárgy új volta miatt is.»

Ugyanő a III. 260.:

abstrahit invitum patrii sermonis egestas.

«Ámde szegény nyelvünk csak kénytelenül viszen erre.»

Mit tett hát? Régies kifejezéseknek újabb árnyalatú jelentést adva, újítja a nyelvet; új szót is alkotott. kivált «men» képzővel, milyen a «clinamen», melyről behatóan beszéltünk. Épp azért jó szolgálatot tett a tudományos irodalomnak Polle, hogy többször idézett értekezésében egy-

nehány és pedig legfontosabb műszót egybeállított és kimerítő példákkal illusztrálva magyarázott Lucretiushól. Ilyen a *nil* = $\mu\eta\delta\upsilon\nu$; *coniuncta* (többször használva) = $\sigma\upsilon\mu\beta\epsilon\beta\eta\kappa\acute{o}\tau\alpha$ = *accidentia* (de artis vocabulis quibusdam Lucretiani, Polle 1866. 9 l.: «nec Lucretius τὰ $\sigma\upsilon\mu\beta\epsilon\beta\eta\kappa\acute{o}\tau\alpha$ alio quam coniunctorum nomine interpretatur. nec τὰ $\sigma\upsilon\mu\pi\tau\acute{o}\mu\alpha\tau\alpha$. alio quam eventorum), *eventa* = τὰ $\sigma\upsilon\mu\pi\tau\acute{o}\mu\alpha\tau\alpha$. Lásd magyarázatukat I. 451., I. 456., I. 449. a kettő együtt. A «ding an sich»-hal állnak szemközt, a mit a görög $\varphi\acute{o}\sigma\epsilon\iota\varsigma\ \kappa\alpha\theta' \acute{\epsilon}\alpha\upsilon\tau\acute{\alpha}\varsigma$ (Diog. L. X. 67.) fejez ki. «Intermundia» = $\mu\epsilon\tau\alpha\kappa\acute{o}\sigma\mu\alpha$, előfordul körülírva a d. r. n. III. 18. és köv.. V. 1146 és köv.. V. 155. ígért *largus sermo* magyarázta volna meg e helyeket bővebben. Műkifejezés *foedera naturae* I. 586., II. 302., III. 416., 779., V. 57., 310., 921. Epikuros-nak e gondolatát akarja Lucretius kifejezni πάντα μὲν οὖν γίνεσθαι ἀσείστως κατὰ πάντων (Diog. L. X. 87.). Az *atom* szó, melyet Cicero d. d. n. I. 24., 67. *individua corpuscula*, de fin. I. 6., 18. = individua et solida corpora, Lucr. I. 55. és köv. soraiban, mintegy együtt találjuk meg az *atom* különböző neveit. (A görögben: ἄτομοτων σωματων, τὰ σώματα αἰσπερέμνια φύσεις τὰ ἄτομα στοιχεῖα.) A *sensus* = αἴσθησις, αἰσθητήριον, ἐπαίσθημα, φαντασία. Az *inane* Epikurusnál, κενόν, τόπος χώρα. Főhely Sext. Emp. adv. math. X. 2. *Animans* = ζῶον = élő lény és nemi fogalmat jelez szemben az *animal*-lal, *pecus*-szal, *fera*-val. Legjellemzőbb példák V. 69., III. 728. *Saeculum* = genus (II. 99., V. 802. Más értelemben *korszak*, II. 173., V. 1025., VI. 1111. Az ősjelentés = *nemzedék* bizonyítja, II. 1113.)

Ha még egy futó tekintetet vetünk művére; ha végig megyünk a könyveken és azt találjuk, hogy összefüggő egészet alkot az első két könyv, melyek az *atomok* alkatát, lényegét, mozgását és az ezek következtében beállt tüneményeket tárgyalják; a III. könyv a lélek alkatát négy elemből

és annak elenyészését a halhatatlanság kérdésével kapcsolatban adja elő; a IV. könyv a képvázak elméletét, melyek az érzékekkel vannak összefüggésben, kivált a látást tárgyalja behatóan, egész kis optikát ad, kiterjeszkedvén a hallucinációra, álmképekre, minek kapcsán lesiklik a szerelemre, annak dühére, örvöngő vakságának ecsetelésére; az V. könyv az istenek teremtése helyett a világ saját őselemeiből történt létrejöttét, az ember és emberiség fejlődését, a kultúra vívmányait tárgyalja emelkedett, szép nyelven: a VI. könyv több physikai és csillagászati tünemény materialis magyarázatát igyekszik adni és mindez végződik az attikai pestis leírásával: önkéntelenül vetjük föl magunk előtt a kérdést: Hogyan? A végtelen világ roppant épülete, a mint az «igaz» világnézet kimozdíthatatlan és ingathatatlan szeglet kövén fölépül a költő lelkében: itt végződik: az enyészet határánál? De lehet, hogy itt nem végződött volna, mert az utolsó benyomás: a pusztulás, a végenyészet, az öldöklő angyal irtóztatos munkája egy oly fenkölt szellemű és oly nagy conceptiójú alkotásnál, milyen Lucretius műve: lehangol, holott a «de rerum natura» diadal jelvények tropaeumát állítja fel, melyre a végzet és a religió felett vett diadal van írva es üdvözllet azon isteni férfiúhoz, kiről d. r. n. III. 1040—1042. zengi:

ipse Epicurus iit decurso lumine vitae,
 qui genus humanum ingenio superavit et omnis
 restinxit, stellas exortus ut aetherius sol.

«Sőt, lefutott pályája után, elhúnyt Epikur is,
 A ki nemét túlmúlta eszével s a kitűnőket,
 Mint a kelő nap a csillagokat fenn, mind úgy eloltá.»

Hegedűs István.

KÖVETKEZETESSÉG AZ ESETLEGESSÉGBEN.

Noha az eszmék — melyeket fejtegetni óhajtok — semmi positiv eredményre nem vezetnek ; praktikus értéküktől függetlenül is annyira érdekesek, hogy szellőztetésük talán nem lesz egészen fölösleges.

E tüneményserű világ dús változatosságú panorámájában a lényeg, az alkotó erő rejtélye örökös kutatás tárgya volt a mélyen gondolkodók előtt, s a kapocs, mely bennünket *azzal* összeköt, — bár megfoghatatlan — annyira érezhető, hogy alig fog akadni ember, a ki élete folyamán többször megütközéssel ne vette volna észre megnyilatkozását. Homályos, sejtelemszerű valami ; de az öntudat meg nem nyugszik benne, s ha a leplet, mely a rejtélyt fõdi, nem sikerül is föllebbentenie : megkönnyebbülést érez, ha legalább szellőztetheti. Newton, Galilei, Copernicus fölfedezései örült-ség-számba mentek kortársaik előtt ; de azóta okult az emberiség ; józan és skeptikus ma már, s nincs olyan extravagáns idea, melynek mélyére hatni ne igyekeznék.

A hit, valamely felettünk örökös gondviselés-szerű hatalom felől olyan általános, hogy az alól sem hajdan nem tett, sem most nem tesz az emberiség kivételt. Legfeljebb a nevet variálja, melylyel a láthatatlan erõt felruházni szokta. Az ember gyarló, félénk természetében rejlik ez, s onnan van, hogy a véletlen szeszélyes huzásait éltünk sakktableáján olyan beszámíthatlan excentricitással vonogatja ; sor-

sunkat gyakran — saját belátásunk és óhajunk ellenére úgy igazgatja, hogy éppen hajótörésünk az, a mi előnyünkre szolgál.

E vérünkbe átment, velünk született meggyőződés mondatja ilyenkor velünk azon mélybölcsességű, vigaszt nyújtó szavakat: ki tudja mire jó? A mi ismét abban leli magyarázatát, hogy egész odaadással hiszszük, mikép e világrend felett a véletlen uralkodik ugyan; de kormánytársa a «tévedés», s a mit egy adott pillanatban szerencsétlenségnek kell is tartanunk, az később boldogságunk forrása lehet.

Hogy azonban e kétségtelen tények daczára is — szándékosságot tulajdonítsunk a véletlennek: az olyan gondolat, mely az eszelősséggel határos. Honnan van tehát az, hogy ez a meggyőződés kivétel nélkül minden vallásfelekezetenél — leginkább persze Mohamed követőinél — otthonos? Honnan az, hogy az emberiség legkiválóbb alakjai, a kik szellemük fényével az emberi művelődés történetének sötét éjszakájába bevilágítottak, ez előítélettől sohasem voltak mentek? ... Valószínűleg onnan, hogy ez a hit, majd a legképtelenebb, majd ismét a legmélyebb értelmű, a mint éppen veszszük.

A kritikai philosophia legfőbb vívmánya az, hogy «minden, a mi történik, *szükségszerűleg* történik». Ez olyan megdönthetetlen igazság, melyet megczáfolni sem természeti, sem metaphysikai okokkal nem lehet. A delejes álomba merültek, s a második látással (second sight) megáldottak kézzelfoghatólag igazolják ezt. Sőt nemcsak az ilyen rendkívüli, hanem a közönséges álomban is előfordul néha az, hogy előre látjuk, *a mi történni fog.*

E sorok írójának életében egy eset adta elő magát, mely a maga nemében ritkítja párját.

Arad városában történt, a hol a hetvenes évek elején mint vizsgálóbíró működtem, hogy egy Kozma Pártén nevű oláh mezőcsész egy reggel hazulról eltávozván, szőrén-szálán

eltűnt, s a rendőrség minden nyomozása daczára sem volt feltalálható.

Napok multával, midőn az eset feledésbe kezdett menni, beállít hozzám az eltűntnek testvérbátyja s kérve-kér, hogy a mike-lakai vízfogó-sarkantyúnál rendeljek sondirozást, mert ő azt álmodta, hogy testvére vízbe fult s a szerencsétlenség helyén egy hal vetődött fel, s midőn a szomorú hír hallatára másnap a városba igyekeznék, az említett helyen tényleg egy halat látott fellibbeni: ő tehát szentül hiszi, hogy öcsese ott lelte halálát.

A kísérlet megejtetvén, az álom valónak bizonyult; az illető e szerint egy olyan futólagos, jövőbeli semmiséget, mint egy hálnak tovasiklása, órákkal előbb egész praecizitással előre látott.

Széchenyi István is megjövendölte a legapróbb részletekig, a mi jönni fog. Az 50-es évek legsivárabb homályában jósolja meg, hogy Andrassy Gyula — a kit in effigie felakasztanak — Magyarország miniszterelnöke, s Ferencz József, a ki a tizenhárom halálos ítéletét aláírja, szeretett királyunk lesz. *«Magyarország nem volt, hanem lesz!»* — e röpke szójátéka: ki nem halt reményének biztos meggyőződése!

Az álomnak ilyen visiójában a régiek olyan fanatikusan hittek, hogy alkalomadtán teljesen belenyugodtak; erősen élvén bennük azon meggyőződés, hogy bármit tegyenek is, a minék *jönnie kell*, minden célhavett rendszabály ellenére is jönni fog, sőt éppen azért, hogy azt kikerülni iparkodunk, jutunk a csávéba, mint ezt a fatalismusra épített antik tragédiák, a többek közt Oedipus és Adrastes gyászos története olyan megdöbbentő igazsággal illusztrálja.

Ha tehát a második látás — a mi olyan igen-igen ritka — hétköznapi adomány volna: akkor ezer meg ezer esemény bekövetkeztét előre tudnók, s azoknak szükségszerűsége úgyszólván kézzelfoghatólag bonyolódnék le szemeink előtt. Így

persze a kétség is eloszlan a felől, hogy bár a dolgok folyása tisztán a véletlen művének látszik is: alapjában mégsem az, hanem logikus láncolata egy mélyen rejlő kényszerűségnek, a melynek kezében a véletlen csak eszköz, melyet a kulisszák mögött igazgatnak. E mystikus kárpit mögé kutató pillantást vetni, s azt, a mi minden láthatónak háta mögött a báb-játékot vezeti, leleplezni: ez volt ősidők óta minden jövendő-mondásnak feladata; megmutatni, hogy a mi előadja magát, az nemcsak a vaskövetkezetességű szükségszerűség elmaradhatlan eredménye, hanem egy genialis tárgyilagossággal előre megállapított láncolat, a mit a jövőbe néző szem tisztán előre lát.

A hit tehát, hogy felettünk egy egyszerű, logikailag demonstrálható fatalismustól eltérő magasabb valami uralodik, olyan általános, melyet többé-kevésbé minden gondolkodó ember — egy időre vagy egész életre — elfogad és magáévá tesz. A *transcendens fatalismus* ez, mely — trivialis kifejezéssel élve — impressariója a véletlennek, s rideg cynismussal nevet a tudnivágyó bölcs szemébe.

Magától értetődik, hogy ez theoretikus ismeretekből, vagy az ahhoz szükséges oknyomozásból — a mire vajmi kevesen alkalmasak — nem származhatik, hanem minden egyes ember élettapasztalatainak — úgyszólván — quintessentiája. Mert bármily egyhangú, bármily változatosságban szűkölködő legyen is az egyén életpályája, mindenik magán hordozza a belső, morális szükségszerűség kinyomatát egyrészt, s a külső, teljesen számbavehetetlen esetlegesség bélyegét másrészt. Gyakrabbi ismétlődése ezen megfigyelésnek vezetett azon meggyőződéshez, hogy az individuum életútja, ha még oly kuszálnak tetszik is: egy olyan összhangzó, következetes egészet képez, akár csak a legátgondoltabb éposz.

A tanulság, melyet éltünk vége felé abból levonhatunk, nem egyéb, mint saját egyéni akaratunk, végső elemzés-

ben — tévedésünk. Mert nem a világtörténelemben, mint a professorok vélik, hanem az egyén életében van terv és harmonia. A népek csak elvontan (in abstracto) léteznek; a mi reális, az az egyén. Éppen azért a történet minden metafizikai értelem nélkül szükölködik; nem egyéb configuratió-nál, a minnek jelentősége egyáltalán nincs.

Ebből a saját életünk megfigyeléséből keletkezett sokak-nál a transcendens fatalismus, mely sok megszomorítót, de éppen annyi igazságot is tartalmaz; mert sem az, a mit elkövetünk, *sem pedig életpályánk nem saját művünk*, hanem — a mit a kritikai philosophia lángeszű apostolának. Schopenhauernek kivételével senki annak nem tart — *lénye-günk és lételünk*.

Ennek és a causalitás törvényének lánczolatánál fogva alakul actiónk és életpályánk és tökéletes szükségszerűséggel rohan végcélja — megsemmisülése felé. Ez magyarázza meg azt, hogy minden egyén életpályája a legapróbb részletekig már bölcsőjénél visszavonhatlanúl kijelölve van, s az álm-látó — felmagasztosultsága perceiben — nyomról-nyomra megjövendöltni képes. Nem kellene tehát soha ezt a mély-értelmű, szilárd alapon nyugvó igazságot szemünk elől tévesz-teni, ha tetteink és szenvedéseink, szóval életpályánk meg-ítéléséről van szó.

Különben e megdöbbentő tervszerűség az egyén élet-útjában, részben a jellem állandósága és semmi változásnak alá nem vetett vaskövetkezetességéből is megmagyarázható, melynek befolyása alatt az ember minduntalan *ugyanazon kerékvágásba* téved s melynek következtében azt, a mi jelle-mének leginkább megfelelő, nyomban s csaknem ösztönszerű-leg követi: akárcsak a nap hevétől a sivatag fővényében kiköltött teknősbéka, a mely a nélkül, hogy a vizet látná, egyenes irányban eleme felé tör. Ez volna tehát azon belső iránytű, melynek segélyével mindenki azt az irányt követi,

a mely neki legmegfelelőbb, de a melynek egyszerűségét csak akkor ismeri fel, mikor a tekervényes utat *már* befutotta. S mégis — a külső körülmények roppant befolyása és colossális hatalmával szemben — e magyarázat mintha sántikálna! Mintha felháborodást éreznénk, ha meggondoljuk, hogy az annyi lélekölő bánat, czéltalan küzdelem, tenger szenvedés és keserű csalódás árán megváltott életpálya külső behatás alatt álló része a vak, a minden rendszernek fittyet hányó véletlen intézésétől függne! . . . Sokkal inkább kísértetbe jövünk azt hinni, hogy miként az úgynevezett anamorphos képeknél tapasztaljuk, szabad szemmel nézve azokat, szétroncsolt, összefüggésnélküli tagokat látunk, s csak az összpontosító tükör segítségével válnak szabályos emberi alakokká: a világrendnek tisztán tapasztalati szemlélete is ama szétzilált alakzatokhoz hasonlít és harmonikus egészzé csak akkor alakul, ha a gyűjtő-tükörbe — *a sors szándékosságába* — vetünk pillantást, mely a szétszórtat összeköti s rendszerbe foglalja.

Persze, ha valaki a kákán is csomót keres, e nézet ellenében ismét azt vethetné ellen, hogy — a mit oly megátalkodott konoksággal állítunk — a dolgok rendjében látszólag előforduló tervszerű összhang nem egyéb, mint annak saját phantasiánk által való rendszerbe foglalása, mint mikor a falra mázolt, összefüggésnélküli tirádákból arcot, alakot stb. igyekszünk kibetűzni. S bár a futtában megfigyelő előtt ez ellentmondás tetszetősnek fog is feltűnni: a dolgok mélyére tekintőnek lehetetlen azon felvevéstől tartózkodnia, hogy az, a mi a szó legszorosabb értelmében az egyénnek előnyére s minden tekintetben javára szolgál: nem lehet azon fellelgvár, a mit gondolatvilágunkban önámításunkra felépítünk, s a minek a véletlen által rombadóltét talán utolsó óránkig megsiratnók, hanem az, a mi a valóság reális megnyilatkozásában testet ölt, s a mire teljes meggyőződéssel mondhatjuk: «sic erat int fatis» — *így kellett jönnie*; miért

is ennek, mint reánk nézve legczélszerűbbnek, elmaradhatatlan megvalósításáról valami módon gondoskodva kell lenni, és pedig *a véletlen s a szükségességnek a dolgok legmélyén rejlő egysége által*; minek következtében az egyéni életpálya alakulásánál a belső, ösztönszerűleg megnyilatkozó kényszerűség, az érett megfontolás s a külső körülmények befolyása egymásnak annyira kezére játszanak, hogy az a befejezéskor mint egy kerek, tökéletes műretek áll szemeink előtt; noha kezdetlegességében, hogy úgymondjam csirájában, sem tervszerűség, sem cél nem látszott lefektetve lenni.

S ebből a szempontból éppenséggel nem volna alapelkülű, ha arra a transcendens gondolatra vezetnénk, hogy ez árnyékvilágnak, melyben a véletlen uralkodik, egy másik, lényeges, egységes, örökös és ideális világ áll *háta mögött*, mely a születést, halált, szóval a változást nem ismeri, s mely magának a véletlennek is titkos mozgató ereje.

Véglegesen tisztába jönni e dolgok felől természetesen csak akkor lehetne, ha előzetesen e kérdésekre kapnánk feleletet: fordulhat-e az egyén jelene és sorsa között teljes összhangtalanság elő? vagy — a főbb vonásokat tekintve — helyesen viszonylik-e minden sors az illető egyén jelleméhez? vagy végre, e kettő olyan csodálatraméltó szabatsággal vág-e össze, mint egy tökéletesen megalkotott drámai mű Shakespere kezéből? . . . De éppen ezekre lehetetlen határozott választ adni.

S mégis balgaság kellene hozzá azt gondolni, hogy tet-teinknek életünk minden pillanatában urai vagyunk! Mert, ha visszapillantunk a befutott ösvényre, a lépésekre, miket tettünk, s azok következményeire: magunk is meghökkenünk, hogyan lehetett *ezt* megtenni, *amazt* elhagyni; miből önkénytelenül következik, hogy a dolognak tényleg az a látszata van, mintha lépteink idegen hatalom befolyása alatt áll-nának.

Azért mondja Shakespere:

«Fate show thy force; our selves we do not owe;
What is decreed must be, and be this so!»

«Most mutasd óh sors meg, szörnyű hatalmatod;
Nem vagyunk magunké;
S a minnek jönni kell, soha el nem marad!»

Goethe hasonlóképen nyilatkozik Egmontban; sőt már a sirlalmak énekese, Jeremiás is azt tartja, hogy «az embernek nem áll hatalmában lépteit irányozni, s tetteinek nem ura».

Mindezen meggyőződés pedig azon alapszik, hogy minden tett két factornak az eredménye: egyrészt jellemünknek, mely állandó és változatlan; előttünk azonban csak lassankint, tettről-tetre — a posteriori — lesz ösmeretes, másrészt pedig a reánkható motivumoknak, melyek rajtunk kívül állanak, a világ folyása következtében felénk sodortatnak, s az adott esetben az illető egyénre *olyan kényszerűséggel* hatnak, hogy a cselekmény abból *szükségszerűleg* következik. A megismerő alany, az «én» előtt ez a két tényező azonban ismeretlen lévén: nem csoda, ha olykor-olykor saját tettei felett maga is elszörnyűködik!

Ha azonban a transcendens fatalismus szemüvegén át tekintjük egy bizonyos egyén életpályáját, akkor az éles ellentétnél fogva — a mi az események physikai esetlegesége s másrészt metaphysikai szükségszerűsége között fennáll — a legcsodálatosabb színjáték fejlődik ki szemeink előtt.

Hogy e tételt általán ismert példával tegyem szemléltetővé, kérem Schillernek «Gang nach dem Eisenhammer» című költeményét átolvasni. A mily esetlegesnek és semmitmondónak tetszik is itt Fridolin vonakodása a mise alatt: másrészt ránézve épp oly fontos és szükséges az.

Nem hiszem, hogy volna ember, a ki saját életében hasonló eclatáns példára ne akadna.

Nem csoda tehát, ha a hit, hogy életpályánk irányát,

minden látható szövevényességével együtt, egy megfoghatatlan, titkos hatalom vezérli: csaknem általános; s bár leggyakrabban szándékunk ellenére, mégis a tárgyilagos egész és alanyi czélszerűség szempontjából leghelyesebben, a mi akkor ötlük szemünkbe legfeltűnőbbben, ha később magunk is megbotránkozunk saját vágyunk felett, melylyel *a megtörténtnek éppen ellenkezőjét* óhajtottuk elérni. «Ducunt volentem fata; nolentem trahunt.» (Seneca.)

Ez az a rejtélyes erő, mely mindent — a nélkül, hogy az oksági összefüggést észlelhetnők — olyan aczélszilárdságú rablánczra fűz, hogy a kellő pillanatban, a minek összetalálkoznia kell, kérlelhetetlenül összetalálkozik. Ez az, mely az eseményeket épp oly korlátlanul uralja, mint a költő drámája eseményeit. Véletlen és tévedés pedig — melyek a dolgok rendes menetére zavarólag hatnak — csupán vak eszközei láthatatlan kezének.

A vakmerő feltevésre, hogy ez a félelmes hatalom valóban a véletlen s a szükségszerűség egységes, közös gyökerében találja erejét; mindennél inkább azon meggyőződés vezet, hogy a minden embernél más-más, de mindig sajátságos *egyéniesség* úgy testi, mint erkölcsi és intellectuális tekintetben egyrészt a legfőbb *metaphysikai szükségszerűség*, másrészt a szülők összekelésének folyománya, s így rendszerint *esetlegesség dolga*.

E két tényezőnek a dolgok legmélyén fekvő egységéről azonban tiszta fogalmat alkotni merő lehetetlenség, s csakis azt lehet megállapítani, hogy ugyanaz, azzal a rejtélyes erővel, a mit a régiek a fátum, az örökös genius, s a keresztények a gondviselés alatt értettek.

E három között csupán az a különbség, hogy míg az elsőt vaknak, a két utóbbit látással felruházottnak képelték ősünk, s nevezetesen a genius Plutarchnál az őrangyal, mely mint a léleknek testen kívül álló felerésze csillagként tűn-

döklük fejünk felett; boldog, a ki élete súlyos napjaiban sem téveszti szemei elől, s midőn a választás nehéz: útmutatását követheti.

Érdekes példáját látjuk e nagy hatalom megnyilatkozásának a természet *teleológiájában* is, midőn a czélszerűség csaknem szembeszökőleg (noha a cél ismerete nélkül) jelentkezik. Avagy fel tudjuk-e fogni, hogy a tenger, a hullámain hánykódó hajóroncsot, fatörzseket, deszkákat *miért tereli éppen* a fában hiányt szenvedő északsarki vidékek felé? Fel azt, hogy a szárazföld nagyobb tömege miért fekszik a nyolcz nappal rövidebb s éppen ezért szelídebb telü északi féltekén? A czélszerűség nem az ismeret csinálmanya tehát, hanem egy minden megismerésnél jóval előbb létezett magasabb rendű szükségszerűség.

S ha tovább fűzzük megfigyelésünket és földünk keletkezését a Kant-Laplace theoria szerint képzeljük előállottnak (a mi csaknem a bizonyossággal határos), s elgondoljuk, hogy a változatlan törvényeknek alávetett természeti erők vak játékának egy ilyen jólrendezett, csodálatos világrendszer lett a szüleménye: lehetetlen ismét azon következtetésre nem jutnunk, hogy az egyén életpályája is — habár a vak véletlen játékától függő események által — akként vezéreltetik, *a mint az előre megírva van.*

Mindezt teljesen megfoghatóvá tenni, szolgáljon a következő analysis.

Véletlennek azt nevezzük. a minek oksági összefüggését nem látjuk. *Absolut* véletlen azonban nincs, mert a legvéletlenebb is épp oly szükségszerű, mint az, a mely kézzelfogható, csak forrását kell távolabb keresnünk. Minden egyes eseménynek tehát megvan a maga lánczolata, melynek következtében az, a mit a véletlen játékának gondolunk, éppen az adott pillanatban szükségszerűleg következik be. Ilyen oksági lánczolat — a tér segélyével — ezer és ezer van egy-

más mellett; mindazonáltal egymástól nem teljesen idegnek, hanem miként egy ugyanazon ősapa unokái egymáshoz frappánsúl hasonlók. Ezen alapszik, hogy *a mit a sors akar*, a feltételek esetleges összetalálkozása következtében, *okvetetlenül* bekövetkezik; ezen, hogy a népvádorlás romboló korszakában a hellén művészet halhatatlan remekei — a Laokoon, a vatikáni Apolló s mások — mint egy színházi sülyesztő alkalmazásával a föld mélyébe vándorolnak, hogy egy egész évezred után a XV. század végén — mint az emberi alak örökszép mintái — újra napfényre kerüljenek.

A kártyavetés, csizió, ólomöntés, minden más kísérletezéssel együtt azt bizonyítják, hogy az emberiség soha, de soha nem fog azon hiedelemtől szabadulni, hogy a szemmel láthatóból a láthatatlan, a jelenből a jövő egész pontossággal meg volna fejthető: *hacsak a titkos írás valódi kulcsának birtokába juthatnánk!*

Pászthory János.

KOSSUTH ÉS AZ EURÓPAI DIPLOMATIA.

Magyarország függetlenségi törekvései az európai kabinetek hatalmi politikájában ez évszázad alatt három ízben találtak behatóbb figyelemre, a magyar nemzet három ízben állt azon a fordulóponton, hogy megszűnjön «quantité négligeable» lenni a nemzetközi diplomacia mérlegében, s archimedesi pontjául szolgáljon az európai államrendszer új alakulatát előidéző nagyszabású actióknak.

Az első alkalom Napoleon merész hódító terveinek volt természetszerű következménye, mely a népszabadság jelszavával dobta üszkét a bécsi udvar szűk látkörű politikája által széttagolt nemzet testébe — szerencsére sikertelenül. A második és egyetlen positiv eredményekkel járt kísérlet az volt, mely Ausztria hegemoniájának a német szövetségből való kizárása gondolatára építette Magyarország állami önállóságát a dualistikus államforma keretében, s a mely gondolatban Bismarck és Deák lángelméi találkoztak. Végre a harmadik nevezetes diplomatiái felkarolása a független magyar állam-eszmének abban hasonlított az elsőhöz, hogy éppen úgy a napoleoni tradíciókban kereste támaszát s épp oly mértékben nélkülözte a reális politikai számítás minden bázisát és biztosítékát.

Ez utóbbi epizód okmányyszerű megvilágítását czélozzák az alábbi sorok, főleg azokban a vonatkozásaiban, a melyek

Kossuth személyes szereplésével összefüggnek. Forrásaink, néhány újabban megjelent memoire-on és történeti műven s több egykorú külföldi újságcikkben kívül, főleg az angol parlament két háza elé terjesztett s kinyomatott hivatalos jelentéseket, továbbá a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött Vörös-féle kéziratgyűjtemény idevágó kiadatlan jelentéseit és levelezéseit, a mennyiben azok rendelkezésre állhattak, s végül Rónay Jácint szintén kézirati följegyzéseiből némely nagyfontosságú ismeretlen adatot foglalnak magukban. Mindezt egyelőre nem a forradalomkori és forradalomutáni diplomacia tárgyalásai történetének részletes monographikus előadásai-val, hanem inkább csak az ismeretlen momentumok külső összefüggésükben megragadott okmányszerű bemutatásával kívánjuk nyújtani.

Magyarország függetlenségi harcában a külföld sokáig nem látott egyebet a keleti kérdés egy újabb phasisánál: ebben még Palmerston gyakorlott szeme is tévedett. Nem a historiai állam jogaiért folyt harc, hanem a nemzetiségi eszme forrongásának egyik tünete, az ethnographiai államalakulás egyik processusa volt, a miben az események kulcsát keresték. A magyar szabadságharc egész politikai psychologiját félreértették a hatalmak, s ez a gyökeres félreértése a magyar nemzet valódi aspiratióinak végre is nem késett a függetlenség ügyét nemzetközi bukása elé vezetni.

Egyedül Oroszország látszott jól tájékozottnak, ugyanaz az Oroszország, mely már 1812-ben majd hogy nyílt forradalomba nem kergette Magyarországot Ausztria ellen, s hogy nem tette, csak azon mult, hogy sokkal hálásabbnak látszott Ausztria hatalmi állását azzal bénítani, hogy 37 évvel később az orosz fegyverekkel visszahódított s «a czár lábai elé fektetett» Magyarországot Ausztriának kegyesen visszaadta.

Tényleg nem is lehetett Oroszország és a délszláv mozgalmak között érdekkapcsolatot keresni. A pánszláv eszme

akkoriban még kétélű fegyver volt, mely Oroszország és Ausztria ellen egyként volt fordítható. Közvetlenül a Metternich-rendszer bukása előtt még hosszú ideig abban a hitben voltak az irányadó körök, hogy a magyarországi nagy-szláv üzemek, távol attól, hogy Oroszország hatalmi eszközei legyenek, ellenkezőleg Lengyelországnak válhatnak hasznára a csári uralom ellen. Ezt a politikai gondolatot a bécsi udvar nem is késett a maga egész jelentőségében fölfogni és kiaknázni, mikor Oroszország sakkbantartása érdekében a nemzetiségi mozgalmak szítására és a szláv cultura ébrentartására a maga «Hofslavist»-jai által vállalkozott. Csak a 30-as években keletkezett ifjú-orosz irányzat kezdte a pán-szláv aspiratiókat az orosz sympathiák medrébe terelni. A pétervári cabinet megszeppenve a külföldi szláv propaganda gyors sikerein, hogy a mozgalmaknak ellene hasson, ügyes fordulattal, a helyett, hogy nyíltan szembeszálljon e törekvésekkel, parallel irányban kezdte meg aknamunkáját, melyet a «szláv» és az «orosz» eszme lényeges azonosságának kifejtésére alapított.

Ez a magyarázata annak, hogy az orosz politika kezdetben mindent inkább, mint ellenséges magatartást tanúsított Magyarország törekvéseivel szemben, s azért támogatta a frankfurti parlamentben is, hova Kossuth Pázmándyt és Szalayt küldte Magyarország képviselőjében — inkább az úgynevezett frankfurti pártot a schwarzgelbek ellen. Oroszországnak tényleg semmitől sem volt több oka tartani, mint egy alkotmányos szláv birodalomtól, mely a csári hatalomra szászorta veszélyesebb lehetett volna, mint a német összbirodalom eszméje, s éppen azért Ausztria szlavizálását különösen érdekében állott minden módon megakadályozni. Ez elég volt arra, hogy az új magyar ministerium megalakulását is rokonszenvenvel fogadja a délszláv mozgalmakkal szemben. Másfelől a frankfurti parlament német tagjai közt sem hiányoztak

Magyarország szenvedélyes bámulói, s a wüzburgi szabad-
elví lap szerkesztője, Eisenmann Gottfried, mindig magyar
zsinóros attilában jelent meg ott, s kimélet nélkül harsogta
dörgedelmes oratióit a «csak négy hét óta fölfedezett» pragma-
tica sanctio ellen, s a német-osztrák tartományoknak Ausztriába
való kebelezése mellett.¹

A forradalmi kormány részéről talán politikai hiba volt,
hogy Oroszországnak a magyar ügy érdekkörében való leköté-
sétől idegenkedett. Annál megfontolandóbb lett volna ez, mivel
végkép megczáfoltnak tarthatjuk ma már azt az állítást,
mintha az angol kormány már kezdetben rokonszenvvel visel-
tetett volna szabadságharczunk iránt. Teljesen valószínűtlenné
teszi ezt már maga az a válasz, melyet a Kossuth által
Londonba küldött s fegyvervásárlással is megbízott ügyvivő
megbízó-levelére az angol külügyi hivataltól kapott, s melyet,
épp úgy, mint a magyar diplomatai agensnek Palmerstonhoz
intézett ajánlkozó levelét, egész terjedelmében közöl a «Cor-
respondance relative to the affairs of Hungary 1847—1849»
cím alatt kibocsátott angol kékkönyv.

A Palmerston lordhoz intézett levél, 1848. decz. 11-iki
kelettel, szóról szóra így szól:

«Alólirott október haváig Magyarország teljhatalmú meg-
bízottja a német központi kormánynál, legutóbb kormányától
rendeletet kapott, — melyet másolatban van szerencséje csa-
tolni, — hogy Angliába siessen és Nagy-Britannia uralkodó
cabinetje részére pontos értesítéseket szolgáltatson a magyar
királyság jelen állapotáról, remélve, hogy ha a külügyminister
ő kegyelmessége tudomásul veszi, előleges megegyezés jöhet
létre, mely hivatva lesz a magyar korona területén a rendet
megszilárdítani és visszaállítani a békét, mely oktan módon
meg lett zavarva, és oly forradalom kitörését helyezi kilátásba,

¹ Arneht: «Aus meinem Leben». Stuttgart, 1893.

melynek visszahatása Európa egyharmadában érezhető lenne. ha a törvényeket megillető tisztelet és adott eskü nem ellensúlyozza a forradalmi s egyúttal reactionarius politika ügyetlen tapogatódzásait és félénk kísérleteiket.

«Alólirott, bejelentvén érkezését a külügyminister ő excellentiájánál, reméli, hogy ha kihallgatást nyer és a honvédelmi bizottság elnökétől nyert megbízatását előadhatja, részletes értesítést nyújthat a magyar ügynek állásáról, a mennyiben azt az angol királynő ő felségének kormánya óhajtja.

«Reméli is, — egyszerű és igaz az ügy, melyet szolgál, — hogy könnyen megvilágosíthatja a magyar kérdést, melyet a rosszakarat kilencz hónap óta elferdítve, s a tájékozatlanság helytelenül ad elő, és kiemelheti annak sürgős szükségét, hogy e kérdés európai szempontból oldassék meg.

«Alólirott még szükségesnek látja azzal indokolni jöveletét, hogy a Rákóczy-féle szabadságharc alkalmával a mult század elején szintén Nagy-Britannia volt a közvetítő Magyarország és Ausztria közt, ez bizonyítja, hogy a magyar koronának Ausztriához való viszonyát mindig nemzetközi érdekű dolognak tekintették, mely fölött a nagyhatalmak dönthetnek.

Aláírás: x x x.»

Az angol kékkönyv Kossuth megbízottjának nevét nem közli. Az x x x. azonban nem más, mint *Wimmer Gottlieb Ágost*, felső-lövői evangélikus lelkész, a kit Kossuth előbb Berlinbe, onnan Londonba küldött. Wimmer 1848 után Amerikába emigrált; majd visszatért Francia- és Angolországba. 1852-ben Brémában volt hitszónok és 1866-ban halt meg Bécsben.

A fentebbi levélre lord Eddysbury felelt, s a következőket írta vissza decz. 13-án.

«Üram! Lord Palmerston megbízásából tudósítom önt, hogy e hó 11-én kelt levelét megkapta, de lord Palmerston. sajnálatára, nem fogadhatja önt. A brit kormánynak nincs

önálló Magyarországról tudomása, csakis úgy ismeri, mint az osztrák császársághoz tartozó részt, és bármilyen összeköttetés jönne is létre Nagy-Britannia és Magyarország közt, az csak Koller báró útján történhetné, ki Ausztria császárárt és udvarát képviseli nálunk. Eddisbury.»

Anglia ezen vonakodása a magyar ügyekbe való beavatkozástól Kossuthot és pártját arra bírta, hogy az Egyesült-Államokban keressék politikájok támaszát. Valóban az első pillanatban is nyilvánvaló volt, hogy az angol cabinet nem lesz hajlandó az európai dynastikus érdekek feláldozásával a statusquo teréről lelépni egy oly eszméért, melynek történeti jogosultságát átérteni nem volt képes. Mi több: nem tartózkodtak Londonban Kossuth és Wimmer leveleit Bécsbe küldeni el az angol követnek, ki azokat haladéktalanul közölte a bécsi udvari körökkel.¹

Így történt, hogy az 1848. év vége közeledvén, Kossuth, hogy a növekedő zavaroknak elejét vegye, az Egyesült-Államok Bécsben megbízott követéhez fordult közbenjárásért, hogy az Ausztria és Magyarország közt fenforgó viszály békés kiegyenlítése érdekében közreműködjék. Az Egyesült-Államok kormánya teljes hivatalos tudomásával bírt e lépésnek, s bár szigorúan ragaszkodva azon elvéhez, melytől, tudjuk, később sem tért el, Kossuthnak amerikai propagandája alatt, hogy t. i. idegen államok belső ügyeibe nem avatkozik, mégis mint «bon office»-t fogva föl feladatát, a békealkudozások útja megnyitására pillanatig sem habozott, mint ezt mutatja lord Ponsonby bécsi nagykövet alábbi jelentése Palmerston lordhoz 1848. decz. 6-ikáról, mely egész terjedelmében helyet foglal az angol kékkönyvben:

«Kossuth — írja Ponsonby — Pulszky ellenjegyzésével küldött levelet az amerikai követhoz, *M. Stiles*-hoz, melyben

¹ Hentaller Lajos: «Kossuth és kora». 1894.

kéri, hogy Windischgrätz herczeggel békealkudozásokat eszközöljön ki. M. Stiles a közlésre szánt levelet megmutatta a herczegnek. A herczeg azt válaszolta, hogy ő nem tudna oly békefeltételeket szabni, a melyek személyes vonatkozásuknál fogva Kossuth által elfogadhatók lennének. Azt mondják, a feleletnek czélja, Kossuthot személyesen tenni felelőssé a történetekért stb. stb.»

Magának Kossuthnak és Stilesnak levélváltása érdekes emléke annak a magatartásnak, melylyel a szabad Amerika kísérte a magyarországi fejleményeket, s melylyel a népjob és humanitás követelményeinek iparkodott eleget tenni, ennek daczára nem tévesztvén szem elől, hogy Magyarország önálló nemzetközi individualitását el nem ismerheti, s csakis a «*guerre à outrance*» megakadályozását tekintheti feladatául.

Kossuth levele Stileshez így hangzik:

«Értesülvén arról, hogy ön hajlandó a humanitás nevében egyezkedést közvetíteni Ausztria és Magyarország közt, mi örömmel támaszkodva az Egyesült-Államok képviselőinek igazságérzetére, arra kérjük, eszközölje ki az útját annak, hogy az Ausztria és Magyarország határán álló két hadsereg közt a tél idejére fegyverszünet jöhessen létre és a mindkét államra nézve káros háború megakasztassék.

«Fogadja őszinte rokonszenvünk nyilvánítását minden alkalomra, mikor az Egyesült-Államokkal, a szabadság és civilisatio természetes támaszával érintkezhetni szerencsések leszünk.

A honvédelmi bizottság elnöke.

Aláírva: Kossuth Lajos.

Államtitkár: Pulszky Ferencz.»

E felhívásra Stiles kétféleképpen felelt; első levele, mely 1848. decz. 2-ikéről van keltezve, kimerítő képét adja lépéseinek:

«Sir! 1848. nov. 29-ről, Pestről keltezett levelét, melyben engemet a «humanitás» nevében és a mindkét államra

nézve káros háborúnak megakasztása czéljából a fegyverszünet kieszközlésére felszólít, ma este megkaptam.

«Ismerve az ügynek sürgős voltát, rögtön Schwarzenberg császári külügyminister úrhoz siettem, ki azonban Olmützben volt. Ekkor Schönbrunnba hajtattam, Windischgrätz herceg főhadiszállására, a ki szintén Olmützbe távozott. Először is Schwarzenberg herczeggel óhajtok értekezni, azután Windischgrätz herceg visszatérése után (kit minden perczben visszavárnak), igyekezni fogok vele személyesen beszélhetni; de ugyanezen időben, miután az ügy nagy nehézségekbe ütközik és az egyenetlenség bármi jellegű, Ausztria aligha veszi szivesen egy idegen hatalom beavatkozását; és másodsor, miután Ausztria igen messzeterjedő intézkedéseket tett Magyarország megtámadására és annak félbeszakítása érdekeibe ütköznék: kevés kilátással kecsegtethetem önöket a fegyverszünet kieszközölhetésére nézve. A humanitás szempontja és hogy a vérontás megakadályoztassék, ez az egyetlen alap, melyen hajlandó vagyok Ausztria és Magyarország közt a kibékülésnek útát nyitni, hogy azután egymásközt érintkezve szerencsés és békés megoldásra jussanak; legyen meggyőződve, hogy erre nézve nem kimélek sem időt, sem fáradságot.

Alázatos szolgája

William H. Stiles,

Az Egyesült-Államok megbizottja.»

Stiles második levele nyomon követte az elsőt és még érdemlegesebben nyilatkozik az általa elért eredményekről:

Bécs, 1848. decz. 3.

«Sir! Tegnap estéről kelt levelemben értesítettem önt, hogy Windischgrätz herceg távol van Bécsből, de én sietek felhasználni a legelső alkalmat, visszatérése után, hogy beszélhessek vele az önök ügyéről. Ma reggel értesülve a herceg hazatéréséről, siettem Schönbrunnba, és értekezve ő magaságával, most térek vissza tőle. Közöltem vele az önök kíván-

ságát, közöltem, hogy önök már többször igyekeztek megbizottuk által a kormányhoz férni, de mindig nehézségbe ütköztek, és most, miután a közlekedés a két ország közt el van vágva, az én közbenjárásomhoz folyamodtak. Ő magassága kegyesen fogadott, megköszönte a békéltetés czéljából tett fáradozásaimat; de a következő érdemleges választ adta: «Én nem tehetek semmit ebben a dologban.» «Én csak a császár parancsainak engedelmeskedem.» «Magyarországot meg kell hódoltatni.» «Pestet elfoglalom, a többi felől a császár határoz.» «Én azt a parancsot kaptam, hogy Magyarországot elfoglaljam, és remélem ez sikerülni fog — azért nem bocsátkozhatom alkudozásokba.» «Nem folytathatok alkudozásokat azokkal, a kik forradalmi alapon állanak.» Sajnálataát fejezte ki, hogy kénytelen Magyarország ellen hadat vezetni; elmondta, milyen módon ejtette hatalmába a forrongó Bécset, és kijelenté, hogy folytatólag is hasonló elvek vezérlik magatartását. Egyéb figyelemreméltó kijelentést nem tett, kivéve, hogy az önök megközelítési szándékáról eddig tudomása nem volt, s ez az első békéltetésre vonatkozó felszólítás, melyről értesül.

«Nem akarva az ön hírvivőjét tovább tartóztatni, kérem fogadja legmélyebb sajnálatom kifejezését a miatt, hogy békés úton nem sikerült az ellenséges hangulatot megszüntetni.

Alázatos szolgálja
William H. Stiles,
 Az E.-Á. megbizottja.

«U. i. — Nem lesz talán érdektelen önnek megtudni, hogy Ferdinánd császár lemondott a trónról unokaöccse javára; Ferencz Károly főherczeg lemondott örökösödési jogáról, és Ferencz József főherczeg lett Ausztria császára-ként elismerve, I. Ferencz József név alatt.

W. H. Stiles.

A fentebbi documentumok leplezetlenül mutatják azon törekvések meggyőzését, melyeknek célja volt Magyarország ügyének külföldön összeköttetéseket keresni a forradalom első szakában. Ezzel befejezést nyert azon politika első phazisa, mely a magyar kérdés iránt hangolni törekedett a külföldet. Más és hathatósabb eszközökre volt szükség, hogy nemzeti érdekeink az európai politikai helyzet keretében actualisabb jelentőségre s ennek folytán behatóbb figyelemre tartsanak számot, hogy szervesen illeszkedjenek bele a kor eszméi alakulásába, mely rég túlszárnyalta azon iskola jelszavait, mely a nemzetközi politikában a népek természetes jogai zászlója alatt harczolt.

Ezt a fordulatot meghozták az események, de különösen az orosz interventio és az április 14-iki nyilatkozat. Azokban a jelentésekben, melyeket az 1849. év elejéről Londonba Ponsonby és Magenis lordok küldöttek. kapcsolatban Pulszky londoni missiójával, a külföld mind tisztább képet merített szabadságharcunk mélyebb rugóiról. Magenis 1849. május 1-én különösen hangsúlyozza jelentésében azt az értesülést, hogy a magyarok majdnem mind monarchisták: «de Kossuth — úgymond — elhitette velök, hogy Ferdinánd császárt erőszakosan fosztották meg a tróntól, és a most uralkodó császár csak bitorló, a magyarok tehát azt hiszik, hogy most törvényes uralkodójuk érdekében harcolnak.»

Oly előkelő angol politikusok osztották ezt a nézetet, mint George Sumner, ki több ízben a legkedvezőbben nyilatkozott Kossuthról és követőiről, s kifejezte azt a meggyőződését, hogy csak a végszükség kényszerítette rá Kossuthot, hogy a Habsburg-háznak tett hűségesküjét megszegje. De hiszen Kossuth — úgymond — különben is nem Ferencz Józsefnek, hanem V. Ferdinándnak tartozott hűségesküvel, a kinek lemondása azonban kényszerű volt. És Sumner ismételen is kikelt azok ellen, kik a magyarokat lázadóknak

neveztek; nem a magyarok, hanem azok a lázadók — tette hozzá — kik Ferencz Józsefet támogatják. Különbén is nem feküdt-e Anglia előtt Magyarország Ausztriához való viszonya helyes megítéléséhez oly példa, mint az Anglia és Hannovera közötti viszony? Tegyük fel, hogy IV. Vilmos proclamálta volna Anglia és Hannovera egyesülését s Zellbe tette volna át székhelyét, hogy ott vegyes parlamentet hívjon össze, mit szólt volna ehhez Anglia?

De volt még egy körülmény, mely lord Palmerston titkos politikáját Magyarországgal szemben lényegesen módosítani volt alkalmas, legalább is a jóakarató semlegesség irányában. Magenis lord még 1849. április 27-én fölhívta a kabinet figyelmét arra, hogy «a Magyarországon megindult küzdelem immár a lengyelek ügyévé fejlődött», a mennyiben a seregeket lengyel tábornokok vezették, mint Dembinsky. Bem stb. Sőt Ponsonby hozzátette, hogy több jel mutat arra, hogy győzelem esetén sem Ausztria, sem az oroszok nem hagynak a magyarok kezében semmi eszközt arra, hogy újból ellentállást fejthessenek ki Ausztriával szemben, vagy ha adnak is valamelyes alkotmányt a magyaroknak, a mennyi az ország helyi viszonyaihoz szükséges, de semmi áron sem állítják vissza a régi alkotmányt. Ezt egyenesen rosszalólag adja tudtúl Ponsonby s úgy látszik, Palmerstonnak elevenére tapintott. A szabadságharcz, mely Magyarországon a nemzetiségek felbujtásával vette kezdetét az ország történeti alkotmánya ellen, a mely eleintén csak a magyar hegemonia elleni küzdelmet jelentette, most, az oroszok által elnyomott lengyelségnek a magyar ügygyel való szövötkézése s a zsarnok északi kolossus elleni közös harcza által a keleti kérdés súlypontját a magyar fegyverekbe helyezte át s a szabad kelet sorsát azoknak diadalához kötve mutatta. Pulszky maga Londonban nem tartózkodott nyíltan kijelenteni, utasításához képest, hogy ha Magyarország független-

ségét ki nem vivja, úgy inkább lesz oroszszá, mint osztrákká. Az angol politikára nézve ennél nem volt képzelhető súlyosabb fenyegetés annak a nagy világharcznak a sorsa szempontjából, mely az angol és orosz hatalmi körök versengését a kelet kulcsa bírástól mutatta függőnek. Pedig hogy e fenyegetést talán komolyan is vehették, azt következtetni engedí William Nassau,¹ ki Teleky Lászlónak egyenesen szemére lobbantotta, hogy nem hitte — úgymond — hogy a nemzeti örület ennyire mehessen, mert mint Ausztria kiegészítő része, Magyarország mindig döntő befolyást fog gyakorolni a monarchia ügyeire, ellenben, mint Oroszország provinciája, csak a félbarbarismus rabságába süllyedne.

Ugyanakkor az ápril 14-iki függetlenségi nyilatkozat is önként érthetőleg nagy feltűnést keltett a külföldön, s érdekes azokat a commentárokat hallani, melyekkel a nyugot-európai sajtó legtekintélyesebb organumai kísérték a debreczeni országgyűlés radikális lépését. Ebben a kórusban a reactio hangját egyedül a bécsi lapok képviselik, míg az angol sajtó a legrokonszenvesebben tárgyalja az eseményeket s higgadt modorban fejtegeti e lépés politikai súlyát. A *Times* például constatálja, hogy a Habsburg-dynastia volt az, mely a szerződéseket először megszegte s így jogát a koronától önként dobta el magától. Még behatóbban szól e kérdésben az *Edinburgh Review*, mely tartalmaz czikkben foglalkozik a magyar alkotmány egész történeti fejlődésével s aztán Kossuthra tér át, kiről magasztalólag említi fel, hogy Cromwellre és Malcolmsra emlékeztet s beszédében arab tűz és méltóság olvad egybe.

A legfigyelemreméltóbb fejtegetéseket azonban a *Globe* fűzte a magyar függetlenségi nyilatkozathoz; s ezek nem-

¹ Nassau William Senior. Journals kept. im Italy, from 1848 to 1852. London. 1871.

csak azért érdekesek, mert a lapnak Palmerstonhoz való viszonyánál fogva, az angol kormány hivatalos nézeteibe engedtek betekintést, hanem főleg azért is, mert messze kiható program kiindulási pontjául szolgáltak az egész keleti kérdés rendezésére abban az értelemben, melyben azt Palmerston nemzetiségi politikája contemplálta, s a melynek lényegében Kossuth eszménye is megfelelt a dunai conföderáció tervezetében. A *Globe* nemcsak örömmel üdvözölte Magyarországot teljes állami és nemzetközi önállóságának útján, nemcsak teljes rokonszenvének adott kifejezést függetlenségi törekvéseivel szemben, hanem *Moldva- és Oláhország Magyarországhoz csatoltatása kérdését is fölvetette egyúttal*, azzal a mély politikai célzattal, hogy az ekkép megerősödött Magyarország, Törökországgal együtt hatalmas védbástyájául szolgáljon Anglia ázsiai érdekeinek és kereskedelmének (Oroszország aspiratióival szemben).

Ennek a nagy gondolatnak, mely Magyarország és Anglia között oly reális kapcsolat igyekezett teremteni, nem egyedül Palmerston volt a szószólója. A független Magyarország kérdése éppen gazdasági előnyeinel fogva hódított rohamosan a city köreibben s az *Examiner* az általános világforgalom és kereskedelem érdekei szempontjából taglalva Magyarország gazdasági felszabadulását Ausztria önző gyámkodása alól, cseppet sem tartózkodik nyíltan rámutatni a bécsi reactio ama kislelkű politikájára, mely eddig Magyarországot rendszeresen elzárta a világtól s ipari és gazdasági fejlődésének mostohán elvágta útját.

Napjaink történetének érdekes problémája lehet, hogy vajjon, ha a magyar nemzet ellenállása oly váratlanul meg nem törik, Anglia intervenciója késbetik-e sokáig a magyar ügyben? Kétségtelen, hogy a czár szövetsége nemzetközi jelentőséget adott a magyarországi eseményeknek. De Palmerston egyelőre még Törökországgal akarta kikapartatni a geszte-

nyét, melynek fölbátorítása az emigratio ügye mellett csak következménye volt annak a politikának, mely végre fölismerte a magyar kérdés igazi lényegét az európai concertben. Kossuth még az 1849. év szeptemberében írt Palmerstonnak fogva tartott gyermekei és neje érdekében s ennek a lépésnek az volt közvetlen eredménye, hogy az angol kormány jegyzékkel fordult Bécsbe, melyben komolyan föltette a kérdést, vajjon Kossuth gyermekei mint hadifoglyok, vagy milyen más minőségben tartatnak fogva? A felelet nem lehetett más, mint a gyermekek késedelem nélküli szabadon bocsátása. Még frappánsabbul jellemzi az angol politika gyors fordulatát Kossuthnak egy titkos levele, nevéhez intézve, melyet a Vörös-gyűjteményből közlünk itt először:

•A szultán és birodalmának kormánya — írja Kossuth — oly nagylelkűséggel viseltetik az emigratio iránt, minőt alig lehetett volna találni más kormánynál; kiadásokról már szó sem lehet többé; a szultán *kész háborúra kelni az oroszokkal és osztrákkal, mintsem hogy a magyar, lengyel, olasz menekvőknek egy hajszálát sérteni hagyja*. A lengyelek tegnapelőtt utaztak el Sumlára, az olaszok tegnap Gallipoliba, a magyarok holnapután mennek Sumlára s onnan a főnökök Konstantinápolyba s tovább, a hova tetszik. Altisztek s legénység mind teljes ruházatot kapott s utiköltségül teljes élelmi ellátás mellett a magyarok ezredestől lefelé 2500 piastert, a lengyelek és olaszok aránylag, azonkívül minden tábornok 5—6000, Batthyány Kázmér 5000, a kormányzó 10000 piastert. Mindnyájan, de különösen az utóbbi nagy tiszteletben s megkülönböztetésben tartatnak. A Passa egy fényes batár kocsit küldött a kormányzónak, hogy kényelmesen utazhasson. Itt az ajándékokat el kell fogadni. A kormányzó most maga viszi a magyar emigratio vezényletét s rend és elégedés kezd uralkodni, mert

ő és Batthyányi a török kormány nagylelkű ajándokát a tömeg sorsának javítására átadták.

«Az angol és francia kormányok s a vidékeni tisztviselőik szintűgy a legmelegebb sympathiát tanusítják. Főhadjajók már a Dardanellák-nál áll a török nagylelkűséget oltalmazni. A kilátások igen harciasak. A törökök dühös ellenei az oroszoknak; a magyaroknak forró barátai. Angliában sohasem volt semmi terjedtebb, mint ez ügy iránti sympathia. Itt és ott senki sem hiszi, hogy Magyarország elveszett volna. A politikai horizon derül. De otthon a tömérdek fájdalom és szenvedés s itt a hontalanok mellében az öldöklő bú s keserv. A könyörület Istene legyen hazánkkal és velünk. L.»

Ismeretesek a Kossuth és a magyar emigránsok kiadása felett a kabinetek között megindult tárgyalások előzményei. Ez események némely epizódjai, így a Koszta-féle eset a nemzetközi jog elmélete terén is élénk megvitatást nyert. Az angol diplomacia diadalában a népjog szabadabb, emelkedettebb felfogása érvényesült az európai reactio gyűlöletes és néptipró rendszerével szemben s ez megadta Kossuthnak azt a talajt is, melyre további agitatorius tevékenységét építette a nemzet ügyének sikere érdekében.

A magyar emigránsok érdekében Anglia és a porta közt folyt jegyzékváltás sikerre vezetvén, 1851. nov. 16-án vették a Londonban tartózkodó bujdosók hírét, hogy Kossuth családjával útban van Anglia felé s október első napjaiban köt ki Southamptonnál. E hírre nagy lelkesedés szállta meg a világvárost, új remény szállt az emigránsok szívébe. Október 18-án mind összeültek a Londonban tartózkodó magyarok s mint Rónay Jácint beszéli kiadatlan irataiban, elhatározták, hogy Kossuthot fényes küldöttséggel fogadják, s neki sajátkezű aláírásokkal ellátott üdvözlő iratot nyújtanak át

a tengerparton. Az üdvözlő irat szerkesztésével s átadásával br. Kemény Farkast bízták meg, az aláírók pedig betürendben a következő magyar menekültek voltak, ú. m.:

Asztalos J., Bakacs László, Bethlen Gergely gróf, Czink János, Czech János tábornok, Gál Sándor, Gelich Richard, Gorove István, Hajnik Pál, Jankó Miklós, Juhász József, Karacsay Sándor gróf, Kemény Farkas báró, Kinizsy Pál, Kiss Miklós, Klapka György tábornok, Lóránd József, Mednyánszky Sándor, Mészáros Imre, Molesányi László, Mondola Imre, Nagy Imre, Nagy Pál, Nagy Péter, Pataky János, Pulszky Ferencz, Reményi Ede, Rónay Jácint, Rózsafy Mátyás, Simoncsics J., Simonyi Ernő, Szeredy József, Szontagh Samu Thaly Zsigmond, Thúry Mihály, Vay László gróf, Vékey Zsigmond, Vértesy János, Vetter Antal, Vukovics Sebő.

Csak a hajóra nézve nem voltak bizonyosak, a mely Kossuthot és családját a szabad Angliába fogja szállítani Kiutahiából. A szakavatottabbak véleménye azonban két gőzöst jelölt meg ilyenül. és pedig az «Indus», mely Alexandriából jövet csak Gibraltárnál volt horgonyt vetendő, hogy onnan egyenesen Southamptonnak tartson, s a «Madridot», mely szintén Gibraltárból indulva, Lissában Oporto és Vigo érintésével volt Angliába jövendő.

És csakugyan már az október 23-án reggel hét órakor kikötött «Indus» hajót nagy néptömeg várta, mely a fedélzeten kíváncsian fürkészte szemeivel Kossuthot, azonban hiában, mert a hajó csak azt a biztos hírt hozta, hogy Kossuth a «Madridon» fog megérkezni valószínűleg még azon nap folyamán, a mi ügyis történt, s Kossuth rengeteg néptömeg jelenlétében tartotta bevonulását, úgy, hogy a hatóságnak rögtönzött korlátokat kellett felállítani. Azonban Kossuth akkori népszerűségét nemcsak e száraz adatok tanúsítják, tanúsítja azt az a jellemző incidens is, hogy az Amerikában élő Lukácsy ugyanez időben Kossuthról az amerikaiak szá-

mára drámát készült írni és kiadni a nagy szónok hű arczképével ellátva s erre St. Louisból előfizetést is nyitott, példányonként két dollárért s az erre vonatkozó német előfizetési, felhívást a londoni emigránsoknak is elküldte.

Hogy Kossuth angliai fogadtatása oly fényes, bevonulása tökéletes diadalmenet volt, abban rendkívüli szónoki tehetségén és nevezetes politikai szereplésén kívül kétségtelesenül nagy része volt Palmerston magyarbarát politikájának, habár maga az angol cabinet nem mindenben tette magáévá Palmerston lord rokonszenvét. Kossuthnak a függetlenségi proclamatióban a dynastiával szemben használt éles kike-lései a legfelsőbb körök határozott elítélésével találkoztak s ettől fogva Russel lord miniszterelnöknek az a halátlan szerep jutott, hogy ellensúlyozza a cabinetben Palmerston magyarbarát politikáját. Kitűnt ez mindjárt Kossuth Angliába érkez-tekor, a mikor arról volt szó, hogy Palmerston fogadhatja-e hivatalosan Magyarország volt kormányzóját? Russel lord kabinetelnök újabb időben megjelent életirata teljesen felvilágosít arról a szerepről, melyet a lord az e tárgyban kitört cabinetviszályban játszott s azon nagyérdékű levélváltásról, mely a két kormányférfi közt Kossuth fölött lefolyt.¹ Russel

¹ Közljük e historiai levélváltást Spencer Walpolenak «The life of John Russel. London, 1891.» cím alatt megjelent művéből. Russel lord első levele a Kossuth-kérdésben október 3-áról van kei-tezve, de mindjárt bevezetésében rámutat arra, hogy a találkozásnak bizonyos érzékenységeket provokáló jellege már előbb is több ízben megbeszélés tárgyát képezte a két kormányférfi közt.

«Még egyszer figyelmébe kell hoznom — így ír Russel lord Palmerstonhoz — a Kossuth-tal való találkozást illető nézeteimet.»

«Nemrég kifejeztem önnek azt a reményemet, hogy nem fogja őt (Kossuthot) fogadni.»

«Azután Windsor-Castleből írtam, közölve önnel azon véle-ményemet, hogy vele való találkozása helytelen és czélszerűtlen lenne.»

«Tegnap ismét írtam Önnek. kijelentve, hogy nézetem szerint.

lord tiltakozásának nemcsak az sikerült, hogy Kossuth Palmerston által való fogadtatásának gátat vessen, de sikerült magát Palmerston állását is annyira megingatni, hogy kevéssel utóbb vissza kellett lépnie. Az osztrák diplomácia személyes expectoratiói győztek az angol nemzet rokonszenve fölött s ebben a győzelemben, mely Palmerstonnak két évvel utóbb állásába került, történelmi momentumot képez, hogy maga a Prince Consort, Albert herczeg támogatása döntött.

ha mindjárt megérkezésekor találkozást kért volna, oly czélból, hogy Ön által kifejezze a királynő kormányának köszönetét, azon fáradozó-sokért, melyeket megszabadítása és személyes biztonsága érdekében tett s ha Ön akkor találkozott volna velem, az talán egészen természetes lett volna. De két oly uralkodóra szórt vádaskodásai után, a kikkel a királynő békés és barátságos viszonyban áll, Önnel való találkozása egész más természetű volna.»

«Minél tovább gondolkozom e kérdésen, annál szilárdabb lesz e meggyőződésem.»

«Talán helyes lett volna — ámbár azt nem hiszem — beavatkozni az Oroszország által Magyarország ellen indított háboruba, de nem lehet helyes, hogy a kormánynak bármely tagja szentesítsen oly izgatót, melyet egy idegen menekült kezd ő felségével szövetségben álló uralkodók ellen.»

«Azért határozottan kérem kell, *ne fogadja Kossuthot*, s ha már megengedte neki, hogy Önhöz menjen, adja tudtára, hogy minden érintkezés írásban kell, hogy történjék, s hogy Önnek nem szabad őt látnia.

Híve,
Russel.»

Palmerston válasza rövid volt, de egy szabad állam polgára teljes önérzetének hangján tartva.

«Kedves John Russel!

«Épp most veszem máról kelt levelét, s úgy hallom, küldöncze vár a feleletre. Rögtön válaszolok tehát és pedig válaszom az, hogy mindennek van határa s nem szeretem, ha beleavatkoznak, *kit fogadjak, kit ne, házamban*. E szerint ez ügyben tetszésemet fogom követni. Természetesen Ön is éppen úgy járhat el kabinetje megalakításánál. Küldönczét öt perczig sem tartóztattam.

Őszinte híve,

Palmerston.»

Erről a nevezetes incidensről, az angol kormány két vezérférfia közt a Kossuth-kérdésben lefolyt kanapé-pörről érdekesen emlékezik a jelenkori Anglia történetének legnevezebb írója, Mc. Carthy: «Talán — írja ő — nem egészen az angol nemzet hibája volt, ha Kossuth, mint hasonló körülmények közt mások is sokan tették, félremagyarázta az angol közönség rokonszenvének értelmét. Az angol tömegek, kezdetben megtapsolva Kossuthot, ez alatt nem értettek semmivel többet, mint az általános rokonszenvet a szárazföldi forradalom

Most Russel lord közölte Palmerston fentebbi levelét Viktória királynővel, kinek feszültsége Palmerstonnal szemben, annak az osztrák és olasz kérdésben tanúsított magatartása óta, napról-napra nyilvánvalóbb lett. Hozzájárult, hogy Viktória királyné ellenszenvét ministere iránt, a schleswigholsteini kérdésben férje, Albert herceg is esztani látszott. Tény, hogy Palmerston a koronával szemben nem egyszer jött abba a helyzetbe, hogy lemondásával volt kénytelen fenyegetőzni. Az udvar hangulatát teljesen visszatükrözi az a néhány sor, melyet Russel lord mindjárt másnap Palmerstonhoz intézett, s melynek szó szerinti szövege ez:

«Vettem válaszát tegnapi levelemre.»

«A köztünk fenforgó kérdés a közügyet érinti s azt érvekkel, nem szenvedélyvel kell eldönteni.»

«Ha levelem tulságosan ridegen hangzott, az Öné pedig, azt hiszem, teljesen igaztalan volt.»

«Nem látom át, hogyan lehetséges Önre nézve, akár magánlakásán, akár másutt egyébnek lennie, mint ő felsége a királynő organumának, minden külföldi hatalommal szemben.»

«Megtörténhetik, hogy az osztrák nagykövet udvarunknál utasítást kap az elutazásra. ha Ön Kossuthot fogadja. Ily irányú hírek szájról-szájra járnak, habár nem is hitelesek.»

«A kérdés tehát közérdekű, s mint ilyennek eldöntésére összehívtam a kabinetet, hétfőn két órára.»

«Remélem, jelen lesz Ön s szívesen meg fogom hallgatni okait, melyek miatt ez ügyet magánügynek óhajtaná tekinteni.»

«Mindenekfölött igyekezzünk békés és tárgyilagos megállapodásra jutni.»

«Maradok stb.

Russel.

egyik hőse, személyes bámulatot ama férfiú ékesszólása iránt, a ki szónokolt nekik, s iránta tanúsított hódolatot. Nincs idegen, a ki az ő helyében máskép fogta volna fel a dolgot. De lord Palmerston egészen jól tudta, hogy miben áll a dolog, ismerte jelentőségét, s azt is tudta, meddig fog tartani.

«Mindazáltal még nem jött el annak ideje, midőn lord Palmerston fölfogása igaznak bizonyulhatott, Kossuth volt a nap hőse, az időszak üstököse. Az osztrák államférfiak úgy viselték magukat, mintha a Kossuth-gyűlesekön mondott minden szó hadüzenet volna Ausztria ellen. Lord Palmerston kedvet mutatott rá, hogy gúnyt üzzön az így provocált bosszankodásból. «A hogy itt Kossuthot fogadták — írta testvérének — ürmöt és epét kellett, hogy csepegtessen az osztrákok és általán az absolutisták poharába.»

«Azonban lord Palmerston egyik-másik tisztára — folytatja Mc. Carthy — ugyancsak meghökölt, midőn azt kelle hallania, hogy a külügyminister személyesen szándékoszik fogadni Kossuthot, a ki köszönetet akar mondani neki azért a rokonszenvért és pártfogásért, a melyben Anglia a magyar menekülteket részesítette, mikor még Törökországban tartózkodtak, a mely pártfogás nélkül nagyon is valószínű, hogy kiszolgáltatták volna őket Ausztriának vagy Oroszországnak! Azt hitték, hogy ha a külügyi államtitkár Kossuth formászerű köszönő látogatását elfogadja, Ausztria azt úgy fogja tekinteni, hogy Anglia elösmerte a Kossuth ügyének igazságát, s hibáztatást akar Ausztria ellen kifejezni. Ha lord Palmerston elfogadja Kossuthot, akkor az osztrák nagykövet — mint megbízható részről mondták — eltávoznék Angliából. Lord Russel János aggódni kezdett, s ministertanácsot hívott össze a fontos kérdés megbeszélésére. Lord Palmerston bár vonakodva, beleadta magát tisztársai aggodalmainak elenyésztetésébe, megigérvén, hogy a Kossuthtal való találkozást ki fogja kerülni.

«Lord Palmerston Kossuth látogatását csakugyan nem fogadta el. De a várt eredmény, hogy tudniillik az osztrák kormány érzékenykedése el fog maradni, azért még sem következett be. Sőt inkább, a dolog még sokkal rosszabb fordulatot vett, mint vett volna, ha békén hagyták volna, hogy a találkozás lord Palmerston és Kossuth között létrejöjjön. Népgyűlések tartattak a Kossuth iránti rokonszenv kifejezésére, s köszönő feliratokat szavaztak meg lord Palmerstonhoz, hogy befolyása fölhasználásával meggátolja, hogy Kossuthot Ausztriának kiszolgáltassák. Lord Palmerston kész volt e feliratoknak a küldöttségek kezéből a külügyi hivatalban való átvételére. A küldöttségek bizonyos fővárosi kerületek képviselői, s határozottan radikális nézetek kifejezői valának. Némelyik fölirat ugyancsak éles kifakadásokkal illette az osztrák kormányt és Ausztria császárat. Lord Palmerston aztán megjegyzé feleletében, hogy a feliratokban oly kifejezések is foglaltatnak, a melyekkel alig várhatják, hogy egyetértsen; de beszéde olyan hangon volt tartva, hogy tisztán ki lehetett belőle érezni általában való rokonszenvét amaz ügy iránt, a melyet a küldöttségek magukévá tettek. Ez volt az a beszéd, a melyben az a Palmerston nevével elválaszthatatlan kapcsolatba hozott mondat is foglaltatott, a melyről azután sok évvel utóbb, sőt egész pályája végeig azt tartották, hogy kiválóan jellemzi beszéd-, sőt egész gondolkozásmódját. A nemes lord kijelenté a küldöttségnek, hogy az utóbbi válság olyan volt. a mely az angol kormány részéről valódi vezéri és éles ítélőtehetséget követelt, mert bizony «jókora mértékben kelle a szellemi kancsótartást¹ is szerepeltetni».

¹ Kancsó- (vagy üveg-) tartóknak hívja az angol az ökölviadaloknál, vagy versenybirkózásoknál szereplő segédeket, kik szíverősítővel telt üvegeket tartanak készen, hogy a lankadó vagy sebesült küzdőknek a szünetek alatt üdítő italt nyújtsanak.

«A «kancsó-tartás» kifejezés, a versenyjátékoktól véve kölcsön, nagyon sok embert megbotránkoztatott, a kik az utóbbi válságot sokkal komolyabbnak, s a belőle eredt következményeket sokkal jelentősebbeknek tartották, hogy sem illő lehetett volna ily könnyelmű modorban beszélni felőlük. De a nagy közönség igen mulatságosnak és tetszetősnek találta e kifejezést, és a szellemi kancsótartó nagyobb kedvenczévé vált a közönségnek, mint valaha volt. Egyik-másik közzétett tudósítás még élesebben kiszínezte a dolgot, mint a hogy lord Palmerston is mondotta, vagy legalább mondani akarta, s ő maga mindig azt erősítgeté, hogy egy szóval sem mondott a küldöttségnek többet, mint a mennyit akárhányszor a képviselőházban; hivatkozva arra is, hogy hiszen ő határozottan kijelentette, hogy a feliratokban foglalt némely kifejezésekkel egyet nem érthet. Hanem azért az egész esemény mégis csak nagyon felizgatta lord Palmerston némely tisztársát, a királynő és Albert herczeg pedig határozott kedvetlenséggel nézte az egészet. Különösen a királynő azt követelte, hogy az ügyet ministertanács elé kell terjeszteni. Lord Russel János tehát tisztársai elé terjeszté az egész kérdést, s úgy tűnt föl, hogy lord Palmerston, valamennyiök véleménye szerint, óvatosság nélkül járt el. Formaszerinti határozatot nem hoztak.¹ Azt gondolták, hogy tisztársai egyhangú

¹ A kormányelnök, ki a Kossuth-epizódban a dinastikus érzékenység legmerekvebb álláspontjára helyezkedett, a ministertanácsban részletesen vizsgálta az előzményeket, Anglia közbenjárását a magyar emigránsok érdekében a szultánnál, Ausztria kiadatási kérelmének megtagadását stb.

«Mindezt — úgymond — háború nélkül értük el. Politikánk megbizható és sikeres volt. Semmi közünk sem volt a magyar üggyöz. A magyarokban egy polgárháború leverte pártját láttuk. Kossuth elhatározta, hogy Angliába jön. Legjobbna véltém, hogy a kormány egy tagja se találkozzék vele. Palmerston máskép gondolkozott. Habár meggyőződése eltért az övétől, volt valami alapja véleményének.»

véleménynyilvánítása, s a királynő ismert rosszalása eléggé fogja figyelmeztetni a külügyi államtitkárt, hogy jövőre több esélyre lesz szüksége. Lord Russel János ő felségével a ministertanács eljárására nézve értekezvén, reményét fejezte ki, hogy «megteszi hatását lord Palmerstonra, kinek lord Russel János írt, szívére kötvén a legóvatosabb eljárás szükségét Európa mostani nagyon is válságos állapotai között.»

«E levél — fejezi be Mc. Carthy — még akkor kelt, a mikor egy megdöbbenő bizonyíték még csak készülöben volt annak igazolására, hogy a megfélemezhetetlen külügyi államtitkár megint új csapást mért a maga saját botjával és pedig az európai politikai helyzet amaz általános ingadozásának idejében ugyancsak nagyjelentőségű egy csapást.

«Ha — így folytatta ezután — Kossuth, a mint kikötött Angliában, oly célból kért volna találkozást Palmerstontól, hogy tolmácsolja köszönetét a királynő előtt életeért és szabadságáért, hogy kifejezze elismerését Palmerstonnal, mint a kormány tagjával szemben, a dolog természetesnek és menthetőnek látszott volna. Kossuth nem ezt az utat választotta. Beszédeket tartott Southamptonban és Winchesterben, melyekben az angol nemzetet keresztes háborúra szólította az orosz czár és az osztrák császár, a királynő szövetségesei ellen. Igen nagy ügyességgel tette ezt, senki sem tagadhatja. De nekem úgy tetszik, hogy ily szokatlan magatartás után, nem volna rendjén, hogy a külügyi hivatal elfogadja őt. Nem tehetek különbséget a külügyi hivatalban és a Carlton Terrace-ban (Palmerston magán lakásán) való fogadtatás közt. Palmerston nem vetkőzheti le államministeri jellegét. Canning a külügyi palotában lakott; nevetséges lett volna azt mondani, hogy ha hivatalából egy ajtón át ebédlőjébe lép, megváltoztatja jellegét. Mondogatják — nem tudom, mennyi az igazság benne, — hogy ha Kossuthot fogadjuk, az osztrák nagykövet megszakítja az összeköttetést. Azt hiszem, hogy ilyesmiről szó sincs, de ha úgy történnék, sem törödném vele, föltéve, hogy igazunk van. Ha azonban nincs igazunk s e kérdésben magyarázatokra kerülne a sor, egészen másképp vélekedném. Ismétlem, nem kívánom a kabinet határozatát. Bocsánatot kérek hosszas előadásomért.»

Hogy Finsbury és Islington egy vagy két küldöttségével szemben lord Palmerston milyen megfontolatlanul viselhetette magát: igen érdektelen csekélységgé törpült, mikor az országnak a fölött kellett itélnie, hogy mennyire helyesen járt el a külügyi államtitkár egy új államrendszer új uralkodójával, a *«coup d'état»* szerzőjével, III. Napoleonnal szemben.»

Végre Kossuthra térve át megint, ezzel zárja be elmélkedését: «Eljött annak is az ideje, a midőn Kossuth elfeledve s észre nem véve élt Angliában; a midőn Angliából való elutazásáról épp oly kevéssé vettek tudomást, mint már jó darab ideje ottlétéről. Bizony az ember alig tagadhatja, hogy nem kis kegyetlenség rejlik valamely idegen ügy képviselőjének, egy *«missió»* szószólójának gyors fölkarolásában, és aztán, midőn hiú reményekre bátorított, ismét elfeledésében, elejtésében.»

Igy Mc. Carthy. S neki az angol rokonszenv valódi mértéke megítélésében tökéletesen igaza volt. Palmerston végkép eljátszta szerepét, mikor az állameszény emberét a rokonszenv félre nem magyarázható jeleivel üdvözölte. De a napoleonismus új eszmét jelentett a magyar emigratio programjában is, oly eszmét, mely a szabad és független nemzeti államok kiépítésével volt egyértelmű szemben a legitimitás elvére alapított trónok hatalmas tradícióival. Nem mintha Kossuth át nem látta volna azt a kétszínű magatartást, mely a népek hozsannáival fogadott új Messziás *«borravaló politikáját»* leplezte, a mint azt Bismarck röpke szava jellemezte, sőt ez iránti aggályait igen élénken elárulja egy Asbóth Sándorhoz intézett levele, melyben számot ad az emigratio terveiben végbement nevezetes fordulatról; de bármint legyen is, Kossuth érezte, hogy a cselekvés órája közeledik s a krími háború vérmes reményeket ébresztett az Ausztria elleni messze ágazó titkos conspiratio szervezőiben is. A porta tényleg hajlandónak is mutatkozott

elvben az emigrációval való szövetkezésre az esetben, ha Ausztria a semlegességet megszegi. Türr, mint Anglia ágense, Bukarestben egyengette az utat. Ámde a milánói pucscs balsikere hamar szétfújta a merész álmokat s keresztülhúzta azokat a várakozásokat, melyek a magyar szabadságharcz felélesztése iránt Kossuth és társai törekvéseihez fűződtek, itthon és a külföldön.

A magyar emigratio szövetkezése a napoleonismus ügyével azonban nem szünetelt.

A James Fazy által Genfben alapított «Banque suisse» élén álló Klapka, valamint Kiss Miklós ezredes a Palais Royal és Jerome herczeg körében szívesen látott vendégek voltak. Klapka és Teleky voltak azok is, kik 1859 május elején, mikor már az olasz-osztrák háborút elhatározták, Napoleon herczeg és a császár megbízásából Kossuthhoz Londonba jöve, őt közös értekezletre Párisba meghívták.

Majdnem egyidőben ezzel Mihály szerb fejedelem, akkor még csak trónörökös, is egyenesen Párisba ment III. Napoleonhoz, mint Olaszország szövetségéséhez, hogy tanácsát kérje Szerbiára vonatkozólag. A császár véleménye rendkívül érdekes magyarázattal szolgált azon magatartásra nézve, melyet Szerbia a magyar emigratio terveivel és mozgalmával szemben érvényre emelt. Napoleon nem áltatta Szerbia leendő fejedelmét abban a dicső reményben, hogy az olasz kérdés kapcsán a keleti kérdés is meg volna oldható, de igen határozott szavakkal utalt arra, hogy Magyarország függetlensége Szerbia létérdeke s tanácsa oda irányult, hogy Szerbia minden kitelhető módon támogassa a magyar emigratio előkészületeit, s e célból egyenesen ajánlta a Kossuthtal való értekezést.

Obrenovics Mihály csakugyan föl is kereste Kossuthot Londonban, kinek «Irataiból» részletesen ismerjük azokat a pontokat, melyek körül a tanácskozás forgott. Szerbia libe-

rális államférfiainak politikája egész programmszerűségében leleplezve áll az utókor előtt azokban az eszmékben, melyek Kossuth és Mihály fejedelem közt megvitatást nyertek ez értekezlet alkalmából. Senki sem jelölte meg helyesebben azokat a nyomokat, melyeken Szerbia jövő külgügyi politikájának fejlődnie kell, mint e két férfiú, kiket az Ausztria elleni közös bizalmatlanság egyesített. Mihály fejedelem mitsem titkolt el abbéli meggyőződéséből, hogy Szerbia felszabadulásának a török iga alól legveszedelmesebb gátja Ausztria szomszédsága, mert nem lehetne kétség afelől, hogy mihelyt kitűzné Szerbia a függetlenség zászlóját, a bécsi udvar azonnal közbelépne. Ezen hatalmi velleitásokat csupán Oroszország protektorátusa ellensúlyozhatja, melytől Ausztria még mindig tart. De másfelől — tette hozzá Mihály fejedelem — az iránt sem szabad a szerb politikának pillanatig sem tévhitben ringatnia magát, hogy Szerbiának orosz segítséggel való felszabadulása nem jelentene semmi egyebet, mint tényleges orosz uralom alá jutást, attól pedig nincs párt Szerbiában, mely ne rettegne.

Fontos és meglepő világot vetnek ezek a szavak bizonyos áramlatokra, melyek a szerb pártviszonyok fejlődésében azóta felszínre jutottak. Megmutatják, hogy míg egyfelől az osztrák politika népszerűtlensége és dinasztikus aspirációi legtöbbet tettek arra nézve, hogy a szerb politikusok jelentékeny részét az orosz barátság elfogadására hajtsák, másfelől már Mihály fejedelem jól látta, hogy ebben a dilemmában egyedül Magyarország rokonszenve és politikai befolyása az a támaszpont, melyre Szerbia függetlenségi törekvéseit s az Obrenovics-dynastia jövőjét építheti, s azért nem is habozott teljes készséggel hozzájárulni a dunai confoederatio azon eszméjéhez, melyet Kossuth Magyarország, Szerbia és Románia részvételével tervezett.

Ezt az eszmét a történelem a meg nem valósult nagy

politikai koncepcziók álmai közé sorozta. Kossuth ellenben sok kárhozzátással, még több bizalmatlansággal találkozott a miért annak mint *diplomata* szószólójává szegődött. Talán csökkenteni fogja az elítélés hangját, ha Kossuth saját vallo-
másával világítjuk meg ez ügyben az ő tulajdonképeni néze-
teit s a dunai konföderáció tervében való állásfoglalása valódi indokait. Ezeknek kifejtésére Kossuth nagy fontosságú levelet intézett annak idején Vukovics Sebőhöz, mely levelének több passusát 1862. június 10-én Londonban Rónay Vukovics engedélyével kijegyezte s kiadatlan naplójába fölvette.

«. . . Nekem — írja ebben Kossuth — azt mondja a haza, hogy önerejéből, külsegítség nélkül nem képes fellépni, s azért azt várja tőlem, hogy neki külsegítséget szerezzek. Ez az én feladatom.

«Keresem azoknál, kiknek reánk nem kevésbé van szükségök, mint nekünk reájok. Hajlandók a szövetségre s azt kérdezik: mit kívánok nemzetem nevében a szövetség föltételül?

«Én hármat kívánok: I. Háborút az osztrák ellen. II. Garantiákat, hogy e háborúban Magyarország függetlensége coordinált czélul vétetik. III. Annyi segélyt fegyverben és hadseregben, a mennyi kell, hogy a magyar csatarendbe állhasson.

«Azt mondják, helyes, de merre és hogyan visszük meg azt a segélyt fegyverben és hadseregben?»

«Ha Horvátországon, Szerbián vagy Oláhországon keresztül tehető, ezekkel lépjetek alkuba. mondák, különben kénytelenek vagyunk Magyarországot vagy kihagyni a kalkulusból, vagy legfeljebb accidensként tekintenünk, melyre nem építhetünk.

«Megértettem a kénytelenséget az otthoniakkal s kértem mindenekre, egyezkedjenek a szomszédokkal.

«Nem történt semmi s a horvátok, románok, szerbek

azok, kik nem hiszik, hogy a magyarok el akarnak válni az osztrákoktól.

«Az ügy körmünkre égett, nézz az oriensre, Belgrádra. Az oriensi complicáció imminens kérdés, a keleti kérdés van hivatva az olasz-magyar kérdéshez eldöntő alkalmat nyújtani.

«Detaillekbe nem ereszkedem, olvass a sorok közt. Csak ennyit: A krízis előestéjén, az, kinek segítségére vagyunk szorulva, így szólott: az ön magyarjai otthon haszontalan emberek, professzoros jogi disquisicziókkal idegenítik azokat, kikkel statusférfiakul egyezkedni kellene. Ha Horvátországgal, Szerbiával, Ruméniával egyetértésre nem jövünk, én önöknek segítséget nem adhatok! Tovább nem várhatunk, nem habozhatunk. Én magam veszem kezembe az alkukisérletet, de adjon ön neve tekintélyével bazist reá a conföderationális eszme alapján, melyet önmaga indikált 1851-ben.

«Gondolkoztam, skizziroztam tervet, mely a czélnak megfelel, mely csak engem kötelez, de elég arra, hogy a honfelszabadítás nagy munkájára kaput nyisson, utat nyisson.

«A dolog nem volt nyilvánosságra szánva, mert hiszen negotiáció inicziálása volt a czél, s mert tudtam, hogy ha az osztrák megtudja, oly irtózatosan megijed tőle, hogy minden követ megmozdít a negotiációk megdöntésére. Hazánk rossz csillaga úgy hozta magával, hogy a terv nyilvánosságra jött.¹ E szerencsétlenség részemről magyarázatokat tett szükségessé. Ezeket küldöm: Én lelkem egész erejével azt tanácsolom nemzetemnek, fogadja el elvben a confoederáció eszméjét. Detaillokról nem szólok, azokat lehet a körülményekhez alkalmazni.

«Ahhoz nem nagy philosophia kellett, hogy a magyar így szóljon: Kossuth adhaesiója a confoederationális eszméhez

¹ Helfy Ignác tapja, az «Alleanza» tette közzé.

még nem nemzeti kötés, ahhoz még majd nekünk is szólnunk lesz, de neki okának kell lenni, mért aranzsirozza a tervet, mért éppen most; ne zavarjuk kalkulussait; hallgassunk, vegyük hasznát, ha majd azon házba jutunk, hogy a *confoederatio* iránt országosan nyilatkozhatunk, mi már csak akkor lehet, «ha megvertük a németet», akkor majd meglátjuk, mit mondjunk hozzá, elfogadjuk vagy nem fogadjuk el, a mint jónak látjuk.

«Mondd kérlek, nem megbocsáthatlan politikai éretlenség ennyit be nem látni? Sőt, mintha vaksággal verte volna meg szegény nemzetünket, nagy lármát ütnek, egy követ fújnak az osztrákokkal.

«Fájdalmas érzéssel mondom, e nemzet vagy nem érett meg a szabadságra, vagy a mi még valószínűbb, csak rémnek használja a forradalmi fenyegetéseket, hogy a németet alkuba riaszsza, de maga is fél a forradalomtól. Alkudni akar.

«És én marha, ki életemet vesztegetem el, hogy neki a forradalomra győzelmes kilátást szerezzenek.

«A bajt elhárítani most már nincs hatalmunkban. A nemzet ellenszenvet mutatott az eszme ellen; ezt többé nem tetté nem teheti.

«Tehát minden attól függ, vajjon a magyarok ellenkezésének kinyilatkoztatása daczára is sikerülend-e a baráti hatalom küldöttjének oly negotiátiót iniálalni, mely háború esetére fegyvert és a segédseregnek bármikorra utat nyisson.

«Nem hiszem, hogy sikerüljön.

«A küldött még nem jött vissza, ha Kossuth javaslatát a magyarok *in thesi* ellenezvén, a negotiátiónak helye nem lehet, — nem marad egyéb hátra, mint a nemzetnek azt mondani: én nem tudok rajtatok segíteni, *vous l'avez voulu*, lássátok, mit csináltok, én szerepemet bevégeztem.

«Egy pár hét határozni fog, vagy, vagy. Don Quixotte szerepre sem kedvem, sem hivatásom. *Kossuth Lajos.*»

Látni ebből, hogy a mi III. Napoleon terveit illette, Kossuth nézete az volt, hogy oly feltételeket kell szabni, melyek Francia- és Olaszországot Magyarország függetlensége támogatására tényleg és visszaléphetetlenül angazsálják s ennek egyetlen módját abban látta, ha francia hadsereget küldenek Magyarországba, melynek éléről a császár proklamációt intéz a magyar nemzethez. Kossuth e sereggel menne be s csak ezek megtörténte után szólítná fegyverbe a nemzetet.

Világos, hogy Kossuth részéről bölcs számítás volt ily biztosítékok nélkül nem engedni compromittálni Magyarország hozzájárulását, melynek területére kiterjeszteni a háború színhelyét, mérhetetlen stratégiai előnyökkel jár vala. Ennek a meggyőződésének nyílt kifejezést is adott mindjárt a Napoleon herczeggel való első találkozásnál, ki aztán nyomban elö-terjesztést tett a császárnak, s még azon éjjel eljött Kossuthért, hogy a császár elé vezesse.

Úgyde III. Napoleon nem titkolta el aggodalmait, melyeket Anglia magatartása iránt táplálhatott az esetben, ha azt vethetik szemére, hogy ő küld sereget s éléről ő szólít fel forradalomra egy nemzetet. Magyarország belügyeibe avatkozni nem kívánt, akármily alkotmányt választ is a nemzet, föltéve, hogy az monarchikus lesz s akárkit választ is királyául, de a mi Kossuth főfeltételét illette, erre nem volt rávehető. Támasszon Kossuth — úgymond — fölkelést pl. a székelyföldön s ő szentül igéri, hogy sereget küld. Mintha Kossuth nem lett volna tisztában azzal, hogy ha megtörténnék, hogy a fölkelés kitör addig, míg az ígért segély megérkezik, az osztrák ezt első csirájában agyonsujthatná s a francia császár kétszínű politikája újabb vér-füldőnek lenne okozója a haza földjén.

Végre abban állapodtak meg, hogy Kossuth mindenekelőtt visszatér Angliába s ott mindent elkövet, hogy Angliát a be nem avatkozás biztosítására bírja az esetre, ha a

háború Magyarországra is kiterjeszkednék s a francia sereg átlépné annak határát. Ez megtörténvén, Genuába megy s ott Klapkával és Telekivel megalakítja a «magyar nemzeti igazgatóságot», szervezi a magyar legiót magyar hadifoglyokból és átszökökből.

Kossuth tehát visszatért Angliába s Londonban, Manchesterben, Bradfordban és Glasgowban tartott négy meetingen erős agitatót indított meg a be nem avatkozás érdekében, melynek eredménye az volt, hogy a jún. 7-én megnyílt parlament ellenzékét mindjárt a felirati vitánál állásfoglalásra bírta a Derby-miniszterium osztrák hajlamai ellen, úgy, hogy a fölvetett bizalmatlansági kérdésnél, hol a pártok meglehetősen egyensúlyozva voltak s az eredmény csak kevés szavazattól függött, néhány barátját sikerült rávennie, hogy szavazatukat az ellenzék vezérei a kijelölt miniszterek által adandó oly természetű biztosítékhoz kössék, hogy a szoros semlegességet megőrzik: Palmerston, John Russel, Sidney Herbert stb., pozitív ígéretet tettek ez iránt. A tory-miniszterium megbukott s az új kormány Kossuth várakozását teljesen kielégítette.

Elhárult tehát a legnagyobb akadály s Kossuth elhagyhatta Angliát, hogy Olaszországba menjen, hol már várt rá Klapka, Teleky; hozzájuk csatlakozott még Perczel Mór, Vetter Antal, Ihász is, míg a kardcsapás által megbénult Sréter Lajos ezredest Napoleon mellé küldték, hogy a Magyarországot érdeklő kérdésekről állandóan tájékoztassa.

Mi több, tudjuk ma már, hogy a hálátlan Ausztria által kijátszott Oroszország is foglalkozott ez időben azzal az eszmével, hogy Magyarországon fölkelést szítva, a dunai fejedelemségekbe törjön s Napoleonnak átengedje a Rajna balpartját.¹ Sohasem volt kedvezőbb a helyzet: Európa oly

¹ Ratazzi et son temps. Documents inédits. Correspondances. Souvenirs intimes. Paris. 1881.

válságokkal vajudott, melyek a történelmet új csapásba terelték volna.

És akkor? . . . Közbejött a július 7-iki fegyverszünet, III. Napoleon főhadiszállására hívatta Kossuthot. Kitünt, hogy a legiónak már mintegy 2000 embere van, de Magyarországon minden csendes, s fegyverek sem érkeztek még. Napoleonnak nem kellett több. Nyugodt hangon vázolta helyzetét s a francia seregét, utalt a pusztító járványra, az olasz hadsereg megbízhatatlanságára, Lombardia Ausztria iránt való rokonszenvére, az eddig kivívott kétes diadalokra s legfőképp Poroszország fellépésére a német szövetségnél s azután látszólagos közönnyel ezt a kérdést intézte a kormányzóhoz:

— Nos, vajjon mit tenne ön helyemben?

Kossuth átlátta a helyzetet, keserű mosoly villant meg arczán, s aztán csak ennyit mondott:

— Sire, békét kötnék.

— Helyesen van; köszönöm, hogy ön is azt tanácsolja, a mit már magamban úgy is elhatároztam. Adieu!

Július 10-én megkötötték a villafrancai béke. A kártyavár összeomlott. A magyar nemzet szegényebb lett egy álommal.

A legio feloszlattatván, tagjai a zürichi conferentián ki-
eszközölt teljes amnestiával elszéledtek. A nemzeti igazgató-
ság megszűnt létezni. Kossuth által aláírt búcsú-manifestu-
mában mély rezignációval jelenti, hogy tagjai visszatérnek
a számkivetésbe, melyből annyi reménnyel léptek ki, hogy
belekapjanak az események forduló kerekeibe.

Várnai Sándor.

AZ IDŐ ELMÉLETE.

— Harmadik közlemény. —

b) *Indogermán mult-alakok.*

1. *Az imperfectum.* Alakja a szanszkritban: *alimpám*, görögben: ἔλειπον (λιπ = hagy, gyökből), hol a multságot mind a kettőben az *a* = ἔ előrag (augmentum temporale) jelzi, mert a többi része a szónak nem egyéb, mint a személyragos teljesebb igető. Az ezekkel egyenlő értékű, bár alakra nézve különböző latin *noscebam*-féle képzésekben *Bopp* (Ib. 526. §.) és *Schleicher*¹ (296. §.) után a nyelvtudósok nagy része összetélt, azaz a *fuo* segédigével való körülírást lát, azt állítván, hogy *noscebam* „*nosce-fuam*“-ból vonódott össze; mások ellenben a *b*-ben pusztá hiatus-pótlékot, a személyrag előtti *a* hangzóban pedig a görög λέλοιπα-félékben meglevő *a* kötőhangzót sejdítik. Bármiként áll is az ügy, annyit látunk, hogy e magyarázatok egyike szerint sem foglaltatnék a *noscebam*-ban olyan elem, melyet a perfectiv értelem eredeti hordozójának tekinthetnénk, s azért ez az értelem itt csak hozzáértés útján keletkezhetett.

2. *A második aoristos.* Alakja a szanszkritban *álipám*, görögben ἔλειπον, másrészt τρέπω (= fordítok) igétől: ἔτραπον. Ez alak, mellőzve az egytagú ε-os töveknek hangváltozását, csak annyiban különbözik az imperfectumtól, hogy nem a megbővült, hanem a tiszta tőhöz járult az augmentum, s így multságot jelző elem benne szintén csak ez lehet, valamint a helylyel-közzel fellépő hangváltozás. *Bopp* (Ib. 575. §.) ilyen aoristos-oknak

¹ «Compendium der vergleichenden Grammatik der indogermánischen Sprachen». Weimar, 1876. IV. kiadás.

tartja a *scīdi*, *fīdi* stb. rövidhangzós latin alakokat, míg mások bennök reduplicatióját vesztett perfectumot látnak. Szerzőnk egyébként megjegyzi azt is (Ib. 516. §.), hogy a második aoristos és az imperfectum eredetileg valószínűleg egyértékű alakok voltak; továbbá, hogy az egyszerűbb alakú aoristos-forma régibb keletűnek látszik, és hogy éppen rövidebb volta indíthatta a nyelvet arra, hogy oly cselekvések kifejezésére foglalja le, melyeket a multban csak pillanatig tartóknak és melékeseeknek akar jelezni.

3. *Az első aoristos.* Szanszkrit alakjai közül az, melyből a görög-forma fejlődött, így hangzik: a dik|sham = ἔδειξα (ἔδειξοναι = mutatok igéből). Feltűnik itt az *s*-elem, melyről Bopp (Ib. 542. §) azt tartja, hogy nem egyéb, mint az *as*-létigének maradványa. E szerint itt két elem jelölné a mult-értelmet, t. i. az augmentum és a létige. A latin nyelvből ide vonják, vagyis szintén aoristosoknak tekintik a jobbára *c*, *t*, *p*-végű töveken fellépő *si*-perfectumokat, mint *veri*, *dixi* stb. Ezekre nézve nyilvánvaló, hogy a mult-értelemnek bennök másféle exponense nincsen, mint az *s*-rész, melyet, feltéve, hogy valóban a létige maradványa, csak azon esetben lehetne a mult-értelem eredeti és jogos kifejezőjének tekinteni, ha helyesnek bizonyulna a nyelvtudósok feltevése, t. i. hogy az egész *si*-elem, melyet itt látunk, nem a pusztá töve a létigének, hanem ennek régibb *mult* alakja. E szerint tehát a szanszkrit és görög aoristosbeli *s*-elemnek is mult kifejező értéket csak akkor tulajdoníthatnánk, ha ez az *s* nem a létige pusztá tövének, hanem mult-alakja maradvánának volna tekinthető; mert fennebb megjegyeztük, hogy maga a pusztá létige még semmiféle idő-phasist sem képviselhet. Mindezek alapján mondhatjuk, hogy a szanszkrit és görög aoristosokon más elem, melyet biztossággal a mult-értelem hordozójának lehetne tekinteni, nem található, mint az augmentum. Azt, hogy az *s*-es alaknak magában is, augmentum nélkül, van mult-értelme (lásd az augmentum nélkül fellépő conjunctivus és optativus alakokat) itt megállítható ellenvetés számba nem vehetjük, mert a nyelv, fejlődésének későbbi folyamatában, saját szóalakjait érti félre, s olyasmit érez valamely szóalakhoz tapadt értelem hordozójának, a mi eredetileg mást jelentett. Példa akad bőven.

4. *A perfectum.* a) Szanszkrit alakja: *tu-tōpa*, görög: τέτυπα (τέτυπω = verek igétől). A görögben jelzi a cselekvés

befejezett voltát, míg a szanszkritban rokonértelmű az aoristosal. Szemet szúr itt egy κ -elem, ilyen szóokban, mint $\beta\epsilon\beta\omicron\lambda\epsilon\upsilon\kappa\alpha$. Ez az elem csak magánhangzón és folyékony betűn végződő tövekhez járul. Bopp e κ miatt, melyet szinten s -ből valónak tart (tekintettel az $\epsilon\delta\eta\kappa\alpha$, $\epsilon\delta\omega\kappa\alpha$ -féle aoristosokra), a perfectumot, hasonlóan ae első aor.-hoz, as -igével alakultnak, azaz összetételnek tartja; mások elleuben¹ az $\epsilon\chi\omega$ = bírok ige a lappangását sejtik és ehhez képest a κ -s alakokban a haben-nel körülírt német perfectumok mását látják. (Előfordul az $\epsilon\chi\omega$ tényleg az újgörögben is: $\epsilon\iota\chi\alpha$ $\gamma\upsilon\omega\rho\iota\varsigma\epsilon\iota$ = ich hatte gekannt.)¹ Bármiként áll a dolog, a κ mindenestre secundair fejlemény. Pott egyenesen pusztá hiatus-pótlékot lát benne (u. o.), mert tény, hogy a szanszkritban hiába keressük és hogy a görög igen sok perfectiv alakot képez κ nélkül is (az ú. n. II. perf. ok) Fontosabb e jelenségnél, hogy a hangváltozás nyomaira is ráakadunk a görögben, még pedig a fentemlített egytagú ϵ -töveknél: $\epsilon\varphi\theta\alpha\rho\kappa\alpha$ ($\omega\theta\epsilon\iota\rho\omega$ = rontok). [Nem tekinthetjük azonban valódi hangváltozásnak a rövid hangzó pusztá megnyújtását, mint $\tau\mu\acute{\alpha}\omega$ -ból $\tau\epsilon\tau\mu\eta\kappa\alpha$, mert itt éppen a hosszú hangzót kell eredetinek tartani.] E szerint tehát a κ elemet, mint lényegtelen el mellőzve, melyet — Bopp feltevését fogadva el — mint pusztá verbum substantiale-részt, úgy sem lehetne a mult-értelem kifejezőjének tekinteni: azt kell mondanunk, hogy a görög és szanszkrit nyelvekben a mult-értelemnek karakteristikus exponense nem más, mint a *tőkettőztetés* (reduplicatio), valamint a, bár csak helylyel-közzel s tényleg a kettőztetéssel együtt fellépő *hangváltozás*.

b) Ha most a *latin* perfectum-képzéseken tekintünk végig, találunk itt 1. oly igéket, melyek más mult-exponenst, mint kettőztetést egyáltalán nem tüntetnek fel. Ilyen a *cu-curri*, *di-dici* stb., *curro*, *disco* praesensek mellett. A perfectumnál karakteristikusoknak látszó *i-t* t. i. a nyelvtudomány a görög perfectum végi α -val tartja azonosnak s ezzel együtt pusztá kötőhangzónak. Vannak 2. oly igék, melyeket némelyek elkopott kettőzéseknak tartanak. éppen rövid hangzójokra való tekintettel, mások pedig aoristosoknak. Ilyen a *scīdi*, *fīdi* stb. (lásd erről fennebb).

¹ Említi Pott a Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft 16-ik kötetében («Verschiedene Bezeichnungen des Perfect's . . .» című czikk).

Találni továbbá 3. oly perfectumokat, melyeket a nyelvtudomány régi maradványok alapján határozottan volt kettőzéseknek ismer fel, milyen az *egi*, *fregi*, *cepi*, ago, frango, capio alakok mellett. Úgy látszik, hogy ez alakokon a megvolt kettőzéshez még hangváltozás is járult, mint a perfectum kifejezésének egy fenebb jelzett második módja. Ez azonban tévedés, mert a hangváltozás itt tisztán a közbeneső mássalhangzók kilökése után fellépő összevonásnak az eredménye (*egi* pro *agagi*). Vannak továbbá a latinban 4. oly alakok, melyek a kettőztetést ma is tisztán megőrzik, de ezenkívül a tőhangzón is változtatnak. Ilyen a *cecini*, *peperi*, *fefelli*, cano, pario és fallo tövek mellett. Úgy látszik azonban, hogy ezen alakokban sem szabad a hangváltozást a perfectum egy második kifejezése módjának tekinteni, mert a hangváltozás itt inkább a meghosszabbodott alakból megmagyarázható hang-elsatnyulás, mintsem hangfokozás; tehát olyan, mint <in-frango> helyett *in-fringo* az eredeti frango mellett. Találni a latinban még 5. olyan perfectumokat, melyek a praesenssel egyenlők. Ilyenek az *u*-tövekéi, mint *rui*, valamint számosabb hosszú tőhangzós gyökér, milyenek *pandi*, *de-fendi*, melyeken tehát — feltéve, hogy mindig így hangzott a perfectumuk — nem volna semmi elem, mely a perfectiv értelem eredeti, jogos hordozójának volna tekinthető. E szerint a perfectiv jelentés ezekhez csak hozzá volna értve. A köztudalom a mult-értelem hordozójának itt a másalakú személyragokat, nevezetesen az *i*-elemet érzi, pedig hát ez pusztá kötőhangzó.

Mint hogy a *-si* végű perfectumokról már megemlékeztünk (l. 376. l.), még csak a lényegileg azonos *-ui* és *-vi*-féle perfectum-képzésről, az *ā* és *ī* törzsű igéknek e characteristicumáról kell szólnunk. Ezekről (vagyis az *amavi*, *docui*, *audivi*, *colui*-féle alakokról) Bopp azt tartja (Ib. 558. §), hogy *ama-* (doce-...) *-fui*-ből keletkeztek, azaz hogy itt az igetörzs a perfectiv-alakú létigével van összetéve. Mások ellenben a *v*-ben pusztá pótlását látják annak a hanghézagnak, mely a hangzón végződő igetörzs és a hozzáilleszkedő *i*-kötőhangzó között beáll. Azt a körülményt pedig, hogy ilyen *-ui* perfectummal mássalhangzós töveken is találkozunk (col-*ui*), a hibás analogia egy jelenségének tekintik, vagyis úgy magyarázzák, hogy a köztudalom az *ui*-alakot tekintette perfectum-képzőnek és fűzte hozzá mindenféle, más perfectum-képzésre alkalmatlannak érzett szótövhöz. Látnivaló, hogy

e magyarázat mellett a perfectiv értelemnek az *-ui*, *-vi*-féle képzéseken semmiféle eredeti kifejezője sem maradna, vagyis, hogy ezek olyan alakok volnának, mint a fentemlített *pandi*, *defendi*.

Az egészből azt a tanulságot vonhatjuk, hogy a mult-értelemnek a latin nyelvben más sajátképeni exponense nincs is, mint a *reduplicatio*

c) Nézzük mármost a *német* nyelvet, hol az igék perfectum-képzés dolgában tudvalevőleg két nagy csoportra oszlanak; olyanokra t. i., melyek a tőhangzó változtatásával, és olyanokra, melyek egy járulékos *t* elem felvételével képezik a mult-alakot. Az előbbieket *Grimm* után *erős* igéknek, az utóbbiakat *gyengéknek* nevezi a nyelvtudomány. A mi először is az *erős* igéket illeti, találunk itt (l. *Schleicher A.*: Die deutsche Sprache) 1. oly igéket, melyek *a*-tő mellett *ie*-vel képeznek perfectumot. Ilyen a *schlafen*, *halten* stb. Ezekről azt kell megjegyeznünk, hogy a rajtok jelentkező hangváltozás egyáltalán nem olyan jelenség, melyet a perfectiv értelem külön kifejezése módjának kellene tekinteni, mert a gót nyelv, mint a németnek legrégebbi rokonnyelve, ez igéknek perfectumát határozottan reduplicáltnak tünteti fel, s így a mai *-ie* csak a közben volt mássalhangzók kiesésével beállott összevonásnak eredménye. A mai *hielt* tényleg a gót *haihalt*-ből keletkezett. — Vannak 2. oly igék, melyek *i* praesens-alak mellett *a*-val képeznek perfectumot. Ilyen *essen*, *messen* stb. Itt a nyelvtudomány hangtani okokból az *a*-tövet tartja eredetibbnek s hozzá képest a praesensét hangváltozásnak. Minthogy nem valószínű, hogy a nyelv a befejezett értelmű igét választotta volna alapúl az elnevezésre, vagyis, hogy valamely igető eredetileg a befejezett állapotú cselekvést, s nem tisztán magát a cselekvést jelentette volna, úgy hogy a nyelvnek hangváltoztatáshoz kellett volna folyamodnia, ha az absolute vett, pusztá cselekvést akarja vala megjelölni: tehát azt kell feltennünk, hogy a praesens is valamikor *a*-val képződött ezeken az igéken és hogy a mai *i*-alak ennek csak elsatnyulása. E szerint a szóban forgó igék hasonlóak volnának a latin *cuđi*-félékhez (l. 378. l. 5.), a mennyiben rajtok a perfectumnak sajátképi kifejezője hiányzanék. Ma persze az *i* és *a*-alak közötti szembeötlő hangkülönbség elég arra, hogy a nyelv az egyik alakot, az *a*-t nevezetesen, a perfectiv értelem képviselőjének érezze. — Az említetteken kívül vannak végre 3. többrendű olyan igék,

melyek, habár praesens-alakjukat a tőhangzó elváltoztatásával képzik, mégis újabb hangváltozásnak vetik alá tövüket a perfectumban. Ilyen a *trof* (középfelnémet: *trouf*) *triefen* igéből, *truf* gyökér mellett. Megjegyzem itt, hogy az ú. n. multidejű igék, milyen a *können*, *müssen* stb., különös számbavételre nem tarthatnak igényt, mert ezeket a nyelvtudomány mind olyanoknak tekinti, melyeknek praesens-alakjuk csak elveszett.

Az egészből azt látjuk, hogy bár egészen világos nyomát tudjuk kimutatni a reduplicatiós perfectumnak a németben, egy új tényezővel is kell számolnunk, — s ez a hangváltozás. Ha a hanghullámzásoknak e nyelvben különösen feltűnő tarka sokaságát a tudomány világánál szemléljük, egy részök egészen elveszíti azt a fontosságot, melyet a perfectum-képzés szempontjából nekik első pillanatra tulajdonítanánk. Vannak ugyanis oly hangváltozások, melyeket pusztá hangcsenevészésnek kényszerül tekinteni a nyelvtudós (l. 379. l. 2. alatt az *a-i* hangcserét), egy nagy részök meg olyan, mely tisztán két hangzó összevonódásából jött létre (l. u. o. 1. alatt), ismét más hangváltozások az eredeti hangzó szomszédságában jelentkező mássalhangzóknak, különösen a *j*-nek és *w*-nek hatása alatt keletkeztek (ez az ú. n. hangszínezés, *Vocalfärbung*). De ha képesek vagyunk is a hangcserelések jó részét ilyen, merőben külsőknek nevezhető okokra visszavezetni, mégis marad sok olyan hangváltozás, melyeket — legalább egyelőre — az említett okok egyikeből sem lehet kimagyarázni, s melyeket, minthogy megfelelő értelmi különbségek kapcsolatában jelennek meg, organikus fejleményeknek kell tekinteni, melyeket maga a nyelv éppen ez értelmi különbségek jelzésére fejlesztett ki. Az ilyen fajta hangváltozást (példa reá a 379. l. 3. alatti igecsoport) a nyelvtudósok még az ősi indogermán alapnyelv korából származónak tartják. A mi különképen e hangmódosításoknak a mult-alak képzésénél való szereplését illeti, tény, hogy ezt már a gót nyelvben is feltaláljuk, hol elég nagy a száma azoknak az igéknek, melyek éppen ezt a módot s nem a kettőztetést alkalmazzák a mult-értelem kifejezésére.

A hangváltozásos és kettőztető perfectumokon kívül találunk még a német nyelvben olyanokat, melyeket a megfelelő gót alakokkal való egybevetés világosan összetételes formáknak bizonyít. Ilyenek nevezetesen mind a *gyönge* igéknek *t*-vel kép-

zett perfectumai, hol a *t* nem egyéb, mint a *thun* igének maradéka. E szerint *ich suchte* (gótban: *soki-da*, a többesben: *soki-dédum*, tehát a *thun* igének világos megkettőztetésével) tulajdonkép azt jelentené: «quaestum feci», mert a *t* előtti törész valószínűleg nem egyéb, mint latin értelmű főnév, minek bizonyságául fel kell hoznunk a szanszkrit nyelvet, melyben ilyen összetételes perfectumok szintén bőséges számmal fordulnak elő. Itt a *kar* (= *machen*) s másrészt az *as-*, *bhū-*igék is szerepelnek, mint az összetett mult-alak részei, az előttük álló igerész pedig félreérthetetlen accusativus, tehát *nomen verbale*. Pl. *cōrayān-cakāra* = *cōrayām-āsa* = *cōrayām-babāva* = ő lopott = «er machte Stehlung» = *war stehlen*. (Bopp Ib. 619. §.) Megemlítjük még az összehasonlítás kedvéért, hogy Bopp (Ib. 630—631. §§.) a *θηρ* végű görög aoristosokat egy görög *thun*, t. i. *τίθημι* igével való összetételeknek, az *-ηρ*-aoristosokat pedig a *θηρ*-esekből rövidült alakoknak tartja. Itt meg kell jegyezni, hogy a szóban forgó, úgy szanszkrit, mint német és gót alakoknak csak annyiban van joguk valódi perfectumokként szerepelniök, a mennyiben egy, a valódi perfectum ismertető jelét (a reduplicatiót) világosan magán hordó elemet tüntetnek fel. Az a körülmény tehát, hogy ez a perfectiv értelmet sajátkép magán hordozó szórész ma lekopott, s hogy az igealak mégis perfectumnak vétetik, csak újabb példa arra a nyelvekben gyakori jelenségre, hogy a szókról sokszor éppen a charakteristikus jelentésüket hordozó elem válik le, a nélkül, hogy jelentésök ezézt megváltoznék. Minthogy a *suchte*-féle alakokban a mai nyelvtudat a magában véve jelentésgtelen, vagy legalább is multat semmikép sem jelentő *t*-részt tartja a mult-értelem kifejezőjének, tehát mondhatjuk, hogy a német gyöngye igék ezen szempontból szintén rokonok a latin *cudi*, *defendi*-félékkel, melyekben hasonlóképp egy jelentésgtelen kötőhangzó jutott a nyelvtudatban a «perfectum-képző» szerepéhez. (L. 378. l. 5. alatt.)

Itt meg kell még említeni a sajátkép ú. n. körülírási perfectumot (*ich habe gesucht*, — *bin gegangen*), a mely a németben már a VIII—IX. században kapott fel. Ehhez hasonló a szanszkrit nyelv is fejlesztett,¹ minekutána eredeti perfectuma

¹ Pott-nak fent lapon idézett cikkében (Zeitschr. 15. k.) olvasuk, hogy néhány Abessynia-vidéki nyelv is *birtoklást* jelentő igéjét használja perfectumok képzésére.

aoristikus és imperfectum-jelentést vett fel. A körülírást mind a két nyelv az ú. n. mult-participium segítségével eszközölte, s így keletkeztek olyan fejlemények, mint *uktavân asmi*, melynek alakja és jelentése németül szószerint = ich habe gesagt. (Bopp Ib. 513. §.) Minthogy a segédige ez alakoknál jelen időben van, s így a mult-értelem kifejezőjének semmi esetre sem tekinthető, tehát a mellette álló participiumban kell valami mult-exponenst keresnünk. — A mult-participium nem egyéb, mint egy, magát a cselekvést névszói alakban jelző nomen verbale. Nincs semmi eleme, melyet a bevégeztség jogos képviselőjének lehetne tartani, ha csak maga a főnévi alak nem ilyen. A mennyiben a nyelv a cselekvést névszóval fejezi ki, azt nyilván olyan valaminek érzi, a mi bizonyos tekintetben rokon a névszók különbeni substratumával, a térben nyugvó, tisztán projiciálható tárgyakkal. Kérdés már most, mikor válik a cselekvés a térbeli tárgyakkhoz hasonlóvá, vagyis egyszerre áttekinthetővé, határozottan körvonalozottá? Nyilván nem akkor, mikor még folyik mert addig az egészet *egy* egységbe összefoglalni nem lehet, úgy mint lehet a velünk szemben álló tárgyat, hanem lehet akkor, mikor a cselekvés már lefolyt, bevégződött, mert csak az alkalommal lehet reá visszapillantani és magunknak róla számot adni. A mennyiben tehát a nyelv a szóban forgó cselekvést névszói természetűnek nyilatkoztatja ki, nyilván befejezettek akarja értetni. [És ezen felfogás ellenében nem lehet felhozni ama számos nomen abstractumot (német *-ung*, latin *-io* végűeket), melyekben mult értelem egyáltalán nem rejlik. Mert ilyeneknek képzésére, vagyis a cselekvést *-ung*, *-io* képzővel tárgynak elnevezni, csak az az ember érezhette magát indítottnak, a ki előtt ilyen cselekvés már egyszer vagy többször lefolyt. Itt tehát mindössze az forog fenn, hogy némely nomen verbale megtartotta, más pedig elvesztette eredeti mult-értelmét.] A német mult-participiumnak névszói természetét a különben gyűjtőneveket, vagy még általánosabban, nomen abstractum-okat képző *ge-* («cum»-jelentésű) előrag teszi érezhetővé, míg az indogermán mult-participiumnak jelbetűje a *t* (ta. tu, tor); pl.: szanszkrit *ksheptu-m* (= latin *iactu-m*). Ha már most egy concret esetben a mult-cselekvényt kapcsolatba kell hozni valami alanynyal, szóval, ha ilyen névszói alak segítségével mult-ítéletet kell kifejezni, akkor a nyelv, és pedig úgy a német, mint

a szanszkrit, a cselekvés alanyát — azt, a kitől kiindul — e névszósított cselekvés *birtokosának* tünteti fel, mert az szellemileg, valóban ő hozzá is tartozik. Ezt a német mondatot tehát: «ich habe gesprochen» — úgy kell értelmezni, hogy a «gesprochen» mutatja, mikép a sprechen cselekvés már «Sprechung»-gá lett (mert «gesprochen» körülbelől egyértelmű egy ilyenféle fictiv főnévvel). Hogy továbbá ez a «Sprechung» «nekem megvan» («ich habe»), ez azt mutatja, hogy az hozzám tartozik, vagyis tőlem indult ki, mint értelmi szerzőtől s így, közvetve, birtokosától, az immár tárgygyá lett cselekvés. Egészen ilyenféle ugyane mondatnak szanszkrit alakja, t. i. «*uktaván asmi*», hol *-vân* birtokos képző lévén, az egész azt jelenti: «dicto pae-ditus sum» (l. *Bopp* u. o.), s így a német kifejezéstől csak annyiban tér el, hogy a birtoklást két szóval («bin habend») fejezi ki. — Kinálkozik egyébként még egy másik, talán egyszerűbb és tetszetősebb megfejtési mód, a melynél t. i. abból kellene kiindulni, hogy minden «ich habe gesprochen»-féle szólásmód ily alakot helyettesít: «ich habe Gesprochenes», azaz «etwas Gesprochenes». Ez esetben a mult-értelmet e mondatból úgy hoznók ki, hogy a *ge*-vel képzett mult-participiumot egy, a cselekvés eredményeképen beállott tulajdonság nevének fognók fel, a mely tulajdonsággal felruházott *dolgot, valamit* mindenkor fel tudja mutatni (mert rendelkezésére áll), azaz *bírja* («ich habe») az az ember, a ki a cselekvést végrehajtotta. Ha én írtam. akkor van nekem valami írottam. Wenn ich geschrieben habe, so habe ich etwas Geschriebenes. A mult tehát itt, ha kifejezve nem is, de világosan *jelezve* van azáltal, hogy a beszélő már a birtokában van oly valaminek, a mi a kérdéses cselekvénynek egy *eredményét* viseli magán, tehát mindenesetre olyas valamit, a mi csak a teljes cselekvénynek elmúlása után állhat be. Mert az eredmény a cselekvésnek végén szokott jelentkezni. — Jól hozzá illik ehhez a magyarázathoz az a tény, hogy a német nyelv a *haben*-es körülírást jobbára átható, vagyis oly igéknél használja, melyeknek kíséretében mindenkor megjelenik valami, ama cselekvést elszenvedő, tehát hatását is magán viselő, abstract avagy concret tárgy. Habe ich Dich gerufen, so habe ich (= besitze = kann vorzeigen) Dich, als einen gerufenen Menschen. A *sein*-nal való körülírás, illetőleg az a körülmény, hogy ez a nem-tárgyas igékre szorítkozik, szintén arra vall, hogy

a *ge*-előragos participiumot szabad a cselekvés eredményét jelző névszónak felfogni. Az oly alakokat ugyanis, mint «ich bin gegangen, gekommen, gefahren», s még inkább az ilyeneket, mint «ich bin geschlagen, gerufen, gesehen» — igen jól meg lehet érteni, ha elfogadjuk, hogy ezek helyett valók: «ich bin ein Gegangener, Gekommener . . . Geschlagener» stb. Az ilyenekben tehát az alany maga-magát tüntetné fel az illető cselekvés tárgyának, vagyis mutatná be magát, mint olyat, mint egy, ama cselekvésből előállott, s csak elmúlása folytán lehetséges eredményt, t. i. valami tulajdonságot visel magán. Ich bin ein Gegangener = ich bin ein, die Geh-Spuren an sich Tragender. — Megjegyzendő még, hogy ha a mult-cselekvény valamely tárgyra hatott reá, a szanszkrit nyelv rendesen a pusztá létigével való körülírást használja, nem pedig a fentemlített birtokos kifejezést. E helyett: «habes-ne visum Nalan?» — azt mondja: «an visus est a te Nalas?» (*Bopp*: Ib. 513. §.)

5. A *plusquamperfectum* egészen secundair jelentőségű idő, mely a szanszkritban még nem is fordul elő, a görögben pedig (ἐλελύκειν) nyilván a mult-többől (λελυκ-) van tovább képezve -ειν raggal. E ragban *Bopp* szerint az εἰμί ige lappang. (Ib. 645. §) Egészen hasonló ehhez a latin *plusquamperfectum* (amaveram), melyben a létigének szereplése (= amavi-eram) kézzelfogható. — Itt tehát semmiféle újabb mult képzővel nem találkozunk.

* * *

Vessünk most egy általános visszapillantást az indogermán nyelveknek mult-kifejezésére. — A mi azi mperfectumot és azaoris tosokat illeti, ezekben nyilván csak az augmentumot lehet a mult-értelmelel jogos hordozójának elfogadni. Ez időalakokban ugyanis más elem, mint igező és személyrag nincsen; az I. aorisosnak *as* eleme pedig, feltéve, hogy ez csakugyan a verbum substantiale, mindent, csak mult időt nem jelenthet. A perfectumok dolgában pedig azt kell mondanunk, hogy itt a reduplicatio és másrészt a tőhangzó változtatása, a melyek néha kapcsolatosan is fellépnek, lehetnek az egyeilen, a mult-értelmelel eredetileg hordozó elemek, tekintettel arra is, hogy a német gyenge igeekben a mult-értelmelel eleinte csak a mult-alakú, azaz reduplicált segéd-

ige (thun) jelezte. Ha tehát a multat csak jelképesen kifejező, névszós alakot (382. lap) elmellőzzük, azt mondhatjuk, hogy a módok, melyek az indogermán nyelvnek a mult-értelemkifejezésére eredetileg rendelkezésére állottak, a következők: *augmentum*, *reduplicatio* és *hangváltoztatás*.

Nézzük egyenkint e formák jelentőségét.

Az *augmentum* dolgában *Bopp* (Ib. 537. §.) azt tartja, hogy ez azonos a privativ *ā*-val, vagyis, hogy a régi nyelv a cselekvénynek mult voltát olymódon jelezné, hogy azt a tagadó *particula* segítségével, ha nem is egészben, de részben megtagadja. A mult-cselekvés tehát a nyelvnek nem volna egyéb, mint egy, ha nem is minden szempontból, de legalább egy bizonyos szempontból megtagadott cselekvés. Az a rész pedig, melyet a privativum a cselekvésről le akar tagadni, nem volna más, mint annak jelenidejűsége. («Ich . . . betrachte das Augment . . . als Ausdruck der Verneinung der Gegenwart».) E szerint *adiksam* tulajdonképen azt jelentené: «nem mondok», s ebből a «mondtam» értelem úgy jönne ki, hogy «mondtam» is = «nem mondok», azaz «*most* nem mondok». *Bopp* egyébként azt is lehetségesnek tartja (Ib. 540. §.) hogy az *ā*, mely tényleg összeesik a távolra mutató névmás-gyökérrel, nem is privativ értelemben, hanem éppen távolra mutató értelemben járult az ige elé. Ez esetben a nyelv a multat olyképen fejezné ki, hogy a cselekvést a *messzeségben* levőnek mondaná. E föltevés mellett *adiksam* azt jelentené: «amott, a messzeségben, mondok», azaz «a mondás tőlem már messze van», más szóval: elmult. Végre ugyancsak *Bopp* (Ib. 541. §.) nem tartja feltétlenül elvetendőnek a *Buttmann* nézetét sem, ki az *augmentumot* *secundair* fejleménynek, nevezetesen a *reduplicatio* maradványának tartja, — bár polemizál vele. Nyelvtudósok vitáiban nem a pszichológiai okoskodás, hanem nyelvtörténelmi tényekből vett bizonyítékok vannak hivatva dönteni; de azért mégsem szabad egészen megtagadni a pszichológiától a hozzászólás jogát, mert az is igaz, hogy néha maga a nyelvtudós folyamodik a pszichológiai okoskodáshoz, főleg ott, hol *concret* bizonyítékokból kifogyott. Épp azért engedessék meg itt a pszichológiai szempont érvényesítésével azt mondanom, hogy a *Bopp*tól idézett *Buttmann*-nak nézetét magánál a *Bopp*-nál sokkal valóbbszínűnek látom. Mert a mi azt illeti, hogy a nyelv a multat egyszerű tagadással fejezné ki, ezt azért nem

tartom valószínűnek, mert azt hiszem, hogy az ígéhez fűzött tagadó szóval mindenki csak az ige *értelmi tartalmát*, avagy annak valamely részét érezné megtagadottnak, de éppenséggel nem vonatkoztatná rá az olyan pusztá formalis körülményre, mint a milyen a cselekvés időbelisége, illetőleg jelenidejű volta. «Nem lát» a nyelvtudatnak legfőlebb annyit jelenthet, mint *rosszul lát*, de nem: «*látott*». Különben is valószínűtlennek látszik — bármennyire hozzáillenek is ez a Bopp-féle nézet a multról mintnem létezőről adott magyarázatunkhoz (l. e folyóirat 55—58. lapjain) — hogy a nyelv az olyan közönséges jelenségre, mint a milyen valamely benyomásnak az elmúlt volia, nem tudott volna positiv kifejezést találni, és ezt csak mint «nem-jelen»-t jelölné meg. A mi Boppnak második, a névmás-gyökérről szóló feltevését illeti, ez azt tételezné fel, hogy a nyelv a multat már a priori távollevőnek fogja fel. Minthogy e praedicatumban a térről vett metaphora rejlenék, és valószínűnek látszik, hogy a nyelv ilyen metaphorák kifejllesztése előtt is tudott már mult-itéleteket alakítani: tehát Boppnak e második feltevését sem fogadjuk el valószínűnek.

A *reduplicatióról* már most, melylyel mi — Buttmann után — egyértékűnek fogjuk venni az augmentumot, meg kell jegyezni, hogy az a nyelvekben éppenséggel nem csupán a multságnak szolgál kifejezőjeül. Előfordul a reduplicatio az eredményes, nyomtatékos, gyors cselekvést jelentő, ú. n. *intensiv* igéken is. E szerint a reduplicált igének két functiója van, t. i. perfectumot és *intensiv* cselekvést fejez ki. *Bopp* (Ib. 515. §.) azt mondja: «Die Reduplications-Sylbe bezweckt bloss eine Steigerung des Begriff's, gibt der Wurzel einen Nachdruck . . . Lautlich und auch geistig ist das Perfect mit dem sanskr. Intensivum verwandt . . .»

Hasonlót mondhatni a *hangváltozásról*, mint a mult-kifejezés harmadik eszközéről. Ez szintén nem egyéb, mint az *intensiv* igének egyik tulajdonsága, mely ezen már a szanszkrit nyelvben is előfordul. (L. a causativ értelmű német *intensivumokat*: liegen: *legen*; sitzen: *setzen*.) *Pott* a fentidézett helyen az ilyenféle hangváltozásokat, ellentétben a pusztá összevonásból keletkezettekkel, *dynamikusoknak* nevezi és elfogadja, hogy a nyelvnek megvan az a törekvése, hogy symbolikus úton (durch Lautsymbolik) fedezzen bizonyos értelmi különbségeket, nevezetesen olyan felfokozott jelentéseket (begriffliche Steigerung), mint a milyen a perfectum és *intensivum*.

Tekintetbe véve mármost, hogy a mult-kifejezésnek többrendbeli alakjain mi mindenkor csak a reduplicatiót és ennek — Buttmann nézete szerint — elcsenevészett formáját, az augmentumot, valamint helylyel-közzel a hangváltozást voltunk kénytelenek a mult-értelem tulajdonképeni exponensének tartani: azt mondhatjuk, hogy az indogermán nyelvek ott, a hol nem pusztá hasonlattal, indirect módon fejezik ki a mult értelmet (mint a 382—384. lapok kifejezéseiben), erre mindenütt az intensív, vagy mint szokták nevezni: *momentan* igét használják.

c) *Chinai mult-alakok.*

A chinai nyelvben, mivel egyszótagú, raggal avagy hangváltozással képzett perfectumot keresnünk nem lehet. A cselekvény multságának jelzése itt bizonyos segítő igék útján történik, melyenek: *kuo* == transire, *leao* == perficere, *van-leao* == finire. Ezt az értelmet: «én tanultam» — a chinai pl. így mondja ki: *uo-hio-kuo*, hol *uo* == én, *hio* == tanul (a pusztá igegyökér) lévén, az egész szószerinti magyarsággal ezt teszi: *én-tanul-megy*. (*Bazin*: «Grammaire mandarine». Paris, 1856. 44—46. l.)

Ha ez érdekes ítélet-alakot közelebből vizsgáljuk, azt látjuk, hogy tulajdonkép két ítéletből van összetéve, t. i. ezekből: «én-tanul» és «tanul-megy», azaz az *én*-ről az mondatik ki, hogy *tanul*, a tanulásról pedig, hogy «*elmegy*». Képletileg az egészset egy kettős viszonyval lehetne jelezni, ilyformán: *a : b : c*. Így tehát azt a fontos különbséget veszszük észre az indogermán és a chinai nyelvek között, hogy míg amazok a cselekvésnek befejezett voltát valami egységes jelenségnek képesek apperceptiálni (illetőleg az erre szükséges apperceptiókat oly gyorsan tesz meg, hogy mintegy egybeolvadnak), és ennek következtében a mult-cselekvést egységes szó-alakkal fejezik ki: addig a chinai szellem erre a gyakorlottságra. abban a korban legalább, mikor ítélet-alakjai keletkeztek, még nem jutott el, hanem a cselekvénynek az alanyval való összetartozását és e kapcsolatnak megszüntét külön, két ítéletben kényszerült kifejezni. A chinai nyomról nyomra követi kifejezése módjával a tényleges valóság viszonyait. valamint az apperceptio folyamatát. A valóságban először van meg, következőleg előbb is apperceptiálódik az «én-tanul»-féle viszony, s azután következik be, tehát csak azután

is apperceptiálható az, hogy ez a viszony felbomlik, «elmegy». Ez a kifejezésforma legtisztábban mutatja a chinai nyelviszellemléte naiv voltát, mert az egész szerkezet szakasztott olyan, mint a milyennel gyermekek élnek, kik, minekelőtte ezt tudnák mondani: «Pista kap egy aranyos ruhát» — ilyet mondanak: «Pista kap egy ruhát, és az a ruha aranyos lesz». A perfectiv alakú ige t. i. olyan szerepet játszik, mint a jelzős főnév, vagyis egy egész külön mondatra való apperceptiót egy egységes fogalommal fejez ki, mert a perfectiv képzőt úgy foghatjuk fel, mint logikai jelzőjét (epitheton) annak a cselekvés-fogalomnak, melyhez járul. A chinai perfectiv alak «cselekvést és annak megszüntét» jelent, míg ellenben az indogermán és ugor nyelvek perfectiv igéi mindjárt a «megszűnt cselekvés»-nek vallanak az apperceptiójára. Míg az indogermán és az ugor nyelvek mindjárt a bevégzettséggel felruházott cselekvést képesek az alanyhoz állítmánykép hozzáfűzni és nem kénytelenek a cselekvésnek elmúlt voltát külön ítéletben kimondani, addig a chinai nyelv még az ilyen praegnansabb beszédmódot nem ismeri, hanem szép kényelmesen, egymásután mondja ki a mozzanatokat, a mint lelkében fölmerülnek.

Ha most a mult-alaknál ott szereplő segédigéket vizsgáljuk, úgy itt is azt vesszük észre, mint az indogermán nyelveknél, t. i. hogy az illető segédigéknek egyike sem fejezi ki azt a mult-értelmet, melyet jelezni akar. Mert «tanul (értsd: a tanulás) elmegy», vagy akár «bevégeződik», még egyáltalán nem fedezi azt a kategorikus értelmet, hogy a tanulás már *elment, bevégeződött*. Az egész mondat szerkezet tulajdonképp nem egyéb, mint metonymia, mert a «megy» és «bevégeződik» ige csak a kezdetét, megindulását jelzi annak a processusnak, melynek *következménye* lesz az, hogy a tanulás multtá válik, mert a mikor valami csak elmegy, elindul, akkor még nem tűnt el végkép a szemünk elől.

Megjegyezzük végre, hogy *Pott* (a fent idézett cikkben) egy *yèu*, azaz «haben» igével körülírt chinai perfectumról emlékszik meg.

Posch Jenő.

A SOCIOLOGIA HELYE A TUDOMÁNYOK SORÁBAN.

Tegyük fel, hogy egy emberfölötti képességekkel felruházott lény közelítené meg planétánkat, — egy bizonyos távolságra lebegvén tőle az űrben — oly czélból, hogy vizsgálat alá vegye termékeit és megfigyelje erkölceit és szokásait; tegyük fel még, hogy e lény észlelési és okoskodási módszere, bár ezerszerre tökéletesebb a mienknél, mégis ugyanolyan természetű volna: vajjon mit találna Földünkön feljegyzésre méltót? Először is bizonyos tényeket, melyek közösek valamennyi planétával, és másokat, melyek a mienknek sajátosságait képezik. Följegyeznék gömbalakját, a naptól kölcsönzött fényét, tengelye körüli s a központi égi test körüli mozgását. Észrevenné a légnemű és folyékony kettős burkot, mely körülövezi, és a két, szilárd anyagból álló tömeget, mely a vizek közepén elterül: Ázsia és Afrika egyenközényét, melyet két keskeny öböl szegélyez, a Földközi és Vörös tenger, továbbá a két Amerikát, melyet keskeny és rövidke szalag köt össze egymással.

Megcsodálná a mezők és erdők zöld felületét, megjegygyevén egyuttal, hogy ennek vastagsága meglehetősen csekély s nem igen jó számításba a planéta szilárd tömege mellett. És e részben ítélete nem igen változnék akkor sem, ha felfödőznék is a növények ama terjedelmes temetőjét, melyet palaeontológus rétegeknek nevezünk, mert látná, hogy a földkéreg vastagságának csak egy ezredrészét teszik. Majd észrevenné az összes tömeg physikáját és chemiáját, az egésznek és a részeknek viszonylagos súlyát, a hőmérsék változatait a központtól a felület felé, a melegség diffuzióját, az elektromos és magnetikus tűneményeket, a főbb rétegek mineralógikus alkatát és chemiai szerkezetét. Fölteszem továbbá, hogy e szellem alaposan ismerné

modern molekuláris és atomistikus physikai teoriáinkat, hogy rendelkeznék egy a mi modern matematikánknál sokkal tökéletesebb matematikával és módjában volna egy sor egyenletet szerkeszteni, a melyek által kimutatná, hogy e physikai és chemiai tények az aether complicált mozgásaiból következnek. A testek valamennyi tevékenységi módjai, melyeket mi a nehézség, a hő, a villamosság, a mágnesség, a vegyi jegeczedés, a chemiai rokonság nevei alá foglalunk, reá nézve fölfoghatókká lennének: és felfoghatóság alatt azt értem, hogy átláthatná, hogy e nyilvánulások mind egy, előtte ismeretes elv folyamánai s alkalmazásai; hogy képes volna ez elvből mind dedukálni azokat és jövődő hatásukat is előre pontosan megjósolni. Valamint egy csillagász, tudván, hogy Mars és Saturnus helyváltozásai mind két vagy három egyszerű matematikai elvből folynak, képes előre megmondani e planéták helyzetét a jövő év vagy akár a huszadik század bármely tetszés szerinti napján: azonképen a mi észlelőnk is a föld valamennyi physikai tényeit képes volna appreciálni, t. i. klimáját, apályait és dagályait, viharait, földrengéseit, magnetikus rendellenességeit, nemes ércz bányáit, chemiai elemeinek átváltozásait. Mindent világosan megértene és matematikai pontossággal előre jelezne minden jelenséget: egyszerűen a kosmologia — még pedig a mienknél hasonlíthatlanul tökéletesebb — a mint mondani szokás, a kis ujjában volna.

Észlelőnk azután szemügyre venné a vékony zöld szerves réteget, mely földünk szilárd magvát körülövezi. Ekkor azonnal felötlenének a lényeges, csodálatos különbségek, a melyek e réteg között s az előbb észlelt sziklanemek, ásványok és gázok ismervei között léteznek.

Mindamellett észrevenné, hogy sok tekintetben e kettőnek anyagai hasonlítanak egymáshoz. Látná, hogy a substantiák, melyek a zöld, szerves réteget alkotják, csakúgy mint a más testek, a föld központja felé nehézkednek; hogy ugyanolyan chemiai elemekből vannak összeszerkesztve mint az őket körülvevő föld, levegő és víz, hogy fény, hő, elektromosság és mágnesség tekintetében ugyanolyan feltételeknek vannak alávetve. De ugyanakkor oly tűnemény-combinációkon akadna meg vizsgálódó szeme, melyek tökéletesen elűtnek az eddig észleltektől. Bár a szerves, élő alakzatok különbözősége a végtelenig megy, csakhamar rájönne, hogy vannak bizonyos általános és egyszerű

életjelenségek, melyek valamennyi alakzatok közös jellemvonását képezik. Észrevenné, hogy a forma fennmarad, bár a substantia szünet nélkül változik, hogy e substantia vegyileg szerfölött complicált és egyszersmind nagyon állhatatlan. Eme fölülte complicált substantia folytonos képződéséről a külső, szerves világ rovására s anyagainak felhasználásával, továbbá ugyan e substantia fölbomlásáról a külvilág egyszerű elemeire: e két dologról úgy vélekednék, hogy nagyon is elütők egy felhő vagy egy jegecz képződésétől.

Majd a valamennyi élő testtel közös három nagy tünetmenty venné vizsgálat alá, t. i. a növekedést, a halált s a reproductiót. Hogy ha képes volna a multat is épp oly jól ismerni mint a jelent, észrevenné, hogy az élet szövvényesebb formái az egyszerűbbektől származtak le: akár a létért való küzdelem s a legalkalmasabbak fennmaradása, akár más, előttünk ismeretlen procedurák közbejvetelével. De még jobban elcsodálkoznék, látván, hogy a nemek állandók, hogy századokon keresztül minden élő lény magához hasonló lényt nemz, sőt gyakran valamely feledésbe merült ősének jellemvonásait hordozza magán. Alaposabban tanulmányozván az élő testek mozdulatait, a minden szerves sejtben létező protoplasmikus anyag kezdetleges mozdulatain kezdve az izom- és idegrendszerek legmagasabb kifejlődéseig, egy tény keltené fel főleg figyelmét: az, hogy a legtökéletesebb szervezetű állatokban e mozgások nem következnek mindig a fény, a hő vagy idegen testtel való érintkezés támasztotta inger után, hanem sokszor a környező világ oly tényeitől függnek, melyek időben és térben nagyon messze esnek. A fészket rakó madár, a kunyhót építő hód, a kőbaltáját kőszőrülő vadember mozgásai, bár hozzásimulnak bizonyos külvilági, még nem létező tényekhez, mindamellert a mi szemlélőnk előtt nagyon különbözőknek tetszenének a legtökéletesebb szervezetű automatától is.

Összefoglalván ama tények összegét, melyet biológiának nevezünk, iparkodnék kikutatni azok eredetét, a mint ezt a szerves anyag tényeire nézve már megtette. E szerint szemtanui lettünk volna, a mint a planétákon található ásványokat, folyadékokat és gázokat szétbontja, kiderítvén minden anyag-tömeg moleculáris mozgásait, s szétbontván minden egyes moleculát is az ezt alkotó aether-forgatagok rendszere szerint. A mi az

aether-mozgások eredetét illeti, épp oly keveset tudna erről, mint akár Newton vagy Helmholtz. Azonban megkísérelné a szerves anyagra nézve is úgy eljárni, mint a hogy a szervetlen anyaggal tette, és nem hiszem, hogy túlságos merészség volna állítani, hogy matematikai számításai nagy segítségére lennének az élet tüneteinek értelmezésében. Valamint a görögök geometriája megoldhatott bizonyos, a kör kerületére, a kúpszeletekre, a csigavonalra s némely más görbe vonalra vonatkozó problémákat, de tehetetlen volt végtelen sok más, a természet legegyszerűb mozgásaiból eredő problémákkal szemben, minő például egy forgó keréken levő pont által, vagy egy két pontján felfüggesztett láncz súlya által leírt görbék problémája: épp úgy állana a dolog a mi földöntúli látogatónkkal is. De föltehetjük, hogy ezért nem veszítené el bátorságát; akár saját elmékedése, akár valamely más csillagbeli, szerencsésebb társa segítségével egy hatalmasabb, transcendentalisabb calculust szerkesztene, a mely képessé tenné őt arra, hogy végére járjon úgy a protoplasma mozgásainak, mint formái végtelen különféleségének s a physiologiai egységek egy generációról a másikra való átszarmazásának. Ezzel biológiája is hézag nélküli, teljes volna.

De folytatván tovább is szellemi mikroszkopiumának használatát az állati élet complicáltabb tényeinek megfigyelésére, csakhamar bizonyos új tünetek, vagy legalább a régieknek bizonyos módosulásai, keltenék fel figyelmét: nevezetesen, hogy egy ugyanazon fajhoz tartozó állatok, ha együtt dolgoznak, oly eredményeket érnek el, a melyeket nem lehetett észlelni, mikor külön-külön munkálkodtak. A korall zoophytáinak esete talán nem okozna neki nagyobb fejtörést, mert bár tudomása volna is arról, hogy apró szigeteket continensekké változtatnak s az ocean tengeráramait irányukból eltérítik, csakhamar belátná, hogy mindegyikök viszonya a többihez nagyon csekély, s hogy az összeredmény nem más, mint mechanikai összegezés, a milyen a fák növekedése az erdőben, vagy egy kristály aggregatiója. De már a magasabb rendű ízelt állatok körében, a magános s a társaságban élő rovar közti különbséget lényegesnek, sőt feltűnőnek ítélné. Összehasonlítván a magános méhet vagy darazsat a kasbéli méhvel vagy a hangyával, valami olyast constatálna, a mi alaposan különbözik a mechanikus aggregatio munkájától, mely a korall-zátonyt létrehozta. A méhkas vagy a hangyaboly

nem olyan mint egy minden részében azonos alkotású téglafal, s nem is képes a végtelenségig növekedni. Bármily felületes tekintet a kasra vagy bolyra, avagy lakosaikra, meggyőzhet bárkit, hogy itt egy közös cél létezik, melyen a különböző közreműködők különböző módon munkálnak együtt. Nem szólva a csekélyebb különbségekről, a tény maga, hogy a termelés funkciója — vonatkozzék akár a táplálékra, akár a lakóhelyre — és a reproductio funkciója más és más osztályok hatáskörébe van utalva: eléggé mutatja, minő áthidalhatlan szakadás választja el a társas állatot a magánostól. Pedig a szervezetbeli különbségek eltűnő csekélyek. A legfeltűnőbb különbség: az ivarszerveknek a munkásoknál tapasztalható atrophíája szemmel láthatólag nem oka, hanem következménye a társas állapotnak.

Szükségből azt a körülményt. miért a méh hátsó lába, mely a virágpór hordozására szolgál, nagyobb a többinél: az ezernyi ezer nemzedéken keresztül folytatott gyakorlatból valahogy megmagyarázhatjuk; de ugyanebből a társas hajlamot elegendőképen kimagyarázni nem lehet, épp oly kevéssé, a mint az ember kezének alkotása nem elég az emberi civilizatio megmagyarázására. De minden más szempontból a társas és a magános méh alkata feltűnően hasonló. A mi természetfölötti észlelőnk talán e rovarok agyát venné vizsgálat alá, hogy a különbségek magyarázatát ott föllehesse. Megfigyelve a különbséget, mely egy vasrúd moleculáinak állapotában előáll a magnetismus befolyása következtében, ennek analogiájára talán azon lenne, hogy az agy szövetének minden egyes sejtjében fölfedezze azokat az eltűnő csekély különbségeket, a melyeket a társas és magános méh funkcióinak különböző volta ott előidézett. Összegezvén már most minde sejteknek tevékenységét, számot adván magának kölcsönös hatásai- és ellenhatásaiokról, s ezeket természetfölötti calculusa segélyével összefoglalván: föl lehet tenni, hogy sikerülend neki a méhkas vagy a hangyaboly matematikai teoriáját megalkotni.

De szükségesebb lesz őt a gerinces fajok, névszerint a madarak és emlősök sociológiáján keresztül tett nehézségekkel telt fölfedezési útján követnünk. Keresztülhatolván az emberi szemnek megközelíthetlen mélységeken, észrevesz vala figyelőnk számos felsőbb emlősfajt, a melyek évről évre, századról századra állandóbb cooperativ szövetségeket alakítanak, mely utób-

biak fontossága nem is annyira a felhalmozott termékekben, mint inkább izmaiknak és agyuknak a társas lét különböző szükségleteihez való alkalmazkodásában rejlik. Minden ily módon foederatióba állt faj gyorsan fölemésztené vagy túlsúlyával összezúzná az egoistikus fajokat, és azonfelül egyszerű kiterjedése által korlátok közé szorítaná a többi fajokat. Azonban a foederatiók közül csak egynek lévén fentartva a planéta fölötti uralom, természetes, hogy a többi állatcsaládok elvesztik jelentőségüket attól a percztől, mikor az ember hosszú s elkeseredett küzdelem után rajtok diadalt aratott.

Az ember története itt kezdődik. Minden generáció a megelőzőhöz s a következőhöz fűződik s így az emberiség története egy megszakítatlan láncolatot képez. A szokások és erkölcsök így képződnek; a fensőbbeknek tartozó tisztelet s a becsületesség feltűnnek; végre megjelenik az elmélkedés tehetsége, az ember kezdi tekintetét a környező dolgokra fordítani, speculatióba mélyedni.

Angyali látogatónkat ilyenformán természetfölötti tehetségekkel ruháztuk fel. Egymásután megszerkeszthette így előbb a földnek, majd a növénynek s a méhkának matematikáját. Azaz, hogy e csoportok mindegyikét rendkívül complicált mozgásokra, mint elemekre bontotta, majd megállapította egyenleteiket, azaz másszóval deducálta ezeket egy vagy két mozgási vagy számbeli principiumból. Most már, ha úgy tetszik, a conceptiót egy lépéssel odább vihetjük: elképzelhetjük, hogy figyelőnk arra használja calculusát — még pedig, a mint láttuk, nagy-horderejű calculusát — hogy segítségével történeti problémákat oldjon meg, pl. concret esetet hozván fel: Shakespeare agyának matematikai theoriáját szerkeszse meg. Ne tessék azonban valahogy azt binni, hogy e problema valóban megoldásra talált, ellenkezőleg emlékezzünk arra, hogy az, ki megoldaná, négy-szerte, vagy helyesebben négyezerszerte eszesebb volna, mint a legeszesebb ember, s hogy ennek az értelmi fölénynek minden egyes foka annyira felülhaladná a közvetlenül utána következő fokot, mint a mennyire Newton vagy Lagrange genie-je túlhaladja egy hülyének vagy egy éretlen gyermeknek értelmét.

Az olvasó azt fogja kérdezni, miért terjeszkedtem ki ennyire egy képzeleti, chimaerikus föltevés fölött; erre több okom volt. Először az emberi ismeret nemcsak igen korlátolt,

hanem ismerőkéességünk maga is szűk korlátok közt mozog, és nekem, kivált most, igen alkalomszerűnek tetszik ez igazságokat kimondani s a mennyire lehet terjeszteni. Mindenki nehézség nélkül elismeri, hogy nagyon keveset tudunk; de azt csak vonakodva ismerjük el, hogy *tudási képességünk* maga is korlátolt. Igaz, hogy módunkban van oly gyorsan utazni, mint a madár, hogy képesek vagyunk szóval vagy írásban közlekedni érczdrótok segélyével kis planétánk egyik végétől a másikig, hogy rövidebb-hosszabb idő múlva képesek leszünk egy malomkövön is keresztül látni, hogy tudjuk, mikép Syrius csillagban hydrogén vagy egy ehhez hasonló gáz létezik, hogy felfedeztük, mikép az emberi nem kora százezer évvel idősebb mintsem régebben hittük. Sok ember, minde fölfedezésekben elbizakodva, úgy beszél, mintha előbb-utóbb mindennek a nyitjára kellene akadnunk.

Pedig azok a kérdések, melyeket Jób több ezer év előtt fölvetett, most is feleletre várnak. — Semmit se tudunk a felhők mozgásairól s nem bírjuk azok útját szabályozni, képtelenek vagyunk a költő szavával élve «irányozni a Hyadokat és Orion övét leoldozni». Laboratoriumainkban a legparányibb élő teremtményt sem bírjuk előállítani s még kevésbé vagyunk képesek «erőt kölcsönözni a lónak vagy torkát mennydörgéshez hasonló nyerítésre képesíteni.»

És mégis össze akartam hasonlítani a képzelt philosophus angyal módszerét azzal, a melyet a tudós emberek kötelesek alkalmazni. Az angyal — a mint alkalmunk volt látni — mindent matematikai szempontból tekint. Meg lévén ugyanis győződve arról, hogy minden molecula nem más, mint éther-forगतag vagy forगतagok csoportja, az anyag valamennyi tüneményeit úgy tekinti, mint a felette complicált mozgások gyűjteményét és transcendentális számolása segélyével megmagyarázza minde mozgásokat a multban s előre jelzi azokat a jövőben. épp úgy mint Európa két vagy három legjobb matematikusa képes csaknem egy hajszálnyira kijelölni a hold állását az égbolton bármely tetszés szerinti napon. Állapodjunk meg egy pillanatig e példa mellett. Az általános nehézkedés az az erő, melyet legjobban ismerünk, és melynek hatásait előre jelezhetjük. Elégge ismeretes előttünk a nap, a föld és a hold súlya, azaz pontosan megmérhetjük s számokban kifejezhetjük azt a vonzást, melylyel az említett testek közül kettő — a harmadikat egy

pillanatra tekinteten kívül hagyva — egymás felé törekednek. De mihelyt a harmadik testet is bevonjuk a számításba, a pontos mérés szerfölött nehézé és complicálttá lesz. Ez nem egyéb mint a három test híres problémája, mely teljesen megoldva mai napig sincs.¹ Gondolkozunk csak egy pillanatig erről a dolgról. Három molecula, melyet napnak, földnek és holdnak nevezünk, elegendő arra, hogy zavarba hozzuk a legügyesebb matematikusokat, midőn azt kívánjuk tőlük, hogy mozgásaikat előre kiszámítsák. Ez a példa szemmel láthatólag mutatja, hogy a matematikának is, mint kutatási műszernek, megvannak határai. Már most mi lesz, ha ugyane matematikusoknak nem a három test, hanem harmincz, háromszáz, vagy éppen három millió test problémáját kell megoldaniok? Pedig a matematikai igazságok a tudomány ideális typusát képviselik. Ha valamely igazság nincs matematikailag demonstrálva, távolról sem dicsekedhetik oly értékkel mint egy másik, a mely ez előnyvel bír. Következőleg a matematika tanulmányozása, ha helyes irányban s az emberi természet tanulmányával kapcsolatban történik, nemcsak edzi az értelmet, éppen nehézsége folytán, s a biztonság oly fokára emelkedik, melyet semmiféle más tudomány sem közelít meg, hanem mindezek fölött érdeme, hogy eloszlatja a napjainkban lábrakapott balga illúsiót, mikép azon a ponton állunk, hogy a világ legrejtettebb titkait földeríteni képesek leszünk.

Bizonyos tehát, hogy nem a matematika volt segítségünkre a fölfedezések megtételében, kivévn mikor az anyag legegyszerűbb törvényéről: a naprendszer tömegeinek gravitációjáról volt szó. Ha e tömegek számosabbak s nagyságra nézve egymással körülbelől egyformák lettek volna, úgy a matematika nem nagy segítségünkre lesz vala még e mozgások törvényeinek fölfedezésében sem. Meg kellett volna elégednünk azzal, hogy megfigyeljük e mozgásokat, épp úgy, mint a chinaiak és az egyptomiak tették, az abstract (görög) geometria föltalálása előtt, vagy a hogy a meteorologiai tünemények irányában még mai napig is teszszük. Egy anyagtömeg belső és complicáltabb tevékenységeinek kutatása, minők: a calorikus mozgások, az elektrikus mozgások, az anyag hatása a fény és hang befolyása alatt, moleculáinak viszonyai különböző nemű más anyagok moleculáihoz; minde tanulmányokhoz egészen más módszerek szüksé-

¹ Condorcet foglalkozott ezzel. Lásd: *Essais d'analyse*. 1767.

gések, melyeket e két szóban lehet összefoglalni: a megfigyelés és a kísérletezés. Először e tevékenységek mindegyikét külön-külön kell az észlelés tárgyává tenni, másszóval elszigetelve azt abstract tanulmánynak alávetni. Nem rendelkezünk az idő tudományával, de rendelkezünk minden tevékenységeknek, melyek együttvéve az időt alkotják, tudományaival, minők: az elektromosság, a hő, a gravitáció s így tovább. Azután megint kombinálni kell mindezt elkülönített s abstrahált tevékenységeket s vizsgálni milyen konkrét hatásuk. Ez inkább a gyakorlat embe-
reinek feladata mintsem a theoretikusé; tehát ez iránt meg kellend hallgatni a mesterember, a hajós, a kelmefestő s az orvos véleményét csak úgy mint a mérő tudósét.

Már pedig, ha a matematikát csupán a kosmologia (az élettelen testek tudományainak foglalata) legegységibb tényei- és tüneményeinek kutatására használhatjuk, hogyan lehessen remélnünk, hogy azt az élő anyag hasonlíthatatlanul complicáltabb problémáinak megoldására sikerrel alkalmazhatjuk? Pedig igen kiváló matematikusok megkísérlették az algebrai analysisit még complicáltabb problémák megoldására felhasználni. Így pl. Condorcet-nak van egy munkája, melyben az algebrahoz folyamodik, hogy segítségével megállapítsa, hogy a jurynak hány szavazatot kell megejténie a végleges ítélet hozatala végett; vagy hogy a nép megszavaztatásának minő módja alkalmas a lehető legkiválóbb képviselők megválasztására.

Megjegyzendő, hogy, ha az emberek automaták lennének, a mint némelyek tényleg hiszik, úgy az idézett problémákban semmi absurdum nem volna. De mivel az ember több milliárdra menő protoplasma-sejtből áll, mely sejtek mindenféle complicált módon vannak összeróva és egybegyűjtve, mivel továbbá e milliárd számra menő sejtek közül egyetlenegynek is mozgásait az algebra segítségével megállapítani képesek nem vagyunk: nem igen látszik valószínűnek, hogy az emberi természet titkait az algebra segítségével valamikor sikerül kideríteni.

Áttérhetünk immár minden további halogatás nélkül a kérdés tárgyalására: Mit értünk sociologia alatt és milyen hely illeti meg a sociológiát a tudományok között?

A tények és tünemények, melyek a sociologia tárgyát képezik, nem mások, mint az oly állatok tevékenységi nyilatkozatai, a melyek számos generation keresztül társaságban éltek: ez állatokat már Aristoteles görög bölcsele e név alá foglalta volt:

politikus állatok. E létezési módnak legjelentékenyebb ténye a munka megosztása, a melynek jellemzetes példáit lehet észlelni a méhkasban vagy a hangyabolyban. Más-más egyének más-más munkát végeznek. Különböző osztályok teljesítik a táplálék és lakás termelésnek, a reproductiónk, a kicsinyek ellátásának, a támadóes védő hadjáratok viselésének functióit. Eléggé szembe-tűnő továbbá, hogy minde ténykedések egy előre kitzűzött célra működnek közre, a mely nem más mint a társadalom folytonos jólléte. Nem lehet itt feladatunk a méhek vagy hangyák indító okaival foglalkozni; és talán erre nézve sohasem is fogunk tisztába jönni. De könnyű belátni, hogy tevékenységök sokkal inkább törekszik a társadalom javának előmozdítására. mintsem az egyénére. Ténykedésök nagyon elűt egy a mezőn legelő juh vagy ökör működésétől, melynek csakis a meghizás a célja. A mézgyűjtés, a fölösleges méhek időnkénti rendszeres le-mészárlása, a nemzési functiónak két vagy három egyénben való concentrálása s még sok más tevékenység elég világos képét nyújtják a közös célra: azaz a közösség fentartására irányzott külön-külön munkaköröknek.

Azt kellene hinnünk, hogy ehhez hasonló társaságot nagyobb számban s tökélyben találunk majd az emberhez jobban hasonlító állatok, nevezetesen a melegvérű gerinczes állatok között. Bátran feltehetjük, hogy valamikor régen több ilyen, gerinczes állatokból alkotott társaságok léteztek is. De egyetlen domináló társadalom létezése összeférhetlen a többieknek nagyobb lábón való működésével. Valamint az ausztráliai s a rézbőrű ember-fajok, úgy az alsóbb állati társadalmak is szétzüllelenek a fehér ember előtt s az individualismus alsóbbrendű típusába süllyednek vissza. A hód, mióta az ember bámulatraméltó építményeit meg-bolygatta, úgy él, mint a vakondok. A mi még észlelhető a régi tőkélyből, nem más, mint néhány ősi szokás, a melyeket a hajdankor ereklyéihez lehet hasonlítani. A szajkó, mely most, ha szerit ejtheti, élénk színű szövetsdarabokat, csillogó ércszilánkokat hord össze, talán hajdan épp oly szép fészket épített. mint némely ausztráliai madár, mely csudálatos díszszel szereli fel menyegzői szobáját.

Ez az oka annak, hogy miért kell az ember életét tanulmányoznunk, mert ennek társas élete tette lehetetlenné a többi gerinczes állat sociális életének kifejlődését. Következőleg a

kezdetben felvetett kérdés: hogy mit értünk sociologia alatt, eme másik kérdéssé változik át: hogyan kell eljárunk, ha tudományos készüllettel és módon akarjuk tanulmányozni az emberi társadalom tényeit.

Fől lehetne talán ezt az előleges kérdést is vetni: léteznek-e általában az emberi lényre vonatkozó természeti törvények? Maga a törvény fogalma nem áll-e ellentétben szabadságunkkal? Nem egyértelmű-e ez a praetensio a materialismussal? (Rettentő, de a mellett tág kitétel, melynek azonban megvan a maga valódi jelentősége, a mint alább kifejtjük.) Nem azt teszi-e másszóval, hogy az ember nem egyéb mint automata.

Ámde miután hitem szerint a hal nem automata, a macska vagy kutya pedig még sokkal kevesbbé az, nem fog talán senki sem azzal vádolni, hogy az embert azzá akarom degradálni. A protoplasma egy göböcskéjének mozgásai már fölötte rendkívülieknek tetszenek nekem, nevezetesen nem birom azokat magamnak a mechanikus erők hatása által megmagyarázni. Abban a mértékben, a mint feljebb-feljebb hágek az élet lépcsőzetén, mikor a monastól az ascidiumig, ettől a haihoz, majd az a madárhoz és az emlőshöz emelkedem: csodálkozásom nőttön nő. A csoda még szembetűnőbb, mikor a legértelmesebb majomról a legalantabb fokon álló vademberre térek, avagy a kezdetleges vadtól egy Dante vagy egy Shakespeare-re megyek át. Az élő lények e nagy lépcsőzetén soha és sehol nem találtam sem gépezet, sem automatát.

Más kérdés azonban ez: nem lehet-e egyáltalán természeti törvényeket fölfedezni az élő lények körében? Mielőtt erre felelnénk, iparkodunk előbb tisztába hozni, hogy mit értünk tulajdonképen természeti törvény alatt. A mi engem illet, én valami igen egyszerű dolgot értek az alatt: t. i. egy bizonyos szabályosságot, melyet gvenge értelmünk egy nagy csomó szabálytalanság közepette constatál; egy látható egységet a sokaság közepette; egy közös törekvést, melyet több — különben szét-szört, — dolog követ. Például természeti törvény az, hogy egy háromszög háromszögének összege két derékszöggel egyenlő; másszóval a különböző alakú háromszögek végtelen száma egy közös vonásban megegyezik: abban, hogy szögeik összege egy állandó mennyiséggel egyenlő. Az egész természetben mindenütt feltaláljuk az egyformaságot a különbözőség közepette. Homér

költeményeinek szépsége, valamint minden nagy költő műveé abban áll, hogy jellemei egyöntetűek, azaz cselekvéseik bizonyos törvényszerűséget követnek, hogy mintegy természetesen folynak szellemi tehetségeik amaz általános *consensus*-ából, melyet jellemnek nevezünk. Thersites nem hős, Ajax nem gyáva ficzkó. Noblesse oblige. Az ember nemesebb természettel bírván, alá van rendelve bizonyos törvényeknek és adott körülmények között előre lehet tudni, miként fog cselekedni. A határozatlan, ingadozó jellemű ember mintegy kivonja magát a morális élet törvényei alól, az olyan féligmeddig paralysálva van vagy jobban mondva: félholt.

Hogy az események vagy tünetek törvényeknek vannak alárendelve, kitűnik abból, hogy bizonyos pontig előre lehet azokat jelezni, mikor a törvény előttünk ismeretes. Előre tudom, hogy, ha kénsavat vízzel vegyíték, nagyfokú hőséget producálók. Hogyha a világon bárhol nyeléről lépnek és sárba tipornak egy darab kék és piros színű s szent György s szent András keresztjével ellátott szövetet, épp oly biztosan tudom, hogy egy bizonyos szigetnek — mely a Greenwich-féle délkör és az északi szélesség 50. és 60. foka közt fekszik — lakóin nagyfokú izgatottság vesz erőt. E két tünetemény egyformán a természeti törvény jellegét viseli magán. Pedig az angolok (mert hogy ezekről van szó, az olvasó bizonyosan kitalálta) szabad emberek, mindamellet, hogy zászlójukat megrespectálják s respectáltatják.

Bátran elismerhetjük tehát, hogy az emberi életnek törvények alá rendeltsége nem valami új és veszedelmes haeresia. Ellenkezőleg ez az igazság épp oly régi mint az emberi bölcsesség, és implicite ez irányozta mindenkoron a nagy elmék, a költők, a philosophusok s a tudósok törekvéseit. Ha mégis materialista eszmék fűződnek hozzá, ez onnan van, csak hogy a tárgyat mindig materialista módon tanulmányozták. Hogyha egy protoplasma-göböcskét úgy tanulmányozunk, mintha az egyesegyedül vegyi productum volna, akkor a materialismus hibájába esünk, azaz csakis azokat a durva igazságokat vesszük észre, melyek az egész holtanyaggal közösek s nem látjuk meg a speciális és subtilisabb igazságokat, melyek a protoplasma sajátlagos tulajdonát képezik. Szintúgy materialista az, ki az állatot olybá veszi, mintha az nem volna más mint egy complicáltabb növény, ha pl. arra szorítkozik, hogy az agysejteket

mikroszkopikus vizsgálat alá veszi; valamint az is, ki a számos generáción át tartott társas állapot által módosított embert úgy tanulmányozza, mintha egyszerű állat volna, bár első a sorban. Az élet chemiája és elektromossága, a valamennyi állattal közös organikus vagy tengélet, a valamennyi ember közös tulajdonát képező állati élet, mind oly tények, melyeket kétségtől meg kell említeni; de a ki *kizárólag* ezeket veszi tekintetbe, a ki azt hiszi, hogy a szélesebb körű és durvább tudományból deducálhatja a mélyebb és specialisabb tudomány igazságait, az a materialismus bűnébe esik.

Érthetőbb lesz a mit mondani akarok, ha az ellenkező tévedést vizsgáljuk: a spiritualista tendenciát. Régebben az élő lények tanulmánya közben nem vették számba a chemia, az elektromosság és a gravitatio igazságait. Abban a hiszemben voltak, hogy az eleven hal kevesebbet nyom mint a döglött. Ilyen a spiritualismus. Épp úgy akárhányan azok közül, kik az emberi természetet vagy a történelmet tanulmányozzák, nem foglalkoztak semmit az állati alappal, melyen azok nyugsznak. Aristoteles összefoglalja mindkét szempontot. Az ember, úgy mond, politikus állat, társaságban élő lény, melyet a hosszú generációkon át folytatott társas állapot formált és fejlesztett, de a mely azért végig állat marad, a mennyiben a táplálkozási, nemzési és romboló ösztönök közül egy sem enyészik el végleg.

Az előbbieket szerint tehát három tagból álló sorozat áll előttünk: a kosmologia, a biologia s a sociologia, másszóval: a szerves és szervetlen anyaggal közös törvények; a szerves anyag sajátos törvényei; a társaságban élő lények, azaz az emberi társadalom törvényei. A sorozat minden egyes tagja a megelőzőn alapul s nem létezhetnék megelőzője nélkül; de egyszersmind oly conclusiói vannak, melyek neki sajátjai s melyeket külön tanulmányozni szükséges. A növény nem létezhetnék a talaj nélkül, melyből sarjadzik: de a talaj vegyi szerkezete nem ad számot a növényről. Ehhez már a botanikus ismeretei szükségesek.

Az alábbiakban már most jelezni fogom, hogy mily módon kell tanulmányozni a sociológiát.

Olvasóim tudják, hogy a jelenleg létező tudományos társaságok nem vetnek ügyet e tudományra. A tudományok elő-

mozdítására alakult brit tudós-társaság, a híres Royal Society, nem foglalkozik vele. Sem egyetemeken, sem collegiumokban nincs rendes tanszéke.

De talán azt fogják önök mondani: hisz ott vannak az anthropologiai társulatok. Anthropologia, az ember tudománya: épp ez az a mit keresünk. De fájdalom, csak a neve van meg, a dolog maga nem. Óhajtanánk tudni valamit az emberi társadalom constitutiójáról és fejlődéséről, nevezetesen hogy az emberi természet módosult-e a történet folyamán s minő változások várhatók a jövőben. Az anthropologia erről egy szót sem szól; e helyett felmutat néhány kőkorszakbeli eszközt, néhány koponyát s ezzel vége.

Nem szándékom e tények érdekességét egészen tagadni. Azonban, nem annyira a történelemelőtti emberfajok érdekelnek bennünket mint inkább a történelmi fajok. Tanácsosabb azzal kezdeni, a mit jól ismerünk, mint azzal, a mi ismeretlen. Ha az első anatomusok s physiologusok, a helyett hogy az ember tanulmányozásához fogjanak, a bakteriák tanulmányozásába vagy a kővületekben fenmaradt fajok agyának és vérkeringésének hypothetikus restauratiójába mélyedtek volna, nem valószínű, hogy a physiologia mai előhaladási stadiumát eléri vala. Épp úgy áll a dolog a sociológiával is. Általánosságban tanácsosabb kutatásainkat a világos dolgokra irányozni, mint a kétesek s homályosak felé.

Körülbelül Homér kora óta tanulmányozhatjuk az emberi generatiókat. E kortól fogva az adatoknak bővében vagyunk. Huszonöt századon keresztül nemcsak azt tudjuk, minő építményeket emeltek az emberek, nemcsak azt tudjuk, hogy koponyáik hosszúak vagy rövidek voltak-e, de azt is: hogyan éltek, hogyan gondolkoztak, hogyan szenvedtek. Láthatjuk továbbá, ha a fáradságot nem sajnáljuk, minő befolyást gyakorolnak eme huszonöt évszázad alatt felhalmozott erők modern életünkre, miképen öltöttek testet ez utóbbiban annyira, hogy épp úgy lehetetlen kivonnunk magunkat befolyásuk alól, mint akár a nehézség törvénye alól, vagy hogy elvesztenünk árnyékunkat. Ha igaz az, hogy az emberi természet az ember tanulmányának par excellence tárgya, akkor igen fontos dolog a utolsó huszonöt század tanulmányozásába mélyedni.

Az emberi társadalmak történetét még a Keleten és Afri-

kában is kell kutatnunk. de legfontosabb az ember életének története Európában Homertól napjainkig. Az élet sokkal változatosabb nyugati Európában, mint a Kelet vagy a régi Egyiptom ősi theokratiáiban. Bizonyos speciális és lényeges társadalmi funkciók itt nyilvánvalóan szétválasztvák, míg a régi társadalmakban össze vannak zavarva s azért alig tűnnek ott szembe. Főleg a vallási hiedelmek, a magasabb értelmi funkciók működése emancipálódnak a politika s az állami ratio alól. Az egyház mindinkább elkülönül az államtól. De a funkciók szétválásával egy időben egy mindinkább előtérbe lépő consensus is jelentkezik. A mi a rendszer egyik részére hat, az a többi részekre is sokkal gyorsabban és sokkal erélyesebben gyakorolja hatását. Valószínű, hogy a régi Egyiptomban Izrael népének exodusa csak nagyon csekély benyomást gyakorolt a felső Nilus völgyeinek lakóira. Mindamellettt hogy Európa ez idétt az eszmék anarchiájának színhelye, mégis egy Madrid utcáin kitört népzendülésnek vagy a francia avagy angol parlament egy izgalmas vitájának néhány óra alatt híre megy minden kis városkába Kopenhágától Palermóig.

Észszerű tehát legelőbb is nyugoti Európa történetét tanulmányozni s még sokáig egyedül erre szorítkozhatunk.

De azt fogják ellenvetni, hogy a történelem tanulmányozása lehet érdekes, de nem tudomány. Ha egy kutya vagy egy kígyó szerveit leírtam, azután minden más kutya vagy kígyó szerveit képes leszek több-kevesebb pontossággal leírni. Míg ha Hannibal vagy I. Napoleon nevezetes tetteit elmondom, ebből semmi más dolgot inferálni nem lehet: Hannibal átment az Alpeseken s Cannaeuél győzelmet aratott; Napoleon elmenekült Elba szigetéről s Waterloonál vereséget szenvedett. Ez lehet érdekes, de bizonyára nem lehet mondani, hogy: tudomány.

Lássuk kissé közelebről a dolgot. Az említett huszonöt század mindegyike három-három generációra osztható fel és mindegyik generatio több megkülönböztető jelleggel bír; ilyenek a családélet, a kormány, a nyelvezet, a vallás. Ha e generatiók megszakítás nélkül következnek egymásután, úgy hetvenötöt számílalunk és ez a szám már eléggé tekintélyes arra, hogy az inductív módszer alkalmazását indokolja. Emlékezhetünk reá, hogy Kepler éveken át dolgozott tanulmányozva az öt bolygó mozgásait s halhatatlan névre tett szert az által, hogy föl-

fedezte a három általános törvényt, melynek mindannyi hódol. A sociologus problémája ennél nehezebb, de nem megoldhatlan, s jutalma még nagyobb s fényesebb lenne.

A problema két főrésze oszlik: az egyik a társadalmi szervezet amaz oldalait tűzi tanulmánya céljául, melyek a generációk hosszú sorozata alatt változatlanul maradtak; a másik a fejlődés folyamata alatt végbement módosulásokat tanulmányozza s célja e változások törvényét kutatni. Ez utóbbi szempont egészen modern. A statikus sociológiát, azaz a társadalom állandó szerveinek vagy funkciójának tanulmányát már Aristoteles kezdeményezte, a ki inductiv módszert használt e célra. Több százra menő alkotmányt gyűjtött össze s vizsgálata tárgyává tette a tényeket és attributumokat, melyek közös vonásait képezik ez alkotmányoknak. De a dinamikus sociologia tanulmányozására nem rendelkezett elegendő anyaggal. Pascalnak már volt némi fogalma a dinamikus sociológiáról; Gondolataiban ugyanis úgy tünteti fel az emberi nemet, mint egyetlen szervezetet, mely egyre növekszik s folyvást okul. Leibnitz is bírt már sejtelmével a valóságnak, mikor azt mondja, hogy a jelen a mult gyermeke s teherben jár a jövővel. A tizenharmadik század nagy szellemei: Vico, Turgot, Kant és Condorcet szilárd alapra fektették ez igazságot és végül e század elején Comte Ágost kimutatta törvényeit.

E néhány futólagos észrevétel elegendő arra, hogy éreztessem, mikép a történelem sociologikus kutatása egészen más valami, mint a mit históriai irodalom alatt értünk. A következőkben rajta leszek, hogy a kettő közt létező szembetűnőbb ellentéteket kimutassam.

Nyugati Európa története, Görögországtól és Rómától kezdve napjainkig, a figyelmes sociologus szeme előtt a társadalmi állapotok egész sorozatát tünteti fel, melyek mindenikének megvannak saját szervei és funkciói, úgymint a saját maga consensusai; mindegyikök megelőzőjével s az utána következővel szoros kapcsolatban lévén. Szemügyre kell tehát vennünk ez állapotok mindegyikét s nemcsak néhányat közülök. Ámde majdnem minden történet, kevés kivétellel, részletes előadását tartalmazza a viselt háborúknak, a nagy ütközeteknek, a fejedelmi nászoknak, a dicsvágó államférfiak terveinek, a kormányforma felforgatására célzó mozgalmaknak stb. Nemcsak, hanem minde

részleteket még a *politika* névvel rubázták fel, holott e szó valójában az embereknek a társas állapotban előfordulható mindennemű viszonyaira vonatkozik. Ennek a szónak igazság szerint magában kellene foglalnia mindama kötelékeket, a melyek a családot egybetartják, a melyek az embert a talajhoz fűzik, melyek a mesterségeket és kereskedelmet alkotják: egyszóval a philosophiát és a vallást is. De a legjobb historikusok is majd semmit sem szólnak mindezekről. Egyetlen görög história sem tárgyalja, tudtommal, némi részletességgel annak a remek adománynak, melylyel ez a nemzet az emberi nemet gazdagította, t. i. az abstract geometriának, történelmét, pedig ez az alap, melyen a modern tudomány a legutolsó három század folyamán Európában felépült.

Szintügy el akarják választani a politikai történetet a vallási történettől; vannak, a kik le akarják írni a nyugot-római birodalom megdőlését és tárgyalni a feudális rendszer megalakulását s e mellett egy szóval sem említeni az egyház történetét a középkorban. Pedig az egyház középkori történelme úgy szólván a tengely, mely körül a középkor társadalma forog, az egész középkori életnek ez az intézmény képezi gócpontját. Kétségkívül fontossággal bír a különböző, többé-kevésbé civilizált fejedelmek tetteit is tanulmányozni, de e munka egészen hasztalan, ha az egyházi ügyeket hallgatással mellőzzük.

Éppen úgy képtelenség elkülönítve tárgyalni valamely generatio ipari és kereskedelmi életét annak társadalmi organizációjától és abból egy specialis tudományt formálni. A tévedés csak még hatványozódik, ha ezt a tudományt a nemzetgazdaságtan (Political Economy) pompás nevével ruházzuk fel. Mert ez a név, mint főntebb láttuk, épp úgy vonatkozik a socialis és vallási rendelkezésekre, mint az ipariakra. Azonban ennek a kísérletnek szükségképen meg kell buknia. A tulajdon, főkép az ingatlan tulajdon intézménye befolyást gyakorol minden más intézményre. Némelykor a föld a közösség osztatlan tulajdonát képezi, mint pl. Oroszország s India némely részeiben; némelykor minden ötven évben új felosztás alá kerül mint a régi zsidóknál; némelykor bizonyos vallási eszmék és érzelmek fűződtek hozzá, mint a régi Italiában. Mindemez esetben nem sokra megyünk, ha a földbirtokot egyszerűen olyas valaminek tekintjük, a mit eladni és vásárolni lehet; pedig kissé alaposabb

vizsgálat kideríti, hogy az idézett complicáltabb esetek inkább szabálynak tekintendők mintsem kivételeknek. Az a törekvés tehát, mely a plutologia vagy a nemzetek gazdaságának tudományát igyekszik megalapítani, egyenértékűnek mondható azzal a kísérlettel, mely a biológia körén belől külön hepatológiát vagy cardiológiát, azaz a máj és a vérkeringés tudományait akarná megteremteni.

Bizonyos historikusok, Angliában úgy mint Németországban, el akarnák velünk hitetni, hogy Anglia pl. semmit sem köszön a görög-római világnak. Ezek az urak szentül meg vannak győződve arról, hogy a modern civilisatio — még a morál modern eszméje is — csak a germán törzsektől ered. Én ellenkezőleg abban a meggyőződésben vagyok, hogy a történelem alapos tanulmányozása visszatérít bennünket e részben Gibbon és Arnold fel fogásához: azaz hogy nyugoti Európa története egységes, s hogy valódi őseink nem a celtek, sem az iberek, sem a teutonok, sem a hun-ugorok, hanem azok az emberek, a kik Salamisnál és Cannaenél küzdöttek. Annak a nagy embernek örök dicsősége, kinek latinizált nevében (Charlemagne) a nagyság eszméje mintegy hozzáforrott viselőjéhez, Nagy Károly érdeme, hogy felismerte ezt az igazságot; ezért a gyakorlatban a lehető legnagyobb közönyösséggel viseltetett a fajok, a raceok theoriája iránt, s a frank törzs élén, mely a régi Galliának új nevet adott, megvédte a római világot a barbárok ellen, kik az ő nyelvét beszélték.

Homertól Shakespeareig, Scipiótól s Caesartól Richelieuig és Cromwellig, Archimedestől Newtonig, s Aristotelestől Descartesig az idők sora folytonos és megszakítatlan, daczára a kelet s az észak mindennemű módosító befolyásának. Szent Pál büszke volt római polgár minőségére, és bár Traján nem bírta is fel fogni azoknak a társaságoknak fontosságát, melyeket Szent Pál Kis-Ázsiában alapított, mégis e két nagy embernek művei fennállanak modern társadalmunkban.

Nyilvánvaló tehát, hogy a sociologia bátran helyet foglalhat a tudományok között. Hogyha agybeli erőnk oly nagy volna, mint az angyalnak, kiről fentebb beszéltem, úgy képesek lennének a világegyetem valamennyi törvényeit néhány elemi axiomából deducálni s ilyenformán egy objectiv synthesist megalkotni.

De a valóságban ez a szempont igen kevésbé valószínűnek

s kevésbé kívánatosnak tetszhetik. Mert mióta Kopernik és Galilei kimutatták, hogy bolygónk — nem mint addig hitték: a világegyetem központja — hanem csak egy atom a végtelenség oceánjában: azóta mind szembeszökőbb lesz az igazság, hogy az embernek önmagában kell feltalálnia tevékenysége központját. Mivel nem áll módunkban ezen a vég nélküli oceánon átvergődni, azon kell lennünk, hogy lakhelyünket: a földet minél lakályosabbá s díszesebbé alakítsuk s hasznavehetőbbé azok számára, kik majd utánunk következnek. Ha oly jól ismernénk is a Nap vagy Sirius csillag alkatát, mint a hogy földünket ismerjük, épp oly távol állnánk, matematikai értelemben, a világegyetem ismeretétől mint most; mert a végtelenséghez viszonyítva egy méter vagy millió kilométer tökéletesen egyre megy.

Fel kell tehát hagynunk a hiábavaló chimaerikus kísérletekkel, melyek a világegyetem megismerését célozzák; az igazi tudomány csak annál jobban fogja majd fel valódi hatalmát. Ennek az emberi élet sokkalta fontosabb, mint akár a csillagos égboltozat minden fényessége, akár a föld szépsége. A mellett, hogy az életet felfogni igyekezünk, főleg azokat az erőket kell mérlegelnünk, melyek reá hatást gyakorolnak, s melyekre viszont reagált. Ismerni kell a családi kört, a nemzetet, a vallást, a tudományos és ipari fejlettség állapotát: egyszóval vizsgálat tárgyává kell tenni mindazt a tüneményt, melyek együttvéve a társadalmi rendet alkotják.

A sociális rend illetéknépen elemezve s appreciálva lévén, egy fokkal alábbszállva ama ponthoz érünk, a hol a szerves élet kezdődik. Az ember, bár nagyban eltér a többi állattól, mindamelllett is állat marad, és lehetetlenség megérteni a társadalom tüneményeit, hogy ha nem vesszük számba az állati alapot, melyen az emberi társadalom nyugszik. Az analogia az ember s a nagy gerincesek között teljes a mi a csontvázat s az izomrendszert illeti, épp úgy mint a szív s az agy alkatára s a kezdetleges őstönök s indulatokra nézve. Azzal a különbséggel, hogy az ember sokkal complicáltabb; világos, hogy előbb kell tanulmány tárgyává tenni a kezdetlegesebb állapotot s csak azután áttérni az emelkedettebb és teljesebb fejlődésre.

A szerves rendből térjünk át a szervetlen állapotra, az élettelen anyag feltételeinek és tevékenységeinek tanulmányára, melyek nélkül az élet szónak előttünk semmi értelme nincs.

Világos, hogy az, ki a tudomány búvárlásával foglalkozik, nem képes felfogni az életet a szünet nélküli moleculáris változások nélkül, vegyi rokonság nélkül, elektromosság és gravitatio nélkül. Bolygónk helyzete a naprendszerben, tengelyének hajlása a forgási sík fölött, forgásának és keringésének sebessége: mindoly tényezők, melyeket számon kell tartanunk, midőn az élet tüneményeit kutatjuk.

A szervetlen rend, a szerves rend s a sociális rend, vagy tudományos műkifejezéssel: a kosmologia, a biologia s sociologia; ilyen a tudomány három nagy ágazatának természetes egymás után következése.

Ezzel megadtuk a feleletet az értekezésünk elején felvetett kérdésre. A sociologia helye a tudományok között azoknak közepén és csúcspontján lehet csak; mert valamikép a biológiai rend föltételezi a szervetlen világ rendjét, azonképen a sociális rend mindkettőtől függésben van; mindamellet, hogy subtilisabb, szövevényesebb s módosulhatóbb törvényekből áll mint ama tudományok.

A tudományok egymásra következésének eme széleskörű felfogása által elkerüljük a materialismus és fatalismus veszedelmes szirtjeit. A materialista nagyon is kizárólagosan foglalkozik a szélesebb, általánosabb és egyetemesebb érvényű tüneményekkel; belőlök elhamarkodott és durva következtetéseket von le, és velők subtilisabb s szövevényesebb tüneményeket akar megmagyarázni. Így pl. az élet tüneményeit a chemiával, az emberi társadaloméit pedig a természetrajzzal magyarázza. Ellenben, a ki úgy vélekedik, hogy az ember tehetségei korlátoltabbak, nem vesztegeti idejét a dolgok eredetének explicálásával; tudvágya arra szorítkozik, hogy melyek azok a tünemények, melyek bizonyos szabályszerűséggel mennek végbe. Ez utóbbi felhasználja mindazokat az észlelési módokat, melyek rendelkezésére állanak; így pl. nem hiszi, hogy a növény a talaj productuma és megelégszik azzal, hogy megfigyelje, mikép nő a növény.

Különös dolog azonban, hogy akadtak, a kik el akarták hitetni, hogy a törvény ellenkezik a szabadsággal. Pedig létezik bizonyos rend a földre eső kő, a fejlődő növény s a megizmosodó jellem tüneményeiben egyaránt. A kettő közül melyik szabadabb, a hosszú éjszaka- és a fagytól eltörpített s meggém-

beredett növény-e vagy az, mely fejlődésének valódi törvényét követi? Melyik szabadabb, az az ember-e, kinek tettei kiszámíthatlanok, mert a saját szeszélyeinek és kéjhajhászatának rabja, vagy az, kinek tetteit pontosan előre lehet jelezni, mert értelmi s morális természete a legmagasabb törvény szabályait követi?

A tudomány igazi célja az, hogy észrevétesse az emberrel a természet rendjét, a mely saját életét is szabályozza és igazgatja. Ha a tudomány csak arra tanítana bennünket, hogy a planéták s az atomok egyformák s szervezetünk azonos az állatokéval: akkor a tudomány névre nem volna érdemes. Ellenkezőleg, amaz erőkről kell hogy beszéljen az embernek a tudomány, melyek életére a legnagyobb befolyással vannak. és meg kell értetnie vele a társadalmi unio eredményeit, miket száz generatio egymásnak átszármaztatott s erősített, egyszóval: az élők kormányzását a holtak által. Nemhogy feszélyezné szabadságunkat, a szabályos egyformaság, mely a társadalmi intézmények s az egyéni jellem egyenletes növekvését biztosítja, képesít bennünket arra, hogy a modern világban szeszélyből és kapzsiságból tengődő nagy tömeg lététől különböző életet éljünk; mert a nagyobb szabadság a nemesebb törvényeknek való hódolásban áll.

J. H. Bridges után (Fortnightly Review) fordította

Kun Sámuel.

I R O D A L O M.

Az «*Archives d'anthropologie criminelle*» stb. IX kötetének 49-ik száma fekszik előttünk, melyből ki kell emelnünk (Legrain tanulmányát «A degeneráltak törvényszéki orvostanáról.» La médecine legale du dégénére.) Ebben ismét egy erős hang szólal fel Lombroso és iskolája túlzásai ellen. Legrain is beismeri, hogy a degenerált gyakorta válik büntettségé, de — kérdi — következik-e ebből, hogy a büntett okozati összefüggésben áll a degeneratív állapottal? Hiszen számos degenerált van, ki sohasem követ el bűntényt, s pedig lélektani alkatuk nem különbözik a büntettes degeneráltakétól, sőt a recidiválókétól sem.

Úgy találja, hogy a kriminológusok igen könnyen túltették magukat azon a kérdésen, hogy mi a büntett? Pedig ez egy előzetes kérdés, mely még nem nyert megoldást, s így az egész theoria hypothetikus alapokon épült, maga is csak hypothesis, bárminő legyen tudományos és pozitív látszata. Született büntettségéről beszélni annyi, mint azt mondani, hogy az ember oly cselekmények elkövetésére való hajlamokkal jó világra, mely cselekmények értékére nézve egyáltalán nincs megegyezés. S ebben benne van az is, hogy a született büntettes tulajdonképen nem létezik. Ebben áll a Lombroso-féle tan tévedése.

Újabban két elmélet foglalt tért, melyek közül egyik a büntettség atavikus, a másik regresszív állapotot lát. Sem egyik, sem másik nem felel meg a valóságnak, mikor a büntetett végleg megállapított fogalomnak tekintik, mert midőn mindkettő bizonyos különös aberrációt lát a büntettségben, mely csak némely egyénknél található: ezzel hallgatólag elismeri azt is, hogy ezeknek különös hajlandóságokkal kell világra jönniök, a minek czáfolatát azonban fennebb adta Legrain.

Az atavismus azt állítja, hogy a büntettes valóságos vad, a modern civilizációba tévedt ős ember. Elődeink bűnösebbek voltak nálunk, oly fogyatkozásokkal, ösztönökkel, szenvedélyekkel és hajlamokkal, melyeneket modern büntetéseinknél látunk. Milyen különös fogalmak ezek — kiált fel Legrain — voltaképen minő joga állíthatni, hogy a criminalitás mértéke nagyobb volt őseinknél, mint nálunk?

Tény, hogy a büntett, mint sociologiai kérdés s a büntettes, mint anthropologiai kérdés összehasonlító tanulmánya egy fontos pontot, bizonyos antagonismust állapít meg az egyén és a társadalom között, melynek eredménye a büntett. De melyik oldalon áll a büntett? — kérdi Legrain. Épp úgy felróható az egyénnek, mint a társadalomnak. Épp úgy jelentheti az összesség káros hatását az egyesre, mint az egyes káros hatását az összességre. Leggyakoribb esetben mindkettőt egyformán terheli. Ebből aztán kettős felelősség származik: a büntettesé és a társadalomé, tekintve, hogy a büntett aetiologiájában egy egyéni és egy társadalmi factor közreműködése vehető fel joggal. A classikai iskolára nézve ez a társadalmi factor alig jó számításba: semmi esetre sem képez legalább önálló elvet, legfeljebb a törvényt alkalmazó bíróra van bízva méltánylása, s ez mindenestre nagy hézag.

Büntető törvénykezésünk mai állásának tarthatatlanságát eléggé mutatja — folytatja Legrain — már maga a korlátolt felelősség föltételezése is. A felől nem lehet kétség, hogy az ember vagy felelős, vagy nem az. Már Feré kimondta, mily meglepő akkor, mikor egyetlen biológus sem tud tényeket felhozni a szabadakarat létezése mellett, megkülönböztetni a tudomány nevében oly egyéneket, kik csak korlátolt elhatározó képességgel s így korlátolt beszámíthatósággal bírnak, és olyanokat, kiknél az teljesen hiányzik. Pedig az emberi személyiséget nem lehet feldarabolni, ha csak egységét nem akarjuk megtagadni.

De erre Legrain szerint nincs is semmi szükség, mert van lehetőség arra, hogy tisztán társadalmi szempontból is enyhébb büntetést szabjon ki a bíróság, a nélkül, hogy azt a korlátolt felelősséggel okolja meg. Ha tanulmányozza a büntettet, annak viszonyát a büntettes személyiségéhez, az azt megelőző vagy kísérő mellékkörülményeket, úgy módjában lesz, a beszámítható-

ság mértéke helyett indokaiban betege ártalmasságának coefficientét formulázni, hogy ítéletének alapjául vegye.

Röviden azzal végzi Legrain, hogy csatlakozik a harmadik büntető anthropologiai congressus óhajához, mely a hibásan úgynevezett börtönmenhelyek (prison-asyle) megteremtését célozza. Ezen új szervezetnek első következménye lenne a büntetések reformja, melyhez képest minden időileg körülírt repressio eltöröltetnék mint elv és igazságosabban arányosíttatnék a büntetések ártalmasságának tartamához. Második eredménye lenne, hogy megkönnyítené a bíróság és az orvos feladatát, kihez nem intéznék többé a beszámíthatóság oly vitás kérdését, hanem csupán a visszaesés lehetőségének s az ártani való hajlandóság valószínű időtartamának kérdését. Ez esetben aztán az elmebetegek intézetében volna helye a valósággal elmebeteg büntettesnek, börtön és fegyház illetné azt a büntettest, ki méltatlannak látszik a büntetés mérséklésére, s börtönmenhelybe küldenék végre azt a büntettest, kire nézve kétség forog fenn, vagy ha úgy tetszik, a degeneráltat.

A hírneves orosz criminalista, Zakrevszkij Ignác kharkovi államügyész is figyelemreméltóan szerepel a füzetben «A büntetőjog elméletéről és gyakorlatáról» írott cikkével. («La theorie et la pratique du droit criminel».) Bevezeteskép érdekesen fejtegeti a német «Kriminalpolitik» szó jelentését és fogalmát. A büntető politika fogalmát, megkülönböztetve a sajátképeni büntetőjogtántól, német eredetűnek vallja, s régi időtől vezeti le. Már Hemckének 1823-ban megjelent kézikönyve (Handbuch des Kriminalrechts und der Kriminalpolitik. Berlin) úgy határozza meg a büntető politikát, mint a törvényhozás arra irányuló technikáját, hogy minden nemzet és minden történelmi időszak különös feltételeihez alkalmaztassa a büntető jogtudomány által elméletben megállapított megtorló rendszabályokat. Liszt Ferencz újból magáévá tette ez eszmét. Büntetőjogi tankönyvének első fejezete ily címet visel: «Strafrecht und Kriminalpolitik», s az van benne mondva, hogy az igazságszolgáltatás szempontjából a büntett és büntetés oly fogalmi általánosságok, melyeket az ok és okozat logikai viszonya szab meg, s hogy a szorosán vett büntetőjog tárgya azon törvényhozási intézkedések előadása, melyekből folyólag a büntetés, mint jogkövetkezmény, kíséri a büntettet, mint cselekményt.

Arra nézve, hogy vajjon a büntető törvényhozás, a bün-

tetéskiszabás és végrehajtás a jognak vagy a politikának rendelő-e alá. Liszt körülbelől így felel meg:

Mindenekelőtt a büntető politikát illeti annak elbírálása, hogy mely esetek azok, a melyekben a társadalmi rendet büntetéssel kell megvédelmezni és mily fenytékek alkalmazandók? A jog juridico-technikai tudománya e részben fontos szolgáltatásokat tesz, különösen midőn meghatározza azokat a jogfogalmakat, melyek a törvényhozás alapjául szolgálnak; de kétségtelen mégis, hogy egy büntető kodex kidolgozása mindenekelőtt politikai feladat. Azután meg, a meddig a positiv jog elismeri alapelv gyanánt azt a tant. hogy «nullum crimen sine lege» — a bíró csakis jogi tekintetek alapján állapíthatja meg, hogy a vád alapját képező cselekmény büntethető-e vagy nem? Ebben áll a jog kizárólagos tere. A mi a büntetés alkalmazását a maga módozataiban illeti, valamint mennyiségileg, az inkább a politika dolga. De ha egyszer az ítélet jogerős és a végrehajtás következik, akkor teljességgel a hasznossági tekintetek döntenek minden más felett, s az úgynevezett politika veszi át uralmát feltétlenül.

Ez az már most, a minek Zakrevszkij ellenemond. Szerinte nemcsak megbotránkoznék a bíró azon a gondolaton, hogy ő politizál, a helyett, hogy a törvény nevében részrehajlatlanul szolgáltatna igazságot; de alapjában véve maga az is, a mit Liszt politika alatt ért, nem egyéb, mint az a mesterség, melylyel a bíró és törvényhozó a büntető tudomány elméleti tételeit a való életre alkalmazza s a bűnösség egyes eseteire és nemeire. Egyszerűen az elmélettel szembetett gyakorlat az, s ez történik minden tudományágban, mely nem akar csupán a fellegek közt járni.

Nem változtat a dolgon Liszt úgynevezett utilitarius elve, mely a büntetést kell hogy irányozza. Midőn e thesiseket Liszt bizonyos emphasisal hangsúlyozza, nyitott ajtót tör be. Mert még a legmakacsabb modern classikusok is tulajdonkép csak a büntetés hasznosságát tartják szem előtt, s ha még expiatióról beszélnek modern társadalmaink laicizálása után, úgy ez a kifejezés többé nem felel meg a való tényeknek. Nem elég azonban kimondani, hogy már a büntetés nem lehet más, mint utilitarius. Világosabban szükség kimagyarázni, mit értünk hasznosság alatt és hogyan akarjuk szervezni a társadalom védelmét

a büntett ellen. A politika szót pedig — hangzik Zakrevszkij tanácsa — ki kell küszöbölni a jogtudomány köréből, s nem szabad a törvényhozókat és bírakat politikai szerephez alacsonyítani le, kik, ha lelépnek a jog tiszteletet parancsoló talajáról, csak az önkény egy újabb formáját kezdeményezik majd a közérdek látszata alatt.

A folyóirat utóbbi füzeteiben ismételten megvitatást nyert themához, a tetoválások jelentőségéről a civilisált társadalomban, Gouzer szól megint hozzá, inkább csak anyagot merítve a tengereszeknél használatos tetoválásokból. Közvetlen kikérdezései során gyűjtött észleleteiből említ egy esetet, melyben a tetoválás eredete felől kérdezett *elpirult*. Különben bevallja, hogy semmi olyant nem tapasztalt, a mi megerősítné e tárgyban Lombroso föltevéseit. Nézete szerint egyetlen következtetés, mely az emberi bőr tetoválásaiból vonható, az, hogy az illető vagy mint gyermek tetováltatta magát, vagy gyermekes kedélylyel bír.

Csak érinteni kívánjuk E. Rollet értekezését is a dajkák és csecsemők bujakórjáról («Le syphilis des nourrissons et des nourrices»), bár a tárgy elképzelhetőleg rendkívül fontos. Már Tourelle Gáspár beszélt a XV. század végén a bujakórnak a dajkák és csecsemők közti átruházásáról; Aquilanus 1498-ban hihetőnek tartotta a csecsemőknek a dajkák által való ragályozását, Cataneai Jakab pedig ugyanígy gondolkozik, mikor azt mondja, hogy «a tej a vér elemeiből táplálkozik, részt kell tehát vennie annak rossz tulajdonságaiban», s hasonló véleményeknek adtak kifejezést Vella, Almenar, Fracastor.

De eddig csak a bujakórnak a dajkáról a csecsemőre való átszármazó képessége forgott szóban; 1544-ig, Amatus Lusitanusig kell lejönnünk, hogy első ízben találjunk rámutatva arra a lehetőségre is, hogy egy csecsemő öröklött bujakórja fertőzőleg hasson a dajkára is. Ez előfordult akkor egy bujakóros csecsemő esetében, ki dajkája útján további kilencz csecsemő és felnőtt egyénre plántálta át a bujakórt. Azután sokan constatáltak hasonló eseteket.

Azonban 1778-ban Hunter halomra döntötte mind e föltevéseket. Szerinte a másodlagos bujakór semmi képlete nem ruházhatja át a betegséget. Ebben a meggyőződésben volt Ricord is, egész addig, míg az értekező atyja, Rollet, ki nem mutatta megdönthetetlenül a másodlagos bujakórnak fertőzőképességét.

Ezen az állásponton tanulmányozza most a kérdést az értekező is, hosszasan taglalva a ragály elterjedésének különböző módjait, kezdve attól, mikor a bujakóros apa a nélkül örökli át betegségét gyermekére, hogy az anyát előbb inficiálná, egész addig az esetig, a mikor az ilykép fertőzött gyermek *in utero* közli a ragály anyagát anyjával, a mikor ez tehát magától a foetustól a placenta útján kapja a betegséget, mely ez esetben nála rendesen másodlagos képletekkel kezdődik.

Bezárják a füzetet azok a feleletek, melyek a lyoni egyetem törvényszéki orvostani laboratoriuma által bizonyos agy-functiók kérdésében kezdeményezett enquête-re beérkeztek, s melyek ezúttal a belső nyelvképzésre (*langage interieure*) és a sexualis inversióra, megkülönböztetve a sexualis perversiótól, tehát az egyenesen megfordított nemi viszonyra vonatkoznak. Az előbbi kérdésre már eddig is mintegy kétszáz válasz érkezett be, köztük oly egyéneké, mint Paul Adam, Binet, Bourdon, Jules Claretie, Coppée, Coquelin, Alphonse Daudet, Hamon, Lacassagne, Jaques Normand, Zola stb.

Zola nyilatkozata lényegében a következő:

«Mint gyermek jó emlékezőtehetséggel bírtam, azért jutalmat is nyertem; már ekkor nagy szorgalom nélkül dolgoztam, csak éppen a szükségeset, semmivel se többet. Azzal fogtam a tanuláshoz, hogy mielőbb végezzek vele és szabad legyek ismét.

«Ágyban elalvás előtt lassan elmondtam leczkémet; ez kitünő módja az emlékezetnek. Másnap tudtam és szóról-szóra elmondtam. Kitünő emlékezőtehetségem volt tehát, mely jó tanulásra képesített. De minden épp oly gyorsan el is mult, a szavak elrepültek s idővel a legjobban tudott mondatokat is elfeledtem.

«Emlékezetemnek kiváltképeni sajátsága, hogy akaratomtól függ az emlékek tartóssága. Kitünő látásbeli emlékezetem van, de ha nem nézek *azzal az akarattal*, hogy megtartsak valamit emlékezetemben, ha nem *akarok* emlékezni, akkor mindent elfeledek. Mikor az írók társasága elnökének választottak, több mint három hetembe került, hogy 24 arcot megtartsak emlékezetemben.

«Látásbeli emlékezetem rendkívül erős, ha felidézem magamban a látott képeket. olyanoknak látom, a milyenek valósággal, vonalaikkal, alakjokkal, színökkel, szagjokkal, hangjokkal

együtt. Minden a végletekig érzékül meg előttem: a napvilág kápráztat, az illat fojt, a részletek belém kapaszkodnak s nem engedik, hogy az egészet lássam. Így Lourdes-ról írt regényemnél csak egy esztendő múlva szedtem össze jegyzeteimet.»

Azután regényei alkotásába nyújt Zola érdekes bepillantást.

«Ismeretes, miként írom regényeimet. A lehető legtöbb adatot gyűjtök össze. Utazom, szükségem van tárgyam atmosphaerájára. Megkérdeszem a szemtanúkat azon tényre nézve, melyet le akarok írni. Semmit sem költök hozzá, a regény magától szülemlik meg az adatok tömegéből. Mikor például a «Debacle»-t írtam, elmentem Sedanba; tudakozódtam a legjobb forrásoknál. Az alakok maguktól jelentkeztek; nem kellett-e egy ezredes, egy kapitány, egy hadnagy, egy káplár, meg egy csomó ember? Mihelyt az alak feltűnik előttem, tudom, mi a dolgom vele, ő benne élek.

«Nálam a szónak nincs nagy jelentősége. Azt a képzelet vagy a gondolkodás hozza magával, könnyen tudok beszélni, de az ékesszólásig csak a szenvedély hatása alatt bírok emelkedni. Útálom a közhelyet, mert megbénít és gátol beszédemben.

«Gyakran meglep a leírt szó, mintha sohsem láttam volna. Bizarrnak, rútának, kellemetlennek találom. Mindig megfelelő képet ébreszt bennem, elmémben sem nem olvasom, sem nem mondom el. Ha írok, a mondat mindig euphonia útján képződik bennem, zenei hatás alatt állok. Mint gyermek imádtam a verseket és sokat is írtam. Az igazi zene hidegen hagy, azt hiszem, nincs jó hallásom, csakis reflexióból szeretem a zenét, érzem a mondat rhythmusát, rábírom magamat. Egy hiatus megdöbbsent és megbotránkoztat.

«Kifejezéseimet nem készítem elő, beledobom magamat, mint a vízbe szokták. Nem félek a szavaktól, bátor vagyok velök szemben, rajtok török, s a többit az euphoniára bízom.

«Regényíróinknál ez szokatlan. Minden író, a kit csak ismernek, csillogtatni szereti kifejezéseit, mielőtt leírná. Nálam egészen ellenkezően áll a dolog; legjobb az, a mit legelőször csinállok. Gyorsan kifáradok; ha négy-öt lapot megírtam, abbanhagyom. Három óránál többet egy nap nem dolgozom. Erős munkásnak híreszteltek; ez tévedés. Igen rendes és igen lusta vagyok. Gyor-

san csinállok mindent, hogy annál hamarabb vége legyen és megpihenhessek.

«Végül főlemlítem, hogy rövidlátó vagyok és kilenczes számú szemüveget használok 19 éves koromtól fogva. Akkor vettem észre, hogy többé nem bírom olvasni ablakomból a színházi falragaszokat.

Érzékszerveim jók; szaglásom kitűnő. Sokszor álmodom. Álmaimban hiányzik a világosság. nem látom a napot, a nappalt, a tárgyak szürke és kétes világításban vesznek el.»

* * *

Ugyancsak az «*Archives*» 50., ez év márczius 15-iki számában E. Laurent fölveti «*Les mariages consanguins et les dégénérescences*» című tanulmányában a vérrokonok közti házasságok káros erkölcsi és physikai következményeinek annyit vitatott kérdéseit. Érdekes, hogy Laurent e kérdést egészen tapasztalati alapon, t. i. két champagne-vidéki falu 3—300 főnyi lakosságá-életviszonyai tanulmányozásával kívánja megoldani, mely helyeken az összes másfél század folyamán létrejött vérrokon házasságokat egyes tagjaiban physikai és psychikai nyilatkozásai oldaláról vette szemügyre. Az eredmény pedig az, hogy a vérrokonság hatása egyszerűen az átöröklés fokozásában s a morphologiai és physiologiai sajátságok átruházásában nyilvánul, úgy hogy míg két külön fajú egyén egyesülése bizonyos antagonismust teremt, melyben mindkettő hibái egymást ellensúlyozhatják s ekkép egy tökéletesebb ivadéknak adhatnak életet, addig ha mindkettő erében ugyanazon vér csörgedez, ezen kibékítő folyamat helyett az alaptulajdonságok intensivebb kiemelkedése következik be.

Mi tehát ebből a tanulság? Az, hogy — mint Lacassagne igen szabatosan kifejezi — nem maga a vérrokonság az, a mi egészséges vagy beteges, hanem azok a föltételek, a melyeken alapszik. Van vérrokon házasság, mely egészséges elemeket hoz magával, és van, a mely pathologikus antecedentiákból keletkezik. Önmagában azonban semmi veszélyt nem képez, sőt elősegíti a legjobb testi és erkölcsi tulajdonságok átruházását, tiszta fajoknál. kedvező társadalmi milieu-ben, holott a városok népénél, a modern családi életben igen természetesen mind nagyobb elfajzásokra vezet. De azt mind általánosabban kezdik elfogadni, hogy vérrokon házassági viszonyoknak absolute nincs kedvezőtlen

befolyása a gyermekek egészségére, ha a házastársak egészségesek, ha családjokban nincs lappangó vagy nyilvánvaló öröklött kór s ha megfelelő korúak.

Bertillon is azon a nézetben van, hogy a vérrokon házasságok eredménye, hogy gyors enyészet felé visznek bizonyos degenerált családokat, ellenben új erőre fejlesztenek másokat. Lehet tehát szó a vérrokon házassági viszonyra alkalmas és nem alkalmas családokról; utóbbiak rohamosan elpusztulnak, míg az előbbieket tovább virágoznak, a nélkül, hogy a rossz hajlamú vérrokoni viszonyynyal járó jellemzetes beteges típusokat mutatnának. Nem egyéb ez tehát, mint próbakő, mely kérelhetetlenül kimutatja a fajok romlottságát, a hol azok be akarnak olvadni a társadalom tömegeibe, de épp úgy kiemeli, sőt fokozza az egészséges és tiszta faj életképességét is. Ugyancsak Bertillon kiszámította, hogy ezer házasság közt mintegy tizenháromnál forog fenn vérségi viszony, s ezeknek túlnyomó többsége unokatestvérek közt fordul elő, csak öt százalékot képeznek a nagybátya és unokahúg, s csak másfél százalékot a nagyúné és unokaöcscs közti házasságok.

Igaz, hogy sokan élnek abban a meggyőződésben, hogy a nagy arisztokrata családok kihalása is első sorban az egymás közötti házasodásnak tulajdonítható. Itt azonban Laurent egész más okokat lát érvényesülni; mint pl. a háborúk, a hadi és egyházi hivatás, az alcoholismus, a nemi kicsapongások, a nevelés hibái stb. Ime a zsidó nép, megvetett helyzetéből kifolyólag, századokon át volt kénytelen vérrokon házasságokat kötni, mégis épen, egészségesen bírta magát fentartani (?).

Egészen más okokra kell visszavezetni az incestuosus viszonyokból eredő magzatok gyöngeségét, s ez részint a fel- és lemenő ágbeli vérrokonok közti nagy korkülönbség, részint az alig serdült gyermekek közötti nemi érintkezés koraisága. És csakugyan föltehető, hogy éppen az utóbbi tekintetek szabták a régi törvényhozók elébe parancsoló szükségként a tiltott rokonsági ízek felállítását, csakhogy könnyelműen elősegítsék az ugyanegy földél alatt lakók korai nemi érintkezését a primitív család ősi promiscuitásában. Ezt szent Ágoston már erősen sejtí; szerinte a fivérek és nővérek közti házassági tilalom csak az embertársi szeretet kérdése. Ugyanis az ember legszentebb érdeke — úgy mond — hogy a szeretet kötelékeit ne korlátozza szűk körre,

hanem minél nagyobb számú tömeget öleljen egybe a szeretet lánczával. Még jobban eltalálta a valódi okot aquinói Tamás, ki a legkategorikusabban kijelenti, hogy azért tiltották meg a házasságot az egy családban lakók közt, mert tartottak attól, hogy ha megegyednek, hogy egymással nemi viszonyba lépjenek, az felszítja a szenvedélyeket; már pedig az Isten imádata nem a testi eredet, hanem a lelki malaszt útján terjesztendő, s tudták, hogy ha a tilalmat minél távolabbi ízekre kiterjesztik, ezzel az atyafiság és vérrokonság által széles körökre terjesztik ki az embertársi érzelmeket.

A következő czikk tárgya a kivégzések nyilvánosságának oly korszerű kérdése («La publicité des exécutions capitales») Bérardtól, ki felmutatja előttünk a halálos ítéletek végrehajtási módjainak egész történetét. Róma hanyatló korának népe már ostromolta az amphitheatrumot, hogy tanuja legyen a gladiatorok megöletésének s a keresztények széttépésének a fenevadak által. De épp úgy tódultak a középkor keresztényei is tomboló dühökben a máglyák köré, melyeken az eretnek vagy boszorkány lelte halálát. A katolikus hit, a theokratia ez időszakában nem létezett nyilvános ünnepély auto da fé nélkül, nem volt népmulatság a nélkül, hogy legalább néhány vértanú ne hamvadt volna el az inquisitio felgyújtott tüzein. S a vad népeknél a foglyúl ejtett ellenség vagy elítélt kínhalála ma is a legkeresettebb látványosság.

De csak a halálbüntetés őrizte meg helyét napjainkig a nyílt utcán, s még a guillotine és a bitó is ma már mintha szégyenelné átlépni a fegyház küszöbét, csak a kora reggeli órákban emelkedik sötéten, baljóslatúan, néhány kiválasztott hajnali néző szemei előtt. De mily hosszú időre volt szükség ehhez is! Ötven évvel ezelőtt még egy nagy criminalista, Pellegrino Rossi, el sem tudta képzelni, hogy lehetséges legyen valaha eltörülni a kivégzések nyilvánosságát, pedig Rossi humanus, szabadelvű tudós volt, a ki már akkor belátta, hogy a büntetésnek nem szabad más, mint ünnepélyes, szinte vallási izgalmat előidézni, s ezért a törvényhozónak figyelemmel kell lennie arra, hogy ha már ki nem kerülheti a halálbüntetést, távoztasson el annak végrehajtása körül minden visszataszítót, minden fölösleges hosszadalmasságot, minden torturát és szükségtelen kínzást. E szempontból kell előnyt adni — írja büntetőtanában — oly végrehajtási módnak, mely nyilvánossága és ünne

pélyessége mellett, lehetőleg megkímél egy erős embernek egy védtelennel való küzdelme rút látványától, attól a látványtól, hogy egyik ember leigázva a másiknak testét, erejének minden megfeszítésével igyekszik kicsavarni belőle életpárját.

Franciaországban épp most fogadott el a képviselői kamara bizottsága egy, a senatus által már megszavazott törvényjavaslatot, mely a kivégzések nyilvánosságát szorítja meg, s ebben csak követi más művelt államok példáját, hol, mint Németországon, Svédországban, Oroszországban, Angliában, az Egyesült-Államokban és nálunk is, büntető-törvénykönyvünk 21. §-a szerint, ez az elv rég diadalmaskodott.

Abban a jelentésben, melyet a francia törvényjavaslat kíséretében a bizottság részéről Reinach a kamara elé terjesztett, találóan bírálja a kivégzés nyilvánossága mellett felhozni szokott érveket «Ha a kivégzés látványa — úgymond — csakugyan megfélemlítő, visszarettentő hatással volna, akkor milyennek kellene lenni a nyaktiló körül sereglő néptömeg magatartásának? Csöndesen, némán érkeznék a helyszínére, a hol a társadalom igazgatószolgáltatásának legrettenetesebb actusa készül végbemenni; némán és reszketve nézné végig az irtóztató drámát s szomorúan, leverve távoznék, vagy legalább is magába szállva, gondolatokba merülve, a véres expiatio után. Már pedig a dolog egészen ellenkezőleg áll.»

S valóban a halálos ítélet végrehajtása, az emberi igazgatószolgáltatás legnagyobb ténye, melyet vallásszerű áhítattal kellene környezni, a tömegre nézve csak izgató látványosság, a nemtelen vérszomj kielégítésének alkalma. A guillotine körül prostituáltak, csavargók, kiélt rouék sereglenek és mindazok, kiknek erkölcsi érzékek hiányzik, rájok nézve ez egy szörnyű saturnalia alkalma a sötét éjben, a nyílt utcán; orgia, melyben a furiává vált vadállat szennyes ösztöne nyilatkozik megdöbbenő módon.

A törvényszéki orvostan köréből veszi tanulmányát *Lacassagne* (Assasinat ou suicide), midőn számos kísérlet egybevetése alapján vizsgálja, hogy vajjon a hulla kezében talált revolver öngyilkosságra vall-e föltétlenül, vagy nem zárja ki a gyilkosságot? A merevség és a hullagörcs jelenségei tisztázása után számos példáját sorolja elő a controvers eseteknek, de véleménye mégis inkább odahajol, hogy nincs kizárva, mikép egy hulla keze a beléje nyomott fegyvert a megmerevedés után erősen szorítva tartsa. Közli egy

gondosan megszerkesztett szakértői véleményét egy fölmerült és vizsgálat tárgyául szolgált esetben, kiterjedve a lövészi seb irányából vont következtetésekre is, valamint azon kérdés vitatására, hogy erőszakos halál esetében a szemek csukott állapota okvetlen idegen kéz beavatkozására mutat, kivéve azon esetet, ha a halál álom közben keletkezett be. E fontos tudományos eredményeket a törvényszéki nyomozás szempontjából lehetetlen kicsinylenünk.

Aubry és *Corre*-nek egy sajtó alatt levő s a retrospectiv criminológiához, illetőleg a büntett ethnikájához becses adalékul szolgáló művéből vett terjedelmesebb mutatóvány után, melyben a szerzők a régi Bretagne localis criminalitásával foglalkoznak a bírósági archívumok adatai nyomán — a füzet folytatja a normalis és pathologikus psychologia egyes nyílt kérdéseinek documentumszerű megvilágítását a nagy közönség elé bocsátott kérdésekre beérkezett válaszok alakjában. Most Paul Adamtól és Coppéetól olvasunk érdekes önvallomásokat a *belső nyelv* és gondolat kifejezés tárgyában önmagukon észlelt tapasztalatokról, továbbá a *sexualis inversio* analytikus képét nyújtja Raffalovitch, és egy névtelennek Zolához intézett megható nyíltságú levele.

* * *

Revue philosophique de la France et de l'étranger.
Nr. 4. Avril 1894.

Ez az elsőrangú francia bölcséleti folyóirat szerencsésen egyesíti magában a metaphysikai vizsgálódási módszert a positivvel, sőt újabban a geometriai és mathematikai alapelveket is a philosophiai kutatás kiinduló pontjaiúl sikerrel alkalmazza, mint legújabb cikkében *Delboeuf* «*A régi és az új geometriáról*» (L'ancienne et les nouvelles géométries) vizsgálódásai tárgyául a tér problémája szolgál, melyet Lobacsevszky és Riemann után a meteuclidianus geometria szempontjából próbál eldönteni. Így elsőben is, a négy kiterjedésű tér lehetőségét véve kritika alá, következő analógiákat állapít meg.

Egy egyenes vonalon egy pontot valamely már adott ponttól való távolsága határoz meg; egy síkon ellenben két adott vonaltól való távolsága, végül az általunk ismert geometriai térben három adott siktól való távolsága. Tovább folytatva az

analogiát, úgy találjuk, hogy a négy kiterjedésű térben ezt a pontot négy adott geometriai tértől való távolsága kellene hogy meghatározza.

Ugyanígy tiszta dolog előttünk, hogy egy pont mozgása hozza létre a felületet, egy felületé a testeket. A négy dimenziójú testek képzelt világában semmi kétség, hogy a test mozgása képezné föltételét a hypertestnek.

Vagy pedig: egy felületen két fonal egy pontban metszi egymást, a térben két felület egy vonalban, a hypertérben két test kell hogy egy síkban metszsze egymást.

Végül: egy négyzet átmérője egyenlő oldala összegével, szorozva $\sqrt{2}$ -vel, egy köb átmérője annyi, mint egy oldal összege $\sqrt{3}$ -mal szorozva, tehát a hyperköb átmérője lesz egy oldal összege szorozva $\sqrt{4}$ -gyel.

Érdekes párhuzamot von most Deiboeuf a fictiv és való-ságos térbeli mennyiségek közt, a mint az például a vonal vagy felület és más oldalról a négy kiterjedésű tér fogalmaiban mutatkozik. Kétségtelen, hogy a vonal és felület is fictiv térbeli viszonyokat jelentenek, de itt a fictio elvonás által jó létre, nem pedig mint a négy dimenzióal, hozzátoldás által. Az euclidesi tér, a geometriai ter, bármennyire különböznek is a valóságos tértől, annak valóságos elemeit tartalmazzák; ellenben a hypercubus például nem szerepelhet máskép számításainkban, mint egy láthatatlan, tapinthatlan, elképzelhetlen mennyiség: x , y , z , u . A nem létező dolgok is különböző fokban azok; vannak dolgok, melyek lehetetlenebbek másoknál. A tipikus ember, az átlag ember, a normalis ember ilyen nem létező, de mégis való-szerűbb, mint a hyppogriff, a centaur, vagy a chimaera. A kör bizonyos tekintetben létezik, de a négyszögűsített kör teljességgel nem létezik, mert ellenmondást rejt magában.

Hogyan létezhetik egy meteuculidesi ábra? Nem éppen olyan ellenmondó-e például egy sík, melyben két vonal nem lehet párhuzamos (Riemann-sík), vagy egy sík, melyben ugyan-azon vonalokhoz végtelen számú egyenközű vonalat lehet vezetni (Lobecsavszky-sík)? A felelet erre nem lehet kétséges. De azért minde speculatiók sem matematikai, sem philosophiai szempont-ból nem hiábavalók. A meteuculidianus geometria is csak kép-zeletbeli; azok a felületek, melyek tárgyát képezik, két kiterje-désű, azaz euclidesi felületek, de a melyekre hallgatagon kiter-

jeszti a tudomány a sík terminológiáját, teste pedig másnemű térben is, mint a milyent mi ösmerünk, p. o. három helyett négy dimenziójú térben is helyet foglalhatnak.

Azután Delboeuf, hogy megmagyarázza a meteucldianus geometriát, Helmholtz eljárásához folyamodik, azaz fölvesz egy két dimenzióra korlátolt tért, melyben teljesen lapos bár, de eszes lények laknak, a kik között egy mérnök föltalál egy felsőbb, azaz három dimenziójú geometriát, melyet meg akar értetni földieivel. Éppen így vagyunk mi is. Három dimenzióhoz szokott agyunk nem képes felfogni a térnek egy negyedik dimenziójú létezését. Ha létezik ilyen, akkor annak világa megfigyelésünk alá nem esik, a mi világunkat oly síkban metszi, melyről fogalmunk hiányzik.

Majd tovább menve elmés fejtegetéseiben Delboeuf, egy két dimenziójú gömbfelületet vesz föl, melynek lakói vastagság nélküli lények. Ha egy ilyen két dimenziójú gömblakót — úgymond — valami tündér hirtelen egy más háromdimenziójú gömbvilágba ragadna, ügyelnie kellene, hogy ez a gömb egyenlő sugárral bírjon a másikkal, különben függve maradna az ürben, vagy jobban mondva elveszne a harmadik dimenzióban, a nélkül, hogy meg rögzödhetnék abban. Saját görbülete nem engedné oly világban tartózkodni, mely nem azonos azzal, melyben született. Bizonyos az is, hogy náluk egy háromszög három szögének összege nagyobb lenne két épszögnél, náluk az egyenes vonal ívrontalt jelentene s a kisebbített arányok idegenek volnának előttük, például nem csinálhatnának felvételt kisebb méretekben mint maga a minta. Nem ábrázolhatnának egy háromszöget, melynek oldalai 5, 6, 7 métereseek, kisebb háromszöggel, melynek oldalai 5, 6, 7 centimétert tesznek ki. Náluk az egyenlőtlen körök különböző alakkal bírnának, épp azon okból, mert sugaraik ívet képezvén, nem azonosok. Végül globusukat is csak úgy képzelhetnék maguk elé, ha bejárák. Mi több, egy globus háromszögei, sokszögei, körei sem helyezhetők át egy más sugarú globusra. Minden globusnak megvannak a saját geometriai alakzatai, melyek szoros összefüggésben állnak ívgörbületével.

Ezt bizonyította be már Delboeuf előtt Helmholtz, egy előadásában, mely meglepte hallgatóit, s ezen a nyomon halad tovább Delboeuf is, folytatva Helmholtz elmés vizsgálódásait.

« A monismus problémájáról a jelenkori philosophiában »

értekezik Roberty, ki a positivismusban sem lát egyebet, mint gyökeresebb monismust és határozottabb agnosticizmust, mint az előző bölcséleti eszméké volt, mivel élénkebb átértésére tanít a dolgok összefüggésének, s az ismereteinket határoló áthághatlan korlátoknak. Sajnos, Comte nem elégedett meg azzal, hogy csupán a transcendens monizmusnak izenjen hadat, nála a tévedés a legegészségesebb kritikát nyomon követi, s ez tette azt, hogy gáncsába belefoglalta a tiszta egységet, az észszerű egységet is, melyet láthatólag összezavar a metaphysikai chimaerával.

Három nagy szellemi irány követhető lépésről lépésre munkái összeségében, három nagy vezéreszme bontakozik ki a positiv philosophiából, hogy példát mutasson a jövődőknek. Ezek: az *agnostikus* irány, a legerősebb mindannyi közt, vagy a végesség eszméje; a *történeti* irány, vagy a fejlődés eszméje, mely észrevehetetlen átmeneteken át valósul úgy az emberi társadalmakban, mint az élő vagy szerves természetben; végül a *monistikus* irány, azaz a cerebralis egység eszméje, a leggyöngébb pontja a világegyetemről való conceptiójában.

Comte azonban mindenekfölött népszerűsítő lángész volt Roberty szerint, ő demokratizálta úgyszólván a philosophiát. Hanem az agnosticizmus és a monizmus közötti ellenmondást nem oldotta meg. Ezt Roberty az ellenfelei által hyperpositivismusnak nevezett rendszerében kísérti meg, melynek czélja kiküszöbölni a positivismusból minden mystikus elemet.

A fokozatos fejlődés eszméje — mondja — egyike az emberi értelem legrégebb ismereteinek. Innen kölcsönözte a metaphysika a megfelelő abstractiót. A theologia nyomába lépve, a gondolkodás ősidejének zavaros hiedelmei romjain építette fel a háromféle «levés» classikai szabályát, a mint az az anyagnál nyilatkozik mint mozgás, az érzéklésnél mint élet, s a léleknél mint gondolat.

De a legprimitívebb tudomány s a leggyerekesebb metaphysika még egy más elvből is merített, melyet az abstractio létráján a fejlődés eszméje fölébe helyeztek, s melyet mindketten a megismerés végczéljának tekintettek. Ez az egység fogalma.

A fejlődés gondolata legbiztosabb módját adta annak, hogy a tünemények sokféleségét lényegi azonosságukra lehessen visszavezetni. Az alsóbb elv mintegy symbolizálta azon észleges methodusok összeségét, melyek alkalmasak voltak ez eredményre vezetni.

Magától simult a magasabb elv exigenciáihoz. Így kerültek bele egyenesen a monistikus útvesztőbe.

Különben Roberty az «Agnosticismusról» és a «Megismerhetlenről» (L'inconnaissable) írt könyveiben terjedelmesen fejtegette, miként infiltrálódik az emberi elme a metaphysika, a transcendens tudomány eszméjétől. Az emberiség régmúlt őskora maradványának tartja ezt, az elmúlt idők babonái, illogismusai, bizonytalanosságai visszatükrözésének, a nyomozó és kutató elme összes észszerűtlen methodusai jeleinek.

Paulhan is folytatja a mult alkalommal már jelzett tanulmányát: «*La sanction morale*», s ez alkalommal a büntető sanctio általános törvényével foglalkozik, melyet abban lát, hogy az «a viszonylag egyszerű és rendezetlen automatismus állapotából indul ki, hogy viszonylag egyszerű és jól rendezett automatismus állapotára vezessen, különböző phasisokon át haladva, hol a progressiv complicatiókat társadalmi tudat, reflexio és akarat kíséri, azaz bizonyos beavatkozás, melyet mindig megzavar némileg a társadalom összesége vagy azok a főelemek, melyek az egészet alkotják». Ez a formula Paulhan szerint elég helyet enged a különböző fejlődési irányokban mutatkozó eltéréseknek és ellentmondásoknak. Különben megjegyzendő, hogy semmiesetre sem jelent ez végzetszerű fejlődésmenetet, sőt megtörténhetik, hogy az evolutio megszakad valamely phasisában, vagy pedig a különféle s többé-kevésbébe koordinált részleges fejlődések többségét egyetlen processusba foglalja.

Alkalmazva ezt a társadalomról az egyénre, a lélek is, mint a társadalom, alsóbbrendű automatismusból indulva ki, magasabb, bonyolultabb és rendezettebb automatismusra jut, tudatos fejlődési fokokat hagyva maga mögött, melyek alatt a rendezkedés végbemegy. Így, ha meg akarunk tanulni írni, először le kell győznünk az ujjak összefüggéstelen és automatikus mozgását, azokat alkalmazkodás útján rendezni kell; bizonyos vágyak, p. o. a tudományvágy, a büntetéstől való félelem, a munka utáni élvezet vágya stb., szóval az *én* ellenőrzése alá helyezni. Azután ha a szervezkedés előbbre halad, ezen részben meggyengült vagy egészen eltűnt s másokkal helyettesített és eltanult vagy szabályossá vált mozgásokkal combinált vágyakból egy állandó készség marad hátra, mely automatikussá válik, s melyet az *ének* nem szükség többé magasból ellenőriznie, sőt elég erőssé vál-

hatik, hogy ellene fel is lázadjon, mint a személyiség megkettőzéseinél látjuk. Ebben áll Paulhan szerint a büntető sanctio fejlődésének kérdése is. A mi már a sanctio tökélyét s ideális evolúcióját illeti, bizonyos, hogy a tökéletes büntető sanctio tökéletes társadalmat föltételezne, a mi azonban saját létezésével összeférhetetlen, mert akkor nem volna megtorlandó rossz. Értethető, hogy azok a theoretikusok, kik hisznek az ember lényeges jóságában és hiszik azt, hogy megszabadíthatják minden bajától, ha a társadalmi válaszfalakat elhárítják, nélkülözhetőnek tartják a csendőröket és bírakat; ebben logikusan gondolkoznak, de félreismerik az emberi természetet. Az anarchia a szó legjobb értelmében is, legalább is távoli eszmény. Kevésbé távolra tekintve, lehetne képzelnünk egy még tökéletlen társadalmat, mely azonban eléggé fejlett ahhoz, hogy a gonosz ritka legyen benne és hogy annak megtorlási functiója ne igényeljen egy csupán e functióval megbízott társadalmi testületet, s eléggé fejlett arra is, hogy az önkéntes rendezkedés hatása magában elég legyen megtorolni vagy visszahárítani azt, a mi neki árthatna. Még kevésbé távoli eszményt tartva szem előtt, kívánhatunk oly reformokat, melyek a büntetést jobban arányítják a bűncselekményhez, a büntetettéhez és különösen a társadalom érdekeihez.

Úgy találja azonban Paulhan, hogy az ideál megközelítésében néha kockázatos reformokhoz folyamodunk. Például a társadalmi megtorlás eszméje ellen nagyon is túlhajtottan foglalkozunk állást. Egy államügyész nem kockázathatja e szót a nélkül, hogy rögtön ne vádolná azzal, hogy túlélt eszméket táplál és nem érti a modern szellemet. Azt akarjuk, hogy a társadalom hidegen ítéljen és gyűlölet s harag nélkül büntessen. Ez igen jó volna, s kell is rá törekedni, de «addig is a gonosz gyűlölete s a bűnös iránti harag tiszteletreméltó érzelmek maradnak» — mondja Paulhan. Nekünk azonban úgy tetszik, ebben téved az érdeemes szerző. A legideálisabb reformerek sem követelnek ahhoz hasonlót, hogy a társadalom a rossz iránti gyűlöletében hideg és tétovázó maradjon. Nem is az ítélkezés, hanem a *biráskodás* szenvedélytelensége az, a mi a helyes és igazságos jogszolgáltatás alapja és garantiája. A társadalom ez értelemben nem bíraskodik, csak alkalmazza a maga jogelvéit a törvény áthágóira, s ebben jogos harag és erkölcsi indulat vezetheti. De a bírónak hidegnek kell maradni, hogy elfogulatlanul gyakorol-

hassa tisztét, mely magasabb a társadalom időleges érdekeinél. mert a cselekmény és a felelősség objectiv igazságú megvilágításában áll, tekintet nélkül annak büntetőjogi értékére. Csak e két functio összezavarása adhatja Paulhan szájába azt a gáncsot, melyet a büntetési sanctio ezen értelmezése ellen emel.

Abban igazat adunk Paulhannak, hogy a legnagyobb előrehaladás e téren s az ideál legnagyobb megközelítése az volna, mely egyúttal talán a sanctio egy igen régi jellegét is visszaállítaná, t. i. az ártalmas egyénnel szemben gyakorolt sanctióhoz fűzött fenyték eltűnése. Lehet álmodozni egy oly társadalmi rendről, mely a rosszat közvetlenül irtja ki elkövetőjéből, a nélkül, hogy büntetéssel sújtani volna célja.

Összefoglalva a mondottakat, Paulhan következtetései a következőkben tetéződnek:

1. A sanctiónak a psychikai és társadalmi szervezetben alsóbbrendű automatikus formáról, melyben a szabályozódás kezdetlegesebb, magasabb automatikus formára kell haladnia, melyben a szabályozódás nagyobb fokú és pedig tudatos phasison át, mely alatt a magasabb rendű automatismus együttesen vagy egymásután készül elő az utolsó fokon hozzájáruló új elemeknek még zavaros synthesise és gyarapodása, a megelőzőleg szerzeteknek szabályozása és a társadalmi én activabb föllépése által, mely az első fokon rendszerint még nem lépett fel, az utolsó fokon pedig már a rendszer elemei általános solidaritása által helyettesítettik.

2. A sanctio annál kevésbé tökéletlen, minél egyszerűbb az erény bátorítása, a rossz kiküszöbölése, és minél szabatosabb, még pedig a sanctio alkalmazására szánt eszközök közvetítése nélkül. Legjobb és legtökéletesebb volna a természetes sanctio a jutalom és büntetés szándéka nélkül.

Utóbbira nézve utal Paulhan arra az antik gondolatra is, mely a jó jutalmát magában a jóban, a rossz büntetését magában a rosszban találja. Mert a rossz, már csak a miatt, hogy rossz, azaz desorganisatio, büntetést képez, azon kisebb desorganisatio büntetését, mely létrehozta. Épp úgy a jó, szabályozottságot jelentvén, már magában is e szabályozottság előzményeinek jutalma. A felelősség és a sanctio tehát nem egyebek utolsó elemzésben, mint az okság rendszeresített formái, s valamint az egymásközt függő jelenségek bizonyos láncolatában az

elsők a következők okozóiul tekinthetők, s külön véve mind-egyik okká válik a következőkhez viszonyítva, okozattá pedig az előzőkhez viszonyítva, épp úgy az egymásból folyó rendezett társadalmi cselekmények rendszerében minden cselekmény sanctióvá válik az előzőkkel szemben, ugyanakkor, mikor megfordítva felelősséget nyer az utóbb következőkre vonatkoztatva. Sanctio és felelősség tehát oly szavak, melyek a célfogalom bizonyos viszonyulatát fejezik ki.

A következő két apróbb dolgozat közül egyik a központi idegrendszer ismeretére vonatkozó újabb kutatásokat ismerteti. Szerzője *Chaslin*, ki különösen az utóbbi években az olasz Golgi s a spanyol Ramon y Cajal által ez irányban tett felfedezésekből indul ki, melyek szerint az idegrendszer alaptulajdonsága, hogy minden öntudattól kísért benyomásra futólagos módosulás áll be, mely megfelel a tényleges észrevételnek, de akképen vésődik be, hogy e bevésődés alapján az emlékezet lehetővé válik. A másik közlemény Ferrerónak már e helyen is ismertetett tanulmányát czáfolgatja az értelmi inertiaról, s élénk és okadatolt tiltakozást képez azon tendentia ellen, mely az újabb pszichológiai tudományban napirenden áll, hogy szoros értelmű tudományos kifejezéseket használjanak oly philosophiai ruganyossággal, mely azok eredeti értelmét kiforgatja. Helyesen jegyzi meg a cikkíró, hogy ha a physikai világ mechanikai törvényeit akarjuk átvinni a pszichológiába, legalább is ismerni illik azok pontos és szabatos matematikai formuláját, másképp csak metaphorákat üzünk. A cikk azután Ferrerónak számos lapsusát leplezi le a mathesis és physika kegyetlenségével.

* * *

«*Revue d'économie politique. Mai 1894. Nr. 5. Paris.*»

Sok helyes és talpraesett észrevételt olvasunk e folyóirat újabb számának első cikkében Gide-től, a montpellier-i egyetem tanárától. az úgynevezett «neo-collectivismusról» a gazdasági és társadalmi philosophiában. Alkalmat e megjegyzésekre a francia collectivista program különös átalakulása adott az utóbbi választások óta, a mennyiben annak vezére, Jaurès nem habozott a következő fontos kijelentést tenni: Nem mi vagyunk az egyéni tulajdon ellenségei, mi ellenkezőleg, visszaállítói leszünk. Pedig

ugyanekkor a párt egy másik vezére, Jules Guesde azt is szükségesnek látta hangsúlyozni, hogy a párt programjában mi sem változott. Mit kell tehát hinnünk?

Schäffle szerint kétséget sem tűr, hogy a socialismus alphája és omegája az egyéni és versenyző tőkék átváltozása egységes és collectiv tőkévé. A Jules Guesde által Marx, Engels és Lafargue segélyével kidolgozott famosus 1880-iki program nyíltan kimondja, hogy csak két formában juthatnak a termelés eszközei a munkások kezeibe, ezek egyike az egyéni forma, mely sohasem létezett általánosan, s melyet az ipari haladás mindinkább kiküszöböl; a második a collectiv forma, melynek materialis és intellectualis elemeit maga a capitalista társadalom fejlődése adja meg. Kimondja egyúttal, hogy a francia socialista munkások czéljüklü tűzik ki a kapitalista osztály politikai és gazdasági kisajátítását s a visszatérést a termelési eszközök collectivitására.

Még világosabban fejezte ki ezt az 1880-iki párisi congressus. Tekintve, hogy a termelési munkaeszközök bírása nem lehet egyéni két okból: 1-ször, mert összeférhetlen az ipari és földművelési technika haladásával és jelen állásával (munkamegosztás, gépek, gőzerő stb.); 2-szor, mivel ha nem volna is gazdaságszerűtlen, mielőbb helyet adna a mai társadalmi egyenlőtlenségeknek; tekintve továbbá, hogy ennek birtoka nem lehetne testületi vagy községi sem, különben a mai kapitalista tulajdon minden bajait magában hordaná: mindezeknél fogva a congressus kimondja, hogy a munka minden eszköze és anyaga vissza kell, hogy szálljon a közös kezekbe, s ott kell, hogy maradjon, mint osztatlan és elidegeníthetlen tulajdon.»

Különben is tapasztalható — mondja Gide — hogy a jelenkor gazdasági fejlődése mindjobban jelzi az áttérést az egyéni termelésről a collectiv termelésre. Abban, hogy az Egyesült-Államok földművelési módszerei mindjobban terjednek a vén Európában, hogy a kisiparosokat mindinkább háttérbe szorítja a gyáripar, hogy a nagy áruházak megölik a kis szatócsokat, a nagy pénzintézetek felváltják a magánbankokat a városokban és a vidéken — mindebben csak azt látjuk, hogy az egyéni termelés helyét ad a nagy tőke- és munkaerővel rendelkező collectiv termelésnek. Kisipar, kiskereskedés, kisbirtok — mindennek letűnt az ideje, s csak bizonyos katólikus és conservatív iskolák ál-sentimentalismusa igyekszik még életre galvanizálni.

Már most mit állít Jaurès a régi collectivista teoriával szemben? Szóról szóra ezt mondja: «Ha collectivisták vagyunk, csak azért van, mivel a collectivismus, távol attól, hogy a jogszerű egyéni tulajdont csorbítsa, egyedüli mód nemcsak annak kiterjesztésére, de *általánosítására is*. Védeni fogjuk a kis parasztbirtokot, mely a socialista eszmét valósítja meg, a tulajdon és a munka egyesítésével.»

Ehhez még hozzátette Millerand, a collectivista párt triumviratusának harmadik tagja, a francia kamara múlt április 30-iki ülésén: «Rágalmazza a socialista pártot, vagy félremagyarázza eszméit, ki azt állítja, hogy az egyéni tulajdon eltörlését követeli. Ellenkezőleg azt kellene mondania, hogy a mit követel, az az egyéni tulajdon kiterjesztése a polgárok nagy tömegére.

És csakugyan Jaurès már a 4 1/2 százalékos járadékok convertálásánál felszólalt, hogy e művelet eredménye, 68 millió, fordíttassék a földadótehermentesítésre, a tehermentesítést azonban csak a kisbirtokosokra szorítva, a kik bérelt munka nélkül művelik földjeiket. A ház meg is szavazta a javaslatot, csak-hogy Jaurès megszorítása nélkül, s a pénzügyminister sürgős közbelépésére volt szükség, hogy szavazását visszavonja.

Másodizben Jules Guesde a gabonavámok kérdésében tiltakozott a városi munkásnép nevében, de Jaurès azt indítványozta, hogy az idegen gabona behozatalának monopoliuma tartassék fenn az állam joga gyanánt, mely aztán azt elég magas áron adja el, hogy a tulajdonosoknak jutalmazó eladási árt biztosítson.

Mi tehát a célja mindezen taktikázásnak? Gide nem vél csalódnai, midőn azt hiszi, hogy a socialista pártot választási küzdelmei meggyőzték arról, hogy még ha maga köré gyűjthetné is az egész városi munkás népességet, sohasem nyerhetné el a politikai hatalmat, ha nem biztosítaná magának azon földművelői osztály többségét, mely Franciaországban még ma is a választók zömét képezi. Ez a jelszó lett tehát kiadva az 1892-iki marseille-i második congressuson, úgy hogy ugyanaz a Jules Guesde, ki 1880-ban még nem győzte capacitálni a parasztságot, hogy «cserélje ki darabka földjét a socializált föld collectiv tulajdonának részjogával», Fleurance-ban már nagy garrai hirdethette, hogy «a társadalmi kérdés megoldása a földtulajdon felaprózásában rejlik».

Szabatosabban szólva, a neo-collectivismus abban áll, hogy a tulajdonnak két módját engedi meg. Fentartandónak véli az egyéni tulajdont a kisbirtoknál, aaaz a szegények számára, de eltöröndőnek hirdeti azt a nagybirtoknál, azaz a gazdagoknál, hogy a collectiv tulajdonnal helyettesítse.

De épp ebben látja Gide a reform gyanús színét. Szerinte el lehet ítélni a földtulajdon koncentrálására vonatkozó törekvéseket s a helyett máskép segíteni a bajokon, pl. földművelési bankokkal védekezni az uzsorások ellen, homestead-del a kisajátítás ellen. Lehet a kisbirtokot a nagy termelés előnyeiben részesíteni, mondjuk, gazdasági syndicatusok és cooperatio által; vagy a nagybirtok ellen fordulva, szorítsuk ám meg a bérlői rendszert, korlátozzuk a latifundiumokat, szükség esetén a kataszteradókat is méter-adóval helyettesítve. Mindez oly rendszer, melyet különböző formákban Stuart Mill, Thornton, Toubeau, Eugène Simon is védelmeztek.

Viszont lehet helyeselnünk a földbirtok koncentrálására irányuló mozgalmakat, s ez esetben ám sietessük azt az egyenlő részben való öröklés eltörlésével, az uzsoratórvények felfüggesztésével, s minden módon a mi a föld szabad forgalmának útját állja. Szervezzünk nagy mezőgazdasági szövetkezeteket, fektessük a földet részvényekbe, honosítsuk meg a földművelésnél a nagyipar üzletmódjait gépekkel, nagy tőkékkel, s ekkép készítsük elő, mint a vasutaknál, a bankoknál, a bányaművelésnél a föld collectiv államosítását. Ez is álláspont, mint a másik.

Hanem a mit Gide egyenesen kizártnak tart, az az, hogy mind a két rendszer egyesíttessék, mint a hogy a neo-collectivismus czélozza.

* * *

Vukovics Sebő emlékiratai, Magyarországon való bujdosása és száműzetésének idejéből. Sajtó alá rendezte Bessenyei Ferencz országgyűlési képviselő. 1894.

Az «Athenaeum» könyvkiadó-társulat szolgálatot tett az oly gyéren képviselt magyar memoire-irodalomnak, mikor a nagy-hírű és sokat szerepelt 48-iki igazságügyminister följegyzéseit közrebocsátotta. Az 1833-iki országgyűlésre való visszatekintéssel kezdi Vukovics emlékezéseit és megszakítás nélkül folytatja egész a szegedi országgyűlésig. Igaz, hogy az anyag nem nyer egyen-

letes feldolgozást Vukovics keze alatt, mert míg az 1848-iki szerb lázadást részletesen tárgyalja, addig a 49-iki eseményeknek igen kevés tért szentel, de állandó összeköttetése a szereplő egyénekkal, s azok körében szerzett benyomásai sok új adatot szolgáltatnak a forradalom legkiemelkedőbb alakjai intimebb ismeretéhez. Ítélete a dolgokról és emberekről mindig nyugodt, pártatlan és okadatolt. Így jellemzi Vécsey tábornokot, mint a magyar katonák legengesztelhetlenebbjét, a ki sokszor mondotta: «Niemehr österreichisch, lieber russisch, als österreichisch». A Vécsey és Damjanich között kitört viszály kérdésében pedig jellemzi Kossuth álláspontját, ki Damjanichra haragudott inkább, bár elősmerte nagy képességeit. «Ha oly jelesen küzd a hazáért — mondta volt Kossuth — ne rontsa hát, eb a lelke, a katonai rendet, mert azzal meg kárt tesz.» Ott volt Vukovics akkor is, mikor Kossuth először díszítette fel hadi éremmel a nála jelentkezett Görgeyt 1849. márczius 10-én, akkor még honvéddörnyot, vállán a háború alatt annyira divatba jött csattos táskával. «Magaviseletében — írja Vukovics — felőtllő szerénység ömlött el; Kossuth irányában a tisztelet, mondhatnám, hódolat vonásai jegyezik minden szavát, mozdulatát.» Kossuth saját kezével tüzte az érdemjelt mellére s megjegyezte, hogy *a historia a választás urnájából szerencsés vonásának fogja jellemezni azon kinevezését, melylyel Görgeyt, keblének barátját, szeretete tárgyát, Schwechatnál a magyar sereg élére állította.* Különben viszont Görgey is hasonlóképen vélekedett akkor még Kossuthról. Klapkának és Damjanichnak írt levelében, felpanaszolva a hadsereg bajait, a hadügyminister hibáit, hozzáteszi: «Csak maga az elnök — der Präsident — áll magasan, minden magánérdek nélkül, egy valódi római classikus jellem. Csak kár, hogy nem katona. (Nur Schade, dass er kein Soldat ist.)» «A levél — jegyzi meg Vukovics — gyönyörű német styllal volt írva, mint általában Görgey német fogalmazása felette jeles volt.» Érdekesen írja le Vukovich Kossuthnak Czibakházán a táborban időzését is, ottani környezetét, bizalmas nyilatkozatait Széchenyiről, kit a népszabadság gyilkolóival egy sorba helyezett, Madarászról, kit Kossuth legkegyeltebb embere, Obonyai orvos az elnök előtt is gazembernek czímezgetett stb. Sok tisztázó világosság derül ez emlékiratokból az események nem egy fordulatára, nem egy tényezőjére, a mi Vukovics szájából hallva, komoly súlylyal bír.

Végezetül csak arra akarunk figyelmeztetni, hogy hasonló forrás-műveket ma már mindenütt tárgy- és névmutatóval ellátva szokás közrebocsátani, s ennek hiánya mindenesetre mulasztás a kéziratok sajtó alá rendezésénél. A munka ára 5 ft.

* * *

Kaptuk a M. Tud. Akadémia kiadásában *Verbőczy István Hármaskönyvét*, az eredetinek 1517-iki kiadása után Kolozsvár Sándor és Óváry Kelemen által fordítva. Szily Kálmán, a M. Tud. Akadémia főtitkára írt hozzá előszót, majd a fordítók mondják el Verbőczy könyve keletkezésének történetét, előzményeit. A forrás- és szövegkritika teljes apparatusával végezte a két jeles szaktekintély nem könnyű munkáját, midőn kezünkbe oly Verbőczyt adott, mely modern nyelven érteti meg velünk a régi magyar szokásjog nevezetes institutióit. Nem akarjuk itt eldönteni a kérdést, vajjon nem kívánt volna-e meg e tárgy még valamivel korszerűbb átdolgozást, mint a most közrebocsátott, mely még igen érezhetőleg tartja magát a régebbi fordításokhoz, s nyelvezete, terminológiája tele van archaikus elemekkel, s épp azért nem kis mértékben nehézkes és bajosan érthető, a mennyiben szigorúan ragaszkodik az eredeti latin szófűzésekhez. Viszont abban meg mi vagyunk conservatívabbak, hogy legalább egyes „schlagwort“-okban, melyek röviden és tömören kifejezett általános jogelveket tartalmaznak, szerettük volna zárjel közt az eredeti szöveget is reprodukálva látni, melynek kizárólagos authenticitását tudományos idézgetéseknél a legjobb fordítás sem pótolhatja. Ez mindenesetre többet nyomott volna, mint a lényegtelen szövegbeli eltérések gondos hermeneutikus magyarázata, melyre a jogász és politikus vajmi kevés súlyt fektet. Mindezek a kifogások azonban alig eshetnek latba azon szerencsés gondolat mellett, hogy az Akadémia végre gondoskodott a nagy magyar codificator korszakalkotó műve, a hazai jog rendszerének, habár ma már csak jogtörténeti fontossággal bíró elsőrendű forrása, népszerűvé tételéről, midőn leemelte azt arról az avult polcáról, hová a szaktudomány rideg elzárkózása helyezte Verbőczy Tripartitumát, s ezzel segítette azt jogalkotásunk és jogtudatunk újabb aerájára nézve is gyümölcsözővé tenni.

* * *

«*A büntető-törvénykönyv magyarázata*». Irta *Edvi Illés Károly dr.* Második teljesen átdolgozott kiadás. Budapest. Révai testvérek kiadása. 1894.

Két kötetet veszünk most e monumentális műből, melyet a nagytudományú criminalista 1882-től 1889-ig megjelent három kötetes nagy művének a judicatura mai állásának megfelelő kibővítésével bocsátott közre. Az a világos, logikus styl, mely Edvi Illés Károlynak legnagyobb ereje, itt is dicséretesen érvényesül. Fejtegetései szabatosak, a forrásirodalom és a casuistika rengeteg ismeretével támogatvák s a gyakorlati jogásznak oly vezérfonalat szolgáltatnak kezeibe, melynek értéke fölbecsülhetetlen. Igaz, hogy viszont a szerző nem sokat törődik a büntető jogbölcséletnek ma inkább, mint valaha, egyre-másra tóduló és sürgős megoldást követelő alap-problemáival. Edvi Illés a büntető-jog tana régi classikus iskolájának híve, s ebben is inkább praktikus jogász, mint theoretikus, inkább élesen distingváló elme, mintsem mélyreható criminologus. De miután munkája első sorban is főleg commentár, tehát «de lege lata» foglalkozik tárgyával, s inkább tájékoztat, mint fejteget, ehhez képest nem is lehet célja új alapelveket állapítani meg, hanem csak a létezőkből construálni a büntettek és delictumok fogalmát. Ezen a téren senki sem otthonosabb nála. Hatalmában van a felsőbbíró-ságok gyakorlatának egész köre, mindaz, a mit a büntető-jogtudomány egyes vitás kérdéseiről önállóan vagy szaklapokban írtak valaha. Bámulatos az a széles olvasottság, melylyel Edvi Illés felöleli kedvencz tárgyát, s az az önálló és biztos ítélet, melylyel a kezei közt levő roppant anyaghalmozat uralja. A magyar tudományosságának igazi dísze ez a vasszorgalommal és roppant tudással végzett kimerítő munka, mely betetőzi összes büntető-jogi szakirodalmunkat. A munka a még sajtó alatt levő 3-ik kötettel együtt 15 frt, díszkötésben 18 frt lesz.

* * *

«*Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsótábla kerületi üléseinek naplóját*» írta meg és adta ki hat kötetben a Franklin-társulatnál Kovács Ferencz, egyike azon még élő keveseknek, kik törvényhozásunk e nagy reform-korszaka működő emberei és tanúi valának. A szerző, közéletünk egyik tisztelt

alakja, Csongrád megye volt alispánja és egykor Hódmezővásárhelynek is országgyűlési képviselője, az 1843/44-iki országgyűlésen Klauzál Gábor oldalán volt tagja az országgyűlési ifjúságnak, s mikor a M. Tud. Akadémia 1885 elején elhatározta, hogy eddig még lappangó országgyűlési emlékeink megmentésére és nyilvánosságra hozására a törvényhatóságokhoz felhívást intéztet, az érdemes veterán író és politikus, agg napjai daczára nem vonatkozott ifjúkori följegyzéseit részint csoportosítva, részint még élő kortársak jegyzeteiből és emlékezetéből kiegészítve. Közrebocsátani. Nagy és fontos anyagot ölel fel az így létrehozott mű, egész sorozatát azon reformalkotásoknak, melyek az átmenetet modern államéletünkre bevezették, ide tartozik a zsidó-emancipatio, a magyar nyelv, a vegyes házasságok, az országgyűlési napló, az első magyar büntető törvénykönyv, a váltó- és csőd eljárás szabályozásának kérdése is, hogy csak a legnevezetesebbeket említsük. A szabadelvűségért vívott fényes harcok dicső bajnokai: egy Beöthy, egy Bezerédy, Szemere, Klauzál, Palóczy, Ghyczy, Szentkirályi stb. (Deák az egész országgyűlésen nem volt jelen) nevek jelzik törvényhozásunk ezen úttörő irányát. Nagy hálára kötelezte Kovács Ferencz a magyar történeti és politikai irodalmat, mikor fényes szellemök emlékeit, eszméik hatásának látható nyomait, megmentette az utókornak. Soknak a felszólalások közül ma már ő sem tudja urát adni, emlékei elmosódtak, másoknak hiányzó részleteit még élő kortársai emlékezetéből pótolja, de oly eredményyel, hogy sikerült a terjedelmes hat kötetben hű és való képét adni az országgyűlési alsótábla tárgyalásainak, a legérdekesebb incidensekkel, a beszédek gondos és tömör kivonatolásával s néhány fejezetre terjedő, vonzóan írt memoirszerű ismertetésével a 48 előtti országgyűlési állapotoknak, a politikai helyzetnek s a pozsonyi követi életnek. Nem érdektelen megtudni például, hogy ezen az országgyűlésen jött először használatba a «törvényjavaslat» elnevezés törvényjavallat helyett, és pedig Zsoldos Ignácz indítványára.

Növeli a munka becsét, hogy Kovács Ferencz az országgyűlési hivatalos irományokat, a feliratokat és törvényjavaslatokat is bevette eredeti szövegek szerint, kivéve a büntető és a nagyobb váltó- és csődtörvényjavaslatokat. Így a zsidók emancipatiója ügyében készített feliratokkal és javaslatokkal együtt közli a külföldi zsidók bevándorlása ellen hozott törvényhozási intéz-

kedések szövegét is; továbbá a királyi választ a vegyes házások ügyében, a főrendek válaszüzeneteit az áttérések tárgyában stb.

Eltelkintve az 1843 iki törvényhozás ez érdemleges alkotásaitól, nem kevésbbé tanulságos és érdekes az az anyag, melyet itt a tanácskozás alakiságai tekintetében összefoglalva veszünk. A törvényhozás szerves külső munkáját, az 1848 előtti országgyűlés összealkotását, gépezetét, így az országos, a kerületi ülések és a vegyes ülések rendszerét és viszonyát egymáshoz részletesen taglalja a szerző külön fejezetben. A mi a törvényhozás és a fejedelem souverainitásának egymáshoz való viszonyát s annak közjogi kinyomatát, úgy a két tábla, mint politikai testületek közötti különbségek megvilágítását illeti, erre nézve is elvi érdekű praecedensekben gazdag a napló, melyeket sikerrel értékesíthet majdan az, a ki egykor parlamenti jurisprudentiánk rendszerét összefoglalni s a parlamenti jog codificatióját keresztülvinni vállalkozni fog. Nagyon megkönnyíti a momentuosus mű áttekintését az a betűrendes tárgymutató is, mely az egyes kötetekhez van csatolva.

—*n*—*r*.

MONTESQUIEU ÉS ROUSSEAU.

— Második és befejező közlemény. —

II.

Az «Esprit des lois» czélja volt általános szabályokat felállítani az államok szervezésére nézve, a népek természeti és történeti viszonyainak figyelembevételével. Ha czíme nem gyaníttatja is a politikai jelleget, egész terjedelmében sokkal inkább történeti és politikai mű, mint jogi okoskodások összegezése.

Kell, hogy a törvények az államforma természetének és alapelvének megfelelők legyenek, mert ezen alapelvnek legfőbb befolyása van a törvényekre, úgy, hogy ezek amabból önként, szükségszerűleg következnek. Ezért fejtegeti oly terjedelmesen Montesquieu minden államforma természetét és (Aristotelest követve) azon törvényeket, melyek minden egyes államformának megfelelnek. Az «Esprit des lois» egész rendszerességre törekvő része: az I—X. könyvek tartalma nem más, mint Montesquieu államformatanáinak kifejtése.

Aristoteles óta, kinek államformatana, minden ellenkező theoriák mellett is és dogmatikai szempontból fogyatékoságának minden megkísérelt kimutatása daczára is, ma is praedominál az államtudományban, egész a legújabb időkig számtalan elmélet merült fel, a nélkül azonban, hogy

a kérdés megoldva lenne.¹ Hogy a Montesquieu államforma elmélete a kérdés tisztázásához nem járult, sőt azt visszaveté, az államtudomány már elismerte. Önkényesen járt ő el, midőn az államokat monarchiára, köztársaságra és despotiára osztályozá (ezt Laboulaye azzal védi, hogy a Montesquieu felosztása nem philosophikus, mint az Aristotelesé, hanem történeti²); elméletének kifejtésében pedig következetességet nem tanúsított.

Arra a kérdésre, hogy melyik a legjobb államforma, Montesquieu épp oly körültekintő tartózkodással felel, mint a század másik nagy philosoph-politikusa.³

A mint az «Esprit des lois»-ban kifejtett eszmék jó részének magvával már a «Lettres Persanes»-ben találkozunk, úgy a fenti kérdésre is itt találjuk meg a feleletet. A persa levelek Usbek-je ugyanis azt írja Rhédinek a nyolczvanadik levélben, hogy az a legjobb, legesélyesebb, legtökéletesebb államforma, mely legkevesebb költséggel igyekszik

¹ L. *Oncken*: Die Staatslehre des Aristoteles. — U. a. Aristoteles u. seine Lehre vom Staat. — *Schvarcz*: Kritik der Staatsformen des Aristoteles. — *Passy*: i. m. — *Gareis*: Allgemeines Staatsrecht.

² *Laboulaye*: Oeuvres comp. de Mont. I. 407. és III., XI. — A köztársasági forma aristokratiára és demokrátiára oszolván, Montesquieu tulajdonképen négyféle állatformát ismer. Megjegyzendő, hogy rendszerességre törekvő állatformatannal csak az «Esprit des lois»-ban találkozunk; beszél ugyan ő államformákról a «Lettres Persanes»-ban, államtudományi vizsgálódásainak mintegy zsengeit magában foglaló e művében is. de nagy zavarral. (L. Lettres Persanes 131., 103., 102.) Különben, hogy Montesquieu vajmi kevés súlyt helyezett, különösen államtudományi munkássága első idejében, egy tudományos alapon felépített állatformatánra, kitűnik a «Grandeur et décadence des Romains» IX. fejezetének utolsó jegyzetéből.

³ Montesquieu majd államformát, majd a kormányzó hatalmat magát érti e kitétel: «gouvernement» alatt. L. Esprit d. l. chap I., chap II. Lettres Persanes LXXX. és Grandeur d. Romains chap IV. Rousseau «gouvernement» alatt mindig a végrehajtó hatalmat érti.

céljait megvalósítani, a mint az a legtökéletesebb is, mely az embereket hajlamaiknak legmegfelelőbb módon vezeti. Az «Esprit des lois»-ban pedig azt tanítja Montesquieu, hogy a legtermészetesebb államforma az, melynek különös rendelkezései legjobban illenek ama néphez, melynek számára felállítva van.¹ És míg egyfelől minden államformának megvannak a maga természetes határai,² másrészt a szabadság megvalósítása egyik államformával sincs kizárólag összekötve.³

Montesquieu is vizsgálódása tárgyává teszi azt a kérdést, hogy milyen összefüggés van az állam terjedelme és az államforma közt, és arra az eredményre jut, hogy a demokratia — miként ezt már a görög politikai írók vallották — a kis államoknak való, a középszerű nagyságú államok ellenben monarchikusan kormányoztassanak, míg a nagy államoknak a despotia való. E mellett olyan összefüggést lát az állam területi nagysága és az államforma között, hogy ha az államformát változtatlanul meg akarjuk tartani, az államot is meg kell tartani eredeti nagyságában.⁴

Rousseau se tanít valamely abszolút érvényes, minden népek számára és minden viszonyok közt jó államformát; sőt inkább azt vallja, hogy az államforma szorosan összefügg a nép természeti, történeti stb. viszonyaival, és minden államformának megvannak a maga természetes feltételei. Általában pedig az állam se nagyon kicsiny, se nagyon nagy ne legyen, hogy jól legyen kormányozható.⁵ De e mellett bármelyik államforma a legjobb lehet bizonyos körülmények között és ismét rossz más viszonyok között. Ezért a legjobb

¹ Esprit d. l. Livre I. Chap. III.

² Esprit d. l. Livre X. Chap. IX.

³ Esprit d. l. Livre XI. Chap. II.

⁴ Esprit d. l. Livre VIII. Chap. XX.

⁵ Contr. soc. Livre II. Chap. VIII.

államforma kérdése általánosságban el sem dönthető.¹ Ha a kormányzók számának megfordított arányban kell állni a polgárokéval, mégis általános szabályul az mondható, hogy a demokratiai államforma a kis államoknak való, az aristokratia a középnagyoknak s a monarchia a nagyoknak. De emellett számtalan kivétel lehet.² Úgy, hogy nemcsak különböző államformák egyformán jók lehetnek más és más népeknek, hanem egy és ugyanazon népnek is különböző államformák felelhetnek meg az idők változával.³

Csak természetes, hogy egész politikai elméletének alaponásánál fogva Rousseau lelkesül a demokratiai formáért. De annyi s oly nehezen megvalósítható feltételhez van ez az államforma kötve, mint egyike sem a többieknek. Oly nagyon tökéletes államforma az, hogy nem is embernek való. Ha egy isteni nép volna, demokratikusan kormányozná magát.⁴ De elismeri azért ugyancsak ő a monarchiai államformának is nagy előnyeit,⁵ dacára hogy a legnagyobb hevességgel, leg-sújtóbb kritikával kel ki a királyok ellen.⁶ És nem ismeri-e el másfelől az aristokratiának is előnyeit, mondván, hogy a dolog legtermészetesebb rendje az, hogy az államban a leg-kitünőbbek kormányozzanak?⁷ Meglehetősen nagy közösséget találjuk tehát a politikai bölcselkedésnek mindkettőjüknél, s ha az államformákról szóló tanaikat részleteikben vizsgáljuk, nem kevesebb analog nézettel találkozunk.

Lássuk először is, mit tanít Montesquieu a monarchiáról? Monarchia szerinte az az államforma, melyben egyedül

¹ Contr. soc. Livre III. Chap. III. és Chap. IX.

² Contr. soc. Livre III. Chap. III.

³ Contr. soc. Livre III. Chap. I.

⁴ Contr. soc. Livre III. Chap. IV.

⁵ Contr. soc. Livre III. Chap. VI.

⁶ Ibid. és Livre III. Chap. X.

⁷ Contr. soc. Livre III. Chap. V.

egy személy kormányoz, de állandó és határozott törvények által.¹ Ez ennek az államformának természete.² Montesquieu ezután az «*Esprit des lois*» tíz első könyvében át terjedelmesen kifejti annak a monarchiai államformának képét, mely nem egyéb, mint a régi, rendi kiváltságokon alapult s a parlamentek, mint törvényki hirdető és a törvények ellen óvás-emelési joggal bíró testületek által némiképp mérsékelt francia királyság élénk állítása. Ez a monarchia nem lehet el nemesség és ennél fogva a becsvágy ápolása nélkül. A nemesség az összekötő kapocs a fejedelem és a nép között, a legtermészetesebb közbeeső hatalom, mely ily minőségében a monarchiának lényegét képezi. Nagy előnye ennek az államformának a respublicával szemben a végrehajtás gyorsasága. Viszont előnye a despotiával szemben, hogy az állam szilárdabb és az alkotmány megingathatlanabb, a kormányzók személye is biztosítottabb, mert a fejedelem alatt többféle rendek vannak, melyek az alkotmányhoz szítanak.³

Nem czélja ez értekezésnek kimutatni azon nagy különbségeket, melyek az «*Esprit des lois*» tíz első könyvében leírt monarchiai államforma s ama kép között oly szembeszökő módon mutatkoznak, melyet nagy műve további folyamán, az Anglia alkotmányáról szóló, oly híressé vált fejezetben tár elénk.⁴ E fejezetben, hol kifejti az alkotmányos monarchiát

¹ *Esprit d. l. Livre II. Chap. I.*

² Montesquieu részletesen kifejti, mi az államforma természete s mi annak alapelve. Az első, mely olyanná teszi, a minő; a második, mely cselekvésre készíti. *Esprit d. l. Livre III. Chap. I.*

³ *Esprit d. l. Livre V. Chap. X. és XI.*

⁴ Ama kép, melyet Montesquieu nagy műve első tíz könyvében élénk tár a monarchiáról, miben sem különbözik a Bodin monarchiai államformájától, ki szintén csak a XVI. század dicsőségteljes monarchiáját tartotta szemel előtt (legitim monarchia). L. Bodin: *De Republica* II. 3. — Az «*Esprit d. l.*» tíz első könyve és a mű későbbi

a maga hatalomosztási elméletével, két kamara-rendszerével, a közjövédelmeknek évről évre való megajánlásával, a hadseregnek a végrehajtó hatalomtól való függővételével. Oly szembeszökő e különbség, hogy ha Montesquieu szabatosságra törekszik államforma-elméletében, egyfelől a hűbéri, másfelől az alkotmányos monarchiát kellett volna megkülönböztetnie.

Montesquieu-ről általában teljes joggal állítatik, hogy ő a monarchia híve. De a tétel csak általánosságban áll. Valóban nem egy oly nyilatkozatot olvashatunk nála, melyek különös színben tüntetik fel monarchikus érzületét, lévén ő máskor ismét a demokratiának csodálója. A monarchiának a kitüntetés, becsvágyat (honneur), a demokratiának pedig az erényt (vertu) állította oda ő alapelv (principe) gyanánt. A monarchiában a kitüntetés, becsvágy a fő, az csinál mindent ebben az államformában. Ellenben az erény a demokratiába való. És fejtegetvén az erény szerepét a demokratiában, majdnem ideális államformaként állítja azt elének.

Nem valami sok jóindulat kell — mondja ő — hogy egy monarchia jól legyen kormányozva. A törvények hatalma szabályoz itten mindent. Ellenben a demokratiában egy új mozgató erőre van szükség s ez: az erény.⁴ Monarchiában a politika nagy dolgokat csinál a lehető legkevesebb erénnyel, mert a törvények pótolják mindazoknak az erényeknek helyét, melyekre ott nincs szükség; az állam fennáll a hazaszeretet, az igazi dicsőség után való vágy, az önmegtagadás és mindama hősi erények nélkül, melyeket a régieknél találunk. És ennek kapcsán a lehető legerősebben ostorozza a

részei közt mutatkozó lényeges különbségek tüzetesen kimutatvák Schvarcz Gy. «Montesquieu elmélete a mon. államformáról a «L'Esprit d. lois» első tíz könyvében és az európai alkotmányfejlődés» című akadémiai értekezésében, hol a Montesquieu elméletében található ezen ür okai is kifejtetnek.

⁴ Esprit d. l. Livre III. Chap. III.

monarchia bűneit.¹ A jól kormányzott monarchiában — folytatja tovább — majdnem mindenki jó polgár lesz és ritkán fogunk találni olyat, a ki «homme de bien» legyen, mert hogy ez legyen valaki, akarnia kell azt és az államot szeretnie kell magáért az államért.² Érti pedig ő ez alatt az államnak olyan polgárait, kik szeretik a haza törvényeit és minden cselekedeteikben a hazaszeretet által vezéreltetnek.³ Annyira ideális államformának tekinti ő a monarchiát, hogy azt mondja: valóban nem tudhatni, hogy voltak-e monarchikus államok, vagy ha voltak is, bajosan állhattak fenn sok ideig eredeti, tiszta mivoltukban azért, mert a hatalom sohasem osztható meg egyformán a fejedelem és a nép között.⁴

Lássuk e mellett, mit mond Rousseau a monarchiáról? Az államformák felosztásánál szintén csak a numerikus különbségekre fektet ő súlyt, s e szerint állítja fel a monarchiát, demokratiát és aristokrátiát. Monarchia pedig az az államforma, melyben a souverain nép az uralmat egyetlen hatóság kezébe teszi le, melytől a többiek mind nyerik hatalmukat.⁵

A 'monarchia különféleségeire aztán épp oly kevésbé gondol, mint Montesquieu, daczára annak, hogy az államformák osztályozásánál kifejti, hogy mindegyikök számos eltérést mutathat és a három államforma mellett a vegyes formáknak egész sokasága állhat elő. A monarchia a nagy államoknak való. Mivel azonban oly arányban, a mint az uralmat gyakorlók köre összeszorul, az uralkodó és a nép között igen nagy ür támad és nincsenek összekötő kapcsok az államban, ennél fogva, hogy ilyenek legyenek, szükség van

¹ Esprit d. l. Livre III. Chap. V.

² Esprit d. l. Livre III. Chap. VII.

³ Esprit d. l. Avertissement.

⁴ Lettres Persanes. Ch. II.

⁵ Contrat soc. III. Ch. III.

közbeeső rendekre, nemességre, mely kitölti ezt az ürt.¹ Ezek is azonban mind csak nagy államba valók, a kis államot tönkretennék.

Íme Rousseau csak úgy, mint Montesquieu, a monarchia elengedhetlen feltétele gyanánt állítja elének a nemességet. E mellett ő is azt tanítja, hogy vigyázni kell arra, hogy az állam területi nagysága ezen államforma természetének megfelelő legyen. De általában véve, kevésbé tárgyal ő a monarchiáról, melyet egészben mégis mint a szabadsággal ellenkező államformát tekint. Pedig szerencsés államforma lehetne, ha a fejedelmek nem akarnák a hatalmat csak saját előnyükre kizsákmányolni.

Montesquieu főfigyelmét államformái kifejtésénél természetesen a monarchiára irányozá. Kisebb és vázlatosabb az a kép, melyet a respublicáról ad. Nem kevés megtámadásban részesült ő azért is, hogy a respublicát demokrátiára (état populaire) és aristocratiára osztályozta. Az első akkor áll elő, midőn a nép a maga összességében bírja a főhatalmat; a második pedig, midőn a souverain hatalom csak a nép egy részének van kezei között.² De Montesquieu, ha nem is ismeri el a nép souverainitását, mint maga Rousseau, közeledik hozzá, midőn azt mondja, hogy a demokráciában a nép bizonyos tekintetben uralkodó, bizonyos tekintetben pedig alattvaló. Uralkodó szavazatai által, melyek akaratát kifejezik, ezért a szavazati jogot megállapító törvények itt lényegesek. Ismételten magasztalólag emeli ki Montesquieu a demokrácia alapelvét: a vertu-t. Itt, hol a törvényeket végrehajtó nép maga is alá van azoknak vetve, nagyobb szükség van az erényre, mint a monarchiában, hol a törvényeket végrehajtató fejedelem azok felett állónak tartja magát. Nem más pedig ez, mint

¹ Contrat soc. Livre III. Chap. VI.

² Esprit d. l. Livre II. Chap. II.

a hazának, az egyenlőségnek és a törvényeknek szeretete.¹ Már a monarchiáról szólván, azt mondja ő, hogy ha a főpapságnak, nemességnek és a városoknak előjogait eltörlik, a monarchiából népies állam (vagy despotikus) lesz. És midőn a demokratiában az egyenlőséget tárgyalja, ugyanazon állásponton van, mint Rousseau. A demokratia szeretete, mondja ő, nem más, mint az egyenlőség szeretete.² A demokratia szeretete azonban az egyszerűség szeretete is. Mindenki egyforma boldogságot és előnyöket érhet el benne. Az egyenlőség szeretete egyedül arra a boldogságra szorítja az ambítiót, hogy másoknál nagyobb szolgálatokat tegyünk a hazának. Ezért a törvényeknek is olyanoknak kell lenni a demokratiában, hogy ezen egyenlőségnek kedvezzenek s azt lehetővé tegyék.

Rousseau szerint demokratia az az államforma, midőn a souverain a kormányzást az egész népre, vagy annak nagyobb részére bízza.³ Hasonlót mond azonban ő a monarchiáról ahhoz, a mit Montesquieu a monarchiáról, hogy t. i. szorosan véve a dolgot, valóságos demokratia soha sem létezett és nem is fog létezni, mert a természeti rend ellen való, hogy a nagy tömeg kormányozzon és a kicsi kormányozva legyen.⁴ És milyen sok előfeltétele van ennek az államformának. Kis területű állam, az erkölcsök egyszerűsége, egyenlőség társadalmi és vagyoni tekintetben. És itt egye-

¹ Montesquieut hevesen támadták azért, hogy az erényt a demokrácia alapelvevé tette és kizárta azt a monarchiából. Ezért a későbbi kiadásokba a «Préface» után egy «Avertissement»-t szúrt be, melyben kifejti, hogy a négy első könyvben használt «vertu» nem erkölcsi értelemben veendő, hanem az a politikai erényt jelenti, mely a hazaszeretethen áll. L. erre vonatkozólag Schvarcz Gy. id. akad. értek. 38. old.

² Esprit d. l. Livre V. Chap. III.

³ Contrat soc. Livre III. Chap. III.

⁴ Contrat soc. Livre III. Chap. IV.

nesen hivatkozik Montesquieu-re, mint a ki a demokráciának alapelveül az erényt tevé, ámbár megjegyzi, hogy ennek többé-kevésbé helye van minden államformában.¹ Ő reá hivatkozva ismeri el helyén valóságát a demokráciában a sorshúzás útján való választásnak. Csak az indokolását nem osztja. Szerinte azért való ez a választási mód a demokráciába, mert a hatóságok választása a kormány feladata és nem a souverain népuniversitása, már pedig az administratio annál jobb, minél kevésbbé bonyolultak ténykedései.²

Az aristokráciában Montesquieu szerint a souverain hatalom bizonyos kisebb számú személynek van birtokában. Ők hozzák a törvényeket és ők is hajtják végre. Senatusra, a népnek bizonyos befolyás engedésére, a hivatalok rövid tartamára van itten szükség. Alapelve pedig a mérséklet, mely nem egyéb, mint az erény kifolyása, mert az aristokráciában azoknak, kik a törvényeket saját nemestársaikkal szemben hajtják végre, szükségük van erre. Ez az erény a nemeseket legalább egymásközt egyenlőkké teszi. Rousseau szerint is szüksége van az aristokráciának erényre, valamint mérsékletre, mely utóbbi különleges feltétele. Ő is elismeri, hogy az örökletes aristokrácia a legrosszabb valamennyi államforma közt.³

III.

Összehasonlítva Montesquieu és Rousseau tanításait az államformákról, nem egy pontban teljesen rokon nézetekkel találkoztunk. Ugyanez a rokonsága a politikai gondolkodásnak tárul elénk, ha politikai elméleteiket egyéb tárgyak szempontjából egybevetjük. Hogy a szabadságról, a XVIII. század

¹ Contrat soc. Livre III. Chap. IV.

² Contrat soc. Livre IV. Chap. III.

³ Contrat soc. Livre III. Chap. V.

egész politikai bölcselkedésének e folytonos tárgyáról s vezéreszméjéről, egyforma hévvel és lelkesedéssel beszélnek mind a ketten, csak természetesen. Rousseau, ki a szabadságot elidegeníthetlenné mondja¹ s azt vallja, hogy ha kutatjuk, miben áll az összeség legfőbb java, mely minden törvényhozás végcélja kell, hogy legyen, azt találjuk, hogy két főtárgyra vezethető ez vissza: a szabadságra és az egyenlőségre,² s Montesquieu, ki olyan világos, ékes szavakat szentel a szabadság meghatározásának,³ egyformán a szabadság nagy apostolai. A mint, hogy egyforma erővel és hévvel kelnek ki a szolgaság ellen is.

Rousseau a népsouverainitás hirdetője. De mit mond Montesquieu a nép törvényhozásáról? Azt, hogy miután szabad államban mindenki, kiről feltételezhető, hogy szabad meggyőződése van, csak önmaga által kormányozható, ennél fogva úgy kellene lenni, hogy a nép egészében bírja a törvényhozói hatalmat.⁴

Montesquieu, mint tudjuk, elragadtatva Anglia alkotmányának csodálata által, a szabadság mellözhetlen feltétele gyanánt a hatalmak szétválasztásának megvalósítását állította fel. Osztja azonban ezt a hatalmosztási elméletet (melyet a Montesquieu befolyása bevitt sok alkotmányba) Rousseau is, midőn azt mondja, hogy a törvényhozó hatalom a néphez tartozik és csak hozzá tartozhat, a végrehajtó hatalomnak el kell választva lenni a törvényhozóitól; amaz csak a kormányra tartozhat, mely ekként közbenső testületté válik az alattvalók és a souverain között.⁵

¹ Contrat soc. Livre I. Chap. IV.

² Contrat soc. Livre II. Chap. XI.

³ Esprit d. l. Livre XI. Chap. V.

⁴ Esprit d. l. Livre XI. Chap. VI.

⁵ Contrat soc. Livre III. Chap. I.—Rousseau erélyesen kikel másrészt a főhatalomnak tárgyai szerint való túlságos felosztásai ellen. L. Contrat. soc. Livre. II. Chap. II.

Részletesen foglalkozik Montesquieu az égalj befolyásával. Beszél ő arról, hogy miféle befolyást gyakorol ez az emberek természetére, arról, hogy a törvényeknek alkalmazkodni kell az égalj viszonyaihoz; arról, hogy mint befolyásolja az égalj az emberek bátorságát és ezzel kapcsolatban a szabadságot.¹ De Rousseau, midőn az égalj politikai jelentőségét fejtegeti, csak a Montesquieu álláspontján áll. Azt mondja ő, hogy a szabadság nem lévén minden égaljnak egyformán gyümölcse, nem is minden nép képes arra.² Minél tovább gondolkozunk — folytatja ő — a Montesquieu által felállított ezen alapelv fölött, annál inkább átlátjuk annak igazságát. — Utóbbi azt mondja, hogy azon kölcsönhatásnál fogva, mely az égalj s az emberi természet és a szabadság között van, nem lehet csodálkozni azon, ha a forró égővi népek gyávasága majdnem mindig szolgaságba sülyeszté őket, míg ellenben a hideg égővi népek bátorsága szabadságban tartotta meg ezeket. Ennek az égalji különbözőség csak természetes oka.³ Rousseau elismervén ez alapelvet, azt mondja, hogy ha a déli vidékek csupa respublicákkal volnának elborítva, az észak pedig csupa despotikus államokkal, akkor sem lenne kevésbé igaz ama tétel, hogy azon befolyásnál fogva, melyet az égalj különfélesége gyakorol a szabadság feltételeire, a despotismus a forró égővi államoknak való, a barbárság a hideg égővieknek és a szabadság (bonne police) a mérsékelt égővi államoknak.⁴

A természeti viszonyoknak a politikaiakra való befolyásában második helyen az állam földjének minemősége áll. Vizsgálván azt a befolyást, melyet a hazai földnek termékeny avagy terméketlen volta az államformára gyakorol,

¹ Esprit d. I. Livre XVII. Chap. I. és II.

² Contrat soc. Livre I. Chap. VIII.

³ Esprit d. I. Livre XVII. Chap. II.

⁴ Contrat soc. Livre III. Chap. VIII.

Montesquieu arra az eredményre jut, hogy az egyeduralom a termékeny földű államokra illik, mert a föld termékenysége természetszerűleg függőséget állapít meg, a mezei, földművelő népek sokkal jobban el lévén foglalva, semhogy valami nagyon féltékenyek lehetnének szabadságukra.¹Többek uralma ellenben a terméketlen földű államokba való. Elfogadja Rousseau ezt az alapelvet is és szerinte a teljesen terméketlen földű országok barbárok által lakatnak, kikenél minden állami rend ki van zárva; a közép termékenységűek szabad népek által (vagyis demokrátiák) és az igen termékeny földű országok monarchikusan kormányoztatnak.²

A természeti állapot egyenlőségéről s az ezen egyenlőtlenséget megszüntető, majd a törvények által ismét helyreállító társadalmi állapotról majd csaknem ugyanazon szavakkal beszél Montesquieu, mint Rousseau, ki először említi, oly élesen szétválasztva a «état de nature»-t és az «état civil»-t. A természeti állapotban, mondja az előbbi, az emberek egyenlőségben születnek, de nem tudnának abban megmaradni. A társadalmi állapot megfosztja őket ettől az egyenlőségtől és csak a törvények által lesznek ismét egyenlőkké.³Teljesen ez a Rousseau álláspontja is.⁴

Politikai elméleteknek alapvonását tekintve sem foglalhat helyet oly mértékben szembeállításuk, mintha merőben ellenlábások volnának. Montesquieu, szokták mondani, az okos, higgadt mérséklet, Rousseau ellenben az abszolút ellenmondást nem tűrő teoriák embere. De ha, a mi egyedül helyes, Rousseau-ról összes irataiból alkotunk képet és nemcsak a «Contrat social» egyes kiszakított helyeiből vonunk következtetést, el kell ismernünk, hogy nem oly élesek az

¹ Esprit d. I. Livre XVIII. Chap. I.

² Contrat soc Livre III. Chap. VIII.

³ Esprit d. I. Livre VIII. Chap. III.

⁴ Emile. Livre IV. — Contra soc. Livre I. Chap. IX.

ellentétek e részben is. Rousseau kikel a visszaélések ellen, sürgeti azok megkorrigálását, de épp úgy tanítja ő is, akár csak Montesquieu, a meglévő politikai viszonyok figyelembevételének, a változtatásokban a körültekintésnek és óvatosságnak szükségességét; ¹ épp oly ellenzője a szélsőségeknek, a nyers tömeg uralmának, a nép anarchiájának, mely a despotizmusra vezet. A mint Montesquieu a Locke kétségtelen és az államtudomány által már tüzetesen megállapított befolyása alatt áll, úgy igen sok tekintetben, mint fennebb is láttuk, Rousseau határozottan mint Montesquieu követője jelenkezik. Ámbár ő maga tiltakozott volna e befolyás imputálása ellen, mégis kétségtelen, hogy a «*Contrat social*» az «*Esprit des lois*» által nem egy tekintetben sugalmaztatott. S bármennyire képződött is két elütő politikai iskola később a két nagy politikai író hatása alatt, bármennyire jött divatba a két névnek a politikai tudományban oly elütő jelentőséget tulajdonítani, egyik a szabadság és a constitutionális monarchia, másik az egyenlőség és radikális demokratia képviselője gyanánt jelöltetvén meg, mindkettőjőknél mégis a politikai bölcselkedésnek sok közösségével találkozunk, kifolyásaként a XVIII. század politikai gondolkozása és tanításai amaz egyetemes jellegének, mely abban állt, hogy ez időszak politikai elméleteinek egész összesége a szabadság és emberi méltóság eszméjének megvalósítása, mint jegecedési központ körül sorakozott.

¹ *Considérations sur le gouvernement de Pologne. Chap. I.*

Dr. Balogh Arthur.

AZ IDŐ ELMÉLETE.

— Negyedik és befejező közlemény. —

d) *Tanulságok.*

A bemutatott nyelvtudományos anyagból azt a tanulságot meríthetni, hogy ha a szemlélő valamely kapcsolatnak felbomlását észrevette és pedig, mint kifejtettük, saját hiányérzete folytán vette észre, akkor e tapasztalatát vagy valami külön szóval jelzi, melyet egyszerűen hozzátesz a kapcsolat fennálltát jelző ítélethez — s ez a chinai nyelvnek eljárása; vagy pedig az illető cselekvés nevének *valamiképen* való elmódosításával tudatja, hogy ezen cselekvés és alanya közti kapcsolatot felbomlottnak kívánja tekintetni, — és így tesznek az indogermán, valamint az ugor nyelvek.

Fennebb azt láttuk, hogy az az alak, melyet az indogermán nyelvek a befejezett cselekvés kifejezésére használnak, nem egyéb, mint a momentán ige, — illetőleg, hogy e nyelvek vagy momentán igéjökkel, vagy idői tekintetben teljesen jelentőségtelen alakokkal fejezik ki a multat, olyanokkal, melyekről csak *képzelik*, hogy multat jelentenek. Kérdés most, mit jelent eredetileg a momentán ige? — Hallgassuk meg erre nézve *Budenz*ünknek meghatározását, mely, ha kiváltképp az *ugor* momentán igét tartja is szem előtt,

mégis, mivel tisztán pszichológiai momentumokat tartalmaz, bátran reá érhető *minden* momentán igére. *Budenz* azt mondja («Az ugor nyelvek összehasonlító alakтана» Budapest, 1884. 50. lap): «Mint a frequentatív képzésnek ellentétese a momentán igeképzés főértéke szerint kifejezi az igecselekvés *egyszeriségét*, és a mi ezzel rendesen vele jár, *rövid (pillanatnyi) tartamát* avagy hamaros elmúlását. Rövid tartamú cselekvés fogalma pedig úgy is keletkezhetik, hogy a nyelv az egész cselekvésnek egy részét érzi kiválóan fontosnak és kiemelendőnek, a milyen jelesen annak *kezdeté* vagy pedig *vége*. Ennek alapján vonatkozik az ugor nyelvekben a momentán képzésű ige funkciója igen közönségesen a cselekvés *hirtelen beállására* s másrészt a cselekvésnek *eredményes végbemenetelére* vagy *befejezésére, végérésére* (különösen tekintettel annak tárgyára [objectumára], melynek egészesleges vagy végig való affectiója vagy consumptiója értendő: verbum *perfectivum*). A cselekvés eredményességével (perfectiójával) vagy akár már annak rövid tartamával is szoros kapcsolatban áll, mint a momentán igeképzés mellékértéke, — magának a cselekvésnek *nagyobb erővel* (energiával) való végrehajtása (nyomatékossága: verbum *intensivum*). A cselekvés «eredményes» s kivált még «gyors» végrehajtásához hozzáfoglalja a nyelvi észjárás még az actor kifejtette megfelelő, illetőleg nagyobbféle «erő» képzeletet, s gyakran a momentán képzőértéknek csak ez utóbbi mellékmomentuma érezhető.»

Azt a tényt, hogy a nyelvalkotó szellem momentán ígét használ úgy abban az esetben, mikor valamely (bármily hosszú) cselekvénynek múlt voltát akarja kifejezni, mit használ akkor, mikor valamely intensiv módon, eredményes rövidséggel lefolyó jelen cselekvényt akar jellemezni: ezt a tényt bátran arra lehet magyaráznunk, hogy a nyelv e két dolog között, t. i. bármily lassú, de *elmúlt* — és rövid, eredményes cselekvény között va-

lami hasonlatosságot érzett. S ezt fel lehet tételeznünk annál bátrabban, mivel semmi sem mutatja, hogy az egyik jelentésű momentán ige más módon keletkezett volna, mint a másik. Itt tehát mindenesetre feltehető, hogy eredetileg azonos módon való elnevezéseknek egy esetével van dolgunk, — már pedig azt tudjuk, hogy azonos elnevezésre hasonló apperceptiók, más szóval közeli hasonlóságoknak észlelete indítja a nyelvalkotó elmét.

Hogy micsoda hasonlatosság forog fenn a momentán ige-jelentette jelen cselekvés és az elmúlt cselekvés között, könnyű kitalálni. Amaz okok között, melyek az emberiséget a cselekvés nevének bizonyos módon való megváltoztatására vagyis a momentán ige megalakítására ingerelték, bizonyára nem utolsó helyen állott a hiányérzet, melyet az e fajta cselekvések magok után hagynak, s mely ezeket kiváltképen jellemzi. Nem valószínű ugyanis, hogy a benyomás megszűnésekor beálló hiányérzetnek fokára és színezetére befolyás nélkül volna az, vajjon csak pillanatig, avagy hosszabb időn át tartott-e maga a benyomás. Nevezetesen kell, hogy a felvillanó érzet és hirtelen beálló szünet, az egyéni fel fogó tehetségnek ez a hirtelen kizökentése, továbbá az a körülmény, hogy az ilyen benyomásokra a velünk beszélőnek figyelmét reávonni nem lehet, mert a mely pillanatban magunk észrevettük, ugyanabban már el is illantak előlünk, — kell, mondom, hogy mindez bizonyos meglepetésszerű, a megijedéssel rokon lelkiállapotot, mindenesetre pedig igen élénk hiányérzetet idézzen elő a szemlélőben. Az átmenet innét könnyű. Ha a hiányérzet volt az, a mi a momentán benyomásoknak külön képzővel — a momentán képzővel — való «elnevezését» hozta létre, akkor valószínű, hogy a nyelv más esetekben is, vagyis a mikor a hiányérzet nincs épen intenzív, rövid tartosságú avagy causativ eredményű cselekvéseknek szemléletével párosulva, szintén a maga momentán

képzőjét vette igénybe. Így született a mult ige, vagyis egy, a momentán exponenssel ellátott cselekvés-szó.¹ És ez az okoskodás, melynek értelmében tehát a multképző tulajdonkép a — legkivált momentán cselekvényeknél jelentkező — hiányérzetnek hatása alatt keletkezett volna: ez az okoskodás, mondom, fennállhat akkor is, ha a nyelvtudománynak idővel sikerülne bebizonyítania, hogy nem a hiányérzet, hanem a momentán cselekvéseknek valami más saját-sága (teszem azt, az intensivitás, causalis eredmény) szolgált okúl az ily cselekvések nevének egyebektől való megkülönböztetésére, szóval a momentán exponens kifejlesztésére. Mert bármelyike a momentán cselekvés tulajdonságainak indította is a nyelvet a kérdéses képzőre, idővel igen könnyen megeshetett, hogy a beszélő ember, ki mindeme cselekvéseknél határozott hiányérzetet tapasztalt, azt a képzőt eredeti jelentésének elfeledése után épp ama hiányérzet fedezőjének fogta fel és vitte át oly esetekre, a hol csakis hiányérzetet akar jelezni. Ilyen jelentésváltozásokra tud a nyelvtudomány elég példát, és ezért nem tűnik fel légből kapott állításnak, hogy a momentán képző, ha eredetileg nem volt is, de legalább idővel fejlődhetett ki «nincsenképző»-vé, s mint ilyen vált alkalmas eszközévé a nincsen-ség, a perfectivitas megjelölésének. Mert más közös vonást momentán és mult nem-momentán cselekvések között, mint a mindkettőből fakadó hiányérzetet, találni alig lehet.

Összefoglalva eddigi fejtegetéseink eredményét, következőképen tűnik fel a múlt-ítélet kialakítására vezető egész tárgyi és lelki folyamat. A szemléző észrevesz a tárgyi világ-

¹ Ez a magyarázat mindenesetre mélyebben jár, mint a *Bopp-é*, ki (Ib. 515. §.) azt mondja, hogy «a reduplicatióval megnyomatékosított igegyökeret a nyelvszellem a befejezett cselekvés típusának fogja fel» — a nélkül, hogy megmagyarázná, miképen jut a nyelvszellem ilyen nehéz apperceptionnak megejtéséig.

ban egy bizonyos $A-B$ kapcsolatot. Azt, a mit eddig csupán egy kiadásban, mint A -t ismert, most új viszonyok között látja, összefüggést vesz észre két oly jelenség között, melyeket idáig egymástól elszigetelteknek kellett tartania. Eddig csak A -t ismert, most látja, hogy B -s (B -től illetett) A is van a világon. Ez a benyomás, mint meglepetésszerű érzet, a beszélő szerveiben kelt reflexmozgást, mely ezen ítéletbe csúcsosodik ki: « A est B ». «A kutya úszik». Tegyük már most, hogy az $A-B$ összeköttetés a szemlélőnek szeme láttára felbomlik, még pedig oly módon, hogy csak B ragadtatik ki érzékeinek köréből, A ellenben megmarad. Mi fog történni? Az, hogy a szemlélőben az eltűnt B benyomásnak egy képe fog felmerülni, és pedig annál biztosabban, minél kedvesebb volt előtte a megsemmisült $A-B$ kapcsolat. Mostani lelki állapota tehát az lesz, hogy B -nek csak a képe, az utógondolata foglalkoztatja, s ehhez bizonyos vágy társul a realis B -nek, mint az élvezet kútforrásának visszaszerzésére. Lelki állapota tehát lényegesen változott, mert a hiány érzete fészkelte magát belé, s ezért nem csodálkozhatunk, ha a nyelvi nyilatkozat, melyre most magát indítottának érzi, szintén más lesz, mint az előbbeni volt; mert a nyelv lépést tart az érzelmekkel. Ha a mi emberünk chinai, azt fogja mondani: « $A-B$ elmegy» vagy «bevégeződik», mintha csak azt akarná mondani: A megmarad ugyan, de B elillanik». A B szó nem többé, miként A , a *szemléletnek*, hanem az emberünk fejében visszamaradt *emléknek* hatása alatt van kimondva. Az ige «elmegy . . .» (nem tán «*element* . . .») itt különben kategorikus jelenidejűnek sem veendő, és az egész mondatnak csak az az értelme, hogy az $A-B$ kapcsolat fogalmával az elmenés, bevégeződés fogalma tartozik együvé. Ha ellenben az emberünk az indogermán népfajhoz tartozik, azt fogja mondani: «Az A -hoz tartozik egy «nincsenes» B , olyan, milyenek az intenzív fajta B -k szoktak lenni, t. i. egy

érzékelhetetlen *B.* — A kutya az úzás cselekvényével összetartozónak vételessék, de oly úzásával, a mely bizonyos tekintetben hasonlít a villanáshoz, nyomintáshoz, csavarintáshoz stb., azaz szemlélhetetlen, mint ezek szoktak lenni.

Csak most jutottunk oda, hogy megadhatjuk a kellő választ ama fent (63. és 236-ik lapon) fölvetett kérdésre, hogy, ha az «elmúlt» valóban nem jelent többet, mint a «nincsen», illetőleg, ha áll, hogy a múlt benyomás egyszerűen *nincsen* és nem igaz, hogy visszafoly tőlünk az időfolyamba: miért nem használ a nyelv múlt-ítéletet akkor is, mikor csak azt akarja kifejezni, hogy valami *nincsen*, azaz miért nem mondja, a mikor azt akarja jelezni «nincs pénzem», ezt: «volt pénzem»? — Erre a kérdésre mi is kérdéssel felelünk. Mi indítja az embert arra, hogy egyes, külső tényálladékokat regisztráló mondatokat kimondjon? Nyilván semmi egyéb, mint az, hogy az illető tényálladék őt meghatja, érzékeit és lelkét *érdeklí*. Mikor érzem én magamat indítottnak, azt mondani: «a kutya ugat?» Akkor, mikor a kutya ugatása hatással van reám. Ha tehát így áll a dolog a jelen idejű igével, nem állhat különben a múlt idejűvel sem. A ki azt mondja: «volt ugatott» nyilván egy *A* alanynak egyáltalán tulajdonít *valást*. *ugatást*, vagyis összeköttetésbe hozza e két fogalmat egymással. S mikor fogja magát indítottnak érezni, ezt megtenni? A mikor a két fogalom, illetőleg két jelenség összetartozása érzékeibe ötlík és figyelmét megragadja. És mikor fogja különképen mondani, hogy «*volt*» «*ugatott*»? A mikor észreveszi, hogy csak oly *valásról*, *ugatásról* lehet szó, mely tulajdonkép *nincsen*, a mikor egy *nincsen-es* valás. ugatás forog fenn, nem pedig, a mikor valás és ugatás egyáltalán elő sem fordult. Ahhoz tehát, hogy valaki az «*ugatott*»-nak kimondására indíttassék, kell, hogy az «*ugat*» alkalmazásának feltételei legyenek meg nála. Kell más szóval

egy érzéki érzet (az ugatásnak hallása), reá való figyelem, és még ezenfelül egy evvel társuló *hiányérzet*, mely abból foly, hogy az említett hang egyszerre nincsen meg. A múlt ítélet kimondására egy kombinált lelki állapot szükséges, mely az egyszerű tagadó ítéletre vezető lelkiállapottól abban különbözik, hogy amott megvannak egy megfelelő másik ítélet (t. i. a kutya *ugat*) kimondásának is a természetes indító okai, ez utóbbiban ellenben a megfelelő másik ítélet («*A van*») kiejtésére ily természetes indító okok hiányzanak.

Visszapillantva a fenti fejtegetésekre, külön ki kell emelnünk azt a feltevésünket, a mely egyébként talán úgyis eléggé kidomborodik, hogy t. i. a múlt-ítéleteknél a nyelv-szellem a praedicatis cselekvényt a hozzá fűződő szünettel eredetileg *egy egységbe* foglalja össze és mint egységet teszi oda az alany mellé. Az emberi elmének feltevésünk szerint ott, a hol valamely cselekvénynek múlt voltát akarta jelezni, nem volt semmi szüksége arra az eljárásra, melyet pszichológiai műszóval «múltba való projiciálás»-nak nevezünk; legalább nem volt a momentán igével való múltjelzéseknél. Nem azt tűzte ki magának eredetileg feladatul, kifejezésre juttatni, hogy valamely kapcsolat «a múltba tartozik», hanem valami merőben jelen dolgot, egy hiányérzetet keltő «nincsen-es» cselekvényt mond ki az alanyról. Ezt a «nincsenesség»-et az emberi elme eredetileg épp oly qualitativ tulajdonságnak veszi a cselekvényen, mint a milyen bármily más, jelenben szemlélhető tulajdonság. A cselekvény lehet jó, lehet rossz, lehet szép, lehet rút és lehet «nincsen-es». E praedicatumokat eredetileg egészen párhuzamosaknak, egymás mellé állíthatóknak tekinti, feltevésünk szerint, s csak idővel jut oda, hogy e «nincsenesség»-et egy külön fogalomkör — az idő-képzet — kiinduló pontjának tegye.

A momentán igével történt múlt-jelzéseknek az a kora, melyben az emberiség az illető igét még tisztán momentán-

nak, azaz a cselekvés eltűnt voltának jelölésére csak *kölcsönvettnek*, illetőleg alkalmasan kölcsönvehetőnek érezte: ez a korszak, mondom, az elme fejlődésének azt a fokát jelzi, a mikor még valódi múlt-kategoriánk, azaz «a *múlt*»-nak ma már közkeletű, elménkben szabatosan körvonalozott fogalma nem alakulhatott meg. Idővel lassankint feledésbe mehetett a múlt ige eredetének tudata (vagyis az, hogy «ugatott» csak azt teszi: «olyan mint egy nyomintás») és ez az elfeledés már biztos jele az önálló múlt-kategoria, e tételes fogalom megalakulásának. A ki a momentán igével, tehát a jelenidejűtől *különböző* igealakokkal, fejezi ki az elmúlt cselekvéseket, a nélkül, hogy tudná, hogy evvel csak *jelen* praedicatumot mondott ki és a *röpke természetűekhez hasonlónak* vallotta a kérdéses cselekvést: az ilyen embernek szóhasználata nyilván arra vall, hogy a *múlt*nak, mint sajátos alakú (a benyomásokat a jelenből magába fogadó, elnyelő) valaminek a fogalma benne már meggyökeresedett. Mert ha sem jelenben folyó, sem pillanatnyi cselekvényt nem jelent az ő szemében a használt ige, — mi más értelemben venné, mint éppen kategorikus perfectum jelzésére? E fejlődéskor még az jellemzi, hogy a beszélő a momentán ige eredeti formáját elváltoztatja, azaz más alakban használja, mikor múltat, másban, mikor röpke eredményes cselekvényt akar vele kifejezni. Illetőleg, fordított okoskodással: abban a korban, mikor a szóban forgó igenek eredeti formája mellett valamely nyelvben kifejlődött egy összevontabb másik forma, «perfectum»-jelentéssel, — már meg kellett lennie a specialis «múlt»-fogalomnak is az illető nyelvalkotó nép elméjében. Az exponens nélkül való, alapjában értelmetlen igealakoknak használata (l. fentebb a 377—79. lap) hasonlóképen a múlt-kategoria megalakult voltára mutat, mert az eredeti igealaknak amolyan, semmiféle más értelmet sem fedező megmódosítását, mint a milyen az *i*-hangzós személyrag a latinban (377. lap),

mindenesetre nem lehet másnak tulajdonítani, mint ama specialis múlt-tudat és érzés befolyásának, melyet ez igealakok tényleg kifejeznek.

Itt még álláspontot kell foglalnunk egy olyféle ellenvetéssel szemben, mely szerint azt a tényt, hogy a momentán és a perfectiv ige alapján egy és ugyanaz az indogermán nyelvekben, arra is lehetne magyarázni, hogy a perfectiv értelem volt az első, és a momentán ige nem egyéb, mint ebből keletkezett secundair fejlemény. E szerint nem úgy állana a dolog, hogy a momentán ige jelentene múltat *is*, hanem fordítva, egy eredetileg múlt-értelmű igét talált volna a nyelv alkalmasnak a momentán értelem-árnyalatnak is a kifejezésére. Ez más szóval azt jelentené, hogy a reduplicatio, avagy egyéb, az említett igét jellemző képző eredeti értelme szerint kategorikus *múltat* jelentett, vagyis, hogy a nyelv-alkotó nép szellemében a múlt-kategória már tisztán meg volt alakulva akkor, mikor a kérdéses reduplicatiós alakokat kifejlesztette. Ez a nézet támaszkodhatnék arra, hogy nagyobb szüksége van a nyelvnek múlt-, mintsem momentán képzőre; mert nagyobb baj volna, ha nem tudnók megértetni, hogy a cselekvés nem jelennek, hanem elmúlnak képzelandő, mint, ha csak körülírással és nem külön szóalakkal tudnók kifejezni, hogy a szóban forgó cselekvés az erősebbek és eredményesek fajából való. A múlt-képző elsőrendű szükségleti czikk, a momentán inkább fényűzés. Jól egybevág továbbá ezzel a felfogással az a philosophiai elmélet, melynek értelmében a múlt-kategória, illetőleg maga az egész időképzet egy eredetileg meglévő és sohasem szerzett ős-szemlélete az emberi elmének.

A felhozott ellenvetésnek csak a megokolását lehet valóban megczáfolni, mert hogy vajjon az indogermán ősnépnek a fejében megvolt-e a határozott múlt-kategória akkor, mikor a reduplicált alakot kifejlesztette: ezt a kérdést, mint

positív tények kérdését, nem a philosophálás, hanem fejlődés-történeti adatok volnának hivatva eldönteni. Ilyeneknek híján, sem mellette, sem ellene nem szabad határozott állást foglalni. Mi is csak annyit mondunk, hogy a perfectív igealakok keletkezését és alkalmazását *meg lehet érteni* a nélkül, hogy *feltételeznők*, miszerint kifejlődésükkor a kategorikus múltfogalom már megalakult; de határozottsággal állítani, hogy ilyen múlt-kategoria akkor még nem fejlődött ki, légből kapott állítás volna. Fejtegetésünket az ellenfél a tekintetben is félreérti, hogy mi a momentán igének nem *időbeli* elsőbbségét hangoztattuk és azt, hogy képzője csak utólag alkalmaztatott volna perfectív értelmeknek is a kifejezésére, — hanem mindössze azt kívántuk megértetni, hogy a szemléelőben a momentán cselekvény látása, valamint a nem-momentán esemény *elmúlásának* a szemlélete hasonló érzelmi állapotokat keltetett és épp ezért őt hasonló kifejezés-formákra is indíthatta. A momentán képzőnek két rendbeli alkalmazása bátran egyszerre állhatott elő, és mi csak arra vetjük a hangsúlyt, hogy az így megalakult perfectumok a maguk kategorikus értelméhez, melyben jelenleg vesszük, (a midőn egy határozott, a benyomásokat elnyelő «múlt»-nak, mint képzelt *valaminek* a fogalma jár velök) csak későbbi időkben, az időképzet kifejlődésének későbbi stadiumaiban jutottak.

A mi a bemutatott ellenvetésnek fenti két megokolását illeti, mindegyikök ellen van elvi kifogásunk. Az elsőre vonatkozólag megjegyezzük, hogy nagy tévedésben leledzik, a ki azt hiszi, hogy a nyelv megalkotásakor értelmi, gyakorlati tekintetek voltak az irányadók. A nyelvek nem a szükségletek mérlegelésének nemzetgazdasági elvét követik, hanem igenis szeretik a «fényűzést», a «felesleges» dolgokat, még pedig annál jobban, minél fiatalabbak, — csak úgy, mint az ember. Mert a nyelv az ember érzelmeinek önkénytelen nyilatkozata, nem pedig a közlekedés céljából mesterségesen

kigondolt «eszköz». Az a tulajdonsága, hogy segélyével másokkal meg tudjuk magunkat értetni, mit a tudomány hosszú időn át a nyelvalkotás *céljának* tekintett, nem egyéb, mint önkénytelen következménye annak, hogy hasonló benyomások hasonló érzelmeket, és hasonló érzelmek hasonló nyilatkozatokat keltenek az együttlakó emberekben. Bizonyos hang-egymásután kiejtésének eredeti indító oka nem az a szándékunk volt, hogy másvalaki megértsen bennünket, hanem a megnyilatkozásra tisztán amaz érzetek és érzelmek ingereltek, melyeknek hatása alatt állottunk. Ehhez képest mi fennebb azt az egyszerű érzelmet kerestük, melynek hatása alatt a nyelv egy ige-alak megváltoztatására (a reduplicált forma megalkotására) határozta magát; és az, a ki egyszerűbb szellemi tartalomból származtat ilyen primitív igealakot, mindenesetre módszeresebben jár el, mint a ki valami összetett fogalomhoz, valóságos kultur-képzethez folyamodik, mint a milyen a kategorikus multnak a fogalma. — A második pontra vonatkozólag, melynek értelmében az időképzet «eredeti őszemlélet» csak azt jegyezzük ide, jóelőre, hogy legfőbb célunk, ezt a nézetet megczáfolni. Ki fogjuk mutatni, hogy ilyen csodás ízű feltevések nélkül is meg lehet érteni úgy a világ eseményeinek objectív egymásutánját, mint erről vett képzetünket (az *időképzetet*) és ennek mindenféle alkalmazását. Az időképzet nem eredetileg kész szemlélet, hanem, végső elemeit tekintve, tapasztalati úton szerzett és sokféle-kép átalakított emberi fogalom, olyan mint bármely másik.

Még egy ellenvetésnek vagyunk kitéve. Ugyanis az «összemlélet» híve a maga nézetének támogatására könnyen belekapaszkodhatik abba a ténybe, hogy az ősemberiség a *rövid* cselekvényt más igealakokkal (a momentánnal) jelölte meg, mint a hosszút. «Ha ugyanis a nyelv — mondhatja e nézet szóvivője — az idői tartósságot tüntette ki külön szóalakkal, vagyis indítottak érezte magát arra,

hogy egy tartósság dolgában a többiektől eltérő cselekvést valami külön igealakkal — a momentánnal — jelöljön meg: nem világosan mutatja-e ez azt, hogy a nyelv megalkotásakor már az időmérés ismeretének és kész idő-tudatnak kellett meglennie az emberiségben; mert időtudat nélkül nincs időmérés. mérés nélkül meg nem lehet a hosszabb cselekvényt a rövidebbtől megkülönböztetni!»

Ez az okoskodás rossz. A gyengéje ott van, hogy annak az apperceptionnak, melynek segítségével az őseMBER a momentán cselekvést a többiektől megkülönböztette, éppen nem kellett szükségkép időmérésnek lennie; sőt ez a feltevés egyenesen megfoghatatlanságokba visz. Ugyanis nem lehet megérteni. micsoda körülmény döntötte volna el az emberek fejében amaz időmaximumnak kiválasztását, a melynél *hosszabb* cselekvényeket momentán képző *nélkül, rövidebbeket* ellenben ilyen képzővel kell megjelölni. Mi értelme van egyáltalán annak az eljárásnak, hogy valamely cselekvényt *csak azért*, mert egy pár pillanattal rövidebb ideig tart, már eltérő igealakkal nevezzek el? A nyelv legelső kezdete korában sem szokott következellenek lenni és megokolhatatlan alakokat fejleszteni. Fel fogjuk tehát tenni, hogy a momentán igével elnevezett rövid cselekvény másban is különbözött a megfelelő nem-momentán-képzős hosszútól, mint tisztán időbeli tartósság dolgában. Az emberiség, mely nem complicált szellemi processusok eredményeihez képest. mint a milyen az időmérés, hanem érzetek hatása alatt szokta a maga elnevezéseit megteremteni, bizonyára *mást érzett* a momentán, mint a hosszabb cselekvények szemlélete közben. Nem azért nevezte el amazokat másforma igével, mert «rövidebbek»-nek találta, hanem mert *más lelki állapotba jutott*, a mikor elszemlélte. A momentán cselekvés más *qualitativ* benyomással volt a szemlélő elmére, mint a megfelelő hosszabb, és hogy ez az elnevezéssel meg-

örökített *más* benyomás együtt jár az illető cselekvésnek időbeli rövidebb tartósságával, arról ő, a szemlélő, nem tehet. Épp ezért semmi esetre sem szabad állítani, hogy maga ez az időbeli rövidség volna az elnevezésbe felölelve. A momentán folyamatnak van egynél több olyan tulajdonsága, melynélfogva a megfelelő hosszútól eltérő hatással lehetett a szemlélő emberre. Ilyen az, hogy utólérhetetlen, hogy kielégítő szemléletet nem enged, hogy meglepetésszerű érzést gerjeszt, hogy eredménynyel jár, objectumát «teljesen felemészti» stb. Nem szabad feledni azt sem, hogy éppenséggel nem csupán a rövid ideig tartó, hanem a bár hosszabb, de eredményes, intenzív cselekvények is szolgálnak tárgyául a momentán-képzős elnevezésnek. A tény tehát az, hogy, ha valamely cselekvény ilyenféle, tisztán qualitativ, időmérés *nélkül* is észrevehető hatásokkal van a szemlélő emberre, akkor fogja ez ama cselekvénynek nevét a momentán exponenssel megmódosítani. Az a körülmény, hogy ily hatásokkal rendszeren a *rövid* cselekvések szoktak lenni az emberre, való tény ugyan, de ezt ama módosítás megteremtésénél a szemlélő — feltevésünk szerint — számba nem vette; legalább nem okvetlenül következik, hogy vette. Mert ama kategorikus állítástól, hogy a momentán ige megalkotásakor még nem volt tiszta, mérésre képesítő időképzete az emberiségnek, a higgadt philosophálás — ismétlem — őrizkedni fog, mivel ilyesmit nem lehet bebizonyítani. Itt különben is csak azt hozzuk ki, hogy a maga nemében szintoly jogosult ellenvéleménynek a felhozott nyelvtény *bizonyítékául* nem szolgálhat.

Ama Pott-nál¹ idézett esetét egy eredeti «dynamikus» hangváltozással képzett perfectumnak a *kopt* nyelvben (mely nyelv t. i. a múltat mindenkor mély-, a jelent pedig magas-

¹ A fenti 377. lapon említett helyen.

hangú igegyökérrel fejezi ki) még abban az esetben sem vagyunk kénytelenek egy, az időképzet teljes megalakulása *után* keletkezett perfectumnak tekinteni, ha elfogadjuk a *Pott* magyarázatát, ki az említett tényt a nyelvek amaz általános hajlamának tulajdonítja, hogy a «távollevőt» mély, a «közelesőt» pedig magas hanggal jelöljék. Úgy látszik ugyanis, hogy már kész időképzetének kell lennie annak az embernek, ki a jelent közel-, a múltat pedig távollevőnek érzi. Tény azonban, hogy lehet a múltat «nem-közel»-nek érezni a nélkül is, hogy távolságnak, azaz bizonyos *útdarab*-nak tekintenők azt, a mi e múltat tőlünk elválasztja. A ki a múltat, mivel világos képünk róla nincs, csupán különbözőnek tekinti a közeleső tárgy benyomásától és hasonlónak a határozatlan körvonalú távol dolgokéhoz, s ehhez képest a múlt eseményt a térben messze levőnek kifejezésére szolgáló exponenssel jelöli meg: az ilyen ember még mindig elég messze van a «spatium temporis»-nak fogalmától, attól, hogy az eseményeket egy idősor töltelékeinek, szóval úgy fogja fel, miként a rendszeres időképzetű ember.¹

Az intenzív képzőnek a perfectiv igeképzés céljaira való használatára *Curtiustól* is tanulunk egy példát. (Gr. Etym. 284. lap) Nevezetesen az *ó-ír* nyelv a *ro*-gyökérrel, mely «ro-mar»-ban «nimis magnus»-t jelent, perfectumot is fejez ki, ily alakban: «ro-char» = amavit. Megjegyzendő azonban, hogy *Curtius* ezt a «ro» alakot a latin *pro*, *prae* rokonának tartja és ezekkel együtt a helyi értelmű szanszkrit *pra* (= előtt) gyökérre viszi vissza. E szerint a «ro-mar» tulajdonkép «nagy előtt (felett) nagy»-ot jelentene, a «ro-char» pedig azt tenné: «előtt szeret». Ebben a *ro-char*-ban körülbelül valódi időérzéken alapuló — mert az «ezelőtt» fogalma

¹ A figyelmesebb olvasó nem fog ellenmondást látni ezen, és a 386. lapon *Bopp*ra vonatkozó állításom között.

segítségével kifejezett — perfectummal van dolgunk; ha csak azt a kevésbé valószínű okoskodást nem akarnók elfogadni, hogy a nyelv, mely a «ro-mar»-félékből *intensiv* képzőnek tanulta meg a *ro* képzőt, ezt szintén csak *intensiv* értelemben tette a *char* elé, úgy hogy a *ro-char* alapjában csak *intensivebbnek* gondolt, «fokozott értelmű» (Bopp) szeretést jelentene.

* * *

Mind e tanulságok tanulsága csak egy: hogy a nyelvek — legalább a melyeket az analogia jogos reményében itt felhoztam — *eredetileg* múltat jelentő exponenseket ítéletalakjaikon nem tudnak felmutatni. Minden múlt-értelem más concretebb valamit jelentő alakokhoz való *hozzértés* útján keletkezett, tehát *secundair*, azaz olyféle fejlemény, mint a metaphorikus értelmű szónak e metaphorikus jelentése; oly eredmény, melyért a nyelvtudományon keresztül megtett rögzös útunkat nincs okunk sajnálni, s mely eredményt jövőbeli kutatások mai *valószínűségéből* remélhetőleg a bizonyosságig fognak emelni. Ez erdménynek philosophiai becse abban áll, hogy — hozzáfoglalva egy későbbi (VIII. 6.) fejezetünkben foglaltakhoz — éles fegyverül szolgálhat a fentemlített «ős-szemlélet»-es elmélet ellen. mert analogiát mutatván a *mult*nak és a ma már senkitől sem szemléleti («létező»), hanem csak gondolati természetűeknek vallott *abstracták* (bátorság, szépség, akarat stb.) elnevezése módja között e kettőnek *természetét* is rokonnak bizonyítja, s ezzel megsemmisíti az «ős-szemlélet»-es dogmának azt a támaszát, melyet nyerne, ha az idő-sornak legalább egyik része szolgálna olyforma közvetlen elnevezés tárgyául, mint a szemlélet nevére érdemes egyéb adatok. Ha sikerül majd a többi ítéletalakok vizsgálata alapján a *jelen* és *jövő* sorra is hasonló eredményeket nyernünk, be lesz bizonyítva, hogy az idő-sornak semelyik része, tehát maga az egész idő sem szemlélet.

Posch Jenő.

ESZMÉINK KELETKEZÉSE.

A lelki élet jelenségei, változatosságuk mellett is, csodálatosan összefüggnek és a lélektan éppen összetartozásuk terén végzi minél behatóbb bűvárlatait. A legújabb irányok leginkább a lelki tünetmények egy közös alapjának megállapítására fordítják összes tevékenységüket. Az élettan törvényeiből iparkodnak a lélekbűvárok a bonyodalmasabb és elvontabb színezetű lelki tényeket megmagyarázni, vagy legalább körülírni. Azonban még mindig áthidalhatatlannak látszik azon űr, a mely az ember élettani jelenségei és a legmagasabb fokú szellemi élet jelenségei között tátong, s csak annyira jutottunk el, hogy a szoros kölcsönhatást az ember physikuma és lelki functiói között határozottan kimutatni sikerült. Ez a *physiologiai psychologia* kutatóinak az érdeme.

Nem lehet azonban egy másik és pedig jóval régibb, úgynevezett *spiritualista* irány némi jogosultságát sem tagadni. Ha ezen elmélet egyes semmitmondó, metaphysikai észjárásra valló tételeitől el is tekintünk, sok lelki jelenségnek mégis egyedül nála kell keresni a legtetszetősebb magyarázatát. A gondolkodást, ítélest, elvonást, eszmefűzést s egyéb elvontabb jellegű lelki functiókat még eddig nem sikerült oly szoros vonatkozásba hozni a physiologia positiv adataival, hogy ezen alapon véglegesen megokolhatók legyenek. Szóval a merő tapasztalás, mint a melynek útján a külvilág tünetmennyit

érzékeink segítségével felfogjuk, még nagyon merev ellentétben áll a lélek önalkotta s benne megfogamzott észbeli és értelembeli képzetekkel. Ezen ellentét elkülönítette már a legrégibb időkben az egyes philosophiai álláspontokat és világnézeteket. Még Locke is kénytelen volt minden empiristikus irányzatossága mellett a külső érzékeken kívül egy *belső* érzéket is fölvenni. Az objectiv és subjectiv, a reális és ideális irányzatok még mindig diametralis ellentétben állanak egymással. Modern positivistáink és evolutionistáink azzal ütik el a dolgot, hogy lehetőség szerint kerülik a szellem magasabb rendű functióinak magyarázatát; a bátrabbak hol associativ, hol mechanikai törvényekből iparkodnak azokat kihozni. Paulhan F. (La physiologie d'esprit című művében) a lélek vagyis inkább a szellem statikájáról és dynamikájáról értekezik.

A lélek és a test egymásra való kölcsönhatását ez idő szerint ugyan már senki sem meri kétségbe vonni; azonban még mindig függőben van a szellemben megfogamzott és mintegy belőle kiinduló, általa mintegy kezdeményezett ténykedések és folyamatok kérdése. Ezeket a tapasztalatokkal szembeállítva, *ideális* lelki productumoknak szokás tekinteni. A lélek ezen az eszményiesség és eszmealkotás terén kifejtett tevékenységére nézve sok elmélet forog ugyan közközen, de, ha őszinték akarunk lenni, be kell vallanunk, hogy magának az *eszmealkotásnak* mibenlétére nézve, ha vannak is elmés hypothesisek felállítva és ha egyes physiologistáknak sikerült is kizárólagos álláspontjukból a dolgot megközelíteni: közfelfogásban mégis mindeddig a régi, Plato felállította nézetek az uralkodók. A lélek ezen, mintegy *teremtő* képességéről, ezen eszmeterentés csodás processusáról, ha irtak is eddig sok érdekes dolgot, mégis oly kevésbé lettek ezek elterjedve és a régi nézetek a közfelfogásban oly mélyen meggyökereztek, hogy nézetünk szerint alig lehet sürgősebb és idő-

szerűbb kérdés fejtegetésével előállanunk, mint az eszmealkotás lelki jelenségének kérdésével.

Hogy támadnak eszméink?

A mennyiben a modern physiologiai psychologia megdönthetetlenül behozonyította a test és lélek közti subtilis, kölcsönös összefüggést és visszahatást, azon reménnyel fogunk az eszmealkotás kérdésének fejtegetéséhez, hogy azt physiologiai törvényekkel megokolni, vagy legalább élettani tünetényekkel való kölcsönösség állapotában bemutatnunk sikerül.

Az *eszmealkotás* physiologiai élettünetekből való megfejtese annál érdekesebbnek látszik, minél bensőbb az a tudat, hogy az ideális világ a tapasztalattal bizonyos ellentétben áll. Ez ugyan a régi, Platótól átszármazott és elfogadott álláspont. Ezen az állásponton az eszmék — ideák — *genesis*e csakis speculativ módon fejthető meg. Mindamellett az eszme genesisének régi magyarázata egészen *objectiv* felfogású volt. Ilyen volt mindenesetre a görög világban, jóllehet a sophisták individualis magyarázataiban határozottan *subjectiv* jelleget öltött. Az eszmeképzés ilyen *subjectiv* magyarázata bizonyára közelebb hozta a kérdést a mai felfogáshoz. A *subjectiv* állásponttól az individualitáson át — ámbár csak napjainkban — átvetődött az eszmék genesisének a kérdése *az egyén physikumának* álláspontjára.

Az ember physikuma elég alaposan át van kutatva a szellemi életjelenségek más kérdéseit illetőleg, főképen pedig a külérzések fogékonysága s megtartási és rögzítési képessége tekintetéből. A lélek magasrendű képességei és tehetségei, minő a figyelem, akarat, emlékezés, öntudat, olyanoknak bizonyultak, mint a melyeket a központi és peripherikus érzési organumokból sok tekintetben meg lehet világítani. Az angol associatio, a franczia leíró és a német elemző physiologiai kutatások elegendő számú támpontot nyújtanak arra

nézve, hogy az eszmealkotás sensitiv feltételeire nézve meglehetősen kiterjeszkedhessünk. Az emlékezés mibenlétét, a szervezeten alapuló feltételeit illetőleg sikerült tekintélyes számú adatot összegyűjteni, melyekből az emlékezés, ezen magasrendű szellemi tehetség physiologiai és az érzékeken alapuló feltételeit kimutatni több ízben sikerült. Röviden: érzetképeink s fogalmaink közmegegyezés szerint a külérzések és ezek tevékenységének egyrészt az *objectum*, másrészt az azt felfogó érzet szervi processusa által meghatározott körülményektől függnék.

Mindenekelőtt pedig az *érzés* és általa létrejött *érzetképek* azok, melyek egyrészt a ható objectumtól, másrészt az *egyed* érzékeinek felfogási és megtartási képességétől függenek első sorban. Ezen a helyen az egyed átlagos physikai, jobban mondva szervezeti constitutiója az, mely döntőleg befoly az érzetképek fixirozására, megtartására és a mire az emlékezet fektetve van: *visszaidézésére*. Az objectum minden egyes egyedre nézve ugyanolyannak tehető fel, a mint mindig ugyanolyannak feltételeztetett. Fődolog tehát az egyed átlagos felfogási és megtartási képessége.

Az érzés centripetál és centrifugál ingerek összetalálkozása közben létrejött mivoltáról ez idő szerint már minden tekintélyesebb physiologista psychologus beszél. A motorikus és sensitiv áramok pedig különösen a német iskola mestereinél algebrai és geometriai formulákban is kifejezvék. Az emlékezésről tudjuk, hogy az nem egyéb, mint a vegetatív és animális életjelenségek egyik jellemző mozzanata. Az érzetképek visszaidézésén múlik ugyanis az emlékezés lelki tünete. A belszervi (splanchnique), sensorialis, animális, psychikus *én* külön-külön való csoportokban idézi vissza a már egyszer percipiált érzetképeket. A visszaidézés és csoportosulás módja azonban egyrészt a felfogott tárgytól, de főképen az egyed érzékszerveinek, kivált pedig a központi érzékszerve-

veknek természetétől és egyed szerint való eltéréseitől függ főképen. A visszaidézés jelensége a legmeglepőbb és legáltalánosabb, teljes rendszerességgel megjelenő alakja: az *álomban* megfigyelhető. Oly közönséges és mindennapi jelenség ez, melyet mindenki saját magán nyomról nyomra figyelemmel kísérhet. Az álom ugyanis majdnem törvényszerűen, de mégis oly változatosságban idézi fel érzetképeink nagy sokaságát, hogy a megjelent álmoképek közti összefüggés alapját és törvényét csak nagyon messziről sikerült eddig is megokolni. Mégis annyi biztos, hogy semmiféle lelki jelenségünk nem függ annyira vegetatív és sensitiv szervezetünk individuális természetétől, mint az álmoképek csoportosulása, associatiója, szóval reproductiója. Tissié Ph., Baillarger, Ball, Bernheim, Déchambre. Marvaud és mások igen hálás talajra akadtak benne, legalább a lelki tünetményeknek a test szervezetétől való összefüggése magyarázatára nézve. Az álmok lelki jelensége oly mindennapi valami, hogy csak figyelmeztetni is elég egyes álmaink és álmoképeink szingazdagságára, drámai elevenségére, lelkünket átjáró bensőségére, majd kéj- és örömrészteteket, majd a kétségbeesés és iszony összes borzadalmait keltő lefolyására. És mindez az érzetképek és pedig talán sok évtized előtt felfogott s már régen elfelejtett érzetképek sajátságos csoportosítása közben jön létre. Két dolog méltó figyelemre: egyik a *felidézés*, másik a *csoportosítás*. Mindkettőt sikerült némileg physiologiai alapon is magyarázni. Ribot Th. «Les maladies de la memoire» című művében a legjelesebb és legújabb kutatók nyomán kimutatta a felidézés feltételeit és indokait. Minden érzet *egyét módosítván testünk protoplasmájának tagoltságán*, minden benyomásnak megfelelő beidegzés, közönséges ingerhatás és kicserélés útján idézi fel az apperceptiált érzetképet. Maudsley, Bain, Paulhan s majdnem valamennyien e téren működők egyetértenek erre nézve. Szóval a *reproductio*

tisztán sensorialis életfolyamat, mely leginkább a központi szervekből kiinduló ingeráram folytán jön létre.

A reproductióval szorosan összefügg az *associatio*. Az egymásmellettség (contiguïté) és hasonlatosság (similarité), melyről Bain oly behatóan értekezett, nem áll egyedül; ott van még a mindkettőt némileg összefoglaló *összeömlési* jelenség és az azt magyarázó törvény (loi de fusion), a mely az érzetképek csoportosulásának legtetszetősebb physiologiai magyarázatát szolgáltatja, és a mely számtalan kísérlet és példa által, kivált Binet A. «La psychologie du raisonnement» cz. nagybecsű művében alaposan ki van fejtve. Érzetképeink akármily egyszerűek lehetnek is és bárhogyan különböznek is a felfogó érzék természete szerint — vannak ugyanis látási, hallási, tapintási stb. képek — már a kisdedeknél, de bizonyára a felsőbb állatoknál is huzamosabb ismétlődés folytán ragadnak és *folynak össze*. A kisded a mama és papa szó többszöri hallatára legalább is szemével keresi fel ezen szavakkal megnevezett személyeket. Természetesen az emlékezés folyamata útján jön létre ezen képcsoportosítás, vagyis összeömlés is. Ezen a helyen fölemlíthetni a sokszor ismételt példát, hogy egy ismert helyiségben egész sötétben is jól és biztosan eligazodunk, egy ismeretlenben pedig semmiképen sem. Itt a tapintási képek erős összetartozósága nyújtja a nagy tájékozottságot. Még érdekesebbé és összefüggőbbé teszi a képek összetartozóságát, illetve összeömlését az azok nyomában járó érzetek és indulatok erőssége és élénksége. Ismeretes a közéletben, hogy nagy felindulások közt, haragban, félelemben, rögtöni és váratlan meglepetések eseteiben az emlék- és érzetképek villámgyorsasággal tűnedeznek fel. Bain valóságos megigézésnek (fascination) mondja azon egyén állapotát, a ki egy meredek magasságból leeső embert megpillant. A meghatottság, az esés érzetét a szemlélőben is fölkelti. A haragvó ember egészen felindul, ábrázatában elvál-

tozik a gyűlölt — ámbár távollevő — személy gondolatára. A felzaklatott indulatok tehát elősegítik a képek társulását, mint azt az idegeseknél, hysteriás nőknél, szóval kedélybajosoknál tapasztalhatni.

A képcsoportosítás és azok összeömlése ekképen szorosán összefügg az egyed vegetatív és animális életfolyamataival. Valamint az emlékezésnél a kép felidézése nem egyéb, mint az innervált ingeráramnak, leginkább a központból megindított fölelevenedése: úgy a képek összeömlése is csak csoportosabbban és rohamosabbban fel-feltünedező megújulása az ily innervált ingeráramoknak. Bizonyára az egyén physikuma és organikus szervezete szerint nagyban eltér a képek csoportosításának és felidézésének a tehetsége. A physiologisták sok érdekes esetet hoznak fel, miket a legnormálisabb szervezetű és legegészségesebb egyedeknél figyeltek meg. Így Binet A. a már említett művében (104. l.), miután hosszabbban foglalkoznék a zootrop meglepő hatásáról még a legegészségesebb egyedre is, fölemlíti Galton egyik levelezőjét, Henslow György tiszteletest, a ki valahányszor behunyja szemét, bármely tárgy világos képét látja. Érdekes az, hogy ezen tárgyak, ha Henslow tovább szemlélte, megváltoztatják alakjukat. Tanulmányozván a sorozatot, melyben a képek egymásra következnek, azt vesszük észre, hogy az egyikből a másikra való átmenet majd az egymásmellettség, majd a hasonlatosság nyújtotta viszony. Egy ily kísérletnél a következő képek jelentkeztek: egy ív — nyíl — az ívet tartó személy, a kinek csak kezei voltak láthatók, a repülő nyíl, hulló csillag, hópelyek, hófedett táj, egy hófedett imaház stb. (i. m. 104., 105. l.). Itt említhető egyes festőművészek példája, kik tiszta emlékezet után a leghívebben megfestették egy távollevő személy arczképét. Ezek csak egészséges, ébrenlevő egyének példái. Ezenfelül megemlíthetők az álombeli képek, a hallucinatio rögtöni vagy huzamos esetei. Mindezen esetek-

ben az érzés animális természete, kisebb-nagyobb zavartsága magával hozza a képcsoportosítás kisebb-nagyobb mérvű abnormalitását. Egy felsőmagyarországi faluban (Morva-Lieszko) alkalmam volt néhány év előtt egy beteges fiút megfigyelni, a ki másképen egészen solid módon viselte magát, de egy tollpehely láttára valóságos paralytikus rohamokba esett. E jelenség onnan volt, hogy gyermekkorában eltaposta a kótlóstyúk fészket, a miért anyja az eltaposott tyúkfiakat fejéhez vagdosta. Képzeltetni minő kinos, sőt ijesztő képek merülhettek fel a szegény fiú agyában később is egy tollpehely láttára.

Mindezekben azonban csak a képeknek szervezetünkől és az innervatióból folyó összetartozóságáról, összeömléséről volt szó. Már a mi a szorosabb értelemben vett összeolvadást illeti, a mely közben több kép egygyé lesz, a képek között való viszony új oldala jön tekintethe. Itt ugyanis nem annyira az egymásmellettség, mint inkább a hasonlatosság révén történik a képek egygyéolvadása. Ez az igazi fusio. Herbert Spencer psychológiájának egy lényeges szakaszát képezi a képek, homogen, differens, szóval qualitativ természetéről szóló elmélete. A német psychologok, kivált Wundt *complexe Vorstellungen* néven említi. Háromféle alakját jelöli meg az ily összefolyt, mintegy általános képeknek: 1. egyes képzetek egymással való *összekapcsolása*; 2. *schémák*, melyek egyes képzetek csoportjából kiválnak; 3. általános alakok, melyek az összes egyenkint való képzeteket összefoglalják, t. i. *idő* és *tér*. (Physiolog. Psychologie 665. l.) Bátran mondhatni, hogy a képek általánosítása — mert erről van itt szó — ez idő szerint egyike a legalaposabban tárgyalt psychologiai témáknak.

A mi minket illet, kiváló súlyt fektetünk azon eltérésre, hogy ne mondjuk ellentétre, mely az egyenkint való érzetképek és az általánosítás, összefolyás által alkotott általános

képek között mindjárt első pillanatra föllelhető. Amazok ugyanis a tapasztalás termékei; ezeket mi magunk alkotjuk. De lásuk az ily magunk alkotta általános képek *genesisének* természetét és folyamatát közelebbről.

A képcsoportosítás indoka általánosan elfogadott bizonyítékok szerint az egyszerű képek egymásmellettsége (*contiguité*) és hasonlatossága (*similarité*). Ez utóbbi azonban kiválóan mérvadó az egységes, összefolyó, azaz *általános* képek megalkotásánál. Az érzetképek ugyanis sok tekintetben hasonlatosak, qualitativ oldalukat tekintve rokonok, úgy hogy a Taine (*l'intelligence* cz. művében) kifejtette *helyettesítése* a képeknek leginkább ezen qualitativ hasonlatosságon alapul. Érzetképeink ugyanis átlagosan bizonyos jellemző tulajdonságok szerint vésődnek be, a többi mellékkörülmények pedig idővel elmosódnak. A legtöbb esetben közöseknek jelentkező tulajdonok és jellemvonások állandóak maradnak. Richet K. «*La psychologie generale*» cz. művében az *ideálról*, tehát az általános egyedalkotta képekről szólva, szembetűnő példa gyanánt hozza fel a Szajna érzetképét, a melynek eszméje esetleges, különálló képek összefolyásából van megszerkesztve. Ilyen esetleges különálló képei: a Pont Neuf, a Pont des Arts, Pont d'Austerlitz, a Mendov, a Vernon, Rouen stb. melletti Szajna képei. Ezen egyes képek közös kivonata a *Szajna* általános fogalma. De ugyanezen a processuson megy végig bármely más általános fogalmunk, pl. a fa, az állat, a föld stb. általános fogalmunk.

Magától értetődik, hogy az általános vonások ilyforma egygyé való összevonása az egyed emlékezőtehetségén, figyelmén, szóval a felidézés kisebb-nagyobb erején múlik. Azt mondhatjuk, hogy az egyes különváló érzetképek közötti viszony az, melynek átható megfigyelése: kiinduló pontja az egységes kép megalkotásának. Bizonyára az egyed éles megfigyelő tehetsége sokban előmozdítja az általános, mondhatjuk, elvont

képek megalkotását. Természetes, hogy minél általánosabb képet formálunk, annál inkább függ az *egyéniségünk* képességeitől. Minél általánosabb a kép, annál *individuaisabb*; másképen mondva: *subjectivebb* eredetű. Az egyes műveltsége, fogalomkörének tágultsága, megfigyelésének beható ereje szerint különböző módon és más-más irányban létesül az általánosítás, sőt maga az *elvonás* (abstractio). A köznép embere, a röghöz bilincselte pór ember magát a mennyországot is elég durva és anyagias érzetképekből alkotja meg magának. Ezen általánosító érzetképcsoportosítás, tehát egyrészt az érzékelt képek mennyiségétől, másrészt az éles figyelemtől függ, a mely az azok közötti hasonlatossági viszonyt kiveheti és megtarthatja. A kisednél növekedése és szellemi fejlődése első éveiben az eltérő érzetképek közötti csoportosítás, általánosítás, sőt maga az elvonás meglepő módon észrevehető. Igen sajátos és itt különleges megjegyzésre méltó azon körülmény, hogy a gyermek minden különleges érzetképe, nála — és pedig bármely igénytelen hasonlatosság alapján — általános kép is egyszersmind. A féléves vagy egyéves kis gyermek előtt minden ember papa. Minden nő mama. Idővel szűkebbre szorítja az általános vonásokat egy tárgyra nézve, de azokat bőven pótolja az új, megfigyelt tárgyokról ellesett megegyező — hasonlatossági — vonásokkal.

Körülbelül így készülnek és támadnak a mi önállóan megalkotott általános képeink, melyeket, miután jórészen egyéniségünk és subjectivitásunk körülményeitől függnék, már a régi iskola értelmében is *ideáknak* nevezhetünk. Az ismeretlen körébe tartozik eldönteni, mely képet nevezhetünk csak általános fogalomnak, és melyet valóságos, javarészt a subjectivitáson alapuló igazi eszmének. Physiologusaink, a kik a pszichológiával is foglalkoznak, vagy csupa fogalmakról, vagy csupa ideákról beszélnek; legtöbbször azonban mind a kettőt összezavarják. Így Richet K. a merő tapasztalati és

csak némileg általánosított fogalmakat ideáknak tartja. Vele a többi physiolog-psychologusok nagyobbrészt. Azonos határvonalat a kettő között kiszabni az ismerettan dolga; mi itt, genetikus eljárásunkhoz híven, az általános képek *keletkezésének* folyamatából akarunk a kettőnek megkülönböztetésére némi fényt deríteni.

Binet, Richet, Paulhan és számosan kívülök, az ideák tárgyalásának kapcsán, a *következtetésről* (raisonnement) is szólnak. Igazuk van. Mert csakugyan lehetlenség az eszme genesiséről csak némi alapossággal is szólni, ha a képeknek individualitáson alapuló általánosttását kellő figyelemre nem méltatjuk. Az általánosítás, melyre Wundt is annyira kiterjeszkedik, igaz, hogy az associatióon alapul. Az eddigiekben legalább azt iparkodtam feltüntetni. Azonban ama subjectivebb színezetű általános képekre nézve, melyek nagymérvű és széles körre terjeszkedő qualitativ vonások összeeséséből alkotvák meg, és melyek az ily qualitativ viszonynak más, általános képeknél való elleséséből teremtetnek, nem látszik elegendőnek a merő contiguitáson és similaritáson alapuló associatio. A mi itt működik, az az associatiónak legalább is egy magasabb foka.

Az általánosított képek közötti qualitativ viszony megállapítása és kiemelése mindenesetre csoportosúláson alapul; azonban itt már nem a merő contiguitás, sem az érzékeknek megfelelő külső similaritás, hanem a *jellemző alapvonások egybevágósága* az, a mi az általános képek közötti szoros viszonyt feltűnővé teszi. Épp azért állítjuk némi ellentétbe az ítézés lelki folyamatát a közönséges tapasztalati érzékeléssel és úgy határozzuk meg mind a kettőt, hogy *az ítézés az általános képek főleg qualitativ viszonyát veszi tekintetbe; a közönséges tapasztalati associatio pedig az érzékek közvetlen felfogásából kiinduló contiguitás és similaritás viszonyán alapszik.*

Az angol associonista iskola és kivált annak leglelkesebb apostola Bain is részint összetett (association composé), részint szerkesztő csoportosításnak (ass. constructive) mondja az ítélest. Némelyek az újabbak közül magát a következtetés ténykedését — mint már is láttuk — hozzák az associatióval kapcsolatba. Paulhan ezt oly lelki ténykedésnek mondja, mely az egyes ítéletek közti viszonyt megállapítja. A francziák átlag szeretnek még magával a syllogismussal is foglalkozni, Binet, Richet, maga Paulhan is az associatio kapcsán fejti ki a syllogismus traditionalis elméletét. Mi itt a középúton akarunk haladni, s nem akarván a következtetés és a syllogistikus formák sötét tömkelegében elveszni, de magának az associatiónak finomabb meghatározására és körülírására is törekedvén, annak magasabb fokát ítéles névvel jelöljük meg. *Az elvonás, általánosítás, szóval eszmealkotás művelete szerintünk ítéles közben folyik le.* De maga a sokat hánytorgatott következtetési operáció is nem egyeben, mint az ítélesen múlik. Egyesek előtt az ítéles fontos ténykedése talán veszíteni fog becséből és fontosságából, ha azt egyszerűen az eszmealkotás folyamatának nevezzük. Pedig, hogy nem egyéb, mint az associatiónak egy különleges módozata, arról meggyőződhetik bárki is, a ki egy ítélet eszmei fogalmait jól szemügyre veszi. Helyesen jegyzi meg Paulhan: «ha azt *ítélem*, hogy egy ember bűnös, egyszerűen csak azt jelentem ki, hogy azon eszmék, képek, melyekből ezen emberről való képzetünk alkotva van, feltűnő módon társulnak nálunk gonosz érzelmek, bűnös cselekedetek stb. eszméivel. (La physiologie d'esprit, 79. l.) Ily csoportosítás közben jönnek létre és teremnek a legabstractabb eszmealkotásaink, úgy a társadalmi, mint az erkölcsi, vagy éppen a metaphysika, sőt a vallási téren is. A mi fő, az az, hogy minél abstractabb térére szorulunk, annál inkább érvényre jut a mi subjectivitásunk.

jobban mondva individualitásunk. *Az eszmealkotás folyamata magamagát objectivísálja, a folyamat maga a productum.*

Azonban mielőtt ebben az irányban tovább fűznök gondolatmenetünket, jó lesz egy kis időre megállapodni és a megtett útra egy visszapillantást vetni. Mindjárt az elején avval állottunk elő, hogy az eszmealkotás folyamatát lehetőség szerint physiologiai alapon fogjuk megfejteni. Lássuk egy futó pillantás közben mennyire volt az lehetséges.

Az érzetképek felidőzésének élettani feltételeiről megemlékeztünk, s itt csak mások és pedig szorgalmas kutatók beható vizsgálataira hivatkozva ismételhjük, hogy ezen felidőzés sensorialis és emotionalis ingeráramok lefolyása közben jön létre; említettük a felháborodott egyedek rohamos s villámszerű imaginációját. Wundt s a legtekintélyesebb physiol.-psychologusok azt tartják, hogy az érzetképek felidőzésénél és rohamos csoportosításánál a központi érzékszervekből indul ki az áram; a peripherikus érzékszervekig — tehát a külszervekig — csak az illusio, hallucinatio, vagy pedig igazi téboly esetében hat el. Azért is úgy különbözteti meg Wundt az érzékelést és az érzetkép egyszerű felidőzését, hogy amabban *physiologiai*, ebben pedig *psychikus* ingerek hozzák létre az érzetet, szóval az érzetképeket. A mi tovább az egyszerű associatio folyamatát illeti, a már említett összeömlés törvénye, vagy jelensége helyesen van igazi physiologiai jelenségnek, jobban mondva folyamatnak feltüntetve. A hallucinatiók, visiók, illusiók betegségi esetei csakis e mellett tanuskodnak. Bain azt mondja, hogy gondolkodni annyit tesz, mint a beszédétől, vagy a cselekvéstől tartózkodni, a mivel azt akarja mondani, hogy a felújított érzetek ugyanazon érzési szervekben és ingerpályákon jönnek létre, mint a melyeken maga az első érzékelés jött létre. Itt felhozhatók azok az esetek, a hol egyesek sokat gon-

dolván egyik-másik betegségre, végre ugyanabba bele is estek. Mondhatjuk, hogy az *érzetkép csoportosítás physiologiai életfolyamat*.

Sokkal nehezebb az érzetképek *általánosításánál* vegetatív életfolyamati nyomokat és ily fajta befolyást kimutatni. Tudjuk azonban, hogy ezen általánosítás, sőt minden elvonás nem egyéb, mint a csoportosítás egyik magasabb foka. Kimutattuk, hogy az főleg a kvalitatív viszony szemmeltartása közben érvényesül. Tehát alapjában véve a similaritáson, a külérzékeink által akármily durván és rudimentálisan megszabott kvalitatív viszonyokon alapszik. Ilyen az ítézés. Azt is kiemeltük, hogy mily nagy mérvben mutatható ki az egyedi vegetatív és animalis szervezetnek eltérő sajátága éppen ily ítézés közben. Ezen egyedi eltérés, mint láttuk, annál inkább nyer túlsúlyt, minél elvontabb, minél általánosabb eszmét teremt az egyed. A kvalitatív viszony megjelölése közben legelső sorban az *egyed* kedélye s összes központi szerveinek vegetatív és animalis dispositiója az irányadó. Innét, mint már ismételve láttuk, az eszme kiválóan subjectív — jobban mondva individualis — természete. Éppen ebből következik, hogy az elvonást és általánosítást a physikum, és az azt módosító és feltételező természeti, környezetbeli, szóval a szervezeti fejlődést irányító körülmények nagyban befolyásolják. Egyszerű érzetképek, teszem a hang, vagy tapintási képek felfogására és megtartására nézve majdnem egészen teljes a közmegegyezés a legkülönbözőbb korú, szervezetű, műveltségű egyedek közt. Csak az eszmealkotás és felfogás terén jut érvényre és pedig meglepően magas fokban a subjectivitás. Kérdés támadhat, és az eszme lényegét tekintve fontos tudni való, mennyiben van egy eszmének *objectív* alapja, mennyiben felel meg neki a *realitás*?

Ezen régóta vitatott, de mindeddig véglegesen el nem

döntött kérdésre e helyen csak röviden és csak hozzávetőleg lehet válaszolni. Mi itt nem keressük az eszméknek megfelelő realis objectumokat, hanem az eddigiekben is leginkább oda törekedtünk, hogy az eszmealkotás kíséretében jelentkező physiologiai élettüneményeket constatáljuk. Annyit bizonyára sikerült feltüntetni, hogy az elvonás, képcsoportosítás szóval az eszmealkotás szervezeti és pathologiai élettüneményektől függ. Mondhatjuk a legáltalánosabban: *az eszmealkotás: az embereggednek egy meghatározott vegetatív-sensorialis állapota, mely kivált a központi idegszervekből bocsát ingeráramokat és legtöbb esetben, ha nem is a peripherikus érzésselületeken — mint a hallucinatio eseteiben — de a rokon és együvé tartozó idegpályákon indít meg centrifugalis ingeráramokat.* Ez szerintünk az eszmének *realis alapja*. Luys szerint a szürke agyállomány felülete volna a kiinduló pontja amaz idealis képeket teremtő ingeráramoknak. A felidézés, csoportosítás, általánosítás, képösszeömlés csak ilyen physiologiai életfolyamatok, illetve, ily folyamatoknak vétetve, nyerne realis jelleget. Ha még tetszetősebben, jobban mondva köznapiasabban akarnók az eszmeképek realitását körülírni, már a fentebbiek alapján, a hol a nagymérvű subjectivitás érvényre jutásáról volt szó, azt mondhatnók, hogy *az eszmének realitása maga az alkotó egyed.* Ez a megfelelő objectuma, ez a reális tartalma hármily eszmének. Ennyire lehet csak az eszmének realitásáról, legalább a mi álláspontunkból beszélni.

De van egy másik körülmény is, a hol a legsubjectivebb lélektani állapot is *objectivé* válik. A régibb iskolák a *gondolkodás* csodálatos tényét úgy magyarázták, hogy ennél a subjectiv elemek objectivekké s megfordítva az objectivek subjectivekké lesznek. Erről azonban nem szólunk többet. Az eszmeteremtés subjectiv állapota a mint határozott élettani folyamatnak van fel tüntetve, úgy bizonyos *positiv*

érzékkelhető jegyek és tünetek kíséretében jelentkeznek. Mondtuk, hogy a bensőből kiinduló ingeráramok gyakran a felületi érzékeket is támadják. Gondolkodás közben, kivált ha a kedélyt megindító eszmeüzésnek engedjük át magunkat, nemcsak hogy magokat a szavakat reproducáljuk, de a beszéd-szerv maga is együtt működik egyes hangzók utána mondásában. Ha valami igazságtalanságra, vagy kellemetlen esetre gondolunk, arcunk elváltozik, arcizmaink kínosan megrándulnak. De vég nélkül lehetne előszámlálni azokat a mindennapi jelenségeket, melyeknél a belső eszmeüzés külső *jelekben* is nyilatkozik. Ilyen a taglejtés, maga a testtartás is bizonyos benső hangulatnak a kinyomata. Az ilyen állandó, mondhatjuk *jellemző* jegyek szintén oda tartoznak az eszme-reális tartalmához. Ezen jegyekben lesznek objectivekké a mi subjectivitásunkból folyó ideáink. Testmozdulatainkkal, úgynevezett *pantomimiai* játékokkal, ugyan sokat lehet kifejezni, és valamikor ez lehetett a módja, melylyel az emberek benső érzeményeiket egymással közölték. Hozzájárulnak az utánzás mesterséges jegyei: a *képvírás*. De a legsajátosabb, legkifejezőbb, szinte magából az egyéni subjectivitásból fakadó kifejezési mód *az emberi hang*. Ennek segítségével vételével fejlődött ki a *beszéd* és az írásjegyek használata, melyek segítségével a legelvontabb és legalanyibb jellegű eszméinket is *objectiváljuk*, mintegy megtestesítjük. A beszéd, a mint ugyan egyrészt organikus folyamat, másrészt a legáltalóbban és legkifejezőbben jelöli az eszmét. Oly mélyen és bensőleg össze van nőve az eszmeüzés és a beszéd jelensége, hogy egyesek, mint pld. Müller Miksa azt a paradoxont állították fel, hogy nincs észtehetség beszéd és nincs beszéd észtehetség nélkül. Akármily általános értelemben vesszük a beszéd fogalmát, mégis csak a másik tétel látszik valószínűbbnek. Különben a szóbeli beszédnél maradván, mondhatjuk, hogy végtelen sok eszménk van, melyeknek

megfelelő szavakkal eddig nem rendelkezünk. Innét a *képletes* mondás. Viszont vannak egyedek, a kik jobb emlékezőtehetség mellett tengernyi phrásist elsajátítanak és folyton terről, időről, erőről, lényről, igazságról, tettekről, haladásról, elméletről, kötelességről, törvényről, erényről, erkölcsről s ezer meg ezer más themáról beszélnek, de ezeknek megfelelő eszmék alkotásáig még messziről sem tudnak felemelkedni. Leibnitz ezt helyesen *psittacismusnak* nevezi.

Az eszmék genesisének kellő méltatásához, a mint az az eddigiekből eléggé világosan kitűnik, az érzetképek csoportosításának csodás folyamatát és az egyed külviszonyainak menetét kell alaposan tanulmányoznunk. Még mindig sok a teendő ezen a téren. Maga Richet is mintegy megakadni látszik ama legfelsőbb és legabstractabb eszinek megfejtési kísérleténél, a minő a végtelen, az Isten, az ok stb. eszméje. Azt mondja, hogy «nagy adag illusio kell hozzá, hogy egy műveletlen egyed ezeket tiszta emlékezetbeli képekből szerkeszthesse meg». Pedig szerintünk is csak az érzetképek csoportosításából és elvontabb képzetek általánosításából állanak és állhatnak csak elő ama magasfokú elvont eszmék is. Más forrást nem ismerünk. Azonban nem szabad visszariadnunk ily magas eszméknek ezen az úton való felkutatásától, illetve első kezdetük és egyszerű csoportosításból eredő fejlődésüknek nyomozásától. A nyelvkészlet kutatása sok analogiát nyújt erre nézve. Pedig az articulált hangzók-ból álló szótó physiologiai fejlődés menetéről ez idő szerint senki sem kételkedik. Ama nagyon is abstract eszmék kifejlésének útjait legelső sorban a *népek történetében* kell keresnünk, a mint is azok ethnikai vonásaik és geographiai helyzetük szerint nagy az eltérés éppen ama magasrendű eszmék mibenlétét illetőleg. Nem hiába hangsúlyoztuk oly gyakran az eszme nagyfokú subjectivitasát. Sőt azt is constatáltuk, hogy minél abstractabb az eszmekép, annál inkább előtérbe

lép az egyed alanyiséga. Ezen alanyiségról pedig vajmi jól tudjuk, hogy egyedenként is és más vegetatív és animalis alapokon is mily nagy mérvben módosul. Midőn az eszme keletkezéséről szözlöttünk, annak egyik forrásáról, majd hogy egészen megfelejtkeztünk volna, az pedig a *közlés* módja. Nemcsak egyik egyed veszen át a másiktól ilyeneket, a mi leginkább a nevelés és oktatás közben történik, hanem egész népek nagyszámú eszmekepet vesznek át egymástól. Itt tehát mintegy készen kapják azokat, a nélkül, hogy magok jutottak volna rájok, a nélkül, hogy magok teremtették volna. Mikor őseink elfogadták a keresztény vallást, ezen gazdag eszmekezlet előbbi képzeikkel majdnem homlokegyenest ellenkezett. Hogy fogadhatták tehát azokat, holott nem az ő eszmélődésük gyümölcsei voltak? Vagy talán a már említett psittacismussal kellene vádolni őseinket?

Lehet-e idegen eszméket magunkévá tennünk? Erre a kérdésre úgyhiszem már az előbbieken meg van adva a felelet. Ha tudjuk, hogy az eszmét az egyedi állapot irányítja, sőt tartalommal is ellátja, elhiszszük, sőt rájövünk, hogy az idegen eszme befogadásánál első sorban az *egyed subjectív állapota dönt. Hasonló állapotok, hasonló eszme-fűzésre készítenek*. Ezen a téren indul meg az érzetképcsoportosítás és ezen az uton emelkedünk fel az idegennek látszó eszme önerőnkéből való megteremtéséhez. A közönséges oktatás nagyon is mindennapi példája ennek a csodálatosnak látszó processusnak. A mi egyes esetben létrejön, az történik gyakran és nagy dimenziókban. Tagadhatatlan, hogy jelen társadalmi és műveltségi állapotaink közt legtöbb eszme ilyen átkölcsönzés útján szokott meghonosodni, az is igaz, hogy egyes népektől teljesen elvitatjuk, az eszme-teremtés erejét, ilyeneknek tartjuk pl. a keleti népeket jelen korban. Itt újra felvetődik ama kérdés, mit kell tartani az eszmék *eredetiségéről*?

Ezen kérdés azonban legjobb alkalmul szolgál arra, hogy ezen értekezés záradékául a felvett témával meg egy nagyon összefüggő kitévelt megérintsünk, t. i. az *eszmék velünk született voltát* (inneité), mely a régi, de még néhány mostani idealista és rationalista iskoláknak nyíltan vallott elve volt, vagy az ma is. A scholasticismusból folytatólagosan kifejlődött *spiritualismus* legalább némely eszméink inneitását vallja. A merő empirismus és rideg sensualismus pedig éppen a legnagyobb ellentétébe csap át. A szoros értelemben vett inneitás, alapjában a régi Plátóféle *emlékezésbeli elmélettől* nem különbözik és így tisztán metaphysikai théma lévén, positiv módszerrel nem tárgyalható. Az inneitásnak mintegy ellentéte gyanánt említendő azon feltevés, hogy eszméink *magunk alkotta jelleggel bírnak* (facticité). Ekképen a tiszta tapasztalati képektől nem sokban, de mégis különböznenek. Azért is physiologusaink az eszmék csak bizonyos osztályára merik ráfogni, hogy merően a mi alkotmányaink. Egyes általános eszmeformákról már nem oly könnyű megállapítani, hogy csupán egyszerű tapasztalati szerzemények-e, vagy magunkalkotta képzetalakok. Mondhatni, hogy úgy a psychologusok, mint a logikusok kevésbé vannak tisztába, eszméink eredetére nézve. Miután ez tárgyunkkal bensőleg összefügg, lássuk, hogy az eddig kifejtettek alapján, mit lehet e tekintetben megbízhatónak állítani.

Láttuk, hogy eszméink egyszerű tapasztalatbeli képek csoportosulása közben, részint folytatólagos összevetés, majd a képek összeömlése, leginkább pedig a már általánosított képzetek kivált qualitativ viszonyára alapított associatioja közben jönnek létre. Ezt a felsőbb fokú associatiót mi *ítélésnek* is mondtuk. Ez az eszmeteremtés menete, ezek a főformái. Legalább annyi bizonyos, hogy legtöbb ideánk ilyen processus közben jön létre. Ha az így van, úgy mind az inneitásnak, mind a factivitásnak kell valami alapjának

lennie. Fődolog, hogy a dolog formális oldalát, annak tartalmi foglalatától jól meg tudjuk különböztetni. Azt mondjuk, hogy lehet az eszmék inneitásáról beszélni, és pedig azért, mert valóban bennünk születnek, bennünk fogamzanak meg szervezetünk feltételei szerint fejlődnek ki. Ehhez nem szükséges, hogy lelkünk, mint valami képtár tele legyen aggatva, már kész, Isten tudja ki concipiálta, vagy teremtette képekkel, mint azt a metaphysikai ideologia hívei tartják. Mondhatjuk, hogy az eszme *bennünk születik*, de nem születik *belénk*. Szóval az inneitásnak illetően formáját bármikor helyben hagyhatjuk. De éppen ugyanazon indokból bátran azt is állíthatjuk, hogy az eszméket mi alkotjuk, hogy azok *magunkalkotta* (factices) *productumok*. Hiszen egyéniségünk, legbensőbb alanyiségünk folyamányai; eszmélődési erőink resultatumai. Természetesen ezen factitivitást nem abban az értelemben kell venni, a melyben azt legtöbben veszik és azért oly sokan perhorrescalják, mintha mi önkényünk szerint, beteges phantásiánk vad csapongása közben, vagy bármely köznapias ötlet formájára alkotnók meg eszme-képeinket.

Az általunk eddig előadottakból úgy az inneitás, mint a factitivitás egész egyszerűen kimagyarázható. Ezen magyarázat mellett kikerüljük a metaphysika sötét rengetegét, de a merő empiria kopár útvesztőibe sem tévedünk könnyen át. Nálunk az *egyed* és a környezetből s *öröklékénységéből* folyó vegetatív, animalis és sensitiv *dispositiók* szolgálnak tám- és kiinduló pontul az eszmék kimagyarázásánál. Az eszmék fejlődésében igen könnyen észrevehető bizonyos rendszeresség, bizonyos rhythmikus menet. Richet maga mondja, hogy az ember értelmi fejlődésénél tapasztalható bizonyos ellentállhatatlan irányzatosság (i. m. 156 l.). Nézetünk szerint éppen azért nem felel meg az eszmék tárgyalásának a merő és a pusztá *historikus* módszer. Egy világtörténelem sem ölelheti

fel összes eszmekészletünket. De a Hegel-féle *metaphysikai rendszerezés* még kevésbé fér össze az eszmék fokozatos fejlődésének menetével. Sokkal inkább *az emberegyed, a környezet, az öröklékenység* folyamányai, semmint hogy metaphysice tárgyalhatók volnának. Lévéen *az emberegyed* a kiinduló pont, úgy az eszme keletkezésének mint fejlődésének magyarázatánál: *az eszme genesisét és processusát csak az anthropologia, legfeljebb még az ethnologia keretében lehet alaposan tárgyalni.*

Beljak B. Pál.

SCHOPENHAUER ÉS A KERESZTÉNY VALLÁS.

Motto: «Magna est vis veritatis et
praevalebit.»

Alig van philosoph, kit annyi méltatlan megtámadás és gyanúsítással illetett volna a felekezeti elfogultság, mint Schopenhauert, a pessimismus ezen katexohen viadorát.

Igazak-e ezek a vádak és recriminációk?

Atheismussal a XVIII-dik század úttörő geniejét, a nagy francia forradalom ékesszóló előhírnökét — Voltaire-t — is gyanúsították, s a «savoir vivre» nagymestere, Nagy Frigyes benső barátja e vádra nem szóval, hanem tettel felelt: svájci birtokán templomot emeltetvén Istennek e büszkén önérzetes felirással: «Erexit Voltaire — Deo».

S midőn Schopenhauer philosophiájának kiinduló pontja s vallásunk alapdogmája között paralelt vonok: azt hiszem, hogy minden objectiv bírálónak el kell ismernie a kettő közötti szembeszökő analogiát.

Hiszen a ki a bölcsészet történetét ismeri, az minden ellenvetés nélkül be fogja látni azt, hogy nem létezik philosophiai rendszer, mely olyan kevés elemből volna össze-téve, mint Schopenhaueré: miért is az egész műredek egy tekintetre átnézhető s egybefoglalható. Ez pedig abban leli magyarázatát, hogy alapgondolatai teljesen összevágók és egyszerűek; az igazságnak pedig egyszerűség a jele: «simplex sigillum veri».

Rendszere e lángésznek talán legtalálóbban immanens dogmatismusnak volna nevezhető. Immanensnek azért, mert tantételei dogmatikusak ugyan, mindazáltal nem terjednek a tapasztalaton túl, hanem éppen azt magyarázzák meg: mi tulajdonképen a tapasztalat?

A régi, Kant előtti dogmatismus ugyanis transcendens, a mennyiben a világ okát *azon kívül* keresi s az eredményből, a világ kézzelfogható realitásából következtet annak okára; Schopenhauer ellenben az okot magában a világban kutatja s ott igyekszik megtalálni is.

Más philosophiai rendszereknél a látszólagos következetesség úgy áll elő, hogy tétel tételre következik. Ehhez azonban a legelső kiváncsi az, hogy a rendszer egész tartalma már magában a legfelsőbb tételben bennfoglaltasék. Ennek következtében a többi, abból csak kifolyó tétel alig lehet egyéb, mint egyhangú, üres és unalmas, mert tulajdonképen csakis bővebb kifejtése és ismétlése annak, a mi a főtételeben már kifejezést nyert. Ennek a demonstratív levezetésnek leginkább Wolf Keresztély volt művelője, s noha Spinoza is ugyanazon hajóban evez: ő legalább szellemével recompensálni tudott e hibáért.

Schopenhauer tételei nem a következtetés láncolatán nyugszanak, hanem közvetlenül magán a látható világon s a szigorú következetesség, mely benne uralkodik, nem csupán a logika útján áll elő; hanem a tételeknek azon természeteszerű egybehangzásából, mely az által jelentkezik, hogy mindannyinak az öntudatban gyökeredző intuitív megismerés az alapja. Azért mondja ő maga is, hogy tételeinek harmoniája fölött — ha egyelőre nem is látszottak összhangban lenni — mindig nyugodtan alhatott; mert a mely mértékben a tételek mind összekerültek: a consonantia is magától megjött. Az összetalálkozás ezen formája pedig azért feltétlenül biztos, mert folyton a tapasztalat ellenőrzése alatt

áll, ellenben az előbb említett levezetés, melyet egyedül a syllogismus hoz létre, könnyen hamisnak tűnhetik föl: ha ugyanis a levezetési láncznak csak egy szeme is valótlan, vagy hézagosan van megerősítve.

Schopenhauer philosophiája éppen ezért széles fundamentummal bír, melyen minden közvetlen s így biztos alapon áll, míg más rendszerek magasra felhordott tornyokhoz hasonlítanak: ha kidől egy oszlop, megdől az egész. Mindez rövid szóval úgy is kifejezhető, hogy Schopenhauer bölcsészete az analitikus, nem pedig a synthetikus módszer szerint van keresztülvezetve.

Ezeket előrebocsátva, lássuk már most, mennyiben igaz azon állításunk, hogy bölcsészünknek s a keresztény vallásnak alapdogmái azonosak?

A theologia — s helyesebben a theismus — épp úgy mint ő, az egész mindenséget akaratkifolyásának tekinti, csak hogy míg nála az akarat magában a természetben működik s az egész világ nem egyéb, mint annak testet-öltése, láthatósága; addig a theistáknál az akarat a világon kívül székel s nem közvetlenül, hanem közvetve, a megismerés segítségével jó létre.

E közvetettség és közvetlenség a két morálnál épp ily praegnansul jelentkezik.

A theologusok ugyanis szintén kívánnak compensációt a közt, a mit valaki tesz és a közt, a mit szenved; de csak az egyén megsemmisülése, a halál után: oda állítva őt a legfőbb bíró elé, mely büntet és jutalmaz; Schopenhauer ellenben közvetlenül bánik el ezzel a nehéz kérdéssel is, azt bizonyítva, hogy a tettes és szenvedő, a lényeg és jelenléte, az ok és okozat egy-ugyanazon lény s mindenki arról ismeri meg mit érdemel, a mit szenved. (A mi, mellelleg mondva, a budhismus metempsychosisának is sarkalatos principiuma.)

A keresztény morál eredménye a vallásban a szentek életével van megokolva. Schopenhauernál a legfőbb askesis is következetesen és észszerűen van keresztülvezetve s ennek tudatában egy helyen azon meggyőződésének is ad kifejezést, hogy a vallásosság lassankénti elenyésztével előbb-utóbb az ő philosophiájához fog kelleni folyamodni.

A látszólagos nagy ellentét, mely Schopenhauer és vallásunk morálja között fennáll, leginkább az akaratszabadság theoriája körül forog.

A vallás-erkölcs szerint ugyanis az ember teljesen szabad-akaratú lény, a ki azt akarhatja, a mi neki tetszik s tetteiért *ezért* felelős.

Schopenhauer szerint ellenben az akaratszabadság úgy, a hogy a theologia felállítja, «fából vaskarika», mint magát kifejezi. Mert, ha valaki nemcsak létét, hanem lényegét is másnak köszöni; (a teremtőnek) akkor tetteiért nem ő, hanem utolsó sorban alkotója felelős: miért teremtette olyan-nak? Mert a scholastikusok tantétele: «operari sequitur esse» minden kétségen kívül áll s absurdum azt követelni, hogy a tölgyfa baraczkot teremjen; absurdum azt, hogy az ember kivéteit tegyen a természet törvényei alól, melyeknek minden egyaránt alá van vetve s így ő is; csupán azzal a különbséggel, hogy a reáható motívumok közül joga van választani: de, ha egyszer választott: akkor cselekedete épp oly szükségszerűleg bekövetkezik, mint mikor a meglódított billard-golyó tovább gördül. Azért mondja a nagy Kant, hogy, ha a motívum s egy bizonyos embernek jelleme ismeretes: e két tényezőtől annak az egyénnek cselekménye éppen olyan bizonyossággal megállapítható, mint a hold-vagy napfogyatkozás.

Mindazonáltal figyelemmel arra, hogy a világnak morális jelentőségét Schopenhauer sem tagadhatja; a felelősséget természetesen ő sem eliminálhatja, de ezt, nem a tettben,

hanem az ember essentiájában — mint magát kifejezi «intelligibilis character»-ében — keresi, azt mondván: magad vagy önmagadnak szerzője; ha bűnös vagy, te vagy az oka, miért nem lettél más?

S ez a tétele szembeállítva philosophiájának végeredményével, a lét megtagadásával («Die Verneinung des Willens zum Leben») felületes szemlélő előtt valóban összeegyeztethetetlen a szükségszerűséggel. Mint előbb említém azonban, nála a szabadság csakis a lényeknek (Dem Willen als Ding an sich), nem pedig az idő- és térben való láthatóságának, a jelenségnek, az embernek tulajdona; mert az (a lényeg) nincs a motivatio törvényének alávetve, minnek a szükségszerűség következménye.

Egy eset azonban mégis előadhatja magát, midőn a szabadság közvetlenül a jelenségben is szemügyre vehető; az t. i. midőn a szabadság a jelenségnek (az askesis legmagasabb fokán az élethez való akaratnak a tökéletes virginitás által való megtagadásában) végét veti, a mennyiben ez a jelenség — a test is — az okok lánczolatának egy szeme, s az időben, a mi pusztá jelenségeket foglal magában, a megtagadás után mégis tovább él: ilyképen az akarat önmagával jövőn ellenkezésbe: megtagadja azt, a mit akar, a mit manifestál, a jelenséget, s a mi nem egyéb, mint önnönmagának objectitása.

Ezen ellenmondás megfejtésének kulcsa az, hogy a jellem, mely mindenkor a causalitás törvényének van alávetve, az élethez való akarat megtagadásánál nem az akaratból, hanem egy teljesen átalakult megismerésből folyik. Míg t. i. a megismerés felül nem emelkedik az ok és okozat törvényein: addig a motivumok hatalma ellenállhatatlan; ha azonban (s itt lehetetlen, hogy egy philosophiai technicus terminust ne használjak) az egyén a «principium individuationis» fölé emelkedett; más szóval a tér és idő vaskapcsai

közül magát kiszakította, s a dolgok lényege felől megtisztult szemeiről lehull az irigy lepel, s azon tudat, hogy minden, a mi él, mozog s e látható tüneményszerű mindenségnek kaleidoskopszerű változatossága nem egyéb, mint maga az akarat az élethez: akkor az egyenes motivumok hatástalannokká lesznek, mert a nekik megfelelő megismerésnek egy más, magaszosabb foglalta el helyét.

Éppen azért a jellem sporadice, részben meg nem változik ugyan, mert minden egyes cselekményét a természeti törvényeknek megfelelő következetességgel kell végrehajtania; de egészben mégis átalakulhat a megismerésnek imént előadott lényeges transformatiója által.

Ez a transformatio az, a mit Asmus nagy csodálkozással «transcendens átváltozás»-nak nevez; ugyanaz, a mit a keresztény egyház, igen jellemzően, *ujjászületésnek*, s a megismerést, a minek ez kifolyása: *isten kegyelemnek* nevezi. A jellemeknek ilyen teljes átalakulása után, ha még oly elütők voltak is megelőzőleg a létet immár megtagadónak cselekményei: mindannyian ugyanazt teszik, habár egytől-egyig mind mást vallának, mindenik a maga dogmái és felfogása szerint, mint ezt a végtelen mélységű Angelus Silesiusnál, a mystikus Böhme Jakabnál, a budhista askétáknál s a mohamedán sufiknál (tehát más éghajlattal, más vallással, más neveléssel, más erkölcsökkel, más műveltséggel bíróknál) tapasztalhatjuk.

Ebben az értelemben tehát a régi, kiegyenlíthetetlennek tartott controversia a két ellenséges tábor közt, egyik oldalon Priestley, Hume, Kant, Schopenhauer; a másikon az összes theologusok: az előbbiek összes szellemi fegyvertáruk segítségével azt bizonyítva, hogy *akaratszabadság nincs*; az utóbbiak pedig szenvedélyességük egész hevével azt vitatva: «de van» — elvégre is csaknem teljesen alaptalan, a mint hogy az ujja-

születés és isteni kegyelem dogmáinak is megvan a maga mélyértelmű jelentősége.

Így találkoznak az eszmék világában a lángész világító szövétnekénél a legellentéesebb utak is; így nyer megfejtést Malebranche mély jelentőségű mondása is: «la liberté est un mystère» — s igaza van. Mert éppen az, a mit a keresztény mystikusok ujjászületés és isteni kegyelemnek neveznek: egyetlen, közvetlen megnyilatkozása az akaratszabadságnak, a mi akkor áll elő, ha az akarat saját lényegének teljes megismeréséhez jut, s ebből egy olyan lelki megnyugvást (quietiv) merit, melynek segítségével a motivumok befolyása alól felszabadul, azoknak hatalma csupán azon ismeret sphérájába tartozván, melynek tárgyai tünemények (bloss Erscheinungen).

A szabadság illetén nyilvánulása tehát az ember legfőbb kiváltsága; olyan előny, melylyel az állatvilág legértelmesebb fajai sem dicsekedhetnek, mert ennek föltétele az észnek ama tökéletes józansága, mely a jelen pillanat behatásától függetlenül az életnek egészét egyszerre áttekintheti.

Az állat nem rendelkezik a szabadságnak semilyen lehetőségével, mert a motivumokat az abstract gondolkozás foruma elé nem vezethetvén, ilyképen tulajdonképeni választási joggal sem bír.

A minő szükségszerűséggel tehát a hegyről meglódult lavina a völgyig gurul: épp oly kényszerűséggel marcangolja szét az éhező fenevad, áldozatának vérbeborult testét, sejtelve nélkül annak, hogy — miként Thyestes — önnönmagát szaggatja, mert a lényeg benne és martalékában *ugyanaz*.

Szükségszerűség a természet birodalma; a szabadság az isteni kegyelemé.

Mivel pedig, mint látni alkalmunk volt, az élethez való akaratnak megtagadása az ismeretből folyik; az ismeret és belátás azonban mindennemű kényszertől független, az akarat

megtagadása a teljes szabadság sem erőszakolható ki semmi nemű törekvéssel, hanem az ismeretnek és akaratnak az ember legrejtettebb bensejében fekvő szoros viszonyából mintegy magától, pillanat alatt áll elő. Ezért nevezi az egyház ezen rejtélyes tüneményt kegyelemnek. S mivel ezen kegyelem következtében az embernek egész lényé alapjában átformálódik, úgy hogy mindabból, a mire előbb olyan ellenállhatatlan vehementiával vágyott, immár mitsem akar, s a régi ember helyét tényleg más ember foglalta el: lett e jelenség neve ujjaszületés.

A természeti ember ugyanis — a mint az egyház nevezi — az eredendő bűn miatt képtelen a jóra, s ha e siralomvölgyből megváltatni óhajt: akkor meg kell tagadnia az akaratot. (Schopenhauernál «Den Willen zum Leben».) A mi létünknek háta mögött ugyanis kell egy másik létnek lenni, a mit csak azon az áron nyerhetünk el, ha ennek a világnak hiábavalóságaiból kivetkőzünk s mindenről végleg lemondunk.

Nem az egyes embereket, mint egyéneket, hanem az emberiség eszméjét a maga egységében tekintve, jelképezi tehát a vallás a természetet, az életakaratot (Bejahung des Willens zum Leben) Ádámban, a kinek reánk öröklött bűne (más szóval közösségünk vele, a születés folytonos láncolatán) mindnyájunkat a szenvedés és halál osztályosaivá tesz; másrészt ellenben a kegyelem, az életakarát megtagadása (Verneinung des Willens) a megváltás symbolumát az emberré lett Istenben találja, a ki minden bűnre való hajlamtól menten, minden életakarát nélkül, nem az életvágy megnyilatkozásából, hanem a szeplőtelen szüztől születik.

Az egyházatyák fejedelme, a lángeszű szent Ágoston különben maga is azt tanítja (Opus imperfectum I. 47.), hogy az eredendő bűn: bűn és büntetés egyúttal, mely az embert hölcsőjétől a sírig kíséri, forrása azonban magára az

első bűnösre, tehát Adámra vezetendő vissza. Mivel azonban vele egyek vagyunk: az ő boldogtalan sorsában mindnyájunknak egyaránt osztoznunk kell.

S valóban az eredendő bűn hittétele (Schopenhauernál «Die Bejahung des Willens») és a megváltás attól (Die Verneinung des Willens) azt lehet mondani: magva a kereszténységnek, annyira mélyértelmű igazság, hogy hozzáhasonlítva minden egyéb csak üres, tartalom nélküli burok.

Mindezekből kétségtelenül kiderül, hogy Schopenhauer philosophiája s a kereszténységnek a maga őseredetiségében való felfogása teljesen azonos; azonos még akaratszabadság teoriájára vonatkozólag is; noha ez volt életében a kegyelemkenyéren tengődő «philosophasterek» állandó botrányköve, melyért a theologusoktól is nap-nap mellett anathémát kellett zsebredugnia.

Szent Ágoston ugyanis az egyházatyák hozzájárulásával, hogy a pelagianusok törekvéseit (az alapdogmát sárbarántani akarni) ellensúlyozza («De servo arbitrio» című nagy művében), azon tantételt állítja föl, hogy az akarat nem szabad, hanem alapjában minden rosszra hajlandó: cselekedeteink tehát hiányosak s vétkesek; az igazságérzetnek soha meg nem felelők, s így a mi üdvözt, az nem a tett, hanem a *hit*; ezen hithez pedig föltett szándékkal soha, csupán isteni kegyelem útján juthatunk.

Fájdalom, hogy az evangeliumnak úgy az előbb említett, mint mélységre ahhoz teljesen hasonló ezen őseredeti hitelvét (mintha szent Ágoston és Luther sohse éltek volna!) manapság egy obscurus felfogás, mint képtelent elveti s e helyett az ó-testamentomnak fődogmáját vallja magáénak, mely nemcsak a tudományokat, de a theológiát is merőben élvezhetetlenné teszi, mihelyt belekevertetik.

Ha tehát azt tapasztaljuk, hogy a hitelvek értelmében vett valódi erény és az érzelmeknek minden egoismustól ment

tisztasága nem saját önkényüinktől függ: ez, alapjában ugyanaz, a mit Schopenhauer tanít, hogy t. i. megfontolással, előre föltett szándékkal nem lehet igazán erényesnek lenni, mert a megfontolás a jutalomra való kilátást, tehát hideg számítást involvál: a mi alapjában véve nem egyéb egoismusnál, s habár ezt a jutalmat nem itt, hanem csak a másvilágon várjuk is.

S hogy ez a nézet helyes, azt az élet igazolja.

Mert a mint Aristoteles aesthetikája óta soha semmiféle rendszabályok nem hoztak létre egyetlenegy igazi költőt sem: azonképen sem a theologusok, sem Kant, sem Rousseau morál-systemái nem, egy valóban erényest.

És ha ilyen praescriptiókkal jobba tehetnök az embe-
reket: ezzel politikai értelemben sok, moralis tekintetben semmi sem volna megnyerve.

A hit azonban, mely az egyház tanai szerint üdvözít, az: hogy az eredendő bűntől — mely Ádámmal való közösségünk folytán a mienk is — minden személyes hozzájárulásunk nélkül a Megváltó által szabadulunk. Ez azt is magában foglalja, hogy létünk eredetileg és lényegileg üdvtelen, s hogy annak, a ki üdvözülni akar, föl kell adnia személyét, meg kell tagadnia önmagát. (Verneinung des Willens).

Luther (De Libertate Christiana) azt állítja, hogy a jótettek, miután az újjászületés beállott, egészen önkénytelenül, mint az átalakulás gyümölcsei jelentkeznek; de nem jutalomra való kilátás reményében, hanem önfeláldozón.

Schopenhauer-nál e hit helyét a causalitás törvényei fölé emelkedett tiszta megismerés foglalja el, s ebből származik először az igazságérzet, azután az önfeláldozásig menő emberszeretet, s végre a tökéletes lemondás, vagy az ő szávaival élve: az élethez ragaszkodó akarat megtagadása.

Íme, mit a kereszténység hirdet, s a mi minden fennkölt morálnak valódi alapja, hogy az igazságérzet s ember-

szerepet a tulajdonképeni kardinalis erények, melyekben minden egyéb már befoglaltatik, és Schopenhauer etikájának alaptétele: «nominem laede; imo omnes, quantum potes, jura» szóról szóra ugyanaz.

Egyúttal kiegyenlítettnek tekinthető azon látszólagos ellentét, mely a jellemnek az adott motivumokból kifolyó *szükségszerű* nyilvánulása közt egyrészt, s másrészt az akaratnak azon szabadsága közt van, hogy önmagát megtagadva, a jellemet felszabadíthatja.

Csakis a rosszakarat vagy abszolút tájékozatlanság lehet forrása tehát azon nemtelen támadásoknak, melyeket az előítélet és elfogultság e kiváló nagy szellem ellen folytat.

Pászthory János.

A HYPNOSIS LÉLEKTANA.

A thuzséri szomorú esetet eléggé kiaknázta immár a sensatióhajhászat minden fogása, kiczifrázta a romantika képzelődése, a mi úgy a nagy közönségre, mint a dologgal komolyan foglalkozni hajlandó körökre az eddig mondottaknál sokkal tanulságosabb, az az idegélet rejtelseinek kutatásában elért legújabb eredmények megismertetése, melyek legalább is jóval alábbszállítani lesznek alkalmasak azon csodaszertíség nimbusát, melybe a thuzséri kastélyban történtek burkolva látszanak. Nem adhatják meg mindenben a kulcsát a közvéleményt oly lázasan foglalkoztatott eseményeknek, különösen ott, a hol a mysticismusra hajlandó elme azokat úgyis talán túlságosan kiszínezte, de minden esetre megadják a fonalat arra, hogy a gondolkozó ész egészen más irányban kutassa az okokat és a jelenségeket, mint a hol az elfogultság látja azokat s ezzel egészségesebb felfogásra teremtsen utat a hypnotikus vizsgálódások terén.

Az embernek a világra, s megfordítva a világnak az emberre gyakorolt titkos befolyását képező tünetek egész sorozatát ölelik fel a megfoghatatlannak tartott jelenségeknek, kezdve az ásítás ragadósságától, némely ember észrevétlen jelenlétének felelmes vagy derítő hatásától, a varázsló veszőtől és a kutató ingától egész a betegségeknek a távol-

ból való átruházásáig, a természetfölötti adományokig, a kézrátevés általi gyógyításig, a telepathiáig. Ezen jelenségekhez próbálja megadni a kulcsot az úgynevezett braidizmus, mely a látás és figyelem összpontosított ténye folytán bizonyos időn át oly sajátos physikai és psychikai tünetek állítólagos előidézésében áll, melyek az embert kiváltképen alkalmassá teszik a biomagnetikus behatások elfogadására. Ezt az állapotot különben a látáson kívül más érzék fölzgatósa is előidézheti.

Vannak tények ugyanis, melyek arra mutatnak, hogy a testek ellenállásának természeti törvénye a szellemi életben is figyelemmel kísérhető. Az agynak is szüksége van külső mozgató erőre, hogy működésbe jöjjön és képzeteket, fogalmakat hozzon létre. A hypnotikus álomban pl. minden azt mutatja, hogy a gondolkozás teljesen szünetel, míg csak föl nem keltik suggestió útján. Akárhányszor kérdezik a hypnotisálttól: mire gondol? a felelet ez: semmire. Ez tehát teljes inertia állapota, melynek a hypnotisált külső helyzete is teljesen megfelel. Sőt *Strumpel* egy jobbszeme és balfüle kivételével teljes érzéketlenséggel sujtott egyénnél is tapasztalta, hogy ha érzéklő szerveit elzárták, s így a külvilággal való minden érintkezéstől elszigetelték, hiába igyekezett kezei csapkodásával akusztikai érzetet előidézni, két-három percz múlva a mozgás megszűnt, a lélegzés és érverés meglassult s minden lelki élet kialudt a mély álomba merült beteg agyában.

Ámde még tovább mehetünk s meg leszünk győződve arról, hogy a figyelemnek egy pontra nézés általi koncentrálása is maga után vonja a *gondolat inertióját*, s az értelmi inertia ez állapotából ered az agynak bizonyos ideges vérbősége, melyet az idegerőfejlesztés és annak elfogyasztása közötti egyensúlynak a lelki működés hirtelen megszakadása következtében előidézett fennakadása eredményez.

Braid módszere e szerint az idegélet túltengését és felhalmozódását vonja maga után, azon lelki tétlenség következtében, mely a gondolkozás ingere szűk körre szorításának kifolyása egy egyszerű sensatio által, a melyre a gondolkozás rögződve van és a melybe burkolja magát.

Tudjuk, hogy az álomélet jelenségei, az idiosynkrasia természetes és beteges formái az emberiséget rég idő óta foglalkoztatták. Mihelyt aztán fölismerték e kérdések alkalmasságát a tudományos tárgyalásra, ettől már nem esett messze egy új methodusnak is fölfedezése, hasonló állapotok előidézésére. Hogy a hypnotismus, daczára annak, hogy már egy századdal ezelőtt ismerték, csak az utóbbi évtizedek alatt nyert komoly figyelembevételt, annak oka első terjesztői felületes, tudománytalan módszerében rejlett. Mesmer a delejesség extravagans elméletével állt elő s a babonás és könnyenhívó párisiaknak palaczkokban árulta a delejezett vizet, mint egyetemes panaceát, míg követői nevetséges utasításokat adtak a planetikus és tellurikus fluidum használatához. Deleuze például komolyan akarta elhitetni, hogy egy veder vizet 2—3 percz, egy pohár vizet pedig egy percz alatt lehet magnetizálni, ha «figyelemmel és eltökéltak arattal» végezzük az eljárást. Ugyancsak szerinte a «magnetiseur, ki varázsvesszőt használ, saját magáét használja és ne kölcsönözze azt másnak, nehogy idegen fluidumokkal teljék meg». Mesmer különben saját állítása szerint a napot is megdelejezte.

Csak 1842-ben vetköztette ki Braid említettük módszere a kérdést meglehetősen módon eddigi titokteljességéből, midőn kimutatta, hogy bármely erős inger alkalmas előidézni a hypnotikus állapotot, s hogy a kísérletező egyénisége e szempontból egészen jelentéktelen tényező, a legfontosabb factor a médium. Végre 1872 után ugyanezen tüneteket a francia ideggyógyászat vonta megfigyelései körébe, mint az idegbántalmak különös formáit, s azóta a francia, német,

angol és olasz irodalomban heves és sok tekintetben a nézete-
ket tisztázó harc fejlett ki a hypnotismus lényege körül.

A mint a fentebbiekből látjuk, sok tekintetben ha nem is
éppen találó, de jellemző az az elnevezés, melyet némelyek a
hypnotikus állapotnak ezzel a szóval adnak, hogy *figyelemgörcs*
(attention cramp). Azt mondhatnók, hogy a hypnosisban a ma-
gasabb psychikai agyközpontok rendkívül finom szerkezete el-
zárul az akarat behatása alatt. A mindennapi életben meglevő
képzeteinknek csak egy kis része éled fel gondolkozásunkban a
figyelem hatása alatt, mert gondolkozásunknál állandóan és
rendszeresen kizárjuk és elszigeteljük a suggestiv képzetek
egy-egy csoportját tudalmunkból, s csak azokat bocsátjuk be,
melyekre szükségünk van. Ellenben az álomban már félig
feltárul az ajtó, melyen át a képzetek egész szeszélyes con-
glomeratiója tódul be öntudatunkba. Hogy alkalmazzuk a
hasonlatot a hypnotikus állapotra, itt maga a kísérletező
nyomja meg az ajtó rugóját, bebocsátva rajta a maga idegen
suggestióját, melyet az elaltatott, rendesen megosztott figyelme
egész concentrált erejével kénytelen megragadni, mint egy
automát, melyen a hypnotiseur ellenállhatlan suggestiói ját-
szanak.

Tény, hogy a hypnotikus állapot előidézésére elegendő
bármely gyors és szokatlan idegfeszültség, egy közel a szem-
hez tartott fényes gomb merő nézése, a szemöldök közötti
tájék erős dörzsölése stb. Minden az egyén érzékenységtől
függ, kit bármely manipulációval lehetséges ideges álomba
helyezni. Ha valakit gyakran hypnotizáltak már, akkor egy
parancsszó, egy nyomatékos hang, sőt a parancsnak csak
látszata is elég az eredmény előidézésére. Jó és alkalmas mé-
diumokat bárki hypnotizálhat, a kísérletező egyénisége csak
az első próbáknál bír befolyással, a mennyiben határozott,
imponáló fellépés, erős physikum természetesen sokkal alkal-
masabb egy érzékeny temperamentum impressionálására, mint

egy gyöngé, habozó, akarat nélküli lény. Hirtelen gyors inger, egy fúvás vagy rázas rögtön maga után vonja az ébredést.

A hypnotikus álomra hajlandósággal bírók arányszámát különböző észlelők nagyon eltérőleg becsülik fel; sok függ e tekintetben a fajtól, kortól, társadalmi osztálytól, temperamentumtól stb. De átlag 10—20 százalékra lehet tenni az elaltathatók átlagszámát. Beaunis, a nancy-i egyetem tanára «Le somnambulisme provoqué» cz. művében azt állítja, hogy nemcsak a hypnotizálásra, hanem a hypnotikus álomra is mindenki alkalmas, de szintén megkülönbözteti Liegenault és Bernheim után közölt táblázati kimutatásaiban a somnambulismus elért különböző fokait a csekélyebb álmoságtól a tökéletes hypnotikus álomig, mely nála is csak az esetek 18·8%-ában állott be a férfiaknál, 19·4%-ában a nőknél.

Bizonyosnak látszik azonban Beaunis ellenkező meggyőződése dacára, hogy a neurotikus alkat a hypnotizálható egyének sokkal nagyobb számánál fordul elő, mint a rendes, normális egészségi állapot, s azt is nehéz volna elvitatni, hogy a legrendkívülibb tünetek éppen hysterikus pacienseknél voltak tapasztalhatóak, a mi legalább is indokoltá teszi, hogy a hypnotikus jelenségek egész körét az idegbetegségek sorába utalják.

A hypnotismus elméleti vizsgálatánál azon két iskola közötti különbségre is rá kell még mutatnunk, mely egyfelől a Charcot által alapított párisi iskola, másfelől az úgynevezett nancy-i iskola közt van, mely Bernheimot ismeri vezéréül. Utóbbi a hypnotisált pacienseken észlelhető összes tüneteket egyaránt az öntudatos vagy öntudatlan suggestio hatásának tulajdonítja. Nála tehát az egész állapot lényegesen és jellemzőleg pszichikai. Charcot ellenben három phasisát különböztette meg a hypnotismusnak, melyeknél az átmenet egyik állapotból a másikba physikai úton eszközöltetik, pl. a szemek felnyitása vagy lecsukása, vagy különböző pontokon

történő nyomás útján. E három phasis közül — azt mondja Charcot — a kataleptikus állapot természetellenes mozdulatlanság jellemzi, mely képessé teszi a patientt arra, hogy a legfonákabb testállásokat öltse fel; ellenben a lethargikus állapot kritériumát a rendkívülivé fokozott ideg- és izomérzékenységben látja; végre a somnambulikus állapotot, mely tulajdonképen legjobban megfelel a suggestionisták által tárgyalt tüneteknek, a patients lelki működéseinek automatikus jellegében gondolja visszatükrözöttnek.

Psychologiai szempontból kétségkívül az utóbbi a legfigyelemreméltóbb állapot, mert a suggestio játékanak itt nyílik legszabadabb tér; itt nyilvánul az a sajátos érzékenység bizonyos ingerek iránt, mely ismét a clairvoyance-nak ad helyet.

Érdemes megjegyezni, hogy a nancy-i iskola álláspontját mindjobban kezdik általánosan helyesnek ismerni el. Német és schweizi tudósok, kik az idevágó tünetmények alapos birálatába bocsátkoztak, csaknem egyértelműen Bernheim mellett foglalnak állást Charcot ellen, s azt hiszik, hogy utóbbit hysterikus patientsei idiosyncrasiái vezették félre. Tényleg Charcot mellett majdnem egyedül *Binet* és *Féré* maradtak még meg, kik közül az előbbi vizsgálódásait a tulajdonképeni lélektan terére is kiterjesztve, azt találta, hogy ha hypnotizált egyéneknek verseket szavalt el s felébredéskor megkérdezte, hogy emlékeznek-e a versekre, egyikök sem emlékezett; de ha később egy vörös korongot tartott elébök, erről ismét emlékezetökbe idézett néhány verstördéket.

Valószínűnek látja ezek után mindenki, hogy a lelki folyamatoknál az érzéklés funkciója hasonlatos a physikai erőkhöz a vegyi összetételeknél, azaz: molecularis mozgató erőt közvetítve az agygyal, mozgásba hozza az értelem inertiáját s lehetővé teszi a gondolkodás tünetényét. De valaminthegy test nem maradhat folyton mozgásban, úgy az

öntudat állapota is, erőátváltozás lévén, mihelyt elfogyasztotta az erő kezdő mennyiségét: eltűnik.

Tudjuk, hogy mindennemű képzet- és eszmetársításnak kezdőpontja valamely *sensatio*. Nem érezhetünk tetszésünk szerint újra valamely elmúlt örömet vagy fájdalmat; de oly helyek látása, melyeken ez érzéseket tapasztaltuk, újra föltámaszthatja azokat akaratumk ellenére is. Egy ellenség iránt táplált haragunk, ki megbántott, idővel lecsillapul; de ha oly emberrel találkozunk, ki ahhoz hasonlít, önkéntelen ellenszenv támad bennünk ez utóbbi iránt is. Még jelesebben fejezi ezt ki Maudsley, midőn azt írja, hogy ha arczkifejezésünkkel ingerültséget, csodálkozást vagy más kedélyindulatot akarunk kifejezni, az indulat maga is fölébred lelkünkben, s nehéz lenne e pillanatban más felindulást éreznünk, mint azt, melyet arcunk kifejez. Ez az úgynevezett testkifejezés által való *suggestio*, melyre Braid hívta föl először a figyelmet.

Ugyanígy áll a dolog a gondolatokkal is; ezeket is utolsó elemzésben mindig érzéki behatások ébresztik fel. Ha elhaladunk egy táj előtt, melyen bizonyos eszme villant volt meg agyunkban, úgy sokszor az eszmére is visszaemlékezünk. Ha ujjainkkal érintjük a bogot, melyet zsebünkön kötöttünk, eszünkbe ötlük az, a mit akkor gondoltunk, mikor a csomót kötöttük.

Hogyan történik mindez? A feleletet *Münsterbergnek* egy érdekes elmélete ekkép magyarázza. Valahányszor az agy két idegcsomója egyszerre érintetik, valószínű, hogy a két pont közt kapcsolat jő létre, melyen át a két inger — melyek lényegileg csak moleculáris mozgások — egymást ellensúlyozni igyekeznek. Ha azután a két csomó egyike újból ingerlésbe jő, a moleculáris mozgás árama tovább terjeszkedik a régi összeköttetési úton, mint a legcsekélyebb ellentállás irányában.

A tünemények ezen kategóriáján alapszik már most a kifejezett suggestio, az *ideoplastia*. Egyéniségünk minden alkatelemeiben, úgy a lelkiekben, mint a szervezetiékben, impressionálható, azaz módosítható. Különböző physikai impressiók hatnak ránk, és pedig minden physikai impressio, vonatkozzék bár akár az állati, akár a szerves életre, lelki impressióval pótolható.

És hogyan helyettesítheti a lelki impressio a physikait? Ime a válasz. Minden életműködés impulsusát egy eredeti mozgató idegtől nyeri, melynek székhelye egy külön idegközpont, mely az idegek által érintkezik azon különböző erőkkel, melyekkel viszonyban áll. Ezt az idegszervet egy differentiator szerv egészíti ki, mely védi a rendellenes befolyások ellen s megkönnyíti a rendes modifier hozzáférhetését. Így a szem a látás differentiatora. Ebből következik hogy minden erő, mely képes egy életműködés idegszervét impressionálni, már ezáltal ezen életműködés specifikus függelékévé válik. Érthető tehát, hogy egy oly organoleptikus erő, mely elég hajlékony és finom volna, hogy akaratumkhoz alkalmazkodjék, s a nélkül, hogy a védőszerveket sértené, minden elérni óhajtott módosítást létre tudna hozni s következőkép kipótolni bármely speciális erő hiányát — valóságos panacea volna. Ilyen erő már most a psychikai impressio, mely képes a physikai impressiókat pótolni.

Példának okáért az izes testek hatása a szájra ugyanegy időben egy vegetatív rendű és egy psychikai rendű módosítást hajt végre; amaz a nyálképzés, emez az íz érzete. A kifejtett elmélet szerint az izességnek oly impressiója, mely közvetlenül a lélekre hatna, minden izes test közbejötté nélkül, a nyálka elválasztó működése felébresztésével járna. S tényleg ez is történik; a gastronom számos esetben tapasztalja, ha lelkében elképzeli egy menu gyönyöreit, hogy «a nyál a szájába gyűl». Csakhogy arra nézve, hogy

a pszichikai impressio pótolhassa a normális physikai impressiót, hogy teljes erővel hathasson a megfelelő szervre, egy különös hajlandóság szükséges, mely kivételes esetekben maga is előfordúl; legtöbbször azonban a Braid-féle eljárással mestersegesen idézhető elő.

Újabban egy dán és egy amerikai tudós: *Lang* és *W. James* is behatóan foglalkozott e kérdésekkel s egészen azonos eredményekre jutott. A nézetek e különös egyezése adja meg értékét elméleteiknek is. Mindkettő előtt az objectiv érzéki jelenségek, melyek az érzeteket kísérik nem csupán kifejezései, következményei ezeknek, mint addig hitték, sőt ellenkezőleg, alkotó elemei, ha ugyan nem okai. Vegyük el ezeket s az érzés eltűnik, s nem marad egyéb, mint a pusztá fogalom, a nyers észrevétel. Az érzet csupán reflexe, visszaverődése az öntudatban a vele kapcsolatos összes belső és külső jelenségeknek.

Ez a *W. James* álláspontja, ki lényegesen pszichologiai alapra helyezkedett. *Lang* igyekezett ez álláspontnak physiologikusabb támaszpontot nyújtani, kimutatván, hogy az érzeteket alkotó tünetények kétrendbeliek: vasomotorok és motorok. Szerinte az előbbiek a lényegesek s azért theoriája vaso-motor theoria neve alatt vált ismertté.

Ez a tan meglepő megoldásra juttatja a pathologiai tények nagy számát, melyeket különben nehéz volna érteni a hypnózisnál, a hysterikusoknál, melancholikusoknál, hypochondráknál s a lelki betegségek más nemeinél, hol az érzetiség nagy szerepet játszik, s ezért a francia *Sollier* kísérleti úton akart meggyőződni helyességéről, mely czélra egy csaknem teljesen paralytikus beteget használt.

«Midőn a külső bőrérzéklést elnyomjuk — mondja *Sollier* kinek kísérleteiről e folyóirat más helyén már multkor megemlékeztünk — a patiens bizonyos hidegséget érez.» «Olyan hideget érzek mindenütt egyszerre — nyilatkoztatta ki *Sollier* betege —

mintha az ujjaim meg volnának fagyva». Ugyanekkor constatálható, hogy a bőrérzéklés elnyomása maga után vonja a mozdulatok teljes kizárását. Egy beteg, kire Sollier hivatkozik, abszolút érzéketlenség állapotára ébredvén, nem mozdult, megmaradt eredeti helyzetében, a nélkül, hogy szemeit vagy fejét forgatta volna. Nem tudta, hogy ül-e vagy áll? «Ülnöm kell — úgymond — mert ülve voltam, mikor elaltatott. De hol vannak tagjaim? szeretném látni».

A bőrérzéketlenség ezen állapota tehát, mely teljes mértékben előidézhető hypnosis által, a mozdulatok föltétlen kimaradását, a tökéletes kataleptikus állapotot vonja maga után, úgy az ébredésnél, mint a hypnosis alatt.

Még érdekesebb világot vet a kérdésre a belső érzéklés elnyomása. «Mit érez?» — kérdi Sollier patientsét, miután megfosztotta belső érzéklésétől. «Mintha egy hajón elaludtam volna. Mintha a szívem fájna; azután nem gondolok többet vele. Mindegy.» — «És sajnálja-e, ha végeszakad?» «Egyre megy. Csakhogy az ember sem boldog, sem boldogtalan nem lehet. Annyi, mintha egy növény volna.»

Egy más objectum felvilágosításaiból, ki szintén teljesen érzéketlenné volt téve belső és bőrérzéklésében, Sollier a következő tapasztalatokat közli: «Ugy jó, mintha az ember beteg volna; az ember elhidegül, nem érez semmit. Még nyelvemet sem éreztem és fáradságomba került önnek felelni. Nem éreztem fejemet többé. A mit mondott, az megütötte füleimet, de nem hatolt fejembe. Ha nem beszélt, mitsem éreztem többé és nem gondoltam semmire. Nem is éreztem, hogy élek.» Máskor meg ezeket mondotta: «Nem tudom már, lélekzem-e még? én nem érzem. Úgy jó, mintha meg volnék halva, pedig nem vagyok meghalva, mert hallom beszélni.»

Lássuk már most Sollier nyomán, mi történik az indulatok tekintetében, ha minden érzéklést elnyomunk.

A beteg mély és érzéketlen hypnosisba merül, melyben a kísérlettevő graphikai fölvételt csinál lélekzetvételeről. Egyszerre tudtára adja, hogy apja meghalt.

Tagjai nem mozdulnak. de mély belégzést vesz, mely a diagrammában nagy kitérést mutat a légzési vonalnál, hogy pár perc múlva ismét fölvegye rendes hullámzását.

«Mit érzett, mikor atyja haláláról értesítettem?» — kérdezi most Sollier a patientst. «Gyomromban, de különösen fejemben élénk lökést éreztem. Mint mikor valaki egy hátordarabba ütődik.» — «S mikor elmúlt ez a benyomás, gondolt-e még atyja halálára?» «Nem, nem gondoltam többé rá.» — «Tudja-e, hogy ha az ember rossz újságot hall, gyötrő fájdalmat érez? Mit érzett hát?» «Semmit; hiszen magamat sem éreztem.» — «De az a lökés, melyet fejében és gyomrában érzett, milyen fájdalom volt: lelki vagy testi?» «Csak testi fájdalmat éreztem, de lelkit nem; hiszen mondom, hogy nem tudtam magamról.» — «És mikor tudtára adtam, hogy a hír nem igaz, mit érezett?» «Kissé összezorult a torkom. mint mikor valaki a nevetést visszatartja.»

Ugyanezt a kísérletet megtette Sollier akként, hogy kellemes érzést igyekezett a betegben felköltetni, teljes érzéketlenség állapotában. Közölte vele, hogy egy sorsjegyével 100,000 frankot nyert. Gégéje kissé összehúzódott, mintha nevetés erőszakolná és mosoly derítette ábrázatát. A diagramma vonala erős, de kevésbé magas és hirtelen hullámzásokat mutatott, mint előbb.

Fölelőbresztve a következőkben adott felvilágosítást állapotáról: «Nevethetnékem jött, de örömet nem éreztem, sem semmi kellemest.» — «Miért?» «Mert nem gondolkoztam, nem tudtam, hogy kellemes-e az, s így nem éreztem.» — «Végre is, mit érzett a kellemes vagy fájdalmas hírek hallatára?» «A kellemetlen dolgok igen gyors rázkódást okoztak, a

kellemesek úgy érkeztek fejembe, mint a hang a telephonon, csak hogy a benyomás még rövidebb volt. Nem tudom, hogy magyarázzam meg. Ha szomorú dolgot közöl, az jobban megráz; *mintha nagyobb lyukat ütne fejemben*, mint a kellemesek.»

A mondottakból valószínű, hogy a hypnotikus suggestio sem egyéb, mint a physikai impressióknak lelki impressiókkal való helyettesítése, oly módon, hogy ezek a megfelelő érzéki sensatiókat maguk közvetlenül ébreszszék fel, a velök kapcsolatos eszmékkal együtt, részleges érzéketlenség állapotában. Sollier fentebb ismertetett experimentumai fényesen bizonyítják, hogy kedélyhangulatok nem léteznek azok megfelelő objectiv érzéki jelenségei nélkül; a hypnotikus álomban, mely a külső érzéklés elnyomásával jár, tehát a lélek visszafelé teszi meg ugyanazt az utat, melyet éber állapotban az érzéki behatásokról a kedély emotióiig természetes fokozaton át megtesz. A többi nem egyéb, mint az emlékezet által földézett képzeteknek öntudatlan játéka az értelmi inertia törvényei szerint s a legkisebb ellenállás irányában. Ez lehet magyarázata annak a tűzetes latin nyelvű kórismének is, melyet a thuzséri medium hypnotiseurje kérdésére adott. Egyáltalán nincs kizárva, hogy a szerencsétlen áldozat az «oedema pulmonum suffocativum» kifejezést olvashatta valaha valamely orvosi könyvben; utóbb aztán elfeledte, s csak a suggestio folytán keletkezett sensatio által előidézett képzet- vagy eszmetársítás hozta vissza újra emlékezetébe.

Francia entusiastái az új tudománynak fölemlítik mint tapasztalatilag igazolható tény, hogy ha valakin fogott az egyik kar bénultságára irányzott suggestio, akkor a másik karra alkalmazott delej eltünteti a bénultságot az előbbi karról s átviszi a másikra. Sőt olyanok, a kik a kísérletet utána csinálták, odaig mennek, hogy komolyan állítják, mikép elég,

ha a *patiens* csupán *hiszi* a delej otlétét. De semmi sem bizonyítja jobban a *suggestio* szerepét ily irányú mutatványoknál is, mint az a közlők által is elismert tény, hogy egy egyénnél, kinél a kísérlet eleinte nem sikerült, éppen a mutatvány más által való véghezvitelének látása tette lehetővé, hogy a próbát másnap maga is eredménynyel ismételje.

Bourru és Burot egy más esetre irányozzák újból a figyelmet, mely szerint némely egyéneknél egy bizonyos folyadékot tartalmazó, légmentesen elzárt üvegcsé közel tartása is — legyen bár a folyadék természete úgy a *patiens*, mint a kísérletező előtt ismeretlen — az azon folyadék erős adagolásával járó összes tüneteket képes előidézni. Bármennyire hihetetlenül hangozzék ez is, lehet, hogy a szaglás hyperaesthesiájában leli magyarázatát, párosulva az öntudatlan *suggestio* rendkívül finom tüneteivel. Hogy belőle egy új pszichikai érzék létezésére következtethessünk, arra csak hosszas és mélyreható vizsgálat jogosíthatna fel.

Mindenesetre elfogadható már is annyi, hogy a hypnotikus állapot felcsigázza az érzéki működést s az érzéki erőnek ez a felcsigázása, karöltve a hysterikus temperamentumú egyének természetes ravaszságával és megtéveszteni akarásával, egészen elegendő sok megfejthetlennek tartott jelenség magyarázatára, a nélkül, hogy távolabbi okokat volna szükség keresnünk. De a tévedés legfontosabb factora ily kísérleteknél éppen az *óhajtott eredmény suggestiója*. A kifejezés talán nem egészen szabatos, de értjük alatta a kérdéseknek hangját, az óhajtott eredmény bekövetkezése feletti elégtelenség kimutatását, a jelentős hallgatást bizonyos kritikusan momentumokban és számos más ily, alig feltűnő indiciumot.

Igaz azonban, hogy tudományos szempontból már maga az érzéki élet ily rendkívüli fogékonyságának földerítése el nem vitatható beccsel bír. Mert mutatja az észrevétel pszichikai mechanizmusának ellenőrző szerepét a fizikai mecha-

nismus fölött, mutatja a lélek rendkívüli hatalmát oly önkéntelen folyamatok felett is, mint a táplálkozás, vérkeringés stb. tekintettel az érzéketlenség előidézésére, a fájdalom eltüntetése módjaira. S ebben áll a kérdés valóban tudományos alapja, mely a gyógytudomány céljaira nézve a legfényesebb sikerrel aknázható ki.

Ez az ága a kérdésnek természetszerűleg átvezet a hypnotizálás büntetőjogi oldalára s annak büntető beszámítás alá eső veszélyére is. Ha az úgynevezett «post-hypnotikus» suggestio lehetővé teszi, hogy egy elaltatott egyén a felébredése utánra suggerált bizonyos cselekményt tényleg végre is hajtsa, még ha az büntetendő lenne is — a mint ez a lehetőség valóban bizonyítottnak vehető — akkor kettős felelősséggel kell tisztába jönnünk jogilag: először a suggerált médium cselekményének beszámíthatását és azután a büntetendő cselekményre suggestio útján közvetve felbujtó felelősségét illetőleg. Származhatnak az utóbbi gondatlanságból is. A nagy közönség sokkal türelmetlenebb kísérleteinek közvetlen eredményei iránt és sokkal kevésbé képes a tudományos önmegtartóztatásra, mint a szakember. A charlataneria mindig nyomában jár az új fölfedezéseknek. Ez vitte rá Mesmert, hogy rögtön az állati magnetismus fölfedezése után, annak vívmányait vásárra hurczolja és közönséges kuruzsolásokra értékesítse; ez fogja ösztönözni tán a phrenologust is, hogy mihelyt meggyőződik arról, hogy az agy különböző idegsomói különböző tulajdonságoknak felelnek meg, boltot nyisson, hol jó pénzért mindenféle agydudorodásnak alángelműség vagy vitézség gócaivá való gyors és jutányos átalakítására vállalkozzék.

Legelső sorban tehát a törvényszékek lesznek kénytelenek foglalkozni a védelem által felhívandó hypnotikus suggestio büntetőjogi complicatioival, és esetleg a hypnosisnak a bűnnyomozat céljaira leendő felhasználásával, azután pedig, meglehet, eljő az idő, mikor a neveléstudomány is rá

fogja vetni magát arra, mint hatályos erkölcsnemesítő eszközre, daczára mindazon lappangó veszélyeknek, melyeket nem is sejthetünk még egész terjedelmükben. Éppen azért csak józan és üdvös intézkedés az, mely a nyilvános hypnotizáló kísérleteket ma már Európa legnagyobb részében a hatóság tilalma alá vetette.

A mi már különösen a hypnotikus állapot és a gondolatátvitel, telepathia vagy clairvoyance közötti összefüggést illeti, ismerjük azokat a kísérleteket, melyekben a legmélyebb hypnotikus álomban leledző egyénről ki akarták mutatni, hogy megjövendöl ezutáni eseményeket, megolvassa az idegen személy zsebében rejtegetett bankjegyek számát s más ily csodás műveleteket tesz. Ki kell mondanunk, hogy ily csodák *ténylegesen* megtörténtére nézve még hiányoznak az eléggé meggyőző adatok. Hiszen még nincs hatvan éve, 1837-ben 3000 franknyi pályadíj volt kitűzve bárkinek, a ki szemei használata nélkül képes olvasni, s a kérdés megoldatlan maradt, habár számos jelentkező a siker látszatával vállalkozott a dolog lehetőségének bizonyítására; kiderült azonban, hogy legtöbbször az ügyesen alkalmazott szemkötőn hagyott csekély nyílás vezette félre a könnyen hívőket.

A gondolatátvitel lehetőségének hypothesis, a mint azt az érzéklés rendes útjától eltérőleg képzeljük lehetségesnek, valóban legalább is annyi bizonyítékot kíván meg, a mennyi elegendő a közmeggyőződésbe átment ellenkező igazságok megdöntésére. Mert helyesen és szépen mondja Carpenter, hogy: «ott, a hol a természet kipróbált törvényeitől nyilvánvaló eltéréseket észlelünk, az emberi ténykedésből kifolyólag, jogosítva vagyunk először is csalárd megtévesztést tétélezni föl, vagy pedig szándéktalan önámítást, vagy mind a kettőt együtt, mindaddig, míg ily esetek fenn nem forgása kétségtelen bizonyosságot nem nyer, a szakértői elme által kigondolt minden képzelhető bizonyíték útján».

Egy komoly tudós és positiv elme ezen tétele ellen, mitsem bizonyít az az ellenvetés, hogy Galilei és Columbus új igazságait is épp oly hitetlen gyanakodással és üldözéssel fogadták. Akkor a harc a szabad vizsgálódás, a tudományos methodus és a vak tekintély csalhatatlansága közt folyt, holott most mindkét tábor a tudományos meggyőzés egyenlő fegyverével küzd.

De épen azért physiologia-ellenes a telepathiában való hit, mert teljes okunk van föltenni, hogy az agy-centrumok impressionálásának egyetlen módja, mely objectiv valósággal bíró érzéki benyomást ébreszt, csak a különös érzékszervekkel kapcsolatos idegrendszeren át történhetik, melyek közül mindenik reagál a maga saját ingerére.

Oly csodálatos események, mint a halál előérzete, mely távol hozzánk tartozóinkat készül elragadni, súlyosítva néha kísértetjelenésekkel, melyek csodálatosan összeesnek a nem sejtett halál vagy baleset idejével, még ha az inhaerens valószínűtlenség hibájában nem szenvednének is, sohasem tanulmányoztattak eddig az óvatos elővigyázat akkora apparátusával, a mennyi kizárhatná az érzékcsalódás vagy a célzatos csalás eshetőségét. Hiszen annyi példájával bírunk az óhajtott és kívánt eredmény öntudatlan suggerálása különféle módjainak, annyi tapasztalatával a félrevezetés hihetetlenül ügyes leleményeinek, hogy bizonyára ha ily experimentumoknál a tévedés lehetősége forrásainak kiderítésére csak félannyi időt is fordítottak volna, mint a mennyit a történetek sensatiós kiszínezésére, úgy a telepathikus észleletek anyaga jóval megcsökkenne.

Nehezebb mindenesetre eldönteni a kérdést, hogy vajjon a thuzséri medium halálát a hypnosis idézte-e elő? Előttünk azonban ez is a legtöbb valószínűséggel bír, mert hiszen már a 80-as években Bécsben előfordult Hansen-féle botrány alkalmával egyenesen rámutatott a szakértő bizottság véleménye

arra, hogy a hypnosis igen könnyen vonhat maga után szív-
szélhűdést vagy apoplexiát. Ez esetben a medium agya bon-
czolásánál constatált anaemia szoros következménye lehetett
az idegélet összes erői decentralisálásának az agyműködésből.
De csakis ebben és nem abban rejik a hypnosis veszélye.
mint a hogy még orvosi körökben is akadtak, a kik föltéte-
lezték, hogy t. i. magát a halált suggerálni lehetne. Ez kép-
telenség, mert semmi suggestio hatása nem terjedhet ki arra,
hogy oly szoros elváltozásokat okozzon a pusztá akarat be-
hatása alatt, melyek az életműködés gyors pillanatnyi meg-
szakadását magától a hypnotiseur akaratától föltételezhetnek.

—á—á.

VISSZATEKINTÉS A BUDAPESTI VIII. NEMZETKÖZI EGÉSZSÉGÜGYI ÉS DEMOGRAPHIAI CONGRESSUS EREDMÉNYEIRE.

Az emberi élet gazdasági értéke oly pont, melyből egész rendszere sugározódik ki azoknak a feltételeknek, melyek az általános jólét és fölvirágzás kapcsainak közösségébe foglalják a polgárosodás elsőrendű érdekeit. Ennek az életnek állandó nagy törvényeit szolgáltatja a demographia a törvényhozó kezébe, hogy kulcsul használhassa a polgári társadalom jelenségei, közszükségei gyakorlati megfigyelésére s azok alapján foganatosítandó üdvös reformjaira.

A gazdasági fejlődés egész menete, a monopoliumokat föl-váltó szabad verseny tagadhatatlanul végzetes visszahatást gyakorol sok tekintetben az emberi egészség jogos érdekeire. Nemcsak a szaporodó proletariatus terjeszti csiráit a szervezeteket ostromló láthatatlan veszélyeknek s őrli lassan a társadalmak erkölcsi szilárdságának főtartó pilléreit, maga a technika rendkívüli haladása is segédkezet nyújt arra, hogy az élet természetes erői és tényezői mind jobban elhanyagoltassanak, s hogy a létért küzdők nagy tömege közt a gazdasági javak arányosabb fölosztást nyerve, egyúttal az életfőtartáshoz szükséges mértéken alól is elapróztassanak.

Többé már nem a kiskereskedő az, a ki megcsalja és veszélyezteti közönségét. A közlekedés gyorsasága, a nagy kereskedelem összpontosítása a tőketársulás útján, egész más, eddig nem sejtett arányokban kezdik fenyegetni a közegészséget. Ha ma a nagy speculatio segítségére siető ipari technika valami ártalmas anyag hozzátételével akarja magának biztosítani egy élelmi cikk javítását vagy tartóssá tételét, egy egész ország, sőt egész

Európa adhatja meg az árát, nem ugyan gyors és acut mérgezés alakjában, de egy egész nemzedék épsége, egészsége lassú aláadásában. A nagyban termelés kiterjedt piacokban találja föltételét, roppant tökéek vannak érdekelve a harczban s ezekkel szemben a védekezés is szélesebb alapokon kell hogy meginduljon, birtokában egyfelől mindazon anyagnak, melyet a demographia s mindazon eszközöknek, melyeket a modern hygienia szolgáltat az állam kezébe, hogy csak a gyermekélet védelmét említsük a csecsemőkorbán, vagy a nagyvárosi szeméthulladék értékesítését, az alkoholismus leküzdését s az iparrendőri és munkásügyi föladatok egész körét.

Sajnálattal kell constatólnunk, hogy éppen ez utóbbi legvitálisabb kérdésekben, melyek már a gazdasági harcz érdek-köreit súrolják, nem volt meg az egyetértés a congressus tagjai közt sem. Az orvosok és hygienisták is csak emberek, bizonyos osztályok és társadalmi körök öröklött fölfogásával; s mindaz, a mi a mai társadalom hierarchikus rendjét holygatná meg, éppen nincs inyükre. Pedig a lefolyt congressuson első ízben érintettek oly kérdések, melyek politikai és socialis ellentéteket fedtek föl a nemzetközi congressus kebelében; *milyen a nyolczórái munkaidő*, sőt az anarchismus és a börtönmenhelyek kérdése is.

E helyen itt e folyóirat álláspontjához mérten a lefolyt budapesti congressusnak csupán szorosán demographiai eredményeivel kívánunk beszámolni, összevont képét adva azon kérdéseknek, melyek a szakférfiakat kiváltképen foglalkoztatták.

* * *

Mit értsünk tudományosan a demographia fogalma alatt? Mint *Lavasseur* kifejtette a congressuson, a demographia a születések és halálozások, valamint az emberiség szaporodásának előtűntetésére szolgáló tudomány. A statisztika az a módszer, a melynek segítségével keletkezett 200 évvel ezelőtt az új tudomány: a demographia. A congressuson tartott felolvasásában *Lavasseur* részletesen felsorolta a demographiát megalkotott férfiak neveit; ezek közül az egyik legnevezetesebb Halley volt, a ki 1693-ban mutatta be az első halandósági táblázatot a londoni akadémiában s ezzel megalapítója lett a halálozási demographiának.

A statisztika, mint már neve is jelzi, az *állandó* jelen-

ségek tudománya abban az életfolyamatban, mely a társadalom tapasztalati tényeit megfigyelésünk elé tárja, de kizárja azon *erők* mélyebb vizsgálatát, melyek e tényeket újra meg újra életre szülik. S ebben az értelemben a demographia nem egyéb, mint a statisztikai tudományok renaissance-a, mely a módszeres kutatást állította a módszertelen helyére s a tömegészleletekkel való tudományos foglalkozást reálisabb, közvetlenebb néppszichológiai alapokra vezette vissza. Ugyanakkor kiszélesítette azt a keretet, melyet a statisztikai vizsgálódások számára egy céljainak sajátlagosan alárendelt szűkkörű és doctrinair államtudomány szabott elé, s ezzel első állította helyre a népelet összes factornak, a tulajdonképeni természetes értelemben vett „demos“-nak azt a fogalmát, mely egyedüli korlátját önmagában s polgárosulása végcéljaiban bírja. A statisztika egyszerű változó relatiókat fejez ki, melyek a létező, de folyton módosuló erők pillanatnyi összeköttetéséből erednek, mert hisz az állam maga csak másodlagos alakulat; ezzel szemben a demographia magára ez erők törvényeire szegzi figyelmét; amaz csak tünettan, ez maga az oktan — így fejlesztette ki a szabadabb methodus a statisztika államtudományából a demographia társadalomtudományát.

Hivatott magyarázót talált ez a programm a congressuson a hírneves *Mayr* strassburgi tanárban, ki szintén a demographia feladatait fejtegette, főlemlítve, hogy az egyénnek és a tömegnek egymáshoz való viszonya képezi a társadalmi tudományok alapját. Az egyént, mint ilyent, átadja a természettudósoknak, a kik szervi vonatkozásaiban vizsgálják életműködését és természeti viszonyait. A statisztika ellenben az egyéni embernek történettudománya, van neki helye a társaságban s szerepe annak alakulásában, szaporodásában és apadásában. Ezért, ha a statisztika az egyénnel foglalkozik, akkor a társadalmat vizsgálja legkisebb alkatrészeiben. A statisztika tehát a társadalom ismeretének tana, mely felöleli az emberiséget a maga sociális egészében.

Csak természetes, ha az emberiségnek ezt a sociális microcosmusát ma mind növekedő mértékben a nagyvárosok nyújtják. Azok a nagy előzőnlései az ipar és kereskedelem emporumainak, melyeknek példáit az amerikai városok szolgáltatják; az a fenyegető elnéptelenedése a vidéknek, melyet a társadalmi élet nagy központjai 'gyakorolnak széles peripheriákra — a gazdasági és

socialis problémák tanulmányozásainak egyik legméltóbb tárgyául kínálkoznak. Ez a kérdés a congressuson is ismételten érintett, s beható fejtegetéseknek szolgált magvául. Így többek közt a nagy városok képződését előidéző népesség-tömörülések történeténél *Beloch* tanár (Róma) időrendi egymásutánban mutatta ki, hogy a különböző históriai korszakok nagy városainak képződésére mily tényezők voltak észrevehető hatással. Előadta, miképen gyűjtötte, tömörítette össze városokká az emberek egyes csoportjait a politikai, gazdasági, vallási és társadalmi körülmények találkozására; fejtegette a históriai, vallási és gazdasági fokok keletkezését, módosulásait, súlyedéseit. Ezzel kapcsolatban *Wirth Miksa* (Bécs) megjegyezte, hogy helytelenül van elterjedve a tudományos világban az a nézet, mintha Oroszországnak 100—120 millió lakosa volna. Oroszországban ugyanis a nyugatiakhoz hasonló népszámlálás soha sem volt és azért a népesség számát csak a fejadó alapján számítja ki az orosz stat. hivatal mely számítás alapján Oroszország népességét nem teheti többre 80 milliónál.

Elteltekintve a külső és esetleges körülményektől a népesség alakulásainál, melyekre vonatkozólag *Inama-Sternegg* „A nemzedékek tartamának és változásainak problémája“ cím alatt az osztrák-magyar monarchia népfajaira vonatkozólag grafikailag is bemutatta számos történeti ténynek a nemzedékek élettartamára gyakorolt hatását, — a népesedési statisztika döntő tényezőit a születés és halálozás arányában kell keresnünk, mint tisztán physiologiai tényben. És itt különös fontosságot nyer azon viszony megállapítása, mely a nagy városok és a vidék születés útján való gyarapodásának mértékét hasonlítja össze. *Bleicher dr.*-nak (Frankfurt) a congressuson tartott előadása szerint, a városok népességének belső szerkezete és összetétele nagyobb születési arányt eredményez, mint a minő tényleg tapasztalható és ennek folytán a vidéki népesség termékenységét intensivebbnek kell mondani.

* * *

A fertőző bajok föllépéséről, összefüggésben a nagyvárosi lakásvizonyok és azok egészségügye oly égető kérdésével, a Varsó városa részéről rendelkezésre álló adatokból érdekesen mutatta ki *Pollák*, hogy ez a lakosság összehalmozódásával

szoros kapcsolatban áll. *Cacheux* párisi mérnök pedig, ki nemcsak munkái, de az általa épített munkásházak után is e kérdésben elsőrangú tekintély. azt az eszmét vetette fel, hogy a kérdés tanulmányozására minden betegedési esetnél a szükséges adatokat is be kellene jelenteni; ajáult is egy erre vonatkozó mintát a congressuson, mely e nagy fontosságú kérdés vizsgálatának alkalmas módját nyujtaná.

Bertillon, a párisi statisztikai hivatal igazgatója viszont nemzetközi összehasonlítások kapcsán Páris, Berlin, Bécs, Pétervár és Budapest közt, fejtegette, hogy Berlinben több ember lakik túlnépes lakásokban, mint Párisban; Bécsben is rosszabbul laknak, mivel ott több a sok gyermekkel bíró család. Még rosszabbak a viszonyok Pétervárott. Budapestet sem találta kielégítőnek. A munkáslakások kérdését eddig legjobban megoldva a londoni Peabody-munkásházákban találta, hol 11.000 szoba van, melyben 20.000 ember él. Érdekes ez már csak azért is, mivel ott a kaszárnyarendszer van behozva, míg Londonban különben a cottage-rendszer dívik. Hozzáveendő, hogy a Peabody-házakban sokkal több gyermek van, tehát nagyobb halandóság várható. De tényleg kevesebb ember hal meg. Newshome szerint t. i. 22.4 helyett csak 19.3 minden ezer lakó után. Egyes fertőző betegségek ugyan számosabbak, milyen a kanyaró, vörheny és hörghurut, a mi éppen a sok gyermektől ered; de bélihurut és béllob ritkább.

Dr. *Silbergleit*, a magdeburgi statisztikai hivatal igazgatója, az európai nagy városok gyermekhalandóságánál főkép a törvénytelen gyermekek halandósági arányára fektetett súlyt. Különösen kiemelte a törvénytelen gyermekek halandósági viszonyait s kimutatta, hogy a német városokban nyáron hal meg a legtöbb gyermek. A foglalkozásokat tekintve legéletrevalóbbak a katonatisztek gyermekei.

Neményi Ambrus ellenben kiterjeszkedett már az ügynek közegészségügyi és közgazdasági oldalára, valamint az idevágó törvényhatósági intézkedésekre is, a legtöbb európai államban és végül a következő határozatokat terjesztette elő.

1. Eltekintve a szokásos adómentességektől, nyujtson az állam csekély kamatláb mellett vagy telje-en kamatmentesen kölcsönöket a városoknak és közhasznú egyesületeknek oly házak

építése céljából, melyekben az egyes lakások legfölebb két lakrészből állhatnak.

2. Hatalmaztassanak föl a városok saját vagyonukból, vagy állami kölcsön segítségével ilyenmő lakások építésére.

3. Az állam és a város ott, hol sok munkást foglalkoztat, köteleztessék alkalmazottjai elhelyezése céljából saját épületek emelésére.

4. A hol a magánvállalkozás nem elegendő, legyen joguk a városoknak állami fölügyelet alatt, a 400 munkásnál többet foglalkoztató vállalkozókat arra kötelezni, hogy munkásaiknak legalább 20⁰/₀-a részére czélszerű házakat építsenek.

5. Az ilyenmő lakások bérének megállapítása a városi hatóság jóváhagyása alá tartozzék.

6. Közhasznú, hatósági ellenőrzés alatt álló építési egyletek, valamint munkás- és hivatalnok-építési egyletek a fentebbi kedvezményeken kívül állami és községi adómentességben részesüljenek.

7. A 80.000 lakosnál többet számláló városok köteleztesenek a hajléktalanok részére éjjeli menhelyek felállítására, ha a társadalmi tevékenység ilyeneket eddigelé föl nem állított.

* * *

Ezekben letek tolmácsolást a lefolyt congressus alkalmával azok az eszmék, melyek a nagyvárosok népessége helyzetének gazdasági és egészségügyi reformjára irányulva, az uralkodó szociális kérdések legégetőbbikét érintették. A proletariatus terjedése, egész nemzedékek testi-lelki épségének rohamos hanyatlása, nem csoda, ha mindjobban azokra az eszközökre fordítják a figyelmet, melyek a megélhetés módjainak, a túlnépesedés veszélyei leküzdésének fokozottabb biztosítására szolgálnak.

Szomorú igazolást nyernek e törekvések a társadalom csökkenő életerejének egy oly jelétől, melyre *dr. Donáth Gyula* mutatott rá abban az előadásában, melyet a modern culturállamok testi elsatnyulásáról tartott, különös tekintettel Ausztria-Magyarországra.

Néhány megfigyelő már e század második felében figyelemzetetett erre a jelenségre, de ezek általában nem voltak képesek eléggé meggyőzően hatni, részint mivel subjectiv nézeteiket

és becsléseiket hozták fel, részint mivel azok a bizonyítékok, a melyeket felhasználtak, inkább locális természetűek voltak.

A katonai mérték leszállítása különböző államokban, a mint ezt *Liebig J.* felhossa, szemben a hadseregek folytonos növelésével, sem vehető határozott bizonyítéknak. Megdönthetetlenek azonban azon bizonyítékok, a melyek azon államok újonczozási adataiból meríttetnek, a melyekben általános védkötelezettség van. Hanem itt sem elegendőcsupán a „katonai szolgálatra alkalmasok“ vagy „alkalmatlanok“ százalékával megelégedni, hanem arra is tekintettel kell lenni — ha hibás következtetéseket el akarunk kerülni — vajjon az újonczozási szabványokban történtek-e változtatások (illetőleg az alkalmasság követelményei leszállítottak-e), továbbá vajjon nem emelték-e a hadállományt?

1867—88-ig az alkalmatlanság miatt „visszahelyezettek“ százaléka *Magyarországon* 21·56-ról 75·49%-ra, *Ausztriában* 47·33-ról 76·36%-ra emelkedett; azóta mérsékelt csökkenés állott be. Mily kevésbé vizsgálató ez utóbbi, azt az 1892. évi hivatalos „Militärstatistisches Jahrbuch“ bizonyítja, a hol a következő olvasható: „A mint általánosan, úgy a bécsi, zárai, prágai, josephstadti, krakkói, lebergi és pozsonyi katonai sorozási kerületek is az 1890—92. években *évről-évre kedvezőlembb viszonyokról* értesítenek“. Valóban 1892-ben Magyarországon csak 22·3% és Ausztriában 19·4% találtatott alkalmasnak.

Látszólag kedvezőbbnek tűnik fel a dolog, ha, a mint az a „Magyar statisztikai évkönyvben“ történt, az alkalmasok százaléka az I. korosztályra számíttatik ki. E mellett azonban felemlítendő, hogy a 20 évesek növekvő gyengesége következtében, az 1889. évi véderőtörvény a sorozásra köteles kort a 20. évről a 21. évre tette át. De így is csökken az alkalmasok százaléka, a míg az 1886. évvel hirtelen emelkedés kezdődik. Fájdalom, az alkalmasok számának ezen emelkedése nem a lakosság testi javulása által van feltételezve, hanem az Ausztriával való feltűnő parallelismus mutatja, hogy az ok a lakosságon kívül fekszik. *Ilyen években több legénységet kellett besorozni és alkalmasnak találni.*

Még silányabbak az állapotok *Németországban*, a hol 1873—76-ig az alkalmatlanok („Ausgemusterte“) számának növekvése, azután pedig némi ingadozással eléggé szabályos csökkenése észlelhető 1887-ig. Az 1887. évről 88 és 89 re két hatalmas

csökkenés következik, $16\cdot3\%$ -ról $11\cdot8\%$ és $7\cdot8\%$ -ra, a mely alacsony számon az alkalmatlanok 1892-ig maradnak meg. Itt az alkalmassági követelmények leszállítása a hadállomány nagyban emelése következtében szembeszökő. Többek között elég Németország haderejének az 1888. évi febr. 21-iki törvény által hatalmas növelésére utalni. Az 1893. évben, tekintettel az újlagos nagyobb szükségletre, 20—30.000 embert, a kik hibáik következtében különben a póttartalékhoz utasítottak volna, valósággal a tényleges állományba soroztak.

Franciaországban, a mely haderejét rendkívül nagy számmúra emelte — ez 1891-ben 5,564.000 emberre becsültetett — a „visszahelyezettek“ („ajournés“) száma 1872—88-ig $6\cdot9\%$ ről $13\cdot3\%$ -ra, tehát majdnem a kétszeresére emelkedett.

Olaszországban a „visszahelyezettek“ száma 1871—91-ig $23\cdot2\%$ -ra emelkedett, sőt 1888-ban $26\cdot3\%$ volt. *Belgiumban* szintén a katonai szolgálatra való alkalmasság csökkenése mutatkozik; ellenben *Svédországban* a statisztikai kimutatások szerint kedvezők az állapotok.

Mi az oka annak, hogy a modern cultur-államok lakossága testileg hanyatlak?

Noha más ártalmas befolyások egész sorát — mint általában az egészségügy elhanyagolása az iskolákban, valamint azon elfajulásra vezető momentumok, a melyeket a fényűzés és az élvezetek hajhászata a magasabb osztályokban magukkal hoznak — nem szabad figyelmen kívül hagynunk, mégis a döntő factor a lakosság testi állapotára nézve az alsóbb, de szám tekintetében túlnyomó osztályoknak táplálkozási viszonyai, valamint egyáltalában nélkülözhetlen szükségleteinek kielégítési lehetősége. És ebben a tekintetben nincsenek jobb állapotok a túlnyomóan földművelő Magyarországon, mint az inkább iparos Ausztriában. Szóval *a lakosság testi állapota utolsó sorban a termelési viszonyoktól van feltételezve.*

A mód nélkül meghosszabbított munkaidő a munkás intenzív kizsákmányolását és gyors elhasználását eredményezi, a munkások tartalékseregének növeléséhez járul és így megnehezíti a munkanélküliek elhelyezhetését. A tapasztalat már is azt tanítja, hogy a munkaidő megrövidítése által a munkaeredmény nem csökken, sőt növekszik, mivel a munkás nem szenved úgyszólván chronikus fáradságban; kevésbé ellankadt éberségével hathatósabban

védekezik munka közben balesetek ellen és kevésbé van meg-
betegedéseknek is kitéve.

* * *

Nehéz feladat hárult a congressus budapesti vezetői elé, mikor a tanácskozásokat három különböző nyelven kellett vezetniök s összegezniök az eredményt, mely a congressus mértékadó óhajait volt kifejezendő a polgárosult világ törvényhozásaival szemben. Nehezítette a helyzetet a tanácskozási rend szokatlan volta. Az elnökség ugyanis támaszkodva a korábbi congressusok eljárására, vitát nem volt hajlandó engedni az előterjesztett határozati javaslatok fölött, tekintettel az idő rövidségére s a tárgyalás alá veendő kérdések hosszú sorozatára. Mint *Fodor dr.*, elnök igen helyesen fogta föl és fejtette ki, a plenumnak nem lehet feladata ily esetekben bírálatot mondani az osztályok munkálatai fölött szavazatával, csupán azoknak gyakorlati és elvi fontosságuk fölött lehetett hivatva elfogadásával vagy el nem fogadásával nyilatkozni.

Úgyde ennek a sommás eljárásnak is méltán akadtak ellenzői, a kik, mint *dr. Loew*, különösnek találták, hogy hosszú éveken át tett s részletesen megvitatott tanulmányok eredményei fölött egyszerű majoritással napirendre térhessen a congressus többsége akkor, a mikor talán sokan nem is értették az elnöki székéből háromféle nyelven fölített kérdéseket, s a mikor az osztályok határozatainak ki nem nyomtatott nagy részével megismerkedni sem volt alkalma.

Mind e kérdések fölött igen élénk és heves discussio fejlett ki, melynek eredményeként az elfogadott határozatok közül a legfontosabbakat a következőkben foglaljuk össze.

Hueppe tanár indítványára kimondta a congressus, hogy ajánlatosnak tartja *minden felsőbb iskolában közegészségi tan-
székek fölállítását.* s a közegészségtannak a kötelező orvosi vizsgatárgyak közé sorozását.

Elfogadta a congressus azt is, hogy az orvosi karok a gyermekek táplálására és a dajkaképzésre nyissanak tanfolyamot.

Határozatba ment *dr. Weyl* propositiójára, hogy a házi és utczeni szemét eltakarítására *legjobb módnak* tartja a congressus az *elégetést.*

Martin tanár indítványára kimondta a congressus, hogy a fertőző szerek és gépek állami ellenőrzés alá helyezendők.

Szintúgy hozzájárult a congressus *Ferraris* azon indítványához, hogy a jövő congressus napirendjére tűzessék ki az a kérdés is, milyen hatást gyakorolnak a közegészségügyi rendeletek a népesség növekedésére, s mily következtetések vonhatók le azokból a népesedési elméletre nézve.

Wirth Miksa indítványára a congressus kifejezte azt az óhajtát, hogy a különböző államok statisztikai hivatalai egyezzenek meg egyöntetű eljárásban a foglalkozási statisztika kidolgozására nézve, különös tekintettel az önálló jómódú mesterek és gyári munkások s a különkereset nélküli családtag-alkalmazottak kitudására.

Ellenben erős ellenzésre talált különösen a congressus angol tagjai részéről a XVIII. szakosztály azon határozata, hogy a gyógyszerészek kellő kiképzés után tápszervizsgálatokra alkalmaztassanak. Épp úgy esedett *Vulpinus* indítványa is, hogy az 1881-iki londoni gyógyszerészeti congressuson megalakult nemzetközi bizottságot a congressus is fölruhazza a nemzetközi gyógyszerkönyv ügyében teendő előkészületek iránti megbízással, s hogy valamely állam. ha új pharmacopaeát készít, a bizottsággal lépjen összeköttetésbe. Az itt kifejtett vitánál *Martin* különösen hangsúlyozta, hogy a gyógyszerészeti ügy nem tartozik a hygienia körébe, s a congressus nem hivatott e kérdéssel foglalkozni.

Nem fogadták el *Boleman dr.* javaslatát sem a fürdőhelyek és klimatikus gyógyhelyek állandó statisztikai szemmel-tartásáról s az ide vonatkozó adatok közzétételéről. Különösen *Billings* angol kiküldött végrehajthatatlannak nevezte ez utóbbi kivánságot.

Loew dr., a samaritánus-egylet elnöke, azt az óhajtását fejezte ki, hogy a XIX. szakosztály munkálatai együtt vétesenek tanácskozás alá, s azokat a congressus, határozat provocálása nélkül egyszerűen vegye tudomásul s nyomassa ki. Ez óhajtás ellen soknak az volt ellenvetése, hogy ellenkezik a congressus szabályaival, mert megkerülése volna a discussiónak s mégis azt a látszatot keltené, mintha a congressus magáévá tette volna a határozatokat, melyek közül *Singeré* különösen kitűnt határozott socialista irányánál fogva, a mennyiben a nyolcz órai munkaidő fokozatos behozatalát czélozta. Jellemző, hogy ez

a része a sectio határozatainak legerősebb ellenzéssel az angol és amerikai tagok részéről találkozott. A XIX. sectio határozatait *Adler* dr. védelmezte meg nagy buzgalommal, de siker nélkül, mert végre is *Loew* dr. kénytelen volt a XIX. sectio összes határozatait visszavonni s azok fölött a szavazást mellőzni kérte.

Természetesen az ily incidensek, valamint sok más egyéb is, az ily congressusok céljait sok tekintetben platonikusoknak mutatják a positiv törvényalkotás eredményeire nézve.

Egész másban kell azonban keresnünk a nemzetközi congressusok theoretikus fontosságát, nem azok határozataiban, melyeknek végrehajtására hiányzik az államok nemzetközi vonatkozásaiban a jogkényszer. Ezért nem tarthatjuk célhoz vezetőnek a konstantinápolyi kiküldött *Zanni bey* azon indítványát sem, hogy „nemzetközi egészségügyi hivatal“ szerveztessék Bern vagy Brüsszel székhelyvel s ellátva minden eszközzel az orvosi és technikai ellenőrzésre, melynek állandó jövedelemforrását rendszeresített egészségi passzus után szedendő díjak képeznék minden utazásnál.

Ha az egészségügy nemzetközi rendezését tényleges alapon akarjuk kezdeményezni, akkor nézetünk szerint mindenekelőtt oly organumokról kell gondoskodni, melyek fokozatos alapon biztosítják az államok belevonását az általános európai higienikus érdekek cselekvéskörébe. Ilyenekül pedig csak az *önálló egészségügyi ministeriumok* kínálkoznak, melyek már kiindulási pontjuknál fogva természetesebb átmenetet képeznének egy nemzetközi higienikus intézmény szerves kiépülésére, a mellett, hogy a legfontosabb nemzeti érdekek közvetlen szolgáltatára is hivatva volnának a maguk autonom hatásköreikben.

I R O D A L O M.

A „*Revue Occidentale*“ című folyóirat folyó évi szeptemberi számából érdekesnek találjuk közölni dr. *Lacassagne*-nak, a lyoni orvosi facultás tanárának azon beszédét, melylyel a Lyonban, folyó évi június hóban tartott rabsegélyző-egyletek congressusát megnyitotta.

A beszéd szószerint a következő :

Valahol olvastam, hogy egy genuai dogetól, ki Versaillesban a nagy király (XIV. Lajos) fényes környezetében megjelent, egy udvaronc az t kérdezte, hogy mi ötlük fel legjobban neki az udvari pompában; mire így felelt: „A mit itt legkülönösebbnek találok, az az, hogy magam itt vagyok“.

Én is olyformát érzek, mikor e congressus elnöki helyét elfoglalom, s csak az nyugtat meg, hogy e széket csak rövid időre foglalom el olyanok elől, kik nálam több competentiával és tekintélylyel rendelkeznek.

Kétségkívül némileg törvényszéki orvostani tanárságom érdemelte ki részemre ez előnyt, de sokkal inkább az, hogy a lyoni börtönök felügyelő bizottságának alelnöke vagyok.

Új functiómnak egyik legkedvesebb kiváltságának tekintem azt, hogy elmondhatom: Uraim, üdvözlöm önöket; a congressus szervező bizottsága nevében biztosíthatom önöket, hogy nagy meglegedésünkre szolgál önöket körünkben üdvözölhetni.

Önfeláldozás és könyörület emberei, önök nem fogják úgy érezni magukat Lyon városában, mint idegenben, mert itt a köznagyilelkűség megnyilatkozásai és intézményei gyakoriak és változatosak. Mi itt nagyra becsüljük a szellemi munkákat, de még nagyobb becse van előttünk a szív sugallta munkálatoknak.

Mi nem viseltetünk korlátlan bizalommal az értelem souverain hatalma iránt s jobb szeretjük az érzelmet tekinteni az élet legfontosabb sarkkövének.

Oly korszakban élünk, hol senki sem lévén megelégedve a társadalom jelenlegi helyzetével, mindenki annak javítására törekszik.

Némelyek e célra eszméket, reformterveket, agyrémeket vagy éppen deliráló elmefuttatásokat produkálnak; mások ellenben szó nélkül és a jutalom minden reménye nélkül feláldozzák e nagy célra vagyonukat, idejüket, sőt még életüket is. A jövő generációk pedig élvezik majdan a jóság s az önfeláldozás által felhalmozott kincseket.

A tudomány nem képes minden szükségletet kielégíteni, az ipar képtelen valamennyinek tevékenységét foglalkoztatni. Sociológiában úgy mint biológiában, az érzelem, más néven a szív, erősebb mint az ész vagy a jellem.

Őnök azt különben megértik, hisz folyton gyakorolják és cultiválják a két sociális érzelmet: a solidaritást s a continuitást.

Ellenkezőleg hovatovább jobban szaporodnak a felszólalások s a modern társadalom mindinkább s inkább reagál az absolut individualismus ellen, vagyis az ellen, a mit a mult században, nem minden fenhéjázás nélkül, az *ember jogainak* neveztek. Napjainkban a jog szónak már nincs az az értelme. Tudjuk nagyon jól, hogy vannak egymás iránti kölcsönös kötelezettségeink, vagy, a mint Comte Ágost mondja: „Ezentúl senkinek sem lehet más joga, mint az, hogy mindig tegye meg kötelességét.“

Éppen azért nem kell az embereket úgy tekinteni, mint egyes egyedeket, mint izolált lényeket, hanem mint egy és ugyanazon organismus részeit. Éppen ez elvekből kifolyólag nekem a bűnről s a bűnösökről más a felfogásom, mint Lombroso collégámnak.

A turini törvényszéki orvostan tanárának véleménye szerint ugyanis az örökölhetőségnek, s még a legtávolabbi korba visszaható atavismusnak is, a bűn létrehozásában igen jelentékeny szerepe van.

Lombroso kezdetben azt tanította, hogy a bűnös nem más mint egy a modern civilisatióba tévedt vadember; egy a

praehistorikus korszak világából hirtelen közibénk cseppent, vagyis inkább visszatért ember, fölruházva a negyedikorszakbeli ember minden ösztönével és szenvedélyével.

Néhány évvel később, mikor jobban belemélyedt tárgyába, ez az első benyomás sokban módosult, és Lombroso, nagy mennyiségű statisztikai adatokra, mérésekre és százalékszámokra támaszkodva, azt tanította, hogy a született gonosztevő nem más mint egy pathologikus ember, a kin bizonyos boncztani jellegeket s egyéb sajátosságokat lehet észlelni, melyek, igaz, a tisztességes embereknél is előfordulnak, de nem oly gyakran s nem oly állandón. Végre, harmadik felfogásában, a gonosztevőt egyszerűen morális örültnek tekinti s kijelenti, hogy a született gonosztevő valószínűleg nem is egyéb epileptikus betegnél.

A francia iskola, mely Gall, Broussais, Morel és Despine nyomain halad, különböző elveket vall és más következtetésekre jutott el. Mi nem ismerhetjük el ezt a fatalismust, vagy ha úgy tetszik: ezt az eredendő hibát; a mi véleményünk inkább az, hogy a társadalom képezi s készíti elő a gonosztevőket.

E tekintetben két tényező létezik: az egyéni s a társadalmi tényező. Ez utóbbi a fontosabb. Az individualis tényezőnek korlátolt befolyása van csak. Nem fér ahhoz kétség, hogy a gonosztevőknél bizonyos physikai és morális anomaliákat s hibákat lehet megállapítani. De hogy e jelek egyedül magokban nem jellegzik a criminalitást, világosan mutatja az a körülmény, hogy más embereknél is fellelhetők.

Mikor a pathologikus oldal túlnyomó vagy túlsúlyra vergődik, akkor örülttel van dolgunk s nem büntetéssel. Azonban valamely bűntény borzalmassága, vagy az azt kísérő iszonytató körülmények nem nyújtanak elegendő alapot arra a feltevésre, hogy egy eszevesztett vagy lelki egyensúlyából kibillent egyén ténykedésével van dolgunk. A romboló ösztön bármily vérlázító megnyilatkozásai nem jogosítanak fel arra, hogy elkövetőjüket a *beteg* méltóságára emeljük.

Az ember születésétől bizonyos arravalóságokkal, ösztönökkel, szenvedélyekkel van felruházva, de nem egyszersmind azzal, a mit *morális érzéknek* nevezünk. Az a tehetség, mely arra képesít bennünket, hogy megkülönböztessük mi a jó, mi a rossz egy bizonyos társadalomban, következménye, okozata

az ama bizonyos társadalmi milieu-höz való alkalmazkodásnak, az abban való életnek. Ezért van, hogy ez a morális érzék az idők folyamában s a helyek szerint változik. Ez a sociális érzelem, jó tulajdonságaival és hibáival, egy bizonyos korszak erényeivel s balvéleményeivel, szokásaival, sőt előítéleteivel is összefügg s velök együtt módosul.

A bűntényt tehát így definiálhatjuk: *minden, egy emberi csoportosulásra nézve kártékony cselekedet*. Tudjuk továbbá, hogy az erkölcsi személyiség háromféle alakban nyilvánul: érzelmek, értelem és tevékenység útján. Ezen manifestatiók egy-egy alakjának túlsúlyát a közhasználat már rég szentesítette, megkülönböztetvén szellemes, jellemes és jószívű embereket.

Szintügy megkülönböztetjük a büntetéseket is, a szerint a mint ténykedések gondolatokban, cselekedetekben vagy érzelmekben nyilvánul.

Mondották azt is, hogy a társadalom úgy hozta létre az erényeket és bűnöket, a mint czukrot vagy gálíczkövet termel.

Helyesebben fejezhetjük ki ezt szerintem, mondván, hogy valamint a legtöbb élő testnek, úgy a társadalomnak is megvannak parasitái és mikrobái. Ezek a gonosztevők.

Ezen a téren az összehasonlítások maguktól kínálkoznak. Ki nem hallotta önök közül, hogy a mikrobák kétfélék, t. i. aërobiák, azaz olyanok, melyek csak a levegőben élnek, és anaërobiák, melyek az élelyt nélkülöző közegekben szaporodnak el. Éppen úgy vannak gonosztevők, kik világos nappal gyakorolják mesterségöket, míg mások csak éjjel működnek, elvonulva élnek sötét és fertelmes lebujaikban.

Vannak kórmező mikrobák, melyeknek hatása a szervezetre abból áll, hogy működési zavarokat támasztanak és detritust hagynak maguk után. Ezek a detritusok veszedelmes méréganyagok, melyeket ptomainoknak nevezünk.

Ámde lehet-e feltennünk, hogy a fékevesztett börzespeculációk, a férges finansiális vállalatok, a lófuttatási fogadások s a hazard kártyajáték szenvedélyei büntetlenül foglalnak tért a társadalomban, s a nélkül, hogy maguk után desorganisáló erjedési anyagot hagynának? Ezek, nézetem szerint, a társadalmi ptomainok.

Tudjuk továbbá, hogy léteznek oly saprogén mikrobák, melyek rothadást idéznek elő, s más olyanok, melyek indif-

ferensen élnek a szervezetben, egész addig, míg egy véletlen körülmény kedvez elszaporodásuknak vagy provokálja mérgeességüket.

Szintúgy a társadalmi milieu is a kriminalitás tenyésztő folyadéka (bouillon de culture). A gonosztevő a mikroba, azaz olyan elem, a mely csak akkor emelkedik fontosságra, mikor megtalálja a bouillont, mely erjedésbe hozza.

De nem akarom tovább folytatni az összehasonlításokat, melyeket, reményilem, megbocsátanak egy kriminalista orvosnak. Csak azt akartam bebizonyítani, hogy egy társadalom egészségi állapotának megítélésére jobb criterium az erkölcsök állapota mint a törvények iránti tisztelet.

Bizonyos ugyanis, hogy soha, semmiféle korszakban a törvény elleni vétségek nem voltak gyakoriabbak mint ma; a kriminalitás mindenütt növekvőben van, a statisztika apadást feltűnítő csalékony kimutatásai daczára, és a recidivák száma is mindenütt folytonosan növekedik. A börtönök és fegyházak tehát semmi hatással sincsenek azokra az emberekre, kik ott büntetésidejüket kitöltik? A bűnös börtönbe kerül. Hogyan fogja ott magát viselni? Az első órák, az első napok, az egyének különböző hajlamai szerint, a kétségbeesésnek, a magábatérésnek, a jól kiérdemelt és sokszor óhajtvá várt pihenésnek, a hosszas semmittevésnek vannak szentelve.

A kétségbeesés csak a véletlen s az alkalmi büntetéseket sujtja, a gonoszok és elvetemültek nemcsak nem esnek kétségbe, de még lelki furdalást sem éreznek. Az öngyilkosság, mely nem egyéb mint a morális tönknek egy neme, kínálkozik akkor mint a szabadulás útja, de a velleitás nem elegendő; a megrögzött gonoszoknak meg éppen eszökbe sem jut az a kibúvó.

A legtöbb rabnak a börtön nem egyéb mint a bűnökben való tökéletesbülés iskolája. Némelyek közülök úgy tekintik azt, mint egy fájdalmas incidenst az élet folyamán. Sokaknak, kivált napjainkban, nem más az, mint egy nyugvópont, egy olyan esély, mely a kalandok sorában nem éppen a legkellendőbb. Nem fér ahhoz kétség, hogy a magánzárka jótékony hatást gyakorol; ha tartamát nem nyújtják ki túlsokáig, hatalmas csillapítószert képez az s csaknem kivétel nélkül valamennyi rabnak előnyére van.

De a közös börtönélet valóságos pokol. A rossz termé-

szetűek még jobban elvetemednek és megmértelyezik még a kevésbbé romlottakat is.

Ha nem tartanék tőle, hogy paradoxonnak fog sokak előtt feltűnni állításom, úgy azt mondanám, hogy a börtön csakis azokra nézve jár haszonnal, kiket már maga a büntetés gondolata is megjavít, ellenben a valódi gonosztevőkre semmi néven nevezendő jótékony hatással nincs. Ezeket a veszedelmes lényeket, igaz, ideig-óráig elkülöníti a társadalomtól, de csak azért, hogy annál elvetemültebben s romlottabban bocssássa őket ismét közforgalomba.

Lássuk, mi történik a rabbal kiszabadulása után. Lehet, hogy ha azok kategoriájába tartozik, kik pillanatnyi felhevülés vagy rossz impulsió hatása alatt botlottak a rossz ösvényre, s csak véletlenül sülyedt a bűn fertőjébe. Az ilyeneket támogatni, igazgatni és tanácsolni kell, sőt segédkezet kell nekik nyújtani abban, hogy ballépésöknek még emlékezete is eltörldődjék. A valódi gonosz vagy elvetemült rab azonban gyógyíthatlan; reá nézve a rabsegélyző s egyéb humanitárius egyletek jóakarata és buzgalma tökéletesen kárba veszett. Az ilyen azonban van, hogy minél gyakrabban s minél tovább éldegéljen az ő rovásukon; nincs más mentség mint őket a munkához szoktatni. Egyedül a munka képes emancipálni az erkölcsileg elzüllötteket, s csak arról lehet mondani igazán, hogy a bűn fertőjéből kilábolt, a ki a munkában keres és talál menedéket.

Vannak olyanok, kikre e jótékony befolyásnak nincs fogantja. Ezeknél, mintha az akarat paralysálva volna. Itt már hasztalan minden; semmi sem képes a helyes útra téríteni a büntől elkényszeredett, a nyomortól elbutult, az élet véletlen esélyeihez szokott máról holnapra tengődő existenciákat. Ezek a társadalom ellenségei, antiszociális lények.

De vannak azonkívül még gyengék és élehetetlenek. A szabadság nem minden embernek való, bármennyire erősítsék az ellenkezőt. Olyan az mint az újbor, mely a fejbe száll és elkábít, s a mellett mindenféle helytelen impulzusnak tárt kaput nyit.

Mi türés-tagadás, be kell vallani, hogy vannak olyan emberek, kik képtelenek arra, hogy helyesen irányozzák önmagokat. Régen, a letűnt századokban az ilyen félenk, tétovázó egyének, kik vi-szariadtak a társas élet bajaitól, kedvezőtlen esélyeitől, menhelyet s nyugalmat találtak a középkori monostorok celláiban.

Mire számíthatnak mai napság? A börtönre. Valjon a társadalom nem ajánlhatna-e fel nekik tisztességesebb s főleg civilizációinknak megfelelőbb menedéket?

Őnök épp oly jól tudják mint én, hogy a mentség, melyet a gonosz hajlamú emberek mellett unos-untig felhoznak, az, hogy az illetők szerencsétlenek. Mindnyájan abban fáradunk, hogy minél jobban leszállítsuk ezek számát, s a jó embereknek valamennyinek a közjóra irányuló eme ligába kellene összeállniok.

A nagy társadalmi kötelességek teljesítésére mozgósítani kell a nagy társadalmi erőket. Nem szabad helyt engedni a tespedő s előre nem látó fatalismusnak. Cselekedjünk s mások is majd segélyünkre sietnek.

Algirban egy ízben a következő adomát hallottam.¹ Egy jámbor arabs tevéjét a mecset bejárata mellett hagyta s belép-vén a szentélybe, így kiáltott fel: „Allah, ime imádkozni jövök ide s ez alatt tevémet gondviselésedre bízom“. Mire Allah, imígyen felelt: „Eredj és kösd meg erősen tevédet a szomszéd fához, azután gondviselésem majd foglalkozik vele“.

Pedig minden erőlködés sikertelen marad, ha azokat az okokat, melyek az értelmi és morális süllyedést előidézik, nem sikerül gyökeresen eltávolítani.

Kötelességem késztet rámutatni ez okok legfőbbjére: az alkoholismusra. Hogyan lehetne gátat vetni e mindent elnyeléssel fenyegető áradatnak? Nem-e hiábavaló minden fáradozásunk, a végből, hogy a gyengék bátorságát felemeljük, elhátározásukat megszilárdítsuk, erő kifejtéseiket istápoljuk, ha másfelől meg tétlenül kell szemlélnünk, mint emelkedik lassan, de biztosan és végzetszerű haladásban az új generációkban az ener-váltak s a tébolyodottak arányszáma, a szeszes italok mérték-telen élvezete folytán.

Ennek a bajnak az orvoslása nem foglalkoztatja még a kormányok s a közönség figyelmét. Pedig már jó volna vele alaposabban foglalkozni. Mert hiszen a sociális testnek nyava-lyája ez, annak a testnek, melynek minden egyes része solidari-tásban van egymással, a melyre tehát joggal alkalmazható a Hippokrates-féle elv:

Consensus unus, concursus unus, conspiratio una.

* * *

K—n.

¹ *Lacassagne* dr. előbb az algiri orvosi fakultásnak volt tanára.

A „*Zeitschrift für Psychologie und Physiologie der Sinnesorgane*“ H. Ebbinghaus- és A. Königtől szerkesztett folyóirat az évi 2—3-ik kettős füzetében figyelemreméltó cikket találunk *Helmholtztól*: „*Über den Ursprung der richtigen Deutung unserer Sinneseindrücke*“ cím alatt. A régibb philosophok és psychologok hajlandók voltak mindent, a mi érzéki észrevételi képeinkben minden eszmélés és gondolkodás nélkül és mégis mindenkinél egyforma módon jön létre, a *perceptio* fogalma alá sorolni, és az idegrendszer szerves berendezésének közvetlen eredménye gyanánt tekinteni, melynél még az ú. n. alsóbb pszichikai folyamatok, pl. az emlékezés közreműködését is teljesen figyelmen kívül hagyták. Ezzel szemben Helmholtz kimutatja, hogy vannak képzetek, melyek szintén minden eszmélés és gondolkodás nélkül jönnek létre, de a melyeknél az idegrendszer működése mellett az alsóbb pszichologiai folyamatok közreműködését mégis el kell ismerni. Fejtegetéseinek végeredményét következő három pontba foglalja össze: 1. az ember veleszületett természetének hatásaképpen csak reflex-mozgások és ösztönök vehetők fel; 2. a szemléletek képzésénél az emlékezés öntudatlan munkájával létrejött inductiv következtetések játszanak kiváló szerepet; 3. kétséges, vajjon a felnőttek képzetkörében egyáltalán találhatók-e olyan ismeretek, a melyek más forrásból fakadnának.

A 4-ik füzetben W. Preyer „*Die Empfindung als Function der Reizänderung*“ cím alatt közli e kérdésre vonatkozó észrevételeit, s főleg azon, lélektani szempontból kiválóan érdekes problémával foglalkozik: vajjon a belső ingerek, melyek az ideges központokra hatnak, ugyanazon törvényeknek hódolnak-e, mint a külső ingerek? E végből számos kísérletet hajtott végre, tapasztalatokat gyűjtött és sikerült constataálnia, hogy a külső ingerek törvénye a belső ingerekre nézve is áll. Az mindenesetre bizonyos, hogy a légzési centrumok és a velők összekötött görcscentrumok feltétlenül alávetvék az idegingerlés általános törvényének. Legszenbetűnőbben mutatja ezt az elvérzésnél egyébként csalhatatlanul görcsöket létesítő ingerek hatástalan volta, azon esetekben, a melyekben ez a folyamat hosszú időközre van kinyújtva. Az ú. n. epilepsoid rángatózások, melyek gyors elvérzésnél állandóan jelentkeznek, teljesen kimaradnak, ha az állat lassan vérzik el. A miből világos, hogy lassú és folytonos elvérzési folyamat, az erős centro-motorikus ingert teljesen hatástalanná teszi.

Ugyanezen folyóirat eddig megjelent 1—4. füzetében a következő philosophiai munkák vannak ismertette. Az 1. füzetben: *J. Volkelt*: Psychol. Streitfragen. Art. III. Paul Natorps Einleit. in die Psych., ism. Wreschner (Berlin); *Lange*: Über eine häufig vorkommende Ursache von der langsamen und mangelhaften geist. Entwicklung des Kindes. Berlin, 1893., ism. Umpfenbach (Bonn); *Sachs*: Vorträge über Bau und Thätigkeit des Grosshirns und die Lehre von der Aphasie und Seelenblindheit. Breslau, 1894., ism. Ziehen (Jena); *Mauxim*: Quelques mots sur le nativisme et l'empirisme, ism. Höpfner (Berlin); *Külpe*: Das Ich und die Aussenwelt. Philos. Studien. Bd. VII., ism. Stern (Berlin); *Resl*: Zur Psych. der subj. Überzeugung, Zeitschr. f. Welt Philos. Bd. XX., ism. Wreschner (Berlin); *Krafft-Ebing*: Hypnotische Experimente, Stuttg. ism. Umpfenbach (Bonn); *Williams*: A Review of the Systems of Ethics, founded on the Theory of Evolution, London. ism. Runce (Gr. Lichterfelde); *Beutivogni*: Anthropol. Formeln für das Verbrecherthum. Leipz., ism. Umpfenbach (Bonn). — A 2., 3. kettős füzetben: *Kurella*: Naturgeschichte des Verbrechers; *Bär*: Der Verbrecher in anthrop. Beziehung; *Lombroso und Ferrero*: Das Weib als Verbrecherin und Prostituirte; *Näcke*: Verbrechen und Wahnsinn beim Weibe stb., ism. Pelman; *Langer*: Psychophysische Streitfragen. ism. Müller (Göttingen); *Lehmann*: Über die Beziehung zwischen Atmung und Aufmerksamkeit. Philos. Studien. Bd. IX., ism. Götz Mensius; *Bourdou*: La sensation du plaisir. Rev. philos. Bd. 36, ism. Cohn (Leipzig); *Pick*: Beiträge zur Lehre von den Störungen der Sprache. Arch. f. Psychiatrie XXIII., ism. Goldscheider (Berlin); *Gossen*: Über zwei Fälle der Apathie u. o. ism. Wallaschek (London); *Pierre Janet*: Der Geisteszustand der Histerischen, ism. Liebman (Bonn); *Schrenk-Notzing*: Der Hypnotismus im Münchener Krankenhause. Leipzig, 1894., ism. Pelman; *Mingazzini*: Sul collezionismo nelle diverse forme psicopatice. Riv. di freniatria XIX., ism. Fraenkel. — A 4 füzetben: *Wundt*: Grundzüge der phys. Psychol. Vierte Aufl. Leipzig. 1893., ism. Ziehen (Jena); *Seth*: Psychology, Epistemology and Metaphysics. Philos. Review. I., ism. Stern (Berlin); *Bourdou*: L'expression des émotions et des tendances dans le langage. Paris, 1892., ism. Bruchmann (Berlin); *Bryan*: On the development of voluntary motor ability. Amer. Journ. of Psych. V., ism. Placzek (Berlin). —rr—

A „*Revue philosophique*“ 8-ik (augusztusi) füzete gazdag a bölcslelettudomány legújabb kérdéseit érintő jeles tanulmányokban. hogy csak *Delboeuf* nagyfontosságú cikksorozatának folytatását említsük fel mindenekelőtt: „a régi és az új geometriáról“. Kiindul a geometria alapvető fogalmainak egymástól annyira eltérő meghatározásaiból, p. o. Euklides és Legendre-nál s ennek constatalása után azt kérdi: vajjon ha egy tudomány elvei magyarázatánál ily nagy eltérésekre találunk, lehet-e azokat véglegesenek és kifogásolhatatlanoknak neveznünk?

Új meghatározásokat keresve, *Delboeuf* mindenekelőtt tisztába akar jönni azzal, hogy kétféle meghatározásokról lehet szó. Vannak meghatározások, melyek úgyszólván konstruálják a meghatározandó tárgyat. Ilyenek a geometriai meghatározások is túlnyomólag. Vannak aztán meghatározások, melyek tisztán leírók, azaz a tárgy fölismerésére szolgálnak; ilyenek a bolygók, csillagok meghatározásai. Mindkét meghatározásnál fődolog, hogy azok egybevárnak.

Hosszú fejtegetései után, melyek során elismeréssel emlékezik meg az euklidesi tételek megvilágítása terén a magyar Bólyai s az orosz Lobacsevszky által elért korszakalkotó eredményről: abban culminál *Delboeuf*, hogy voltaképen számtalan geometria lehetséges, de azok mind Euklides geometriáján alapszanak, s illúzió azok törekvése, kik a geometriának szélesebb alapot, igényeszenek keresni, mint az euklidesi geometria.

A meteuclidianus geometria philosophiai hordereje kétségbevonhatlan, a mennyiben egy fantastikus tér konstruálására vezet, de azért a metageometerek sem ingathatják meg az euklidesi geometria sziklára épített várát, mely még hosszú századokon át lesz hivatva a világnak a számok tudományába való beavatására.

Bourdon az életkor befolyását vizsgálja a rögtönös emlékezőtehetségre (*Influence de l'age sur la memoire immediate*). Észleleteit mintegy 100 iskolai növendéken tette, a 8-ik és 9-ik életév között. A vizsgálatnak nagy fontosságát abban látja, hogy a rögtönös emlékezés szoros összefüggésben áll a figyelem erejével s az öntudat terjedelmével, a lélek e két leglényegesebb tulajdonságával.

Eljárását akként intézte, hogy például elmondott tisztán és egyetlenegy ízben egy bizonyos számsort, melyet a tanítvány-

nak azonnal ismételnie kellett. Öt, előre megállapított csoportot vett föl: számokat, betűket, egytagú, kéttagú és háromtagú szavakat. A számokat egyenkint ejtette ki, p. o. hat, kettő, öt, három, nyolcz, nem pedig hatvankét ezer ötszáz harmincznyolcz.

A számsort, betűsort stb. mind növekvő arányban alkalmazta; így áttért 4, 5, 6, 7, egész 8-tagú számokra is. Kivételesen ezen túl is próbálkozott, de úgy találta, hogy a nyolczas számsort a rögtönös emlékezet a jelzett életkorokban nem haladja túl, sőt el is csak ritkán éri.

Nem szükséges hozzátenni, hogy a szám- és betűsorok feladásában a rendes 1, 2, 3. abc sortól eltérő combinatiók képeztek az alapot. A betűknél csak egytagúakat használt, azaz az „y” és „w” kizárásával. A szavak feladásánál főnevek, mellénevek, igék jöttek alkalmazásba, ügyelve arra, hogy egymást követő szavak eszmetársításra ne nyujtsanak alkalmat. Íme pl. egy hat szóból álló kéttagú csoport: „papir, kendő, lárma, czipő, tollkés, vinni”.

Ügyelettél volt Bourdon továbbá arra is, hogy a feleletben a tanulók kerüljék a rhythmikus, ütemszerű betanulást, az ilyen éneklő rigmosos feleleteket nem vette figyelembe. Előadása, kimondása sebessége tekintetében nem használt semmi időmérőt, de meglehetősen hozzászoktatta magát a kimondás egyenletes gyorsaságához. Ehhez képest azt tapasztalta, hogy hat számot körülbelül 3·6 másodperc alatt, hetet pedig 4·4 másodperc alatt mondott ki.

Végül, hogy a kifejlendő eredményeket viszonyíthassa, fölkerlte a növendékek tanárait, hogy osztályozzák a tanítványokat értelmes, közepes értelmességű és értelmetlen minősítés szerint. A priori is bizonyosnak vette ugyanis, hogy az értelmesség egyes arányban áll a rögtönös emlékezőtehetséggel, vagy legalább is ezen emlékezőtehetség közepes fokát feltételezi.

Az elért eredményeket Bourdon tanulságos táblázatba foglalta össze, melyet csak főbb vonásaiban reproducálunk itt. Kitént, hogy a hibátlanul elmondott szám-, betű- vagy szótagsorok percentszáma folytonos emelkedést mutatott 8-tól a 14 évig; a 14 éves életkortól azonban majdnem semmi emelkedés nincs.

A 14 éves kornak, mint a serdültség korának jelentősége pszichologiailag elvitázhatatlan. E korban hat számjegyű próbánál az elért kedvező eredmény legmagasabb százaléka 90 0/0.

Nyolcz számnál szintén a 14 éves korban találjuk a legmagasabb arányt, 33⁰/₀-ot. Ugyanazon korban hét számmal tett kísérleteknél a pontos feleletek 43⁰/₀-ot tettek ki, míg a maximumot, 46-ot a 18—20 év közti életkorban találjuk.

A mi a *betűk* emlékezet utáni elmondását illeti, hat betűnél a correct utánmondások száma 8—10 éves korban átlag 19⁰/₀, 11—13 évig 37⁰/₀, 14—20 évig átlag 57⁰/₀. Hét betűnél correctül mondtak utána a tanulók 10—13 éves korban átlag 17⁰/₀ esetben, 14—20 éves korban átlag 39⁰/₀ esetben. Nyolcz betűnél 13—16 éves kor közt száz közül 20 esetben volt hibátlan a felmondás, 17—20 év közt az esetek átlag egyharmadában.

Következtek az egy-, két-, háromszótagú szavakkal való kísérletek, melyek mindenikéről Bourdon kimerítő, a legapróbb árnyalatokat is figyelmes observálás tárgyaivá tevő statisztikát közöl. Azután összehasonlítja a számok, betűk és szavak emlékezeténél előforduló különbségeket, melyekből kiténik, hogy a gyermekek a számokat könnyebben ismételték, mint a betűket. Ellenben a nehézségben nincs számottevő különbség egytagú, kéttagú vagy háromtagú szavak közt, tehát a szótagok száma nincs befolyással az emlékezet könnyűségére.

Mindent összevéve, constatálja Bourdon, hogy a rögtönös emlékezet 8—20 évig növekedőben szokott lenni, különösen észlelhető a fejlődés 8—14 évig, 14—20-ig már kevésbé. Ismétli azt is, hogy az értelmesség és rögtönös emlékezet közt elvitázhatatlan a szoros kapcsolat, a kiket értelmeseknek szoktak qualificálni, azok rendszeren rögtönös emlékezőtehetség dolgában is meghaladják a közönséges mértéket.

Dürkheim a sociologiai methodus szabályait kutatja („Les règles de la methode sociologique“), kétségbevonva, hogy az összehasonlító methodus különféle módjai egyaránt bizonyító erővel bírnának sociologiai kérdésekre alkalmazva. Így a megegyezés és eltérés módszere, habár a physikai, sőt a biologiai tudományok világában is a gyakorlati demonstrálásra elégségesnek vehető, alig értékesíthető a sociológiában a jelenségek szerfölött bonyolult természeténél fogva. Mivel lehetetlen számba venni mindazokat az eseteket, melyek egy társadalom keretében előfordulnak, vagy története folyamában egymást követték; azért arra sem lehet következtetni csak megközelítő módon sem, hogy

két nép minden tekintetben megegyezték, vagy különböztek egyen kívül. Ily demonstrációk csak oly conjecturákra jogosíthatnának fel, melyeknek semmi tudományos értéke nincs.

A sociologia methodusa független minden philosophiától, mert hiszen épp a nagy philosophiai tanokból támadt s mindig ahhoz a rendszerhez alkalmazkodott, melylyel együtt járt. Így volt egymásután pozitivistikus, evolutionistikus, spiritualistikus; holott egyszerűen sociológiának kellett volna maradnia s egyaránt távoltartania magát a metaphysikusokat táborokra osztó nagy hypothesisektől. Minden, a mit kívánhatunk tőle, az, hogy a causalitás elve a társadalom tüneteire is alkalmaztassék. S még ezt az elvet sem ismerheti el rationalis szükségképeniségnek; csak tapasztalati postulatumnak, az indokolt inductio eredményének. Tekintve tudniillik, hogy a causalitás törvénye beigazolódtott a természet jelenségei más köreiből, s progressive kiterjesztette uralmát a biologia világára is, jogosítva vagyunk elvárni, hogy a társadalmi eszmék körében is igaznak bizonyuljon.

A sociologiai tudomány ezen felszabadulásában egyébiránt a bölcelet is érdekelve van. Mert mindaddig, míg a sociolog kizárólagosan mint philosophus tekinti a társadalmi folyamatokat, csak legáltalánosabb oldalairól figyelheti meg azokat, a melyről leginkább hasonlítanak a világegyetem más jelenségeihez. A mily arányban specializálódik, abban az arányban fog eredetibb anyagot szolgáltatni a bölceleti reflexióhoz.

Az így értelmezett sociologia — folytatja Dürkheim — nem lesz sem individualistikus, sem communistikus, sem socialistikus, sőt ignorálni fogja e theoriákat, melyeknek el sem ismerheti tudományos értékét, mert nem a tények kifejezésére, hanem újjáteremtésére törekednek. Igaz, hogy kutatásai végpontján azért szükségkép szemben fogja találni magát e kérdésekkel is. De éppen mert csak ebben a stádiumban fognak előtte jelentkezni, megtisztulva az ephemerismus hazug világitásától: éppen azért megoldásuk is más fog lenni, mint a melyre a pártszellem vezette a tények vizsgálóját.

Mivel pedig a sociologia nem függeléke semmi más tudománynak, hanem önálló, külön egész, tehát éppen azért a társadalom lényegisége ezen sajátos alkatrészének tudata oly fontos a sociologusra nézve, hogy csak egészen önálló sociologikus cultura készítheti elő a talajt a társadalom nyilvánulati tényeinek

megértésére. Gyakran tapasztalták és érezték, hogy a tünetnyek, rendkívül bonyodalmas összetételük miatt, alig alkalmasok a tudomány tárgyalására máskép, mint egészen kivetkőztetve pszichikai vagy szerves elemeikből, tehát tulajdonképeni természetükből. Dürkheim még az ellen is tiltakozik, hogy a tények és jelenségek *sui generis* immaterialitását a szintén bonyolult pszichológiai tünetenyekre vezessék vissza, annál inkább, hogy az olasz iskola módjára a szerves anyag általános tulajdonságaiban oldják fel. Egy társadalmi tény csak egy másik társadalmi tény által magyarázható — végzi Dürkheim — s ennél fogva elérkezettnek látja az időt, hogy a sociologia lemondjon világias sikereiről s felöltse azt az esoterikus jelleget, mely minden tudományt megillet.

A physiologico-pszichológiai laboratorium munkálataiból a fűzetben *Edgard Milhaud* tollából veszünk egy alapvető tanulmányt a „látásbeli képek külső megrögzítéséről“ (*La projection externe des images visuelles*). A kérdés tulajdonkép egyike a pszichologia legtitisztázottabb kérdéseinek. Taine megmutatta, hogy a kép egy megújult *sensatio*, mely gyöngébb és kevésbé körülményes az eredeti *sensationál*; Maury a feladathoz becses adatokkal járult az álomélethez vett tapasztalatokból; Galton szintén jelentékenyen gazdagította a kérdés irodalmát; míg legújabbban Binet és Feré a hypnotizáltaknak suggerált hallucinációk eredményeiből világitotta meg a lélektani kutatások ez érdekes pontját.

Galton szerint a legtöbbben a belső képet határozatlan irányban látják, mások ellenben a valóságnak megfelelő távolságban. Létezik egy ritka, de Galton szerint elsajátítható tehetség: az, hogy valaki egy belső képet egy darab papírra vetve rögzítsen meg.

Milhaudnak huszonöt esetben föltett s különböző egyénekhez intézett kérdéseiből azonban az derül ki, hogy a látásbeli képek nem mindig azonos módon localizáltak, hanem a localizálásnak két főmódja létezik, melyek két külön typust alkotnak egyéni praedispositiójuk szerint; azonban objectiv föltételek néha egyiket a másik typus irányában módosíthatják.

Általánvéve bizonyos egyének, ha egy tárgyra, személyre, vagy meghatározott helyen fekvő épületre figyelmeztetjük, képzetüket ugyanazon irányba helyezik, a hol lenni gondolják az illető személyt, tárgyat vagy épületet, még pedig a köztük levő távolság érzetével, elannyira, hogy képesek megmondani, hogy

jobbra, balra, maguk előtt vagy maguk mögött látják-e a kérdéses tárgyat. Ezt a módját a localisálásnak, melylyel valaki egy tárgy helyzetét saját álláspontjához viszonyítva határozza meg, *önmagához viszonyított localisatió*nak nevezi Milhaud.

Vannak ellenben mások, kik mihelyt egy tárgy, személy vagy épület nevét kiejtjük, azonnal elvesztik tényleges helyzetök és a tárgytól őket elválasztó távolság érzetét, s mintegy pszichológikus helyváltoztatás útján, rögtön az illető tárgy közelébe helyezik magukat. Ez a *tárgyhoz viszonyított localisatio* — mint Milhaud meghatározza.

Ez tehát az a két lényeges typus, melyet Milhaud megállapíthatónak vél a látásbeli képek localisatiója tekintetében. Azonban e két typus — mint már mondtuk — annyiban elegyül egymással, hogy bizonyos körülmények az egyik kategóriába tartozó egyéneknél is a másik kategóriát jellemző localisálási módot hívhatják elő. Azonkívül a figyelem folytán is átmehet valaki az egyik localisálási vagy rögzítési módból a másikba, valaminthogy ugyancsak a figyelem hatása alatt a kép nagysága is változhat. Ezt majdnem egyhangúlag constatálta Milhaud kísérletei közben mindenik.

De ha a figyelem bizonyos képzeteket nagyítani alkalmas, viszont másokat kiküszöböl. Sőt Milhaud észleletei érdekességéhez tartozik annak constatálása, hogy némely egyének a figyelemtől eltekintve is, bár elképzelni tudnak egy tárgyat előlről, hátulról, jobbról, balról, de nem tudnak *egyidejűleg* képzelni egy tárgyat előlről s egy tárgyat hátulról. Kérdés, hogy a tárgyhoz viszonyított localisatió nál látják-e az észlelők önmagukat is a tárgyak képe mellett? Némelyek határozottan kijelentették Milhaud előtt, hogy ez sohasem fordul elő.

Érdekes további tárgya volt Milhaud kutatásainak, a geographiai pontok localisálása tekintetében folytatott kísérlet. Van a ki szorosan geographiai helyhez nem kötött tárgyakat is geographiailag viszonyít. Valaki így képzelte Nagy Károlyt. Látja Franciaországot a pyrenaei heglánczczal s kissé odább dél felé az Alpokkal, északi Olaszországgal, Schweizczal s távolabb északon a balti tengerrel. Középen egy lovas, köpenyegben, lovának feje északkeletre fordítva stb. Sokan északot maguk előtt, délt hátuk mögött, keletet jobbról, nyugatot balról képzelik, Mások az északi vidékeket mintegy magasabban fekvő látják, a

dél táját pedig lejtős síkban, holott kelet és nyugat egyenlő szintjában látszik előttük. Ez bizonyosan összefügghet azzal, hogy a fali térképek északot fenn, délt pedig alant tüntetik föl.

Mindebből azt következteti Milhaud, hogy a látásbeli képek akkép helyeződnek el az egyénhez viszonyítva, a hogy a tapasztalatban előfordult megfelelő sensatiók helyeződtek el vele szemben, valahányszor tudniillik más képek, más tapasztalatból eredő indító képek nem lépnek közbe, hogy módosítsák a látásbeli képek irányát, vagy ha közbeléptek is, de a látásbeli képekre irányított figyelem háttérbe nem szorítja ezeket, hogy meghagyja a látásbeli képeknek spontán localisatióját.

Még *Jaques Le Lorrain* cikkét kell megemlítenünk: „De la durée du temps dans le rêve“ czímen, melyben Paulhan „L'activité mentale et les éléments de l'esprit“ cím alatt megjelent művének egy passusával folytat rendkívül érdekes polemikát. A könyv vonatkozó helye Maurynek egy álmáról szóló elbeszélését idézi, mely azonban többekkel is megtörtént már.

„Kissé gyöngékedtem — beszéli Maury — és szobámban feküdtem, vánkosom mellett anyámmal. A rémuralomról álmodom, jelen vagyok a vérontásokon, megjelenek a forradalmi törvénytörések előtt, látom Robespierre-t, Marat-t, Fouquier Tinville-t s az egész rettenetes korszak legocsmányabb alakjait, vitatkozom velök, végül sok más esemény után, melyekre csak félig-meddig emlékezem, halálra látom magam ítélve, szekérben visznek roppant csöcselék közepette a vesztőhelyre; fellépek a vérpadra, a hóhér hozzákötöz a deszkához, a bárd aláhull, érzem fejemet elválni törzsétől, a legnagyobb szorongás közt ébredek és akkor nyakamon érzem az ágy tornyát, mely hirtelen elvált és rám esett, éppen a nyakam csigolyájára, mint a guillotine kése. Az egész egy pillanat műve volt, mint anyám is megerősítette, és mégis éppen ezt a külső benyomást vette álmom oly események kiinduló pontjaul, melyek hosszú láncolatban követték egymást.“

Igy beszéli Maury. Paulhan ehhez még idézi Bonaparte álmát, ki a pokolgépjé robbanása által okozott ébredése egyetlen pillanatában látta magát a tagliamentói szorosban, hallotta az ellenség ágyúzását, látta az osztrákokat, Károly főherceget, a francziákat stb.

A tény valóban nem új, emlékezetünk szerint már Du Prel idéz hasonló esetet a negyedik dimensio spiritistikus teoriái támogatására, de Jacques Le Lorrain egészen ellenkező szempontból vitatja a kérdést s megpróbálja természetes megoldásra segíteni a kétségkívül érdekes problémát. Semmi tapasztalat nem jogosít fel — úgymond — arra az állításra, hogy az álmélet functionalis hatványozottsága oly mértékben tartassék lehetőnek, hogy egy másodpercznél kevesebb idő alatt az események oly sorozata kövesse benne egymást, melyek még olvasva vagy elgondolva is hatvanszorta annyi időt szükségelnének. Sőt minden arra enged inkább következtetni, hogy az álom alatt a szoroson vett agyműködés ha nincs is felfüggesztve, de legalább is meglazul. Különböző rendszerek, melyek a magasabb szellemi erők központjainak látszanak, megszűnvn működni, a megkívánt energia összege csekélyebb. Ha a vér, mint az élettan tanítja, valóban az életjelenségek egyik alaptámasza, akkor tudva azt, hogy az álomban az agy anemiája áll be, functionalis ereje is azon arányban kell hogy csökkenjen, a mint a vérirrigató meglassul.

Minden, a mit el lehet fogadni — fejt tovább a cikkíró — az, hogy az inhibitorius rendszer működése fel lévén függesztve, bizonyos sensatiók aránytalanul megnőnek s megfelelő képek oly arányt, szint és intensivitást öltenek, mely gyakran meghaladja az objectiv kép erejét. Egy könnyű vérkeringési zavar, légzési akadály, rossz fekvés, emésztési rendellenesség a szörnyszerű, nevetséges és torzképek egész sorát fejt ki.

De azt mondani, hogy az a sokféle jelenet oly rövid idő alatt megy végbe, annyi volna, mint az idegelem molecularis mozgásának a villam vagy fényáram gyorsaságát tulajdonítani. Pedig ily gyorsaság mellett az öntudat mitsem különböztethetne meg, mert mint a physiologiai lélektan körében tett kísérletek mutatják, egy kép földolgozására s egy észrevétel megalkotására is megfogható idő szükséges.

Le Lorrain tehát csak két magyarázatot fogadhat el. Vagy föl kell tenni, hogy az ébredést megelőző féleszméletben Maury logikai láncolatba hozta össze az eredetileg különféle képeket, vagy pedig, hogy az utolsó impressióra építette fel azon pillanatban az elbeszél álmod. Megengedi, hogy az ágy

tornyának leesése határozta meg az utolsó képet, de nem az egész álmot. Utóbbit csak a képzelődés hozta utólag közös foglalatba össze.

* * *

Ugyancsak a „*Revue philosophique*“ szeptemberi (9.) füzete következő tartalommal jelent meg: *G. Mouret*: „Le problème logique de l'infini. II. Valeur et grandeur. *Amélineau*: L'idée d'âme dans l'ancien Egypte. Sa genèse et son développement. Observations et documents. Analyses et comptes rendus stb.

Mouret cikksorozatának első részét az általános quantitativ attributumok észszerű kifejtésének szentelte, azon fogalmak magyarázatának, melyeket az exact tudományok kezdetén találunk, s milyenek: az erő, a tömeg, a munka, a hő stb. Kimutatta, hogy ezek közt változhatlan szoros rendnek megfelelő láncolat van, melynélfogva minden attributum utolsó elemzésben hosszúsági, szög- vagy időviszonyokra vezethető vissza, melyeknek alapján csak többé-kevésbé bonyolult funkciója. Így a mechanikus munka az erőből, az erő a tömegből, a tömeg a gyorsulásból, a gyorsulás a sebességből, ez ismét az időtartamból vezethető le.

Egy második szempont a quantitativ attributumok viszonyosságára vonatkozik. Ez két módon érthető. Minden attributum relativ, részint azért, mert a szemügyre veit dolog (tárgy vagy jelenség) és egy más hasonló vagy hasonlótlan s az összehasonlítás mértékéül szolgáló változhatlan dolog közti viszonyból származik, részint mivel egy ellenkező attributumot foglal magába.

A viszonyosságnak első nemét *Mouret* már korábban tárgyalta, ugyanez az, a mit *Mack* a tünemények interdependentiájának nevez. A mi a másodikat illeti, kifejtette, hogy minden gondolkozási actusban, mely egy ítélet vagy észrevétel bevezetését képezi, szükségkép és önként két ellentétes fogalom támad fel, mert valamely még meg nem figyelt megkülönböztető sajátosságának állítása, egy, a körülmények által adott együtességi viszonyban — az anyafogalomban — föltételezi ugyanezen sajátosság tagadásának ha nem is valóságos, de logikai lehetőségét. Ha valamely quantitativ attributumot igyekszünk meghatározni szabotossággal, mindig indítatva vagyunk ugyanakkor a correlativ attributum bizonyos nemét is meghatározni s szimmetrikusan ugyanazon alpra állítani, mely correlativ attributum, habár ugyanazon

nemből való, de mint faj, azzal ellentétes. Így jelentkezik a tömeggel szemben a nem-tömeg, a hővel szemben a nem-hő, az erővel szemben a nem-erő. Átvive ezt az igazságot a mennyiség fogalmaira, Mouret ezt így fejezi ki: a zérus és a végtelen egymással ellentétes és egyúttal a végessel is ellentétes fogalmak.

Ugyanazon tulajdonság-nemben tehát egy pozitív al-nem s egy negatív al-nem tartalmazzatik, s a ki föl nem fogja a negatív attributumot, az nem bírhat kellő fogalmával a pozitív attributumnak. Vegyük például a testek tömegtulajdonságát. Ez az anyag minden részének azon állandó attribútuma, akár alá van vetve az erőnek, akár nem, hogy képes módosítani az anyag minden más részének mozgási vagy nyugalmi állapotát. Viszont az attributum az a tény, melynél fogva valami egy közös jegyekkel bíró osztályhoz tartozik. Így a tömeg (a véges tömeg t. i.) a kölcsönösen egymásra hatni képes testek nagy osztályán alapuló attributum.

De hogy az anyag mint tömeg jelentkezzék, szükséges, hogy részei összetartsanak és hogy mozgásaik különbözők legyenek. Ha a mozgás iránya ugyanaz, akkor csak gyorsulásuk arányában különböznek egymástól. Itt már tehát a testek összehasonlítására van módunk a tömeg szempontjából. A gyorsulások egyenlősége vagy egyenlőtlensége a testek közötti ellentétes viszonyt ad helyet, mely viszony vagy a tömeg egyenértékének, vagy pedig nem-egyenértékének coefficientse. E szerint a tömeg általános nagy osztálya egyenérték tekintetében bizonyos számú alosztályra oszlik, vagyis ezek a tömeg attribútuma meghatározásaiul tekinthetők, épp úgy, a mint a tömeg is egy még általánosabb attributum meghatározása.

Ezeket a meghatározó egyenértéki viszonyulatokat Mouret értékeknek nevezi. Azonban az érték fogalmával még nincs vége a kvantitatív attributumok logikai tanulmányának, mert az érték csak egy közbeeső, viszonylag concret fogalom, mely a matematika abstractabb fogalmainak szolgál támaszpontjául. Munkája harmadik részében Mouret a *mennyiség* és *mekkoraság* fogalmát tárgyalja.

Három lényeges abstract elemet vesz föl a mekkoraság összetett fogalmában: t. i. a számbeli többséget, a számsorozatot és a számbeli határtalant vagy határozatlant. A két első nem okoz semmi nehézséget, mert teljesen szabatos és tisztázott. Nem úgy a harmadik, mely különböző nevezet alatt fordul elő; Lockenál például végtelen, végtelenség neve alatt. Azt is mondották a ha-

tározatlanul osztható mennyiségről, hogy az nem képzelhető, mivel nem lehet a végtelenig menni, mert a tényleges végtelen meg nem jeleníthető. Mouret a nehézséget akkép kerüli el, hogy a határozatlant a határozottból származtatja le, épp úgy, mint az abstractot a concretből. Szerinte a határozatlan a határozott abstractiója. A mekkoraság fogalmának kiindulási pontja egy közvetlenül célbavett érték fogalma, melyet mindjárt kísér a zérus fogalma. A két fogalom közti hézagot aztán szigorúan megszabott sorban egymásmellé helyezkedő, korlátolt számú értékek sorozatával töltjük ki, mely után ismét megjelölt helyű más értékek foglalnak helyet az elsőik közt és így tovább. A mekkoraság végleges fogalma magával vonja a tetszés szerinti számban jelenlevő közbeeső értékek közbeszűrésének állandó lehetőségét, az előbb képzelt más értékek sorozata közé, abstrahálva azok számától.

Mindezek után így határozza meg Mouret a mekkoraság fogalmát. A mekkoraság azon intervallum fogalma, mely egy sorozat minden pontja, legyen bár a legvégső pont és egy önként választott pont, a zérus pontja között fennáll. Megjegyzi ehhez Mouret, hogy általában zérus pontnak a negatív attributum értékét vesszük, a sorozat kezdőpontján. Ha azonban a zérus pont határozott érték, akkor a mennyiségek sorozata szükségkép két külön és ellenkező irányú sorozatra tagozódik. Így a thermometer fokainál, melyeket + vagy — jeggyel különböztetnek meg, a szerint, a mint a lépcsőzet zérusán felül vagy alul vannak.

Utolsó tárgya Mouret tanulmányának, hogy vajjon a matematikai végtelen viszonyulhat-e valahogy a mekkoraság valamelyik fokához. E kérdést tudvalevőleg már Locke és Leibnitz is tárgyalta. Mouret felfogása az, hogy a mekkoraság, mint a quantitativ attributumok értéksorozatának törvénye, nem szorosan vett quantitativ fogalom. Más viszonya nincs a mennyiséggel, mint hogy esetleg ugyanazon tárgyakban kapcsolatosak. Haladhat fokozatosan, de egyfelől a haladás fokai oly egységek, melyeket egymásközt nem lehet összehasonlítani; másfelől a progressiónak állandó és megszabott határa van, mely megfelel a negatív attributum értékeinek. Ez a határ a mekkoraság teljes foka, de nem a végtelen. Az igazi végtelen csak ott létezik, a hol a számban határtalan fokozatok egymással összehasonlíthatók és egyenlőknek ismertetnek föl.

Amelineau „A lélek fogalmáról a régi Egyiptomban“ ad

hosszabb tanulmányt, kutatva, hogy hogyan jött rá az ember, hogy fogalmat alkosson magának egy oly lényről, mely sohasem esett érzékei alá, s hogyan kölcsönzött e lénynek a magáéhoz hasonló lételt, hogyan hihette aztán az emberi létezését túlélőnek, csodálatos tulajdonságokkal ruházva fel? Ezt a genesist különösen érdekes a régi Egyiptomban tanulmányozni, melynek évkönyvei Krisztus előtt kétezer évre nyúlnak vissza, s eszméi még távolabbi multban ve-znek el. Pedig az egyiptomiak időszámításunk kezdete előtt már 35 századdal ismerték a lelket s halhatatlanságát.

Mellőzve a történelemelőtti időszakot, már az első egyiptomi dynastiák uralkodása alatt a Nilusvölgy lakói hittek egy lényben, melyet *ka*-nak nevezték, s mely, úgy vélték, a testnek megkettőzése volt. Azóta ez a hit nem hagyta el a Nilus völgyét. Csak a felől nem jöttek még tisztába az egyptologok, vajjon ha az élet elhagyta a testet, elhagyta-e annak megkettőzését is? Amelineau hite szerint az utóbbira kell következtetnünk, mert erre mutat a szájnýtás ceremóniája.

Mikor ugyanis a hullát ünnepélyesen végső nyugvóhelyére kísérték, akkor egy maroknyi fővenyre egy szobrocskát emeltek, mely lehetőleg megfelelt az elhunytnak. Ezt vízzel és tömjénnel megtisztították, azután mindenféle ceremóniák közt, különböző varázsszerek használatával, föloldották lábait, visszaadták mozgását, karjai és kezei használatát. fölnyitották száját, szeméit, füleit, hogy másodsor is visszaadják az életnek. Miután a szobor ekkép készen állott az élet befogadására, mellébe visszatették szívét s helyére illesztették nemzőrészét. Azaz hogy nem a szobornak adták vissza tulajdonképen szívét és nemzőrészét, ez csak képletes mysteriuma volt a történeteknek, mindenféle talizmánok és ráolvasások segélyével Tulajdonkép nem a szobor, hanem a másodlény kapta vis-za szívét és nemzőrészét, melyet a balzsamozás műtéte következtében elvesztett volt.

Tudni kell, hogy a másodlény halála, mely bekövetkezett akkor, ha nem gondoskodtak táplálékáról, épp úgy, mint később a lélek halála vagy megsemmisülése. Épp az élet biztosítása végett helyeztek oly nagy súlyt a mumifikált hullák megőrzésére. Úgy, hogy még a sírok megszenteltetésénél is, a tolvajok, kik kifosztották minden értékes tárgyából a mumiát, gondot for-

díttak arra, hogy helyreigazítsák a hullát magát, hogy ekkép a másodlány megtalálhassa benne a szükséges támaszt.

Azonkívül a testhez minden tekintetben hasonlatos másodlány mellett még egy más lényt is találunk az egyiptomiak hitében, melyet *fényes*-nek, *khu* nak hívtak, s melynek szerepe előtünk nem egészen világos. Azonban Amelineau azt hiszi, hogy ennek is megtalálja nyomát a koptok hiedelmében az emberi lény hármasság összetétele felől. Ebben a kereszténység lett koptok megtartották a tiszta egyiptomi hagyományt, hogy az ember testből, szellemből és lélekből áll. Bizonyítékát látja ennek abban is, hogy mikor Krisztus jelen van atyja, József halálánál, kezét mellére téve, úgy találja, hogy a haldokló lelke nyakába szállott, megtapogatja és érzi a helyet, hol megállt. Azután mikor a haldokló utolsó sóhaját, előbb szellemét, aztán lelkét adja ki. Éppen úgy, ha valakinek haláláról beszélnek, azt szokták mondani: kiadta szellemét és lelkét. Tehát a koptok előtt a szellem különbözött a lélektől, s a *khu* a másodlánytól. jöllehet mindkettő csak a szellemi élet különböző evolúciója volt.

Egészen mást jelentett a tulajdonképeni lélek, melynek székhelyét az egyiptomiak mindig a test érzéki részeibe helyezték. Így: „könyvnélkül megtanulni“, náluk annyit jelentett, mint „gyomrába szedni“. Természetesen a gyomornak kiterjedtebb értelmezést adtak, mert a szívet is abba helyezték

A lélek elköltözése a testből Amelineau szerint ekkép ment végbe. Először északkelet felé vette útját bizonyos tavak vagy csatornák felé, melyeket át kellett úsznia, végre egy igen széles tengeröbölhöz érkezett, melyen nem mehetett át ezen a módon. Elhíresztelte tehát megérkezését, ha gazdag volt; ha éppen királyi lélek volt, tudtára adta a révésznek, hogy egy különös szörnyeteg érkezett, ki Osiris elé akar jutni, hogy őt mulattassa. Ha pedig nem volt királyi lélek, gondoskodott előbb az átkelés díjáról, csak így vezették át északkeleti Egyiptom bizonyos boldog szigeteire, hol minden üdvözült gondtalan életet folytatott.

Más mythos szerint, a mint a lélek elvált a testtől, előbb hosszú bolyongást kezdett emberformában, vagy emberfejű madár képében, szirtes hegyszakadékokon át, kezében bottal. Eltűnve a sötétség birodalmában, ott minden pillanatban megállította valami titokzatos hatalom, mely elzárta útját s melyet csak bü-

bájos formulákkal és jelszavakkal győzhetett meg. Azután a próbatételek egész sora várta az alvilágban, melyekből győztesen kellett kikerülnie. Így Jalu országában Osiris gabonáját kellett művelnie, s mivel egyedül nem volt rá képes, a „felelőket“ kellett segítségül hívnia, kiket azért neveztek így, mert hívására feleltek. Ezeket sírjába apró, kézkománcoz, durván faragott agyagszobrocskák alakjában helyezték el, mellükön összefogott kezükben mezei munkaeszközöket tartva. Az egész egy barbár szokás maradványa volt, mely azt akarta, hogy ha egy főnök meghalt, vele együtt háznépe nagyobb részét is eltemessék.

Más helyen herkulési feladatokra kellett vállalkoznia: megölni Apophis kigyót stb. Bevégezve mindezeket a munkákat, melyeket az alvilági istenek elébe szabtak, kigyófejű szellemek által őrzött ajtók egész sora elé érkezett, kik hosszú kést tartottak kezeikben. Ezeknek nemcsak neveit kellett tudnia, hanem ki kellett találnia a feleletet kérdéseikre. Áthaladva az ajtókon, a nagy tüzes tóhoz ért, hol már egy bárka tündére várta, kérdéseire feleletet követelve. A tüzes tó után az igazság csarnoka következett, melyben Osiris székel negyvenkét ítélőbírótól környezve. Ezek mindenikének nevét kellett tudnia a léleknek, kit Horus psychopompe kísért a rettenetes sanhedrin elé. Osiris nagy isten faoszlopos mennyezetes trónon ült; előtte a négy halál-szellem; Amses, Hapi, Tiaumauf és Kvebesennuf, mögötte Isis és Nephthys istennők, s mindkétfelől huszonkét isten. A terem közepén mérleg állott, mellette Anubis, a balsamozás istene, balján Thot, kezében táblával és írónnal, jobbfelől egy vízilőszerű rettenetes szörny, a „nagy faló“. Itt kellett a léleknek hosszú apologiáját megtartani, a mit negatív vallomásnak neveztek, mert abban a lélek mindazon bűnöket elősorolta, melyeket nem követett el.

Az apologia után következett az ellenpróba, mely abból állt, hogy a mérleg balsepenyőjébe az igazság istennőjének szobrát helyezték, a jobbfelőlibe a halott anyjától kapott szívet. Thot felolvasta a halottnak a nagy könyvbe jegyzett tetteit, s azután, ha a szív teljesen ellensúlyozta az igazságot, a lélek igazoltnak jelentetett ki s méltónak bármely tetszésszerű metamorphosisra; ha ellenben a szívet lenyomta az igazság, ekkor a lélek a „nagy faló“ áldozatául esett, vagy más bűnhődést szenvedett, s végezetül újabb életre küldetett, hogy első élete mulasztását helyrehoz-

hassa. Ha e második élet után sem javult meg s szíve könnyűnek ítéltetett, akkor végleges megsemmisüléssel sujtották.

Halhatatlanság volt az erényes élet jutalma. De csak a boldogság volt örökkévaló, a büntetés csak ideiglenesen tartott s örök megsemmisülésben végződött, a mitől az egyiptomiak mindennél jobban rettegetek. Ez a tan átment a koptok primitív keresztény hitébe is, kik szerint magának a Sátánnak is meg kellett hálnia bűnhődése végén. Ellenben a kárhozatba lökött lelkek bejuthattak a paradicsomba s haláluk után is fölvehették a keresztséget. Gyötrelmeik is néha enyhültek, így szombaton és vasárnap s Mihály arkangyal napján, s az arkangyalnak a Tartarus mély vizébe mártott szárnyaiba kapaszkodva, följuthattak a paradicsomba.

Ebben állt az egyiptomiaknak a lélekről való tana, mely szerint a lélek sem halhatatlan természeténél fogva. A lélek materialitásában való hitet bizonyítja Amelineau felfogása szerint nemcsak az, hogy testileg kellett a legfőbb ítélőszék előtt megjelennie, de bizonyítja az I. Sėti sírja tanúsága szerint az is, hogy föl lehetett falatni vagy lefejezni. Ez a felfogás már finomodott később azzal, mely a lélek egyik jutalmául, mint láttuk, azt tartotta, hogy tetszése szerinti metamorphosisokon mehet keresztül, pl. fecskévé, phönix-szé lehet. Az illanó madár képe már immaterializálta a lélek kezdetleges, durva fogalmát, s még inkább az a jutalma a léleknek, mely képesítette nappali időben is a megjelenésre. Tehát a lélek otthagyhatta az alvilágot s megjelenhetett a földön még nappal is; ehhez kétségkívül láthatatlannak kellett lennie. Nem az a megjelenés hát ez — mondja Amelineau — melynek képességével a másodlány is bírt a maga szűk körében, sírjától lakásáig, hol kertjében sétálhatott, lakomákat adhatott. A lélek ily közönséges megjelenésekben nem talált örömet, sokkal magasabb szellemi életet élt, s ebben lényegesen közeledett már a keresztény theologia felfogásához.

* * *

Archives de l'anthropologie criminelle et de criminologie.
1894 mai 15. Nr. 51.

Tartalma a füzetnek:

1. *Tarde*: „Les crimes de haine“. Sociologiai szempontból foglalkozik azzal a figyelemreméltó jelenséggel, hogy míg

néhány évvel ezelőtt még világosan észlelhettük, miként szorítják ki lassan az erőszakos bünteteket a fondorlatos büntettek, a boszúérzettől vezetett emberölést az anyagi haszonért való emberölés, addig egy idő óta ez áramlatot egészen visszafordulni látjuk, a legszervezettebb vendetta csinál propagandát megint a gyűlölettől sugalt büntényeknek. Célzás ez az anarchismusra, melyet Comte Ágost már 1839-ben előre látott, mert „Philosophie positive“-jában több helyen mutatja ki a szoros kapcsolatot a forradalmi szellem között, honnan korcs nemzedékünk kikelt, és az ultra-individualista szellem között, mely Rousseau nyomán a természeti állapotra való visszatérést hirdeti.

Constatálhatónak tartja Tarde, hogy valamint az egyéni vagy collectiv önzés napról napra gyarapszik minden osztálynál, daczára a társulás szaporodó formáinak, éppen úgy az egyéni vagy collectiv gyűlölség is megdöbbentő mértékben mutat emelkedést. Különösen a francia viszonyokra czélözva, találóan jegyzi meg, hogy bárkinek legyen valami sérelme valakivel szemben, féltékenység, sértés, rágalom — ha elsüti revolverét, hogy lecsilapítsa boszúvágyát, biztos lehet a fölmentésről.

Az egoismus ezen nagyra növekedésének okát keresve, Tarde azt egyfelől a szükségletek, az élet ezernyi mesterkélt csábjá megszorodásában s másfelől ugyanakkor a hit, az eszmény, a társadalom emez erőadó kapcsai meggyengülésében hiszi rejleni. Nem mintha okvetlenül szükséges volna, hogy ez a hit, ez az eszmény valami földöntúli czélra irányuljon; banálítás azt mondani, hogy a munkás azért követeli részét a földi javakból, mert nem hisz a mennyekben. A régi rómaiak és görögök sem sokat törődtek az elyseumi mezőkkel s mégis nagy dolgokra, tiszteletreméltó erényekre voltak képesek: odaadásra, önfeláldozásra, lemondásra, mert az állam, a dicsőség, a szabadság eszménye lelkesítette őket. A modern lelkek előtt azonban a hazafiságon kívül nincs más eszmény. Jőjjön egy világpolgáriás áramlat, a mely a haza eszméjét meggyöngíti a szivekben, s nem marad utána egyéb, mint az emberi társaság szétmorzsolódása egymással harczot folytató egyesekre. Innen az, ha minden magasabb, összetartó aspiratió hiján a szükségletek complicatiója létrehozza egyfelől az egoismust az elégedettségnél, másfelől a vak gyűlöletet a kétségbeesetteknél.

Rátér aztán Tarde az utóbbi évek nagy port vert esemé-

nyei, az aygues-mortes-i zavargásokra, az anarchista rémtettek, Vaillant, Leauthier merényleteire, hibáztatja az esküdtsékek verdíctjeit s a társadalmi védekezésnek eddigi rendszerét, mely nem elég hatályos a szenvedélyektől tüzelt anti-socialista támadás visszaverésére, s megjósolja, hogy ha az anarchista büntettek epidemiája fenyegetőbb mérveket öltene, a társadalom okvetlenül arra lenne kényszerítve, hogy maga is retrograd útra térjen, visszamenjen a primitív századok büntető eljárásáig, a túszerzésig s a katonai megtorlásokig.

2. *J. Gouzer*: „Theorie de crime“. E tanulmányban a szerző a büntett keletkezését nyomozza, annak benső törvényei szerint. Lombrosóhoz csatlakozva, elfogadja, hogy úgy a congenitális, mint a szerzett anomáliának megvan a maga szerepe az emberi cselekedetek eltérítésében azok normalis útjától, mindazáltal ezek csak többé-kevésbé kedvező körülmények lehetnek tetteik létrehozásánál; a talaj, melyből a bűnös tett kisarjadzik, egészen más. Ez a talaj. Gouzer felfogása szerint, a társadalom. Ha a társadalom nem léteznék, a büntett üres szó maradna. A nemzetek közti viszonyok világosan mutatják, milyenek lennének az egyesek közti viszonyok is a társadalom kötelékén kívül. Nem lenne sem jó, sem rossz, sem erény, sem bűn, csak haszon és kár.

Bizonyítgatja azután Gouzer, hogy az anormális nem azonos jelenésű a bűnösrel. Vegyünk egy megfontolatlan, izgatott, vagy éppen iszákos embert. Bizonyos, hogy ez az ember, ha cselekvésre kényszerítik, úgy fog viselkedni, a mint jelleme magával hozza. Ha verekednie kell, hévvel, tüzzel verekszik; de viszont ha nem cselekedetről van szó, azt ugyanazzal a lelkesültséggel fogja véghez vinni. Semmiben sem különbözik az úgynevezett normális embertől, mint abban a hajlamában, hogy messzebb ragadtatja magát ennél, ugyanazon indítóokok hatása alatt. Könnyebben túllép a megengedett határán, de viszont könnyebben szárnyal fel bizonyos emelkedettségre is.

Ellenben az úgynevezett normális ember is bír bizonyos kielégítésre váró szükségletekkel és szenvedélyekkel. Már most két dolog állhat elő. Vagy rendelkezik azon eszközökkel, melyekkel ezeket tisztességgel kielégítheti, vagy nélküli azokat. Ismét aztán, ha az ember és kívánsága tárgya közt akadály merül föl, csak két dolgot lehet képzelni: vagy azt, hogy szükségletei és szenvedélyei kevésbé erősek az akadálnál s akkor megfékezheti

azokat, vagy azt, hogy erősebbek az akadályoknál s akkor túlteszi magát rajtok.

Ily szempontból véve a dolgot — folytatja Gouzer — el lehet mondani, hogy nincs ember, a ki a büntett elől védve lenne. Mindenki elbukhatik, mindenki ugyanannyi jóra képes, mint rosszra, s minél erősebb egyikben, annál erősebb lehetne a másikban. Adandó esetben a kik legelőbb készek a jóra, lennének legelsőek a rosszban is. Az ember éppen jó tulajdonságai fogyatkozásaival bír. Ez nem azt jelenti, hogy bármelyikünk cselekedeteiben ugyanannyi lenne a jó, mint a rossz, csak azt, hogy a lehetőség mindkét irányban ugyanaz.

Bertillon, Henry Coutagne és Lacassagne-nak néhány bűnesetből merített terjedelmesebb orvosrendőri és szakértői véleményes jelentése után, dr. *Rouby* szolgál a füzetben néhány érdekes documentummal az elmebeteg büntettek kérdéséhez, psycho-pathologiai alapon. Négy osztályba sorozza általán a büntetteket; 1. olyanokra, a kik teljesen ép elmével rendelkeznek; 2. a kik korlátolt beszámíthatósággal bírnak; 3. elmebeteg büntettek az épelméjűség látszatával; 4. elmebeteg büntettek, kiknek megzavarodottsága kétségtelen.

E négy kategória közül ezúttal csak a harmadik csoportba tartozókkal foglalkozik, a milyen öt állott keze alatt, mindannyi gyilkossági mániában szenvedő, azzal az érdekes sajátossággal, hogy azokat akarták meggyilkolni, a kiket szerettek; kettő gyermekeit, kettő feleségét, egy pedig atyját.

Ketteje ezeknek teljes világos tudatával bírt rögeszméje borzasztóságának, s kétségbeesve védekezett is ellene. Imádták gyermekeiket, s készek lettek volna bármire is, csakhogy a kísértéstől meneküljenek. Másik kettő alternative volt erkölcsileg hangolva; olykor szerették feleségeiket, máskor pedig halállal üldözték őket. Egy végre a legjelentéktelenebb ok miatt akarta apját megölni.

Az első eset egy anyáé, ki rajongásig szerette gyermekeit, de mégis el akarta vágni nyakukat. Értelme teljesen világos volt, csak egyetlenegy rögeszme zavarta meg: az ölés vágya. Ha egy kést látott, valami ellenállhatlan ösztön hajtotta, hogy megragadja s gyermekeibe döfje. Ugyanezt az ellenállhatlan ingert érezte gyakran férjével szemben is, ha mögötte állt, míg ez dolgozott. Valami egyre ösztökölte, hogy felkapjon egy szerszámot s lehajló

férjét főbeüsse. Különös, hogy ez a rögeszme mindig csak éles, vágó- vagy szűrőeszközhöz maradt kötve; késhez, baltához, törhöz; sohasem jött volna eszébe, hogy gyermekeit doronggal üsse le, megmérgezze, vagy megfojtsa.

A második elbeszélte eset egészen hasonló az elsőhöz, azon különbséggel, hogy itt a gyilkolás ösztönét a patientsben először meggyilkolt nővére hullája ébresztette fel, a kit férje részegségében agyonütött. A gyilkos halál helyett csak pár évi fegyházzal lakolt, s ez az áldozat fivérébe mély boszúérzetet oltott. Mikor aztán sógora kiszabadulván, végkép máshova költözött, a beteg véres gyűlölete más tárgy híján egyszerre az ellen fordult, kit legjobban szeretett: saját kis leánya ellen. Pedig imádta leánykáját, kényeztette, óvta mindentől, de mégis meg akarta ölni. Sokszor próbálta leküzdeni iszonyú rögeszméjét, de hiába, nem bírta legyőzni, valami ellenállhatlanul hajtotta, úgy hogy kénytelen volt felébredni feleségét, hogy vigye el közeléből a gyermeket. Csak a gyermek távozása csillapíthatta le némileg.

Máskor ismét gyilkossági mániája célját változtatta, felesége ellen fordult, miután két héten át nem látta leánykáját, de másnap mindjárt visszatért eredeti tárgyára s a mellett bizarr ötletét úgy képzelte, mintha az baloldalan, a máj táján székelné s onnan izgatná agyát a tett végrehajtására.

Fölveti Roubly a kétségkívül érdekes kérdést, hogy ha e maniakus betegnek sikerült volna mindjárt eleinte, a mint tervezte, sógorát megölni, kétségkívül elítélték volna. Egyetlen orvos sem következtetett volna elmekeóros állapotra nála, s így enyhítő körülményekre vagy beszámíthatlanságra sem. Pedig betegségének későbbi lefolyása elvitázhatatlanná teszi, hogy már sógora meggyilkolásának szándéka sem eredt szabad elhatározásából.

„Többször előfordul — jegyzi meg Roubly — semmint hinnők, hogy a büntett nem egyéb, mint az elmekór első symptomája. Vétkeket hisznek büntetni, pedig csak korlátolt elhatározású beteget sujtanak.“ Hozzáfűzi e megjegyzéséhez, hogy vajjon ily esetekben, ha bebizonyul, hogy az elkövetett büntett az elmekór befolyása alatt követtetett el, nem volna-e méltányos a bűnper revíziója, hogy legalább, ha szabadsága nem, becsülete legyen visszaadható a szerencsétlen elítéltnak és családjának?

Röviden érinthetjük a harmadik esetet, mely egy V. nevű patientsről szól, ki nagy vadász létére, a ki mindaddig semmitől

sem félt sem éjjel, sem nappal, két év óta nem mehet át egy erdőn a nélküli, hogy kimondhatlan rettegést ne érezne. Megáll az erdőszélen, nem mer belépni sokszor órákig, s ha mégis elszánja magát, arczára halálsápadtság ül, haja égnek mered. Pedig nincs mit félnie, se vadtól, se gonosztevőtől. Valami titokzatos ejti rettegésbe, a halált sejti háta mögött, készen őt lesujtani. Ez a lelki állapot tart vagy három hétig, azután hirtelen nyom nélkül eltűnik.

Vadászat közben ha elejt egy madarat, fél fölvenni, habozik, hozzálép meg hátrál, lábát ráteszi, hogy ne lássa, így küzd magában percekig.

Tulajdonképeni öldöklési mániája azonban neje ellen irányul, kire féltékeny. Egész éjeken át látja, a mint késsel kezében kergeti őt szobáról szobára, vagy pedig ujját puskája ravaszán nyugtatva veszi célba.

Kétségtelen itt is, hogy ha V. a büntettet elkövetve, bíróság elé állítottatott volna, a kérdésekre teljes értelmességgel válaszolt, tettét féltékenységgel indokolta volna, s orvosi vizsgálat nélkül súlyos és beestelenítő büntetés lett volna sorsa.

Fölemlítjük még a füzetből a normális vagy eltérő agy-functiók tekintetében nyitott enquete eredményeit összefoglaló rovat néhány érdekes adalékját, melyek különösen a visualismus szerepét világítják meg a fogalomképzésnél, a sexualis inversio egy esetének autobiographikus leírását folytatólag, valamint két orvos egykori circusi clown, Busseuil volt. Tanulságos pszichologiai és erkölcsi tanulmány ez, mely rámutat arra a kérkedő cynismusra, mely az elítéltet jellemzi, ki „bátran akar nagyszámú nézősereg előtt meghalni“. Mindamellet a két jelentés megegyezik abban, hogy a látványban hiányzik minden emelkedettség. „A hajnali kivégzés, a látást elfogó katonai cordonnal, a feladatukat szégyenelni látszó hóhérokkal — csak egy új, takargatott büntett benyomását kelti. Ha a kivégzés által a tömegre akarnak hatni s feltartóztatni a gyilkos karját, akkor a legvégső igazságszolgáltatásnak fényes nappal kell történnie, emelt verpadon, bizonyos apparatussal, mely elfödje a szertartásban azt, a mi benne megbotránkoztató és nemtelen“.

Még érdekesebbek *Leon Blanc* dr. észleletei az elítéltek annyit dicsért bátorságáról. Ő ebben nem bátorságot lát, hanem

csak konok érzéketlenséget, az érzések mély perversióját; mint a hogy egy hysterikus elszenvadni képe s a szúrást egészen fájdalom nélkül. úgy ezek az elvetemült bűnösök is, kik nevetségesen csekély előnyért kockáztatják életöket, nem törődnek bűneik következményeivel, saját sorsuk épp oly kevésé aggasztja, mint áldozataik sorsa. Az élet, még saját életük is, keveset nyom előttük, s az erkölcsi érzék ugyanazon hiánya, mely képtelenné teszi őket becsületos kenyérkeresetre, a kivégzés borzalmasságának érzetét is kiirtja belőlük.

* * *

A „*Nouvelle Revue*“ ez évi július elseji számában figyelemreméltó tanulmányt találunk *Charles De Müry* gróf tollából a „Politika lélektanáról“ („*Esquisse de psychologie politique.*“) A tárgy valóban érdemes a kifejtésre, mert a gyakorlati politika tárgya az ember, embertársához való viszonyában, tehát az emberi természet közös elemei, gyarlóságai és erényei, érdekei és vágyai döntően hatnak be a gyakorlati cselekvés rugójára. Itt természetesen a politikát nem tudományos értelemben kell értenünk, hanem mint a közügyek vezetésének tényleges módját. De nyilhatik-e épp azért az emberi lélek tanulmányozására hálásabb tér, mint az a roppant mező, melyen annyi ember, annyi elmélet áll harczban, melyen az incidensek oly gyorsan váltják fel egymást, s a jó és rossz szándok annyi alkalmat talál érvényesülésére. A politikai harcztéren valóban oly nagy érdekek vannak lekötvé, tárgyaikban, eredetükben annyira változók, hogy nem is lephet meg, ha azok a lélekre igen bonyolult fluctuációk bélyegét nyomják.

Szabad és demokratikus társadalomban az események rohamosabbak levén s a politikával foglalkozók is számosabbak, mint egy absolut fejedelem által kormányzott vagy aristokratikus államban, nagyon természetesen a jellemeknek is nagyobb sokfélesége, több nagy eszme és több közönséges cselszövény köti le figyelmünket. Nem szorul semmi bizonyításra, hogy a közeleti szereplés leghathatósabb rugói minden időben a nagy-ravágyás és személyes érdek voltak, csupán az utak mások, melyeken át különböző időkben célját érhetni reméli, a szerint a mint a nép vagy egyesek souverainitása az, a melynek bizalma megnyeréséről van szó.

Nagyobb része *Charles de Müry* tanulmányának a politikai jellemek és helyzetek sokszor kegyetlen de mindig találó analysisét adja, s a kép, melyet így rajzol, meglehetősen sötét és vigasztalan. Az erkölcsi fejlődés törvényei, az ethikai világfejlődés gondolata egészen háttérbe szorulnak a személyes és mindennapi érdekek ezen harczában. Több szellemmel, mint mélységgel árnyékolja a politikai carriére körvonalait, például a választások esélyeit, néhol egészen szórászhasonlatos és fölösleges casuistikába csapva át.

Sikerülten ostromoz bizonyos politikai előítéleteket is, melyek a pártszempontok egyoldalúságaiból veszik eredetüket. Ilyen a politikai pártállás-változtatások iránti indokolatlan idegenkedés. Az elhagyottak ezt nem tudják megbocsátani, a régi coenaculumok bizalmatlanok és nem látnak ily lépésben egyebet, mint a sikeres előbbremenetel eszközét. Pedig ez a szempont éppen nem jogosult a szabad véleményeken alapuló kormányrendszerekben. Vajjon — kérdi Müry — a parlamenti vita és a sajtó eszmecsereje célja nem-e éppen az, hogy meggyőzze és megtértítse az ellenfeleket? Máskülönben a sajtó és szólásszabadság nem volna egyéb a hiszékenyek számára felállított törnél, meddő szóharcz, mely nyomtalanul tűnne el és érintetlenül hagyná az ellenkező meggyőződéseket. Ha üldözzük azokat, kik a parlamenti intézmények célja és szelleme szerint meg hagyják győzni magokat mások okoskodásaitól, akkor mirevalók az újságok és a szószékek agitálásai? Ostracismust gyakorolni a neophytákkal szemben azon ürügy alatt, hogy megtérésük nem őszinte, annyi, mint beismerni, hogy a szónok és publicista csak mesteremberek, kik azonban tulajdonképen senkire sem képesek hatni.

Egyformán elítélendő az a politikai iskola, mely semmit sem hall, semmit sem lát, semmit sem tanul, csak puritánságával takarja szellemi törpeségét és az, mely kényelmes módon lebeg az összes pártok közt, nem mintha egyiket otthagyná a másikért, hanem mert szürke semlegessége mindegyikhez egyformán simul. Az amolyan szabásu politikus komoly, kimért, ünneplés magatartása csak por azok szemében, kiknek hiányos emberismerete nagy jellemet sejt konok hozzáférhetlenségében, viszont ezeknek meggyőződés és programm nélkül való határozatlansága minden combinatióban lehetségessé teszi embe-
rüket. Valóságos mozaik-szerű lények ezek, az összes politikai

pártok és csoportok töredékeiből összerakva és sajátzerű ragacs-
 csal összetartva. Minden különböző vélemény talál bennök valami
 önmagának megfelelőt s ők boldogok ebben az eclecticismu-
 sokban. Kedvesek, udvariasak, mindenkire alkalmazkodók, a nél-
 kül, hogy bárkit kompromittálnának, kitűnően beválnak abban,
 hogy mások betört üvegeit összeragaszszák, s elrejtsek utána a
 repedéseket. Az ilyenek alapján minden rendszerrel szemben
 indifferensek lévén, éppen azért szögletességük sincsen. Ha oly-
 kor „lavirozni“ kell, a mi zavaros időkben sokszor megtörténik,
 akkor az ilyen szabású politikusok egyenesen szükségessé
 válnak; velük ki lehet kerülni azokat az éles szírtfokokat, melyekre
 nyersebb politikus menthetetlenül beleütődnek. Egyszerű, világos
 helyzetekben talán ő maga gyanus és képességei nélkülözhetők
 volnának, a mikor egy darabból faragott emberekre van szük-
 ség, de a bonyolult válság óráiban övék a jövő. Hajójukat
 nem kormányozzák a révbe, de a hullámok csapásait elkerülni
 egyedül ők alkalmasok.

Mint látni való, *Charles de Müry* meglehetősen hű tük-
 röt tár a jelenkor politikai kapacitásai elé. Sorai szinte meg-
 elevenednek s a pártélet chablonai pszichológiai tartalmuk szerint
 sorakoznak fejtegetései alatt. Mindenesetre jogosult és nagyon
 realistikus módja a politikai küzdelmek története felfogásának,
 mely már annyi elmét foglalkoztatott. Plato és Aristoteles úgy
 tekintették azt, mint az emberi cselekvés legszebb terét, ellen-
 ben Aristophanes kérelhetlen iróniáját szegezte ellene. Ciceró
 egyként kimutatta a polgári élet körében eszközölt üdvös javítá-
 sáit és felforgatásait; Thucydides bölcs pártatlansággal vizsgálta
 bölcs alkotásait és féktelen romlásait, Titus Livius hatalmas
 szellemét, Tacitus bűneit és gyarlóságait vázolta elénk. Machia-
 velli hideg cselszövényeit, La Rochefoucauld és La Bruyère üres
 hiábavalóságait tárta fel; Bossuet fenséges harmoniát, Vico az
 emberi szellem örök körforgását látta benne; Boetius szolgálása,
 Hobbes pedig szabadoságai ellen kelt ki s míg Montesquieu
 törvényeit igyekezett meghatározni, addig egy XVIII. század-
 beli bölcsész nem habozott kimondani, hogy „a politika az embe-
 rek rászédésének tudománya.“

Eugène Simon a mezőgazdasági válságból kiindulólág a köz-
 ségi tulajdon rendszerének egy új programját formulázza, melyet
 míg egyfelől a történeti múlt intézményének ismer fel, egy-

szersmind a jövőbeli kibontakozás útjaként jelöl meg az agrár-socialis problémák jelenlegi bonyodalmaiból. Nagy Károly császárra vezeti vissza a kötött kisbirtok intézményének eredetét, melyet csak a nyugati birodalom felbomlása szüntetett meg, de vannak még ma is francia községek, melyekben fenmaradt az elidegeníthetlen kisbirtok elve, s biztosító bástyáját képezte a lakosság boldogításának.

Különösnek és sajnálatosnak tartja, hogy éppen most, mikor a nagyipar fejlődése a vidék lakosságát ellenállhatlanul csábítja a nagyvárosokba, éppen most akarták a végső csapást mérni a községi tulajdon rendszerére.

Mert látnivaló, hogy a földbirtok és annak művelése közti kapocs mind tágabbra lazulása, a mezőgazdaság és ipar mind teljesebb elkülönződése és különösen a nagy ipari műhelyek összetorlódása távol a vidéktől, rendkívül nehézzé tették a kisgazdák, a mezei munkások s általában a vidéki népesség helyzetét. A mindjobban csak a mezei munkára és a gazdasági évszakok idejére korlátozott munkabérek Franciaországban is elégteleneknek bizonyulnak. A bérletek hatvan év óta csaknem megnégyszereződtek, minden egyéb ok nélkül, mint az elhelyezést kereső tőkék versenye miatt. Rendkívüli módon növekedtek a közvetett adók is, valamint a fogyasztási cikkekre vetett vámok, melyek természetesen csökkentik az eladást, s következőleg az értéket is, s így utolsó sorban a termelő munkára súlyosodnak.

Mind e jelenségek lehangolják a kisbérlelőket s a mezei munkásokat s őket a városok felé hajtják természetszerűleg. Ha a mozgalom tovább tart — mondja Eugène Simon — földművelés rövid időn csak a nagy tőkepénzesek és nagy szövetkezetek kezeiben lesz lehetséges. Nem vizsgálva itt azt, hogy vajjon a földművelésnek ez a formája kedvezőbb lesz-e a termelés és a lakosság érdekeire, annyi bizonyos, hogy mivel lehetetlen kívánni, hogy egy egész terület csupán néhány ezer magános vagy társaságba állott nagy tőkepénzestől műveltessék, tehát elő fog állni az az idő, midőn a hazai föld nagy része műveletlen és értéknélküli marad.

A helyzet — jegyzi meg E. Simon — már is oly komoly, hogy említeni lehetne földbirtokosokat, kik hajlandók volnának uradalmaik több, mint tizedrészét átengedni a községeknek,

csakhoggy visszatartsák rajta a lakosságot s többi földjeiknek visszaadják a munkát és értéket.

Az embernek a földhöz lánczolására teremtette meg Amerika a Home stead törvényt, míg Anglia 1892-ben a *Small Agricultural Holding's Act* útján biztosította a községeknek azt a jogot, hogy kisajátíthassák azon nagybirtokosokat, kik vonakodnak nekik eladni a szükségeseknek vélt területeket, végre újabban Oroszországban is egy ukáz állította helyre a *Mir*: az orosz község földjeinek elidegeníthetlenségét.

Bírálgatva mindez intézkedéseket, Eugène Simonnak a Home Steadra mindenekelőtt az a megjegyzése van, hogy ez. 12 hektár földnél alkalmazva s a szülők akarától függve nem nyújt a jövőre nézve elég garantiát s állandóságot. Viszont a Small Agricultural Holding's Act csupán a földtulajdonnak a parasztok előtt könnyebben hozzáférhetővé tételére szorítkozva, a nélkül, hogy annak megtartását is biztosítaná, több angol államférfi véleménye szerint sem felel meg minden várakozásnak. Végre a *Mir* földjének elidegeníthetlensége, mely a községre bizza, hogy meghagyja-e a földek közös hasznélvezetét, vagy pedig minden évben újólág feloszsa azokat, túlságosan collectiv s nem enged elegendő szabad tért a hasznélvezők kezdeményeinek, felelősségének és állandó szükségleteinek.

Ennél szabadelvűbbnek s egyszersmind gyámolítóbbnak tartja Eugène Simon a francia községi tulajdon rendszerét. Itt körülbelül 2,500.000 hektár föld képezi még a községek tulajdonait, melyből 700—800.000 hektárra lehet tenni a művelés alatt álló vagy művelhető földek területét. Annyit tenne ez, mint 7—800.000 családnak biztosíthatni az életfentartás eszközeit, még akkor is, ha a hasznélvező bizonyos arányos ellenszolgáltatásra lenne kötelezve.

Csakhoggy szükségesnek tartja a szerző, hogy az egyenes ágon való átruházási jog mellett jogot adjanak a hasznélvezőnek arra is, hogy házat emelhessen a maga részére, s ha gyermeke nincs, örökbe fogadhasson valakit, ki ugyanolyan czímen lenne öröklőképes, mint hasaját természetes gyermeke volna. Továbbá óhajtaná, hogy a község engedélyével és jóváhagyásával földjét kicserélhesse mással, föltéve, hogy a másik terjedelme és termékenysége nem áll az első mögött. Ha azonban a községi rész örökség útján oly leányivadékokra szállna, kik házasság

következtében kénytelenek lennének elhagyni a községet, vagy pedig rendelkezési képességükben korlátozt gyermekekre: akkor e rész természetesen visszazállana a községre, csupán a felmenők beruházások által eszközölt értéktöbblet erejéig való kárpótlás volna kötelezőleg kimondandó.

Számít Eugène Simon arra is, hogy a földtulajdon szabad adományozás útján is jelentékenyen szaporodna. Sok kisbirtokos örülne, ha azzal biztosíthatná birtokát az osztály és elidegenítés útján érhető szétदारabolás ellen, ha földjét a község oltalma alá adhatja, föltéve, hogy két-három nemzedéken át biztosítatik annak bírása gyermekei számára.

Azzal is számol Eugène Simon, hogy a községi javak ma már a keleti departementok kivételével alig foglalnak magukban szántóföldeket, de mindenütt vannak erdők, legelők, melyeknek bizonyos részei alkalmas munka útján könnyen átvolnának alakíthatók. A szükséges javítási beruházások megtétele s a földek parcellázása után, az egyes részeket akár sorrend, akár sors-húzás szerint bocsátának a lakosok rendelkezésére.

Fejtegeti azután azokat a feltételeket, melyekhez képest a községbeli haszonélvezőknek mód volna nyújtható maguk között hitel- és segélyszövetkezetek alakítására, melyek segélyével könnyű visszafizetési föltételek mellett juthatnának olcsó kölcsönökhöz, házépítés, birtokvásárlás, gyermekek kiházásitása stb. céljából.

Itt rámutat a Schweizban, Vallis cantonban több helyt meggyökerezett családi pénztárakra, a melyet Sainte-Croix községben is alapított 1754-ben Pierre Jaccard oly czélből, hogy bizonyos tartalékot teremtsen, mely idővel segélyforrássul szolgálhasson utódai közül azoknak, kiket sorscsapás, tűzvész, áradás, jószágainak pusztulása ért. A tartaléktöke, a tehetősebb családtagok adományai által is gyarapítva, kisebb-nagyobb kölcsönöket nyújtott zavarba jött családtagoknak, évjáradékkal látta el a magával tehetetleneket, szóval minden irányban áldásosan működött.

Ismerteti azután a nálunk is meghonosodott Raiffeissenféle változó tőkájú, de egyetlen község határain belül működő gazdaszövetkezeteket, melyek csak meghatározott célra, biztosíték mellett nyújtanak tagjaiknak kölcsönt a szükséges időre, teljes lejáratra, vagy pedig a kölcsönt vevő bevételeivel összevágó, előre meghatározott törlesztési terminusokra. Természetesen e

már nálunk is elterjedt s Németországban, Ausztriában, Oroszországban ezernyi számban fennálló szövetkezeti rendszer Franciaországban még eddig nem talált utánczésára.

Így képzeli megvalósítandónak a jeles francia közgazdasági író a jövő gazdasági reform-programját, kezdve alulról, a kisbirtok legjobban fenyegetett, legsürgösebb támogatásra szoruló gazdaközönségén.

* * *

Annales de l'école libre des sciences politiques. Neuvieme année nr. 4. Juillet 1894.

E füzet tartalmából kiemeljük *D. Zolla* közleményét „a föld értékének és jövedelmének ingadozásáról Franciaországban a XVII. és XVIII. században“. A közgazdaság történetének tanulmányozói előtt nagyjelentőségű kérdéssel birkózott meg ebben a szerző, roppant anyagot halmozva össze e mindvégig documentarius és nagy apparatussal írt cikksorozatában, melynek alapjául a gazdasági termények ára ingadozásának három periodusát veszi fel a mult században, XIV. Lajos kora utolsó éveitől 1720-ig, azután innen 1750—60-ig s végre XV. Lajos uralkodása utolsó éveitől a forradalomig. Az első korszakot az élelmi cikkek aránylagos magas ára határozza meg, melyet a második időszakban jelentékeny csökkenés követ, hogy újra emelkedésnek adjon helyet. Ez ingadozások okát nem csupán a politikai eseményeknek, hanem főleg a népességi viszonyok hullámczásának tulajdonítja. Az 1760-iki emelkedő árak összefüggnek a népesség gyors növekedéséből eredő kereslet fokozódásával.

De még tartósabb hatása volt talán a nemes érczek vásárló ereje változásainak az árhullámczásokra, mert nem kell feledni, hogy a gabonaárak depressióját és 1760-tól kezdődő gyors emelkedését ugyanekkor Angliában is észlelték, daczára az 1689 óta engedélyezett szabad kivitelnek. S valóban Michel Chevalier is a gabonaárak és a föld hozadékának emelkedését a XVIII. század második felében a nemes érczek általános elértéktelenedéséből magyarázza ki. Ez pedig oly általános gazdasági jelenség, melyet egészen véletlen események, új bányák fölfedezései stb. idéztek elő, s mely semmivé, vagy legalább elégtelenné teszi Ricardo theoriáját a földjáradékról.

Áttérve a mezei munkabérre, kimutatja Zolla azoknak

viszonyát az élelmi szerek drágulásához a mult század folyama alatt, s utal arra, hogy míg az élelmi szerek ára ma megnégyszereződött, a kenyér kivételével, addig a munkabér az előbbinek csak háromszorosát érte el. A mezei munkásnép, melynek munkabére a mult század alatt átlag egy frank volt napjára, a gabonatermékek ára emelkedéséből nemcsak hogy hasznot nem látott, de az helyzetét még rosszabbá tette. Igaz, hogy egy részök földbirtokkal is rendelkezvén, hasznot húzott a gabonaárak emelkedéséből. De nem mindegyiköknek volt földjük, s az ilyeneket mi sem kárpótolta munkabérök tényleges csökkenéseért. Így tehát az élet megdrágulásának egyenes következménye volt a munkabér reductiója s a munkásnép helyzetének rosszabbodása.

Fontos jelenségnek tartja Zolla a gazdaságtörténelem ezen tényét a javak elosztásának szempontjából. Világos — úgymond — hogy a föld hozadékának emelkedése és terményeinek drágulása 1750-től csak a földtulajdonosoknak és munkáltatóknak vált javára.

Tehát igaza volt Turgotnak, ki egy helyt így fejezte ki magát: „Az egyszerű munkásnak, kinek csak két keze és szorgalma van, nincs egyebe, mint a mit sikerül másoknak eladnia verejtékéből. Ezt többé-kevésbé drágán adja el, de ez a több-kevesebb nem egyedül tőle függ, hanem azon egyezségtől, melyet azzal köt, ki munkáját megfizeti. Ez, a mennyire lehet, olcsón fizeti meg; mivel sok munkás közt választhat, azt szereti jobban, ki olcsóbban dolgozik. A munkások tehát kénytelenek egymás tetszése szerint lenyomni béreiket. Mindennemű munkánál megtörténhetik, sőt meg is történik, hogy a munkás bére csak arra szorítkozik, a mi nélkülözhetlen önfentartására“.

Colonjon a társulási jog történetének rendszerét adja elő Franciaországban (De l'association), bevezetöleg különbséget téve oly társaságok közt, melyekhez önkéntelen, születésünknél vagy polgári törvényeknél fogva tartozunk, s olyanok közt, melyek csak facultativok, s melyekhez csak kifejezett akaratból csatlakozunk. Ez utóbbiak ismét erkölcsi jellegű, vagyis ideokratikus társulatok lehetnek (vallási, tudományos, filantropikus) és vagyoni czélokon alapulók.

Ezen fonállal kezében vezet végig az ancién regime és a forradalom intézményein, hogy a jelenkoron végezze.

A nem önként választott társulási formák közt felsorolja

a családot, a községet és a katolikus (?) vallást, a másodikat — azt hiszszük, tévesen — azon átalakulásból vezetve le, mely a XII. században az ember egyéni szabadságát és a városok szabad szervezkedését proclamálta, szabadság charták alapján, a földesúri önkény túlkapásai ellen, s kezdetben a királyi tekintély támogatásával. Mindamellett lentebb már elismeri, hogy a község tulajdonképen a törzsszervezetből fejlődik ki, s a családi közösségnek mintegy folytatása. Természetesen történelmileg ez két különböző dolog, a mennyiben a község állandólag a földhöz kötött s egymással rokoni, szomszédsági vagy érdekeltségi viszonyban álló családokat egyesített magában.

Érdekesen commentálja azonban, hogy a mult századbéli vidéki, sőt városi népességnek is mily tökéletlen fogalma lehetett az államról, midőn egyetemesebb műveltség nélkül, könnyű közlekedési eszközök híjában, alig bírhattak értesüléssel a politikai események felől, sőt nem is nagyon érdeklődhettek azok iránt, tekintve, hogy részvételök nélkül mentek végbe.

Részletesen megy végig aztán a katolikus egyház szervezetén, a káptalanok, congregatiók, egyetemek, collegiumok, a czéhek és ipartestületek jellemzésén, röviden érintve az ancien régime kereskedelmi társulatait, azoknak két külön formájában, a részvénytársaságokban és bizományi társaságokban. A forradalom az egyének polgári, politikai és ipari szabadságát biztosította. De ezen felszabadítás folytán izolálta is egyúttal a mindenható államban. Ez az oka, hogy a jelenkorban már erejét fokozó önkéntes társulások útján igyekszik elérni oly eredményeket, melyeket egyesek erőfeszítései el nem érhetnek.

Számszerű adatokban bővelkedő hosszabb tanulmányt ír e számban *Henri Brenier* is India ipari fejlődéséről, kimerítő adalékot szolgáltatva vele a kelet nagyiparának fejlődéséhez. *Pouzet* a directorium politikájáról értekezik, oknyomozó módon, annak időnkénti megújulását véve alapul; míg *Arnaud* a belga választási reform előzményeit adja elő. Részint a lefolyt választások, részint a nálunk is küszöbön álló parlamenti reform szempontjából felettébb időszerű cikkből kivonatoljuk a következőket.

Az 1893-iki választási törvény Belgiumban első módosította lényegesebben az 1831. február 7-iki alkotmányt, Európa legrégebbi alkotmányát. Az akkori nemzetgyűlés oly szabadelvűen

dolgozta ki a közszabadságokra és polgári jogokra vonatkozó alkotmányos elveket, hogy az 1893-iki revisionisták sem találtak változtatni valót sem a sajtószabadságon, sem a gyülekezési és társulási jogon. Összes törekvésük a politikai választói jog reformjára vonatkozott, mint természetes és elkerülhetlen következményére a belga nemzet politikai és erkölcsi fejlődésének. 1830 óta Belgium népessége csaknem megkétszereződött, a népesség anyagi helyzete megjavult a földművelés és ipar terén tapasztalt nagy előhaladás következtében. Magától értetődő, hogy 135.000-nyi száma a választóknak nem felelhetett többé meg egy 6 milliónyi nemzet úgy belső, mint külső szükségének. Ebből a 47. §. revisiója elutasíthatlan követelményként jelentkezett.

Ez a szakasza az alaptörvénynek a választói jogot mindkét törvényhozó testület tagjai választásánál 20 frt egyenes adó fizetésétől tette függővé. A választók számának elégtelensége s a census-rendszerből támadt visszaélések azonban feltartóztatlanul sürgősnek mutatták a reformot, s így történt, hogy a különböző rendszerek közt ingadozva, végre a „vote plural“ formájánál állapodott meg a közvélemény. E szerint jövőben minden 25 éves belga, ki legalább egy év óta lakik ugyanazon községben, választói jogot nyer. Ha pedig e sarkalatos föltételekkel az alkotmánytörvényben megállapított más föltételek is találkoznak, így a betöltött 35 év, meghatározott katasztrális értékű ingatlan birtoka, bizonyos jövedelem, vagy takarékpénztárban elhelyezett összeg kimutatása, akkor ez két szavazatot biztosít. Végre a felsőbb tanintézetek tárgyainak megfelelő, s akár egyetemen szerzett diplomával, akár az elfoglalt állás jellegével támogatott képesítés két pótszavazatot biztosít a belga állampolgároknak, megjegyezve, hogy a szavazati jog ezen cumulatíója három szavazatot meg nem haladhat.

Az új választási törvény a senatus tagjainak összeállítását is lényegesen érinti. Eddig a képviselői kamara s a senatus ugyanazon választó közönség bizalma alapján gyakorolta jogát. A senatus tagjainak nagyobb részét ezután is közvetlenül fogják választani az új 47. §. szerint összeírt listák alapján; de azonkívül a senatus az ország administratív területei szerint változó arányban a törvényhatóságok által közvetve választott bizonyos számú taggal is ki fog bővülni, kiknél semmi választói census nem kívántatik meg.

Midőn a választói reform kérdése ekként fölvetetett a két kamrában, a katolikus párt bírt többséggel, úgyde a revisionista mozgalom legbuzgóbb szóvivői a socialisták voltak. Mielőtt a katolikus többség engedett volna a Bernaert-ministerium óhajainak s a választási reform föl vételét elhatározta volna 1890-ben, előbb azt ismételten visszautasította. Maga a liberalis tábor is meg volt oszolva e kérdésben. A cabinet a kisebbségek arányos képviseletét akarta érvényre juttatni az alkotmányreformban, a mi azonban egészen más jelentőséggel bír, mint a választói jog kiterjesztése. Mindamellett nincs kétség benne, hogy e kérdéssel is mihamarább foglalkozniok kell a választó gyülekezeteknek, kibontogatva azt abból a határozatlan ködből, melybe eddig Féron és Helleputte formulájában burkolva voltak. Valódi orvoslása lesz ez azon állapotoknak, melyek az ország nemzeti egysége szempontjából tarthatatlanok. Mert Belgiumban a választások rendkívül változó nagyságú választókerületek szerint történnek, némelyik egy, másik 16 képviselőt választ. A katolikus irányzatok a flamand vidékeken, a szabadelvű eszmék a wallon vidékeken vannak túlsúlyban. A 47. §. módosítása most megtízszerezte a képviselők számát, s éppen azért — mondja Arnaud — nem minden aggodalom nélkül látjuk a küzdelmet ily viszonyok közt fejlődni tovább.

—n—r.

* * *

Vettük a következő czímű füzetet: „*Le mouvement social en Hongrie, par Jules Mandello. Extrait de la 'Revue Internationale de Sociologie'. 2-e Année. Nr. 3. Mars 1894. Paris. V. Giard et E. Brière 1894.*“

Az ismert közgazdasági író ebben azokat az újabb törvényhozási intézkedéseket ismerteti és bírálja, melyek Magyarországon az utóbbi években történtek úgy a mezőgazdasági, mint az ipari munkásviszonyok terén. Ehhez bevezetésül nagy vonásokban adja elő Magyarország népesedési és birtokstatisztikájának főbb eredményeit, a kiegyezési politika történetét, a pártok és nemzetiségek egymáshoz való viszonyát.

Magyarországon a társadalompolitikai reform nem haladt még annyira előre, mint akár Németországon, akár Ausztriában. Az 1884-iki ipartörvényben kifejezett munkásvédelem, a mennyi-

ben ez a munkások egészségügyi viszonyaira, életbiztonságukra és erkölcsi érdekeikre vonatkozik, korántsem kimerítő és nagyrészen még ma is végrehajthatatlan.

Csattanós például hívja föl a szerző pl. azt, hogy bár e törvény fölhatalmazza a ministert, hogy rendeleteileg intézkedjék azon veszedelmes vagy egészségtelen ipari foglalkozások megállapításáról, melyekben tilos 16 éven aluli munkásokat alkalmazni; ily rendeletünk még most, tíz év eltelte után sincs.

Éppen ilyen a kormány 1893. évi jelentése, mely megjelöli ugyan a gyárfelügyelők által constatált törvényellenességek nagy számát, de hozzát teszi, hogy mostanáig a törvényt kijárató vállalkozókat nem büntette meg, hanem csak azon esetben tartja fenn a törvény teljes szigora alkalmazását, ha a visszaélések ismétlődnének. Pedig — jegyzi meg szerző — a törvény büntető rendelkezései nem azért vannak, hogy azokat ne alkalmazzák.

A törvényben megszabott félórai munkaszünetekről is úgy rendelkezett a kormány, hogy azoktól el lehet tekinteni ha a munkaidő nem haladja meg a 10 órát.

De még több hiányt talál a szerző az adminisztratív organumaiban. Az 1887 óta működő gyárfelügyelői személyzet száma igen csekély, és az 1893. évi törvény, mely a gyárfelügyelői intézményt szabályozza, félreismeri célját, mert nemcsak a gyárak felügyeletét s a munkások érdekei megóvását teszi feladatukká, hanem az ipar fejlesztését, s a vállalkozók támogatását is. Ez pedig két egészen ellentétes irány, melyet egyeztetni lehetetlen.

Hibáztatja a szerző azt is, hogy a gyárfelügyelői intézményről szóló törvény keretében talál megoldást a balesetek elleni védelem is. Ez az oka, hogy véletlen balesetek eseteiben a munkásoknak adandó kártalanítás igen csekély. Törvény csakis a vasúti balesetek tekintetében elvállalt felelősségről intézkedik, s így a kártérítési eljárás fejletlen és nehézkes procedurája folytán a munkaadókkal szemben érvényesíthető magánjogi igény fölöttébb problematikus természetű.

Évek óta sürgetik — folytatja — a balesetek elleni kötelező biztosítást, sőt törvényjavaslatokat is dolgoztak ki, de a dolog mégis abban maradt. A munkás-balesetek elleni magánbiztosítás pedig az ipari munkások felét sem számítja sorai

közé, annál kevésbé a mezei munkások nagy tömegét, kiket pedig mindjobban fenyeget a gépek egyre kiterjedtebb alkalmazásából eredő veszélyek eshetősége a gazdasági foglalkozásnál.

Kötelező biztosítás még csak a betegségek ellen áll fenn a kereskedelmi, ipari, bányá- és szállítási alkalmazottaknál, de ezeknek eredménye sem ítéhető még meg véglegesen; bizonyos gyárak és ipartestületek azon törekvése pedig, hogy gyári vagy testületi segélypénztárakat alakítsanak, ellenkezik a munkások egyetemes érdekeivel.

Szól aztán a szerző a vasárnapi munkaszünetről, a nagy állami vállalatokról, s szembeállítja Amerika és Anglia példáját, hol az állam szerződészerűleg kötelezi a nyilvános vállalatokat a munkásokkal szemben bizonyos minimális munkabér és maximális munkaidő megszabására; Magyarországon, a hol ily vállalatok is fiscális szempontból kezeltetnek; ezért a munkások helyzete állami vállalkozásoknál még rosszabb, mint magánvállalatoknál, miért is nehéz volna az államnak a magánvállalkozókat rászorítani a munkások sorsa javítására.

A mi a munkások szervezkedését illeti, constatálja, hogy vannak ugyan munkástársulatok, de ezeknek csak a munkások csekély része tagja. A magyar kormány inkább ellenséges magatartást tanúsít a munkások szervezkedésével szemben, nehéztik ezt a hatóságok akadékoskodásai is a gyülekezési és társulási jog tekintetében.

Összehasonlítja azután a füzet a legutóbbi (1893) évben lefolyt munkássztrájkok eredményeit, melyek közt legnagyobb arányu volt a budapesti fegyvergyár s a pécsi kőszénbányák munkaszünete, amott 1500, emitt 2700 munkással. Kiténik ez összehasonlításból, hogy a legnagyobb sztrájkok eredménytelenül végződtek a munkásokra nézve, s csak a kis iparágaknál volt a munkásoké a diadal.

A szocialista irányzatra nézve kiemeli, hogy 1893. év óta két párt van keletkezőben, a nemzetközi socialista program alapján álló sociál-demokrata párt, s a nemzeti demokrata párt, melynek hívei száma sokkal csekélyebb s alakulására a nemzeti aspiratiók, az idegen munkásokkal való gazdasági verseny s a bourgeoisie támogatása voltak mérvadók. Ez utóbbi a május elseji tüntetések ellen van, a 10 órai munkaidőt akarja s munkaszünetek esetein gyakran a vállalkozók mellett foglal

állást. Ellenben a social-demokrata-párt megünnepli a május elsejét, nyolcz órai munkaidőt hangoztat, sürgeti a munkásérdekerek erélyesebb védelmét, maga akarja választani az ipari és gyári felügyelőket és szószólója a nemzetközi socialismus egész programjának. Sajnálattal mutat rá végül a szerző, hogy hazánkban a szövetkezeti eszme lassan foglal tért, daczára az agráriusok agitációinak s eddig inkább csak hitelszövetkezetek létesültek. Tudni véli azt is, nem tudjuk, mily alapon, hogy a kormány és parlament hajlandónak nyilatkozott volna a szavazati jogot kiterjeszteni bizonyos munkásosztályokra.

Általában röviden, de velösen és tárgyilagosan mutatja be Mandello dr. röpirata a magyarországi munkáskérdés lényegét a külföld előtt.

* * *

«*A vargyasi Daniel-család a közpályán és a magánéletben*» — ily cím alatt gyűjtötte össze és bocsátotta közre többek közreműködésével dr. Vajda Emil székelyudvarhelyi tanár azt a körülbelöl 500 darabra menő okiratot, melyek a Daniel-családnak egykor a fejedelmekkorabeli Erdély politikai életében való jelentékeny szereplésére vonatkoznak. Daniel István, Daniel Ferencz, Daniel János többé-kevésbé tényezők voltak Erdély ügyei vezetésében; egyik fontos követségeken járt a portánál, Bécsben; a másik Apaffy Mihálynak volt bizalmas embere és tisztviselője; akadt, a ki politikailag erősen compromittálva szenvedett súlyos fogságot, de mindegyiket szoros atyafisági kötelékek fűzték Erdély legelőkelőbb főúri családaihoz, s gazdaságuk, udvarházuk a régi erdélyi magyar társadalom mikrokosmikus képét nyújtja a regényes Székelyföld egy kies zugában. Nemcsak családtörténeti és genealogiai adatok tehát azok, melyeket e gondosan, chronologiailag összeállított okmányokból meríthetünk, hanem az eseményeknek nem egy tekintetben fontos megvilágításai. Jog- és gazdaságtörténeti szempontból is becses adalékokat találunk az okiratok közt az erdélyi jogélet számos intézményére vonatkozólag, látjuk a «fogott emberek» biráskodásának sajátos ususát, a régi választott bíróságok egy tipikus nemét, betekintést nyerünk a hajdani fejedelemségnek az anyaországtól oly sokban eltérő patriarchalis viszonyaiba, az úrbéri és jobbágyrendszerekbe, számos érdekes és jellemző vonással tarkítva.

Azután kidomborodik teljes historiai hűségében előttünk a XVII. század egy megkapó családi drámája, a szép Tarnóczy Sára elrablása a Mikes-fiúk által, melyből Kemény Zsigmond genie-je szötte 200 évvel később egyik legremekebb regényét, az «Özveggy és leányát». A nemzeti mult búvárlójára nézve sok tanulságost rejtenek ez okiratok, melyek legnagyobb része most lát először napvilágot, és pedig a latin nyelven írottak is a gondos magyar fordítás mellékletével. Összeállításukért dicséret illeti a jeles fiatal búvárt, ki a tudományos világ figyelmére méltó munkát végeztet a Danielek archivuma közzétételével. A kötetet lendülettel írt előszó és áttekintés vezeti be.

—*n*—*r*.

* * *

Politika. Írta Concha Győző. I. kötet. Alkotmánytan. Ára 6 frt.

Ez a címe a Concha Győző egyetemi jogtanár legújabb vaskos kötetének, mely legközelebb az Eggenberger-féle könyvkereskedés kiadásában megjelent. A műről beható ismertetést hozunk folyóiratunk jövő évfolyamának 1. számában. Addig is szerzőnk Előszavának néhány jellemző sorával óhajtjuk tájékoztatni a szakközönséget a mű tárgyáról, irányáról és módszeréről.

A munka tárgya — szerző szerint — nem az országlás művészetének, hanem a nemzetenként élő emberek együttléti és fejlődési törvényeinek tudománya. Más vonatkozása az actualis országláshoz nincs is, mint az, hogy ennek tényeiben adatokat keres a nemzetekben véghezmenő emberi élet együttléti és fejlődési törvényeinek megállapításához s a legtávolabb áll tőle a szándék, kész tanácsokkal szolgálni az országlóknak.

Az államtudomány csak elvont törvényeket bír megállapítani, a melyeknek alkalmazása teszi éppen az országlásnak művészetét; utóbbi azonban már nem a gondolkodás, a tudás után vágyó, hanem a cselekvő ember világába esik. E munkát tehát éles választóvonal különíti el a publicistikától, habár tárgya ezével azonos. A publicistika ugyanis nem egyéb, mint az országlás művészetnek nem cselekvő, hanem irodalmi üzése, akár az országlás tényeinek bírálata, akár új tervek készítése alakjában.

A publicistika rég elvált az állam tudományától. A publicistika az államot és társadalmat alakítani akaró művészet irodalmi üzése aesthetikai formákban; szerzőnk munkája ellenben

az állam és társadalom megértésére törekvő kutatás, a tudomány egyszerű köntösében

Kiindulva abból, hogy a nemzetek valóságos lények, melyekben az ember sajátos módon él és hat, s arra a meggyőződésre jutva, hogy a nemzeti léthez nemcsak önálló gazdálkodás, saját költészet, külön országlás, hanem a gondolkodó erőnek. a tudománynak önállósága is kívántatik, *szerzőnk* a tudomány magyar érdekeinek kívánt használni első sorban kutatásaiban, nem félve, hogy ezáltal egyetemes érvényének árt; hisz minden jóra való nemzet az egyetemes emberinek sajátos jellemzése csak. Eltért tehát attól az úttól, a mely nálunk eddigelé a külföldi tudomány színvonalán állást, a külföld tudományos controversiáiba elegyedést tartja a magyar tudós legfőbb kötelességének; arra törekedett, hogy a magyar irodalom termékeit méltassa, a gondolkodásnak a magyar irodalomban, közéletben szétszórt irányait, egyes darabjait gyűjtőgetve, méltatva, a magyar tudomány önálló világának formálódásához az utat tehetsége szerint egyengesse.

Rendszerességre való törekvése nem engedte a jegyzetek alkalmazását és mindenképen czélszerűbbnek találta a főbb tanok kritikai történetében a tudomány fejlődését visszatükröztetni és azzal saját álláspontját egybevetni. Sajnálja, hogy ezt csak az alapvető és más főtanoknál tehette és itt sem tarthat igényt irodalmi teljességre.

Hogy tárgyalásának elvont, bonczoló módja nem fog helyeslésre találni, maga is elismeri, de ezen segíteni nem bírt. Az országlás jelenségének kutatásában az a nehézség, hogy a köznek számtalan erőből, különböző szálakból alakult szövedékében ki kell gombolyítani (!), el kell szigetelni tudni az országló szálakat (!), a mi csak erős értelmi elvonás mellett lehetséges. Egyébként elismeri, hogy talán túlozta az elvont, száraz tárgyalást, túlságosan óvakodott túlmenni a száraz érvelés mesgyéjén; indító-oka az volt, hogy a politikai kérdéseknek subjectiv lelkesedésre, szónoki pathosra hangoló természete el ne terelje a tárgyilagosságot vizsgálat irányát.

Vajjon e feladatot, melyet szerzőnk imígyen munkája elé tűzött, sikerült-e és mennyiben sikerült megoldania, arról e mű beható kritikai ismertetése fog — legközelebbi számunkban — beszámolni.

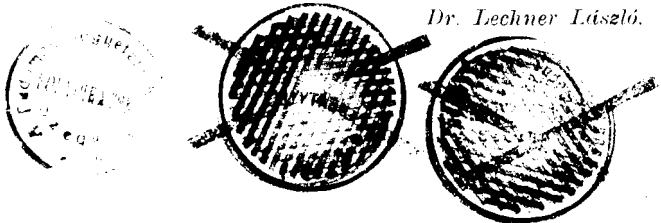
* * *

«*The Process of Argumenta contribution to logic. By Alfred Sidgwick. London, 1893.*» A szerző két alaptételből indul ki: 1. a formai logikának majdnem minden következtetése igen elvont valami, mely a csomót ketté vágja, de meg nem oldja, mely tehát a fölötte szövevényes következtetéssel, mint azt a tényleges gondolkodás feltünteteti, éppen nem azonos; 2. minden okoskodás tényekből és a tényeket magyarázó generalisatiókból áll. Ha tehát az igazságra törekszünk, a tényekre (facts) és azon generalisatióra kell figyelnünk, melyek az előbbieket megmagyarázzák. Első kérdésünk: igaz-e azon «tény», melyből kiindulunk? Legott nehézségekbe ütközünk. Nem találunk tényt, mely tisztán csak tény volna, és melynek constatalása alkalmával valami theoria föl nem merülne. Szerző szerint a vizsgálat tehát ilyen alakot ölt: mi-fele generalisatió vagy generalisatiók szövedékén nyugszik a tény. Az elkövelett tévedést nem szabad a benyomásban keresni, hanem a benyomásnak magyarázatában, mely mint valami generalisatio, vele elválhatatlanul össze van kapcsolva. Olyan generalisatiók, melyek kivétel nélkül minden egyes esetre alkalmazhatók, mint tesztem: minden ember halandó, hol füst van, ott tűz is van, fölötte ritkák; a legtöbb esetben az általános tétel kivételt enged meg, és éppen e kivételek tüzetes vizsgálata szolgáltatja a logikusan gondolkodó főnek a legbecsebb anyagot: a formális logika schemáinak kevés az értéke, és ritkán alkalmazhatók azok a tényleges tudományos vizsgálatokban. A fentebb említett kivételekben azonban nem egy generalisatióra akadunk, hanem a generalisatióknak egy egész szövedékére, a csomót szét kell fejtenünk. Mentül több ilyen generalisatio kuszálódik össze, annál kevesebb esetekre alkalmazható az. Szerző azonban a generalisatio szót igen tág értelemben veszi; e szó alá foglalja némileg a tüzetesen vett generalisatiót, az analogiát és a körülményeknek nyilvánvalóságát (circumstantial evidence). — A vizsgálódásnak, illetőleg vitatkozásnak azon fajaiban, midőn vagy szigorúan vett generalisatióra, vagy analogiára, vagy a specialis körülmények nyilvánvalóságára támaszkodunk, a szerző belső rokonságot lát. Az analogia a generalisatiónak kezdetét, csiráját tünteti fel; két eset egymáshoz hasonló, fölteszszük tehát, hogy a mi az elsőről áll, áll a másodiktól is; ha már most sok, végre minden esetben észlelt esetben azonos vonásokat találunk, a generalisatio szorosabb értelmet ölt. Az analogiáról említett összefüggésben áll az argumentationának egy másik jellege: egy esetből indulunk ki, néhány sok esetnek tapasztalása után a mindenhez közeledünk, de azt sohasem érjük el; a tisztán tapasztalati törvények, midőn az inductio per enumerationem simplicem által, vagy ha oki összefüggésről van szó, a post hoc ergo propter hoc által akarjuk azokat megállapítani. teljes biztosságot nyújtanak. A biztos következtetést csak az oki összefüggésnek megismerése teszi lehetővé. Midőn a szerző az okról szól, minden metaphysikai magyarázatot kerül, és okban és okozatban ő az egymásután következésnek tökéletes szabályosságát (perfect regularity of sequence) látja; álláspontja tehát positiv álláspont. A tényleges vizsgálódás alkalmával itt is nehézségekkel küzdünk, sokszor e szabályosságot csak sejtjük, az összefüggő láncznak egyes szemeit nem ismerjük, vagy mint lényegteleneket mellőzzük. Sokszor

a számtalan szálak úgy összekuszálódnak, hogy látszólag az oki és okozati szálak egyidejűeknek és egymás mellett haladóknak tűnnek fel: a francia forradalom idejében az ancien régime egyes jellemző vonásai megvoltak, midőn egyidejűleg az új korszak jelei már sürűen mutatkoztak. E szálak kifejtésére szolgálnak a megegyezés és különbség módszerei, a mint azokat J. Stuart Mill kifejtette. De az eseteknek legnagyobb variálása mellett biztosak vagyunk-e, hogy csak egy pontban egyeznek meg? Abstracte J. St. Millnek módszere helyes, de egyes esetekben van-e biztos tudomásunk róla, hogy helyesnek alkalmaztuk? Meglehet, hogy a tünemények minden látszat ellenére több pontban egyeznek meg, és éppen más pont vagy körülmény a valódi ok, nem az, mely egyedül szemünkbe ötlük. Ha vizsgálatainkban nehézségükbe ütközünk, ha bizonytalanságokkal állunk szembe, abbahagyjuk-e a munkát? Soha! A téves nézetek kikorrigálatnak, helyesebbek foglalják el helyüket, és ha a teljes igazságot el sem érjük, legalább megközelítjük azt. Világos tehát, hogy sem a formai logika elemei, sem a módszertanuk alaki szabályai nem alkalmazhatók oly egyszerűen a tünemények nagyobb részére; körültekintés, tudományos tapintat sokat tesz, és így lépésről lépésre haladva, szinte tapogatva fejthetjük meg a rejtélyt, melyet a világ elénk állít. — Szerző művében oly különbséget tart szeme előtt, melyre a logikusok nem mindig figyelnek kellően. A formai logikában igen sokszor mondatokkal szeretnek foglalkozni, holott a logikai vizsgálatnak tárgya az állítás, teszem: minden $A-B$ ($A \supset B$) és egy $\text{non } B$ sem A ($\text{non } B \supset \text{non } A$) nem azonos nyelvi alak, de azonos állítás. Az állításnak valódi tartalmát sokszor csak úgy ismerhetjük meg igazán, ha azt kapcsolathozzuk egy egész gondolati tömeggel, melyben mintegy lánczszemet képez az; ilyen esetben a mondatoknak vizsgálata durva eszköz, mintha haltával hajszálat akarnánk hasítani. — Visszatekintve a mondottakra, úgy találom, hogy szerzőnek kiinduló pontja azonos egy régebbi műnek kiinduló pontjával; ez W. Whewel műve: *Novum organum renovatum*. A IV. aphorismon úgy szól: Az érzékek (senses) és eszmék (ideas) ellentéte alapja a tudományokról szóló minden philosophiának. Ismeret lehetetlen e kettőnek egyesülése, philosophia lehetetlen e kettőnek elkülönítése nélkül. V. aphor.: Tény (fact) és elmélet (theory) megfelel egyrészt az érzékeknek, másrészt az eszméknek, a mennyiben eszméinkről tudatunk van; *de minden tény öntudatlanul eszmét involvál*; ezért a tények és elméletek elkülönítése nem állhat úgy meg, mint az érzékek és eszmék megkülönböztetése. VI. aphor.: Érzékletek (sensations) és eszmék ismeretünkben olyanok, mint a testekben az anyag és alak. Anyag lehetetlen alak nélkül és alak lehetetlen anyag nélkül . . .

Még egy megjegyzést. Ha valaki A. Sidgwicknek művében paragraphusokba szedett logikai művet vár, az ne vegye kezébe; a ki azonban mint gondolkodásra serkentő elmélkedéseket vár, mely nem száraz logikai formulákban nyilvánul, hanem élettéljes vitatkozásban, az sok haszonnal és élvezettel fogja a világosan írt könyvet végig olvasni.

Dr. Lechner László.

ATHENAEUM

PHILOSOPHIAI ÉS ÁLLAMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A MAGYAR TUD. AKADEMIA MEGBIZÁSÁBÓL.

SZERKESZTI

Dr. PAUER IMRE,

OSZTÁLYTITKÁR.

F 1922/2.3 - 140.

HARMADIK ÉVFOLYAM

ELSŐ SZÁM.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA

1894.

T A R T A L O M.

I. AZ ALKOTMÁNYPOLITIKA KÖRÉBŐL. (I.) — <i>Schvarcz Gyulától</i>	1
II. KÉPÖSSZETÉTEL ÉS HANGULATVÁLTOZÁS. — <i>Beóthy Zsolttól</i>	39
III. AZ IDŐ ELMÉLETE. (I.) — <i>Posch Jenőtől</i>	47
IV. A MODERN PRAERAFaelista Művészet. — <i>Lyka Károlytól</i>	74
V. LUCRETIUS CARUS. (I.) — <i>Hegedüs Istvántól</i>	84
VI. FÜGGŐ KÉRDÉSEK AZ ÁLLAM ÉS EGYHÁZ ÚJABB VISZONYÁBAN. — <i>Várnai Sándortól</i>	109
VII. MOSSO AZ ELFÁRADÁSRÓL. (I.) — <i>Dr. Buday Józseftől</i> . . .	125
VIII. IRODALOM. Ifj. Mitrovics Gyula: « <i>A valóságéréről.</i> » k. f. — « <i>Mind.</i> » —r—ó. — « <i>Archives d'anthropologie criminelle de criminologie et de psychologie normale et pathologique.</i> » —n—r. — « <i>Revue dhilo-sophique de la France et de l'étranger.</i> » —n—r. .	137

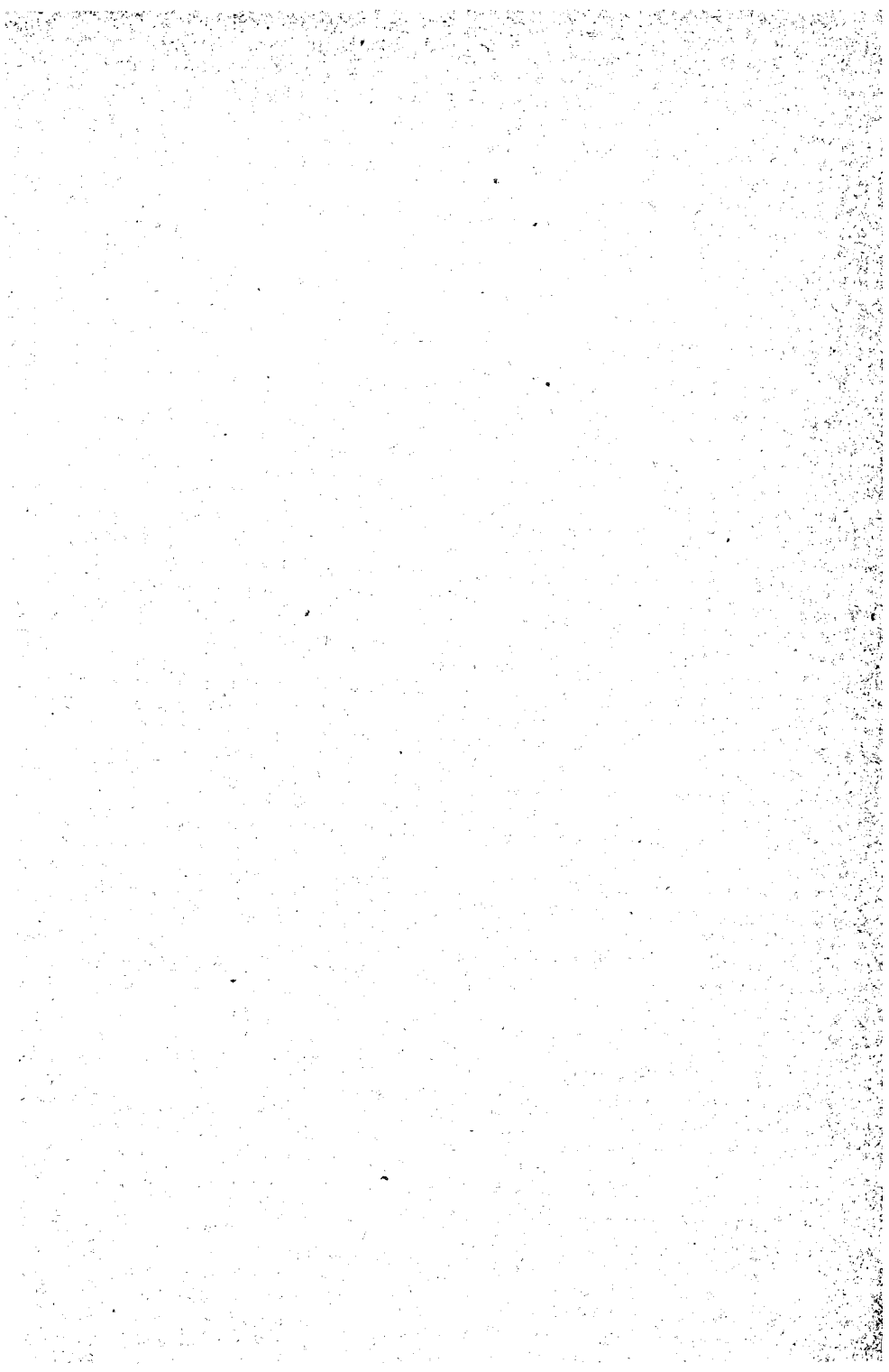
Az «ATHENAEUM» a philosophia és államtudományok szakszerű művelését és tudományos irodalmi fejlesztését tűzi feladatául.

Megjelen az Akadémia kiadásában évnegyedenként, évi 30—35 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára 5 frt. Előfizethetni az Akadémia könyvkiadó-hivatalában (Akadémia palotája).

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt az Akadémia palotájába intézendők.

A szerkesztésért kizárólag a szerkesztő felelős.

BUDAPEST,

HORNÝÁNSZKY VIKTÓR KÖNYVNYOMDÁJA

1894.

ATHENAEUM

PHILOSOPHIAI ÉS ÁLLAMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

*

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

Dr. PAUER IMRE,

OSZTÁLYTITKÁR.

F 1912/23 - 140.

HARMADIK ÉVFOLYAM.

MÁSODIK SZÁM.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1894.

TARTALOM.

I. AZ ALKOTMÁNYPOLITIKA KÖRÉBŐL. (II.) — <i>Schvarcz Gyulától</i>	161
II. LUCRETIVS CARVS. (II.) — <i>Hegedüs Istvántól</i>	183
III. AZ ANARCHISMVS ÉS EREDETE. — <i>Dr. Balogh Arthurtól</i>	209
IV. A CLASSICA-PHILOLOGIA MINT TÁRSADALOM-TUDOMÁNY. — <i>Dr. Hornyánszky Gyulától</i>	217
V. AZ IDŐ ELMÉLETE. (II.) — <i>Posch Jenőtől</i>	231
VI. MOSSO AZ ELFÁRADÁSRÓL. (II.) — <i>Dr. Buday Józseftől</i>	243
VII. IRODALOM. M. Guyan: « <i>La moral anglaise contemporaine.</i> » — C. M. Williams: « <i>A review of the systems of ethics founded on the theory of evolution.</i> » Dr. Lechner László. — « <i>Revue de droit public et de la science politique.</i> » N. E. — « <i>Mind.</i> » —r-ó. — « <i>Archives d'anthropologie criminelle, de criminologie et de psycho- logie normale et pathologique.</i> » —n-r. — « <i>Revue philosophique de la France et de l'étrangère.</i> » —n-r. — Dr. Csarada János: « <i>A nemzetközi jog története.</i> » —V. — Dr. Fényes Samu: « <i>A jog- fejlődés.</i> » — Dr. Földes Béla: « <i>A társadalmi gazdaságtan elemei.</i> » — Hentaller Lajos: « <i>Kossuth és kora.</i> » —V.	252

—————

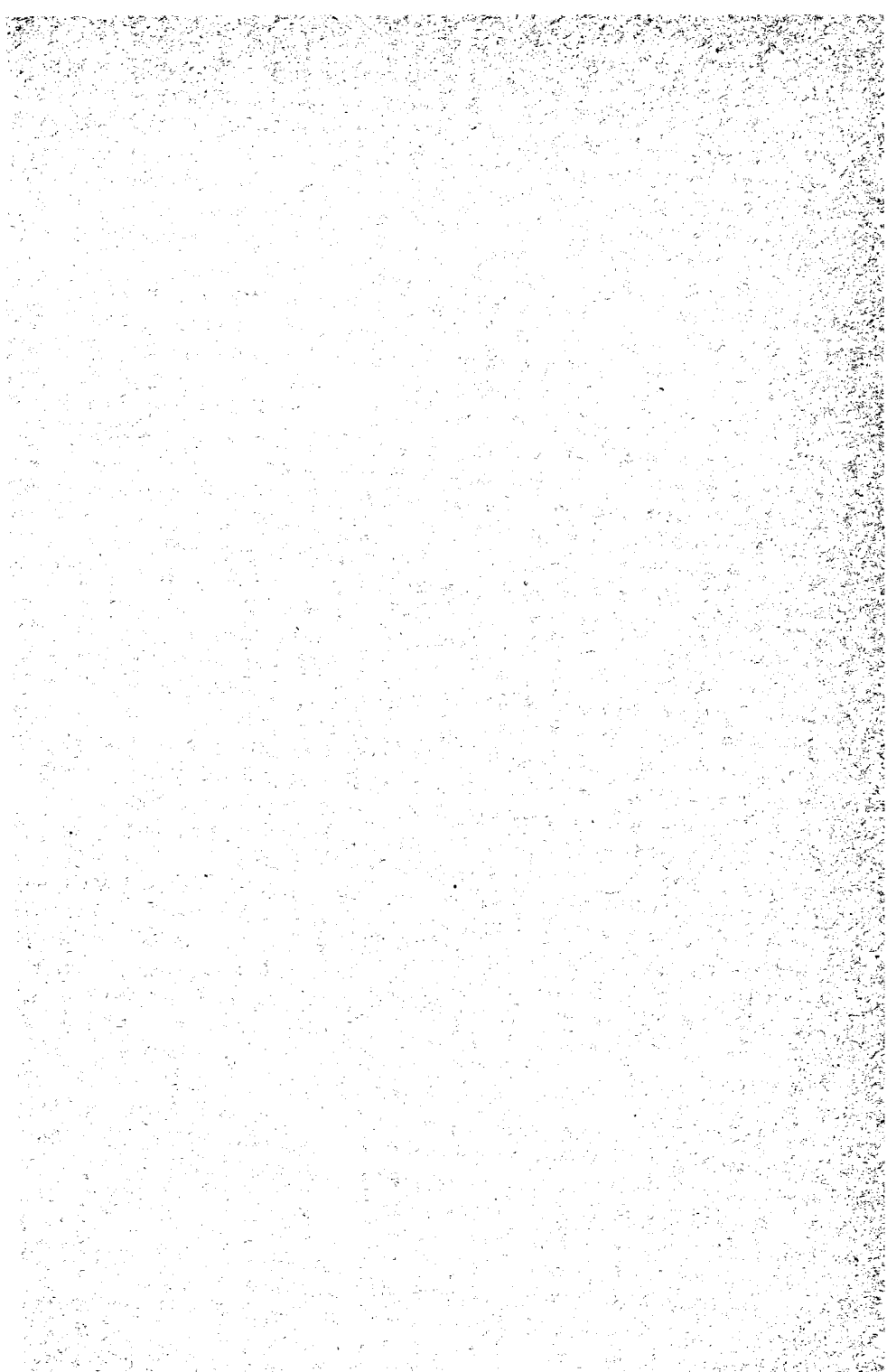
Az «ATHENAEUM» a philosophia és államtudományok szakszerű művelését és tudományos irodalmi fejlesztését tűzi feladatául.

Megjelen az Akadémia kiadásában évnegyedenként, évi 30—35 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára 5 frt. Előfizethetni az Akadémia könyvkiadó-hivatalában (Akadémia palotája).

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt az Akadémia palotájába intézendők.

A szerkesztésért kizárólag a szerkesztő felelős.

BUDAPEST,
HORNYÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA.
1894.

ATHENAEUM

PHILOSOPHIAI ÉS ÁLLAMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

*

A MAGYAR TUD. AKADEMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

Dr. PAUER IMRE,

OSZTÁLYTITKÁR.

F 1922/23 - 140.

HARMADIK ÉVFOLYAM.

HARMADIK SZÁM.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA

1894.

TARTALOM.

I. MONTESQUIEU ÉS ROUSSEAU. — <i>Dr. Balogh Arthurtól</i>	301
II. LUCRETIUS CARUS. (III.) — <i>Hegedüs Istvántól</i>	309
III. KÖVETKEZETESSÉG AZ ESETLEGESSÉGBEN. — <i>Pászthory Jánostól</i>	332
IV. KOSSUTH ÉS AZ EURÓPAI DIPLOMATIA. — <i>Várnai Sándortól</i>	343
V. AZ IDŐ ELMÉLETE. (III.) — <i>Posch Jenőtől</i>	375
VI. A SOCIOLOGIA A TUDOMÁNYOK SORÁBAN. — <i>Kun Sámuelről</i>	389
VII. IRODALOM. « <i>Archives d'anthropologie criminelle.</i> » — « <i>Revue philosophique de la France et de l'étranger.</i> » — « <i>Revue d'économie politique.</i> » — Bessenyei F.: « <i>Vukovics Sebő emlékiratai. Magyarországon való bujdosása és száműzetésének idejéből.</i> » — Kolozsváry István és Óváry Kelemen: « <i>Werbőczy István Hármaskönyve.</i> » — Dr. Edvi Illés Károly: « <i>A büntető-törvénykönyv magyarázata.</i> » — Kovács Ferencz: « <i>Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsótábla kerületi üléseinek naplója.</i> » — n-r.	410

—————

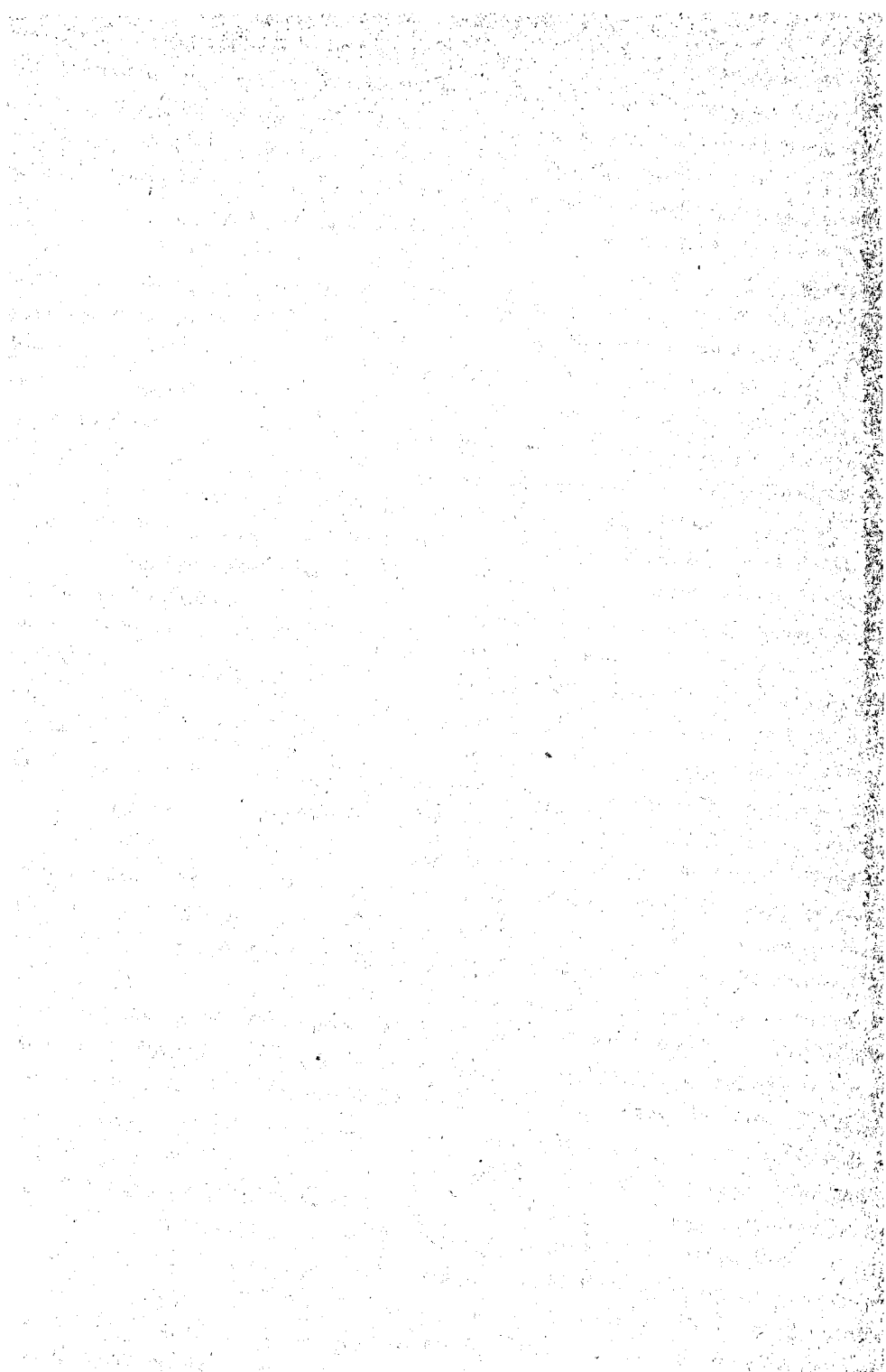
Az «ATHENAEUM» a philosophia és államtudományok szakszerű művelését és tudományos irodalmi fejlesztését tűzi feladatául.

Megjelen az Akadémia kiadásában évnegyedenként, évi 30—35 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára 5 frt. Előfizethetni az Akadémia könyvkiadó-hivatalában (Akadémia palotája).

A szerkesztőségét illető közlemények a szerkesztő neve alatt az Akadémia palotájába intézendők.

A szerkesztésért kizárólag a szerkesztő felelős.

BUDAPEST,
HORNYÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA.
1894.

ATHENAEUM

PHILOSOPHIAI ÉS ÁLLAMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

*

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

Dr. PAUER IMRE,

OSZTÁLYTITKÁR.

1922/23-140.

HARMADIK ÉVFOLYAM.

NEGYEDIK SZÁM.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1894.

TARTALOM.

I. MONTESQUIEU ÉS ROUSSEAU. (II.) — <i>Dr. Balogh Arthurtól</i>	437
II. AZ IDŐ ELMÉLETE. (IV.) — <i>Posch Jenőtől</i>	451
III. ESZMÉINK KELETKEZÉSE. — <i>Beljak B. Páltól</i>	466
IV. SCHOPENHAUER ÉS A KERESZTÉNY VALLÁS. — <i>Pászthory Jánostól</i>	487
V. A HYPNOSIS LÉLEKTANA. — <i>á-á.</i>	498
VI. VISSZATEKINTÉS A BUDAPESTI VIII. NEMZETKÖZI EGÉSZSÉG- ÜGYI ÉS DEMOGRAPHIAI CONGRESSUS EREDMÉNYEIRE. — <i>i</i>	515
VII. IRODALOM. « <i>Revue Occidentale.</i> » K-n. — « <i>Zeitschrift für Psy- chologie und Physiologie der Sinnesorgane.</i> » — <i>rr</i> — — « <i>Revue philosophique.</i> » 8. füzet. — « <i>Revue philosophique.</i> » 9. füzet. — « <i>Archives de l'anthropologie criminelle et de criminologie.</i> » — « <i>Nouvelle Revue.</i> » — <i>Annales de l'école libre des sciences poli- tiques.</i> » — <i>n-r.</i> — « <i>Le mouvement social en Hongrie par Jules Mandello. Extrait de la 'Revue Internationale de Sociologie.'</i> » — Dr. Vajda Emil: « <i>A vargyasi Daniel-család a közpályán és a magánéletben.</i> » — <i>n-r.</i> — Concha Győző: « <i>Politika.</i> » — Alfred Sidgwick: « <i>The Process of Argumenta contribution to logic</i> » Dr. Lechner László	526

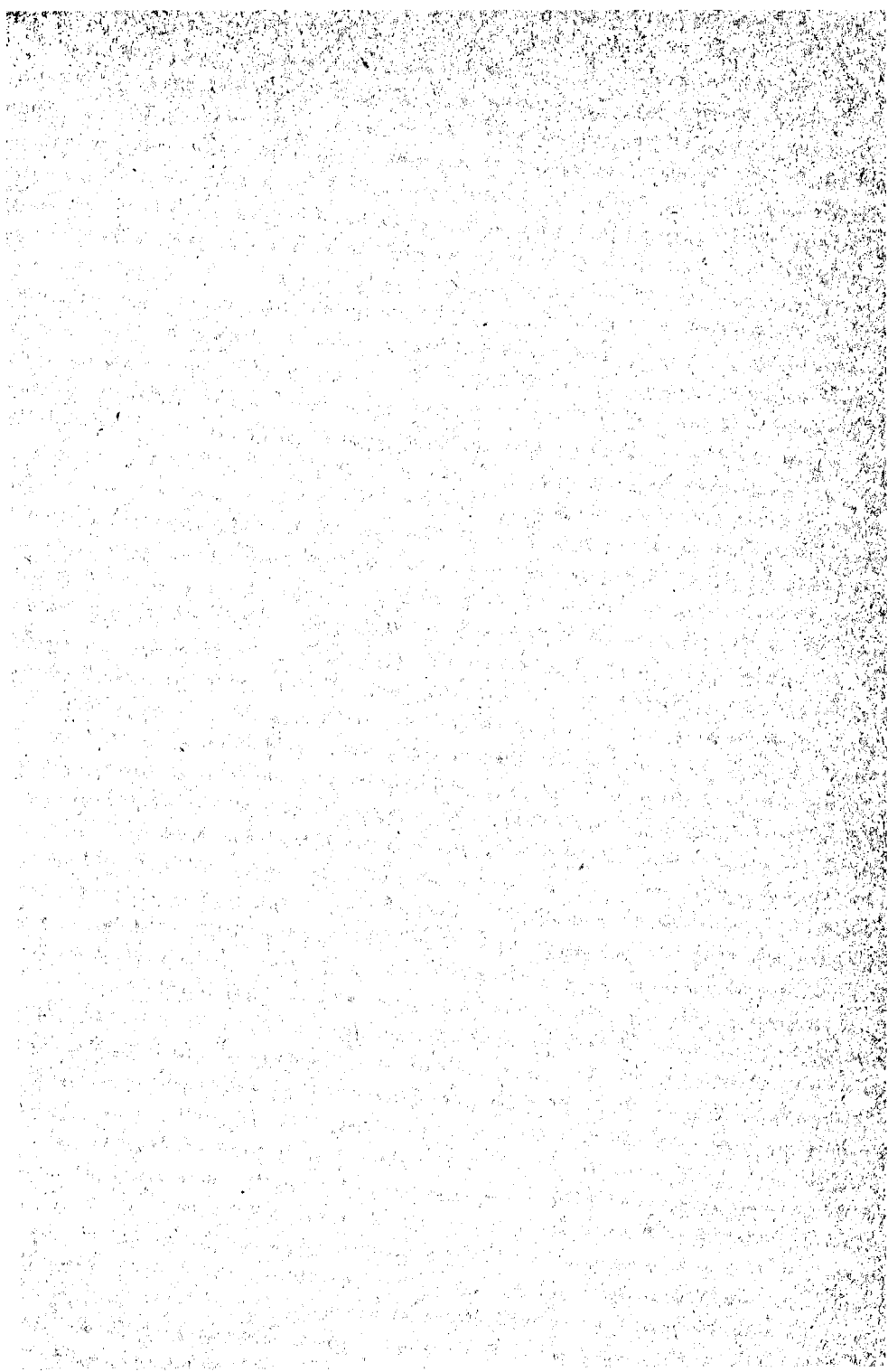
Az «ATHENAEUM» a philosophia és államtudományok szakszerű művelését és tudományos irodalmi fejlesztését tűzi feladatául.

Megjelen az Akadémia kiadásában évnegyedenként, évi 30—35 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára 5 frt. Előfizethetni az Akadémia könyvkiadó-hivatalában (Akadémia palotája).

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt az Akadémia palotájába intézendők.

A szerkesztésért kizárólag a szerkesztő felelős.

BUDAPEST,
HORNÁMSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA.
1894.

